

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**BAŞLANGICINDAN II. MEŞRUTİYET'E İKDÂM GAZETESİ
(1894-1908)**

Doktora Tezi

Ali ÇAKIR

Danışman:
Prof. Dr. Nedim İPEK

Samsun, 2017

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**BAŞLANGICINDAN II. MEŞRUTİYET'E İKDÂM GAZETESİ
(1894-1908)**

Doktora Tezi

Ali ÇAKIR

Danışman:
Prof. Dr. Nedim İPEK

Samsun, 2017

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Doktora Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

15/09/2017

Ali ÇAKIR

TEZ KABUL VE ONAYI

Ali ÇAKIR tarafından hazırlanan Başlangıcından II. Meşrutiyet'e İkdâm Gazetesi (1894-1908) başlıklı bu çalışma, 15/09/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Prof. Dr. Nedim İPEK

.....

Üye : Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ

.....

Üye : Prof. Dr. İlhan EKİNCİ

.....

Üye : Doç. Dr. Onur BEKİROĞLU

.....

Üye : Doç Dr. Mehmet YILMAZ

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../2017

Prof. Dr. Bozkurt KOÇ
Müdür

ÖZET

BAŞLANGICINDAN II. MEŞRUTİYET'E İKDÂM GAZETESİ (1894-1908)

Ali ÇAKIR

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı, Doktora, Eylül/2017

Danışman: Prof. Dr. Nedim İPEK

5 Temmuz 1894 tarihinde Ahmet Cevdet tarafından İstanbul'da yayınlanmaya başlayan *İkdâm Gazetesi*, Meşrutiyetin tekrar ilan edildiği 24 Temmuz 1908 tarihine kadar toplam 5087 sayı yayınlanmıştır. Bu süre içinde 4 kez yayını durdurulmuş olup toplam 48 gün yayınlanamamıştır. Her sayısı 4 sayfadan oluşmakta olup ilk sayfası resmi haberlere ve yurtdışında meydana gelen önemli olaylara, ikinci ve üçüncü sayfaları iç siyaset hariç ülke genelinde meydana gelen olaylardan edebiyata ve sanata değin çeşitli konulara ve dördüncü sayfası da reklamlara ayrılmıştır. *İkdâm*'a yaklaşık 160 yazar hikâye, roman tefrikası ve makaleleriyle katkı sunmuştur. Bunun dışında matbaası da dâhil olmak üzere birçok kişiye istihdam sağladığı bilinmektedir.

İkdâm'ın yayına başladığı yıllarda İstanbul'da yayınlanan Türkçe gazete sayısı 13 iken 1908 yılında 4'e düşmüştür. Bunun çeşitli sebepleri olmakla birlikte II. Abdülhamit yönetiminin tutumu ve okuyucu-gazete ilişkisinin zayıflığı temel nedenler olarak sayılabilir. Basına uygulanan sansürün artmasıyla beraber gazetelerin içerik oluşturmada zorlandıkları bilinmektedir. İçerik oluşturmada yaşanan sıkıntılardan dolayı, okuyucuların zamanla gazetelere ilgisinin azalması kaçınılmazdır. Dönemin gazetelerinin sağlıklı tiraj verilerine ulaşmak mümkün olmamakla birlikte bazı istatistiklerde ve anılarda verilen sayısal veriler, gazetelere ilginin fazla olmadığını göstermektedir. Böyle bir ortamda yayın hayatına başlayan *İkdâm*, yayınlanma sıklığı ve içeriğiyle standart bir gazete olmayı başarmıştır.

İkdâm'ın içeriği yayınladığı edebiyat ürünleri ve çeşitli konularda kaleme aldığı makaleler olmak üzere 2 bölüme ayrılabilir. Bunlardan ilkinde roman tefrikaları, hikâyeler ve deneme yazıları bulunmaktadır. İkinci bölüm ise kendi içinde tarafımızdan 16 konu başlığına ayrılmıştır. Adli olaylardan hayvancılığa kadar geniş bir skalada içerik üretilmiştir. "Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus", "Beşeri ve Sosyal Hayat", "Dil ve Edebiyat", "Eğitim", "Fen, İlim ve İlim Adamları" ve "Ekonomi" konuları hakkında kaleme alınan makaleler, dönemin siyaset dışı hayatıyla ilgili değerli bilgiler içermektedir. Bu sebeple *İkdâm*'ın iç tenkidi bu konu başlıkları üzerinden yapılmıştır. Adı geçen 6 konu başlığı dışında kalan içerikle ilgili de dış tenkit bölümünde genel bir değerlendirme yapılmıştır. *İkdâm*'ın bir basın ürünü olarak şekli içerik özellikleri, II. Abdülhamit döneminin basın ve düşün dünyasıyla ilgili farklı kaynaklarla da teyit edilebilecek kıymetli bilgiler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İkdâm Gazetesi, Ahmet Cevdet, Türkçe Basın, II. Abdülhamit Dönemi, Tenkit

ABSTRACT

FROM THE BEGINNING TO CONSTITUTIONALISM II THE NEWSPAPERS OF İKDAM (1894-1908)

Ali ÇAKIR

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Science

The Department of History, Ph D., September/2017

Thesis Advisor: Prof. Dr. Nedim İPEK

The *İkdam* Newspaper was first published in Istanbul by Ahmet Cevdet on 5 July 1894 until the date when the Constitutional Monarchy was re-announced in the 24th of July 1908 with a total published papers of 5087. During this period the publication has been stopped for 4 times with a total number of 48 days. All the newspapers consisted of 4 pages where the first page mostly included formal news and important incidents from foreign countries, the second and third pages included incidents that took place throughout the country -except subjects of internal politics- and various topics of literature and arts and the last page is left over for advertisements. Approximately 160 authors contributed to *İkdam* through stories, novelties and articles. Apart from this, it is known that it had provided many people an opportunity for employment including the printing house.

The time when the *İkdam* was first published in İstanbul, it was known that there used to be 13 newspapers that were published in the Turkish language. By the year 1908 this number decreased to 4. While it is possible to justify various reasons for this condition, it can be considered that the main reasons may be explained as, the attitude of II. Abdülhamit and the weak relation between the reader and the newspaper. It is known that the newspapers had difficulties in creating content due to the increase of censorship applied to the press. It is inevitable that readers had loss of interest in newspapers over time because of difficulties of creating content. It is not possible to reach to the healthy circulation data of the daily newspapers, but the numerical data given in some statistics and figures show that there used to be not much interest in the newspapers. Above all this, it can be accepted that *İkdam* has succeeded to be called as a 'standard newspaper' with its publication frequency and content despite having started broadcasting in such an environment.

The content of *İkdam* can be divided into 2 categories which are explained as the publications of literature and articles that were written in various kinds of subjects. While novelties, stories and essays can be counted in the first section, the second section of the study included 16 headings that were detected by the researchers themselves. Articles on "Family, Woman, Children and Population", "Humanities and Social Life", "Language and Literature", "Education", "Science and Scientists", and "Economics" is supposed to contain valuable information about the non-political life of that period. Therefore, the internal critique of *İkdam* has been investigated among mentioned topics. Beyond the 6 mentioned topic titles above, a general evaluation has also been made on the content of the external criticism. The formal content and the characteristics of the *İkdam* as a press product, is accepted to

contain valuable information that can be confirmed by different sources and gives precious clues of the press and the world of thought of II. Abdülhamit.

Key Words: The Newspapers of İkdam, Ahmet Cevdet, Turkish Press, The Period of Abdülhamit II, Critique

ÖNSÖZ

II. Abdülhamit dönemi Türkçe basın, Türk basın tarihinde önemli bir yere sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti'nin miras aldığı düşünce sisteminin öncüleri bu dönemde çeşitli gazetelerde fikirlerini ortaya koymuşlardır. Özellikle Jön Türk basını olarak adlandırılabilir Avrupa'da yayınlanan gazetelerin bu kimliği daha ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte İstanbul'da yayın yapan Türkçe gazetelerin de çeşitli sınırlamalar içinde üzerine düşeni yapmaya gayret gösterdiği söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında adı geçen gazetelerin hem basın ürünü olarak değeri hem de döneminde yaşanan kültürel ve sosyal olaylara ışık tutması yönleriyle önemleri büyüktür. Nitekim bu çalışmanın hazırlık sürecinde kıymetli vakitlerinden fedakârlık yaparak bize zaman ayıran ve değerli görüşlerini paylaşan sayın Prof. Dr. Ali BİRİNCİ Hocamız da II. Abdülhamit dönemi Türkçe gazetelerin daha çok sosyal ve kültürel hayata dair içerik barındırdığını belirtmiştir. Ayrıca ilgili dönemde Türkçe basının "lâ-siyâsî" bir kimliğe sahip olduğunu da sözlerine eklemiştir. Hocamızın ifadeleri çerçevesinde yapılan araştırmalarla *İkdâm Gazetesi*'nin ilk 14 yılı tarafımızdan konu olarak belirlenmiştir. Bu vesileyle ortaya çıkan bu çalışmaya yaptığı katkılar için sayın Prof. Dr. Ali BİRİNCİ'ye teşekkürü borç bilirim.

Türkçe basının henüz 60 yıllık yaşamına 5 Temmuz 1894'de katılan *İkdâm*, döneminde yayınlanan gazetelerin bütün özelliklerini göstermektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere *İkdâm* çerçevesinde dönemin Türkçe basını ve kültürel ve sosyal hayatını ortaya koymak, var olan bilgilere katkı sunmak seçilen konunun önemini bir kez daha göstermektedir. Örneğin, II. Abdülhamit döneminde eğitimde yaşanan gelişmeler *İkdâm* üzerinden okunabilir. Bunun gibi Türk dili ve edebiyatında süregelen tartışmaların yazarlar boyutunda nasıl karşılandığı ve fikirlerini ne tür argümanlarla destekledikleri de görülebilir. II. Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümlerinin ve doğum günlerinin basına yansımaları, Hamidiye-Hicaz demiryolu gibi dönemin önemli gelişmelerinin halka ulaştırılma biçimini *İkdâm*'da görmek mümkündür. Tarihsel bağlamda Türkçe basının bir dönemine ışık tutması diğer önemli noktalarından biridir. Saydığımız bu özellikleri *İkdâm*'ın önemini ortaya koymaktadır.

1894 ile 1928 yılları arasında yayınlanan *İkdâm*, birçok bilimsel çalışmaya konu olmuştur. "Yök Tez Tarama" üzerinden yaptığımız araştırmada *İkdâm*'ın ana

kaynak olarak kullanıldığı bir adet doktora tezi bulunmaktadır. Ebubekir Akkaymak tarafından hazırlanan “İkdâm Gazetesindeki Hikâyeler Üzerine Bir İnceleme (1894-1898)” başlıklı tez, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde hazırlanmıştır. Adı geçen tezde İkdâm’la ilgili genel bilgiler verildikten sonra seçilen hikâyelerin tahlili yapılmıştır.¹ Çalışmamızın sınırları (1894-1908) içinde kalan monografik *İkdâm* incelemesi bir adet olup, Müzeyyen Buttanrı’ya aittir. Adı geçen çalışmada *İkdâm*’ın tanıtımı yapılmıştır.² 1908 sonrası *İkdâm* hakkında benzer çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Yukarıda zikredilen diğer tezler gibi bu çalışmalar da Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda yapılmıştır.³ *İkdâm*’ın sistematik indeksi ise Selahattin Çitçi tarafından yüksek lisans tezi yapılmıştır. *İkdâm* hakkında genel tanıtımla başlayan çalışmada, konu ve yazar temalı indeks yapılmıştır.⁴ *İkdâm* hakkında yapılan diğer çalışmalarda, bir tema belli bir yıl aralığında taranmıştır.⁵

İkdâm’ı, içeriği ve yazarları üzerinden bir kimliğe oturtup çerçevesini çizmekteki zorluk, çalışmamızın bölümleri arasında ayırım yapmamızı da

¹ Ebubekir Akkaymak, *İkdâm Gazetesindeki Hikâyeler Üzerine Bir İnceleme (1894-1898)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

² Müzeyyen Buttanrı, *İkdâm Gazetesi Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme (1894-1900)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

³ İlgili tezler şunlardır: Ali Osman Karakaya, *İkdâm Üzerine Bir Araştırma-İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1923)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998, Devrim Çalışkan Yıldız, *İkdâm Üzerine Bir Araştırma-İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1920)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, Hülya Atıcı, *İkdâm Üzerine Bir Araştırma-İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1915-1920)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996, Hatice Selma Fide Yiğit, *İkdâm Gazetesi Üzerine Bir Çalışma: İnceleme ve Seçilmiş Metinler 1917*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, Sezai Balcı, *II. Meşrutiyet Döneminde İkdâm Gazetesi (1908-1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.

⁴ Selahattin Çitçi, *İkdâm Gazetesi’nin Sistematik İndeksi (1894-1904)*, Akademi Titez Yayıncılık, İstanbul 2014. Ayrıca Sinan Çitçi tarafından da 1904-1913 yıllarını kapsayan benzer çalışma yapılmıştır. Sinan Çitçi, *İkdâm Gazetesi’nin Sistematik İndeksi (1904-1913)*, Akademi Titez Yayıncılık, İstanbul 2013.

⁵ Burcu Berispek, *İkdâm Gazetesi’ndeki Sanat Yazıları (1894-1903)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, Hatice Banu Tunçbilek Cahan, *İkdâm Gazetesi’ndeki Sanat Yazıları (1904-1913)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, Meryem Üke, *Emrullah Efendi’nin İkdâm Gazetesi’ndeki Felsefe ve Bilim Terimlerine Dair Makaleleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, Münevver Güneş Eroğlu, *Armenians in the Ottoman Empire According to İkdâm 1914-1918 (İkdâm’a Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler 1914-1918)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, Selin Yeğen, *Ahmet Haşim "Bize Göre / İkdâm’daki Diğer Yazıları" Üzerinde Cümle Bilgisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014.

güçleştirmiştir. Gazetenin dış tenkidini yaptığımız bölümde içeriğine girmeksizin bir değerlendirme yapmak mümkün olmamıştır. Bu durum da iç tenkidin yapıldığı bölümle bazı noktalarda benzeşmesine neden olmuştur. Yine iç tenkit bölümüne seçilecek konuların belirlenmesi, makalelerin ne surette üretildiğinin tespit edilmesini gerektiriyordu. Dönemin tanıklarının ifadelerine başvurduğumuzda ise genel olarak kendileriyle ilgili açıklamalar yaptıkları görülmüştür. Çağdaş araştırmacılar da daha çok *İkdâm*'ın şekil özellikleriyle ilgili kısıtlı bilgi sunmuşlardır. Gazete monografisi şeklinde yapılan çalışmalarda iki yöntemin kullanıldığını tespit ettik. Bunların ilki, yıllara ve önemli olaylara karşı gazetenin yayınlarını tenkit etmek şeklindeydi. Bu yöntemi *İkdâm*'a uygulamak mümkün değildi. Zira yukarıda da değindiğimiz üzere hem dönemin şartlarının el vermemesi hem de “haber”e dayanmayan bir gazetenin fikirlerini öğrenecek bir kanal olmaması bu durumu doğurmuştur. İkinci yöntem ise gazetenin bütüncül olarak ele alınması şeklindedir. Bu yöntemin uygulanmasındaki sıkıntı ise çeviri yazıların çokluğu ve dönem dönem konuların kesintiye uğramasıdır. Tüm bunlara rağmen elde ettiğimiz içeriği ikinci yönteme benzer şekilde tasnif ettik. Bu tasnif sonucunda ortaya çıkan önemli sonuçlardan biri *İkdâm*'ın edebiyattan ziyade beşeri ve kültürel haberlere daha çok önem verdiğidir.

Çalışmamız, *İkdâm Gazetesi*'nin monografik bir incelemesi olup adı geçen gazetenin iç ve dış tenkidini içermektedir. Bu bağlamda çalışmamızın ilk bölümüne “*İkdâm*'ın Dış Tenkidi” ismini verdik. Bu bölümü “Şekil Özellikleri, İçeriği ve Haber Anlayışı, Sütun Tefrikaları, Kitap Tanıtım ve Tenkitleri, *İkdâm* Matbaası, Gazete Çalışanları ve Muharrirler, Diğer Gazetelerle İlişkisi” alt başlıklarına ayırdık. Anılan bölümde ağırlıklı olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden edindiğimiz belgeleri ve referans eserleri kullanarak bir basın ürünü olarak *İkdâm*'ın çerçevesini çizmeye çalıştık. Gazetenin fiyatından yazarlarına, *İkdâm* Matbaası'nda basılan eserlerden kapatılma gerekçelerine kadar dış tenkidinin yapıldığı bölüm olarak değerlendirdik. İkinci bölüme ise “*İkdâm*'ın İç Tenkidi” ismini vererek “Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus, Beşeri ve Sosyal Hayat, Dil ve Edebiyat, Eğitim, Fen, İlim ve İlim Adamları, Ekonomi” olmak üzere 6 alt başlık oluşturduk. *İkdâm*'da yer alan makale ve haberleri bu alt başlıklarda değerlendirdik. Referans eserleri, ilgili oldukları konularda kullanarak *İkdâm*'ın ortaya koyduğu içeriği dönemin diğer kaynaklarıyla karşılaştırdık. Çalışmanın ikinci bölümünde sınırlı konuyu ayrıntılı şekilde

değerlendirmemizin temel nedenlerinden biri diğer konular hakkında kaleme alınan yazıların ağırlığını haberlerin oluşturması, ajanslardan alınan telgraflardan beslenmesi, diğer bir deyişle *İkdâm*'ın sahip olduğu kimliği doğrudan yansıtmamasıdır. Ayrıca her konu için müstakil başlıklar oluşturmayıp, benzer konuları tek başlık altına toplama gayretimiz de diğer bir nedenidir. Bazı konu başlıklarıyla ilgili I. Bölümün “İçeriği ve Haber Anlayışı” alt başlığı altında açıklamalar getirilmiş, bu sebeple aşağıda listelediğimiz konu başlıklarının hepsi alt başlık olarak ifade edilmemiştir. Tarafımızdan yapılan tasnife göre *İkdâm*'da 16 ana konu başlığı bulunmaktadır. Bu konu başlıkları şunlardır: “Adli Olaylar, Aile, Çocuk, Kadın ve Nüfus, Askeriye ve Osmanlı-Yunan Savaşı, Beşeri ve Kültürel Haberler, Dil ve Edebiyat, Dış Haberler, Eğitim, Ekonomi, Fen, İlim ve İlim Adamları, *İkdâm*'ın Haberleri, Matbuat ve İlanlık, Padişah, Resmi Haberler ve Vilayet Haberleri, Sağlık, Ulaşım, Nakliye ve Haberleşme, Ziraat ve Hayvancılık, Sair Konular”

Çalışmamızın sınırı olan 5 Temmuz 1894 ile 24 Temmuz 1908 yılları arasında *İkdâm* toplam 5087 sayı yayınlanmıştır. Belirtilen dönem içinde 137 sayıya ulaşamamıştır.⁶ Çalışmamızda kullandığımız *İkdâm* sayılarına Ankara Üniversitesi Açık Arşiv'den, Milli Kütüphane'den ve İstanbul Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nden ulaşılmıştır.

Ali ÇAKIR
Samsun- 15/09/2017

⁶ Tarafımızdan ulaşılamayan *İkdâm* sayıları şunlardır: “757-834, 2717, 2740, 2749, 2761, 2771, 2801-2803, 2823, 2851, 2858, 2877, 3051, 3055, 3311, 4172, 4216, 4240, 4320-4349, 4172, 4216, 4240, 4364, 4381-4387”

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İKDÂM GAZETESİ'NİN DIŞ TENKİDİ

1.1. Şekil Özellikleri	19
1.2. İçeriği ve Haber Anlayışı	30
1.3. Sütun Tefrikaları	52
1.3.1. Romanlar	53
1.3.2. Hikâye-i Müntehabe	57
1.3.3. Fıkralar	68
1.3.4. Diğer Tefrikalar	69
1.4. Kitap Tanıtım ve Tenkitleri	70
1.4.1. Kitap Tanıtımları	81
1.4.1.1. Kütüphâne-i İkdâm Eserleri	82
1.4.1.2. Diğer Eserler	87
1.4.2. Kitap Tenkitleri	97
1.5. İkdâm Matbaası, Gazete Çalışanları ve Muharrirler	118
1.5.1. İkdâm Matbaası	118
1.5.2. Gazete Çalışanları	120
1.5.3. Muharrirler	128
1.6. Diğer Gazetelerle İlişkisi	135

İKİNCİ BÖLÜM
İKDÂM GAZETESİ'NİN İÇERİK AÇISINDAN TENKİT VE
TAHLİLİ

2.1. Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus	141
2.1.1. Aile ve Kadın	141
2.1.2. Çocuk Bakımı ve Terbiyesi	168
2.1.3. Nüfus	175
2.2. Beşeri ve Sosyal Hayat	183
2.2.1. Kültür ve Şehir Hayatı	183
2.2.2. Sanat	193
2.2.3. Doğa Yazıları	197
2.2.4. İslam Dini ve Müslüman Toplumlardaki Gelişmeler	199
2.2.5. Seyahat Yazıları, Amerika ve Japonya Hakkında Yazılar	201
2.2.5.1. Seyahat Yazıları	201
2.2.5.2. Amerika ve Japonya Hakkında Yazılar	210
2.2.5.2.1. Amerika Hakkında Yazılar	210
2.2.5.2.2. Japonya Hakkında Yazılar	212
2.2.6. Ölüm Haberleri ve Tercüme-i Haller	213
2.2.6.1. Ölüm Haberleri	213
2.2.6.2. Tercüme-i Haller	215
2.3. Dil ve Edebiyat	219
2.3.1. Dil	219
2.3.2. Edebiyat	252
2.4 Eğitim	261
2.5. Fen, İlim ve İlim Adamları	292
2.5.1. Fen ve İlim	292
2.5.2. İlim Adamları	300
2.5.3. Tarih İlmi Hakkındaki Yazılar	307
2.6. Ekonomi	321
SONUÇ	329
KAYNAKÇA	335
EKLER	347
ÖZGEÇMİŞ	353

KISALTMALAR

bkz. : bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO : Bâb-ı Âlî Evrak Odası

C. : cilt

çev. : çeviren

DH. MKT. : Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrakı

DH. SAİD. : Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Evrakı

der. : derleyen

DTCF : Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi

ed. : editör

h. : hicri

haz. : hazırlayan

İ. DH. : İrâde-Dâhiliye

İ. HUS. : İrâde-Husûsî

m. : miladi

MF. MKT. : Maârif Mektûbî Kalemi Evrakı

N. : numro

OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

r. : rumi

s. : sayfa

T. C. : Türkiye Cumhuriyeti

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Y. A. RES. : Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı

Y. MTV. : Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı

Y. PRK. DH. : Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzât Evrakı

GİRİŞ

İnsan ilk hareketlerinden sözlü kültüre, sözlü kültürden yazılı kültüre değin geçirdiği evrelerde, ürettiği düşüncüyü bir başkasına iletmek için çaba harcamıştır. Bu çabaların toplamına iletişim adı verilmekte olup örneğin John Fiske iletişimi, “herkesin bildiği ancak çok az kişinin doyurucu biçimde tanımlayabildiği bir insan etkinliği”⁷ olarak tarif etmiştir. Fiske’in bu tarifine de uygun olarak, iletişime farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Adı geçen yaklaşımlardan kimi iletişim araçlarını merkeze alırken, kimi de bizzat iletiyi ve/veya insanı odak noktaya koymuştur. Bununla birlikte iletişim için çizgisel bir gelişmeden bahsedilemeyeceği, birbirine geçmiş ve karmaşık bir sistem üzerinde geliştiği genel kabul görmektedir.⁸ Örneğin iletişim araçlarından matbaanın bulunmasından sonra dahi sözlü iletişim araçlarının kullanılmaya devam ettiği tarihi bir vakadır. Diğer taraftan toplumların gelişimi birlikte olmamış, aynı zaman diliminde farklı iletişim araçları birlikte kullanılmıştır. Bununla birlikte, tarihin ileriye dönük işlemesi ve birikimli yapısına uygun olarak, iletişim araçlarının geliştiği ve bu gelişmenin toplumların hayatını derinden etkilediği ifade edilmelidir. Yazının bulunması, tarihi dönüm noktaları içinde en önemlilerinden biri olarak kabul edilir. Üretilen düşüncenin kayıt altına alınması ve yaşanan diğer gelişmelerle beraber başkalarına da aktarılmasını kolaylaştırması bakımından iletişimi doğrudan etkilemiştir.

Fiziki olarak basın ürünlerinin ortaya çıkmasındaki ilk eşik olan yazının icadı, yazının çeşitliliği, sembollerin yalınlığı ve nihayetinde alfabenin oluşturulmasıyla daha sistematik hale gelmiştir. Mısır’da taş ve papirüs vasıtasıyla hayata geçirilen yazı yazma, ilk zamanlarda zor ve uzun uğraşlar gerektiren bir eylem olarak kalmıştır. Innis, bunun sebebi olarak dini kurumların bunda etkisinin büyük olduğunu iddia eder.⁹ Yazının halk nezdinde kullanılabilirliğinin artması, yukarıda da ifade edildiği üzere iletişim araçlarının gelişmesiyle olmuştur. Alfabenin icat edilmesi ve çivi yazısına geçiş sürecinde ise karşımıza liste hazırlama, hesap tutma

⁷ John Fiske, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Süleyman İrvan (çev.), ARK Yayınları, İstanbul 1996, s. 15.

⁸ Çalışmamızın sınırı itibarıyla iletişim kuramları hakkında geniş bir değerlendirme yapılmamıştır. Konu hakkında daha kapsamlı bilgi için bkz. İrfan Erdoğan ve Korkmaz Alemdar, *Öteki Kuram*, Erk Yayınları, Ankara 2010, s. 48-72. Nazife Güngör, *İletişime Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013, s. 20-27. Ersan İlal, *İletişim, Yıgımsal İletim Araçları ve Toplum*, Der Yayınları, İstanbul 2007, s. 9-18.

⁹ Harold A. Innis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, David Godfrey (ed.), Nurcan Törenli (çev.), Ütopya Yayınları, Ankara 2006, s. 52-54.

vb. basit ticari hesaplamalar çıkmaktadır. Bir adım sonra standart ölçü birimleri kullanma ve takvim belirleme ihtiyaçlarına bağlı olarak iletişim araçlarında gelişmeler kendini göstermiştir. Özellikle kalem ve parşömenin kullanılmaya başlanmasıyla ve atın evcilleştirilmesiyle beraber yazılı belgelerin oluşturulması ve yayılması hızlanmıştır.¹⁰

Üretilen düşüncenin insanlar arasında yayılmaya başlaması edebiyatın da doğmasına zemin hazırlamıştır. Yunan uygarlığının sözlü kültür ürünleri deyişler ve şiirler yazılı kültüre ilham olmuştur.¹¹ Bu uygarlığın başta tiyatro olmak üzere sanat alanında ortaya koyduğu ürünlerin yanında devlet yapısının da yazılı kültüre kaynaklık ettiği görülmektedir. Nitekim yazılı kültürün ivmelenmesi sonucu demokrasinin ilk örneklerini gördüğümüz bu yapının temelden sarsıldığı ve yerini imparatorluğa bıraktığı da tarihsel bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.¹²

III. yüzyılda Roma İmparatorluk olarak tarih sahnesine çıkarken, yazılı kültürün yükselişi devam etmektedir. Kadim Sümer, Babil ve Mısır uygarlıklarından beri süregelen hukuki düzen, yazılı kültürün yerleşmesiyle beraber Roma İmparatorluğu'nda kendini iyice hissettirmiştir. Hukuk kurallarının yanı sıra sınırları ve yetki alanları genişleyen devlet aygıtının sağlıklı yürütülebilmesi için gerekli insan kaynağı yani "bürokrasi" de güçlü bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, Mısır'ın Nil nehriyle olan ilişkisine benzer şekilde, devlet sınırları içerisinde yapılmakta olan tarımın iyileştirmesi için gösterilen çabalarda da yazıdan yardım alınmıştır.¹³ Buradan hareketle hukuk, devlet ve tarımın ihtiyaçlarının kitapları ve okuyucuları ortaya çıkardığı sonucuna varılabilir. Üniversiteler başta olmak üzere üretimi yapılan iletişim araçlarına halkın genelinin ilgi duymadığı, uzun yıllar belli bir zümrenin hayatında varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Korkmaz Alemdar buna sebep olarak halkın ilgisizliğinden ziyade iletişimin kontrol altında tutulmasını gösterir. İlgi duyan kesimin motivasyon kaynağı olaraksa yönetici sınıfta yer alma dürtülerini işaret etmiştir.¹⁴

Roma İmparatorluğu'yla birlikte dünyanın sair bölgelerinde de iletişim araçlarının gelişme gösterdiği vakidir. Papirüslerle başlayan süreç, parşömen ve

¹⁰ İnnis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, s. 55-93.

¹¹ David Crowley ve Paul Hayer, *İletişim Tarihi*, Berkay Ersöz (çev.), Ankara: Siyasal Kitabevi, 2011. s. 91-95.

¹² İnnis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, s. 95-130.

¹³ İnnis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, s. 152.

¹⁴ Korkmaz Alemdar, *İletişim ve Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 14.

nihayetinde kâğıdın bulunmasıyla yeni bir ivme kazanmıştır. Innis kâğıdı, “düşüncenin aktarılmasında eski pahalı malzemenin yerine, insan aklının eserlerinin yayılmasını kolaylaştıran ekonomik bir malzeme” olarak tanımlamıştır.¹⁵ Ayrıca 600 şekilden müteşekkil ilk alfabe örneklerinden daha kullanışlı ve kolay yeni sembollerin üretilmesiyle iletişimde yeni bir sayfa açılmaya başlanmıştır.¹⁶ Kâğıdın görece kolay temin edilebilir malzemelerden üretilmesi, insanların okuma-yazma konusunda devlet ve din baskısından yavaş yavaş sıyrılması ve ticaretin öncülüğünde mobilizasyonunun artması sözlü ve yazılı kültür evrelerinden Massimo Baldini’nin “tipografi kültürü” olarak isimlendirdiği yeni bir döneme geçişine zemin hazırlamıştır.¹⁷ Matbaanın icadı ve sonrası olarak özetlenebilecek bu dönemle ilgili George Sarton, “oynar başlı harfleri Rönesans’ın en büyük buluşu”, S. H. Steinberg, “bütün politik, yönetsel, dinsel, ekonomik olaylarda; sosyal, felsefi, edebi hareketlerde matbaanın yardımı olmaksızın başarı sağlanamayacağını” iddialarında bulunmuşlardır.¹⁸

Matbaanın işlevsel hale gelmesinden önce de başka baskı tekniklerinin kullanıldığı bilinmektedir. İnuğur’un damga ve blok dönemi olarak isimlendirdiği matbaa öncesi dönemlerde ilkel baskı teknikleri uygulanmaktadır. Bununla birlikte blok baskı döneminde kâğıt kullanıldığını söylemektedir.¹⁹ Yapılan araştırmalarda ilk kez Çin’de bulunduğu bilinen kâğıdın kullanılmaya başlamasıyla baskı farklı bir boyut kazanmıştır. VII. yüzyıla ait örnekleri bulunan bu yöntemle kitap üretmenin kolaylaşmasıyla beraber kütüphanelerin zenginliği de artmıştır.²⁰ Böylece yayılma hızı artan düşüncenin, depolanması ve aktarılmasında yeni bir safhaya geçilmiştir.

Müteharrik veya oynar başlı harfler olarak tanımlanan, günümüz matbaalarının atası olan ilk baskı aletinin İnuğur Uygurlar, Burke ise Koreliler tarafından bulunduğunu iddia etmektedirler. Her ikisinin ortak noktası ise adı geçen makinenin 9 yüzyılda Asya’da ortaya çıktığıdır. Dünya siyasi tarihi üzerinden yapılacak bir okuma bu durumun sebeplerini ortaya koyacaktır. Oral Sander, bu

¹⁵ Innis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, s. 204.

¹⁶ Matbaanın keşfinden önceki bu dönemin ekonomik temelleriyle ilişkili bir okuma için bkz. Erdoğan ve Alemdar, *Öteki Kuram*, s. 40-44.

¹⁷ Massimo Baldini, *İletişim Tarihi*, Gül Batuş (çev.), Avcıol Basım Yayın, İstanbul 2010, s. 6.

¹⁸ Sarton ve Steinberg’ten aktaran; Baldini, *İletişim Tarihi*, s. 59-60.

¹⁹ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 46-47.

²⁰ Blok baskı ve tarihi hakkında bir değerlendirme için bkz. Crowley, *İletişim Tarihi*, s. 136-141.

dönemi İslamın ve bozkırın egemenliği olarak isimlendirmektedir.²¹ Günümüzde iletişim ve basın tarihi üzerine yazılan eserlerde Gutenberg'in matbaanın mucidi olarak anılması, Asya'da yaşanan gelişmeleri görmezden gelmek olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte matbaanın çıktıkları olan kitap, dergi, gazete vb. ürünlerin nicelik ve nitelik olarak Avrupa'da yoğunlaşmasının sonucu olarak da bakılabilir. Keza matbaanın Avrupa'da ortaya çıktığı dönemde gücünün zirvesinde olan Osmanlı Devleti'nde bu yönde önemli bir çaba olmaması, matbaayla ilgili gelişmelerin Avrupa merkezli okunmasının gerekçelerinden biri olarak düşünülebilir. Buradan hareketle matbaa hakkında kaleme alınan eserlerin ışığında, matbaanın ve çıktılarının Avrupa'daki gelişmesini incelemek gerekmektedir.

XIV. yüzyıldan itibaren elyazması eserler vasıtasıyla Avrupa'da kitap pazarı oluşmaya başlamıştır. Bu eserlerin uzun sürede hazırlanması ve maliyetli oluşu, bilginin bir zümrenin elinde toplanmasına yol açmıştır. Matbaanın yaygınlaşması, kitapların üretim süresini kısaltması ve maliyetini azaltması yönüyle, bilginin halkın geneline ulaşmasına imkân tanımıştır. Bu gelişmelerin yaşandığı dönemde Avrupa ticaretinin de artmaya başlamasıyla bilginin transferi önem kazanmıştır. Bu aşamadan sonra, ilk örnekleri XII. yüzyıla kadar geri götürülebilecek haber mektuplarına benzer yayınlar matbaanın yeni çıktıkları olmuştur.²² Adı geçen mektupları ilk örneklerinden ayıran noktaları, teknoloji ve bilginin çeşitlenmesinde aramak gerekmektedir. Ayrıca çağın ihtiyaçlarının farklılaşmasının etkileri de göz ardı edilmemelidir.

Haber mektuplarından gazeteye giden süreçte yaşanan diğer önemli gelişme ulaşım ağının artması ve posta teşkilatının kurulmasıdır. Daha sonra bunu telgrafın keşfi izleyecektir.²³ Ulaklar vasıtasıyla ulaştırılan haberlerden çok daha hızlı yollarla haberlerin taşınmaya başlaması, halkın uzak yerlerdeki haberlere ilgisinin artması vb. nedenler diğer gelişmelerle birleşince, "gazete" benzeri yayınların ilk örnekleri XVII.

²¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, C. I, İmge Kitabevi, Ankara 2016, s. 47-69.

²² Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, *Osmanlı'da Muhaliif Basının Doğuşu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 22-27, Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Güven Matbaası, Ankara 1969, s. 21-25, Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1960, s. 11-14, Innis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, s. 209-255, Baldini, *İletişim Tarihi*, s. 81-87.

²³ Avrupa ulaşım ağı ve posta teşkilatı hakkında bir açıklama için bkz. Crowley, *İletişim Tarihi*, s. 174-180. Osmanlı Devleti'nde ulaşım ağı ve posta teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf, Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgı Kültür Sanat, İstanbul 2014, Mustafa Kaçar, *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.

yüzyılın başlarında Almanya’da haftalık yayınlanan haber bültenleri şeklinde görülmeye başlanmıştır. Bazı araştırmalar ise adı geçen bültenlerin ilk ortaya çıktığı yerin Amsterdam olduğunu iddia etmektedir. Nitekim 1620’ye gelindiğinde haber bültenlerinin merkezi adı geçen şehir olmuştur. 30 yıl savaşlarının yaşandığı bu dönemde habere duyulan ihtiyacın artmasıyla beraber gelişimin ivmelendiği gözlenmektedir.²⁴ Haber bültenleri on binlerce tirajı olan bir güç haline gelmeye başlamıştır. Bu durum otorite sahibi kilise ve devletin gözünden kaçmayacaktır. İlk örneklerine yaklaşık 200 yıl önce kitaplar üzerinde yapılan denetimlerde rastlanan sansüre benzer uygulamalar olduğu gibi²⁵ 1712 yılında İngiltere’de hayata geçirilen “Pul Yasası” şeklinde, ekonomik yaptırımlarla süreli yayınlar üzerinde denetim kurulmaya çalışıldığı iddia edilebilir.

Süreli yayınların bir güç olarak ortaya çıkışının ifadesi olarak değerlendirilebilecek sansür ve denetim mekanizması, adı geçen yayınların halkın çoğunluğuna ulaşmakta sıkıntı yaşamadıklarını da göstermektedir. Süreli yayın-toplum ilişkisi, “kitle iletişimi” kavramını ortaya çıkarmıştır. Süreli yayınların işlevlerinden biri olarak kabul gören bu kavramın kullanımının uygun olmadığıyla da ilgili görüşler mevcuttur. Kitlenin edilgen yapısından yola çıkan bu eleştirilerde dile getirilen diğer bir noktaysa, adı geçen ikili arasında tek yönlü bir etkileşimin olmasıdır.²⁶ Briggs ve Burke ise farklı bir açıdan bakarak toplum ile süreli yayın arasındaki ilişkiye zaman ve istek yönünden yaklaşmışlardır. Eserlerinde dile getirdikleri, “medya ve kitle kültürü diye adlandırılan şey arasında XIX. yüzyılın sonlarına kadar bağlantı kurulamadı. En çok tanınan Britanya gazetesi Times özellikle -bile isteye- bir kitle gazetesi değildi. 1850’ler kadar geç bir tarihe kadar “Times”, dördüncü bir kuvvet olarak düşünülmedi.”²⁷ tespitlerinde bu durum görülmektedir. Süreli yayınların gelişmesiyle beraber okuyucuyla olan ilişkinin boyutunun değişmesi, içerik yönünden farklılaşan ürünler arasında okuyucunun tercih hakkının doğması vb. sebeplerle, kitleye yüklenen edilgen anlama şerh

²⁴ Thompson, *Medya ve Modernite*, s. 106. Olağanüstü durumlarda habere olan ihtiyacın artmasına bir örnek de İ. Hakkı Sunata’nın anılarında geçmektedir. Yazar, II. Abdülhamit’e düzenlenen suikastten sonra evlerine düzenli gazete alınmaya başladığını belirtir. İ. Hakkı Sunata, *İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, s. 155.

²⁵ İngiltere’de 1557 yılında kurulan Kırtasiyeciler Birliği’nin kitap denetimi buna örnek olarak verilebilir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Asa Briggs ve Peter Burke, *Medyanın Toplumsal Tarihi*, Ümit Hüsrev Yolsal ve Erkan Uzun (çev.), Kırmızı Yayınları, Ankara 2011, s. 59.

²⁶ Thompson, *Medya ve Modernite* e, s. 46-49.

²⁷ Briggs ve Burke, *Medyanın Toplumsal Tarihi*, s. 134.

koymakla birlikte, süreli yayınların kitle iletişim araçlarından sayılabileceği iddia olunabilir.

Hollanda başta olmak üzere Almanya, İngiltere ve Fransa’da süreli yayınların kapsam ve genişliği gitgide artmıştır. Artık gazete anlamını taşıdığı şekliyle, günlük hale gelmiştir. İçeriği sadece yurtdışı haberlerden oluşturma dönemi kapanmış, yurtiçi haberler, edebi konular, bilim yazıları, ilan gibi içerikle de tanışmıştır. Çalışmamızın “İçeriği ve Haber Anlayışı” bölümünde ayrıntılı olarak değindiğimiz üzere, yurtdışı gazeteleriyle ilgili bilgiler barındıran *İkdâm* makalelerinde, Avrupa matbuatının zengin içeriklerinden üretilen yazılar görmek mümkündür. Süreli yayınların bulvar gazeteleri, fikir gazeteleri vb. alanlara yöneldikleri yine aynı makalelerde yazmaktadır. Gazetelerin içerik zenginleştirmelerinde ve türlere ayrılmasında ticaretin rolü de unutulmamalıdır. Tüccarların haber takip etmesine de yarayan haber mektuplarından, kendisi ticari ürün olan gazeteye geçişin etkileri önemlidir. Briggs ve Burke’nin, “Londra’da 1650’lerde bir gazetede ortalama 6 reklam bulunurken, 100 yıl sonra bu sayı 50’yi buldu.”²⁸ tespitinde de görüleceği üzere hem ticaretin aracısı hem de bizzat ürünü olmuştur.

Avrupa’da XV. yüzyıldan itibaren matbaa ve basım dünyasında hızı katlanarak artan gelişmeler, aynı dönemde Osmanlı Devleti’nde fazla rağbet görmemiştir. İlk defa XV. yüzyılın sonunda Yahudiler tarafından İstanbul’da matbaa açıldığı bilinmektedir. Yahudileri yarım asır sonra Ermeniler ve XVII. yüzyılın ilk yarısında Rumlar takip etmiştir.²⁹ Görüldüğü üzere matbaa konusunda ilk çabalar Gayrimüslimlerden gelmiştir. Bu matbaaların açılmasından sonra geçen yaklaşık 200 yılda Türklerin de matbaayı gördüğü ve tanıdığı söylenebilir. Buna rağmen bir teşebbüsü olmamasının bazı sebepleri olmalıdır. Bazı çalışmalar buna sebep olarak el yazısı kitap yazarların ve ulemanın karşı çıkmalarını göstermektedir. Bu kanıtlanması zor bir iddiadır. Bununla birlikte Müteferrika matbaasında basılan ilk eserlerin içinde din kitaplarının olmaması da unutulmamalıdır. Adı geçen matbaada ilk basılan kitap Türkçe sözlük olup diğerleri de tarih, coğrafya, dil ve bilimle alakalıdır.³⁰ Ayrıca ilk basılan eserlerin basım sayılarından ve Müteferrika

²⁸ Briggs ve Burke, *Medyanın Toplumsal Tarihi*, s. 63.

²⁹ Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 9-12.

³⁰ Müteferrika matbaasında basılan ilk kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, Nedret Kuran (çev. ve haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul

matbaasının bir süre kapanmasından anlaşıldığı üzere kitaba ilgi de azdır. Bunu halkın kitaba talebi olmaması olarak da okumak mümkündür.³¹

Adı geçen kitapların basıldığı, Osmanlı Devleti'nin ilk matbaası olarak kabul edilen müteferrika matbaası Macar asıllı İbrahim Müteferrika³² tarafından kurulmuştur. Bu aşamada ilk olarak matbaanın yararlarını anlatan ve bunları birçok delille ispatlayan Türkçe küçük bir kitap hazırlanmıştır. Bu kitapçık dönemin sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulmuştur. İbrahim Paşa da kitapçığa olur vererek padişah III. Ahmet'e takdim etmiştir. İslam dininin matbaaya cevaz verip vermediğini danışmak üzere adı geçen kitapçık padişah tarafından müftüye gönderilmiştir. Müftü de matbaayı kuran kişi hakkında olumlu bir dille, matbaanın faydalarını belirten fetvayı kendi elleriyle imzalamıştır. Devlet erkânının bu ortak aklı bir hatt-ı şerife dönüştürülerek matbaanın açılmasına izin verilmiştir.³³ Böylece 1727 yılında ilk matbaa faaliyete başlamıştır.³⁴

Müteferrika matbaasının faaliyete geçmesi, halkın basın ürünlerine ilgisinin birden arttığı anlamına gelmemektedir. Zira ilk eserlerin basım adetleri incelendiğinde bu durum görülecektir. İlk matbaalar kitap basımının yanı sıra uzun süre resmî kurumların ihtiyaçlarını karşılamak yoluyla işlerini yürütmüşlerdir. Ali Birinci, halk nezdinde kitaba ilginin olmamasını, ihtiyaç noktasından okumuştur. Halkın henüz kitabı bir ihtiyaç olarak görmediğini belirtmiştir. İlk matbaanın iki kişinin hevesi neticesinde açıldığını, iktisadi altyapıdan yani varoluş gerekçesinden mahrum bulunduğuna dikkat çekmiştir.³⁵ 1727'de başlayan süreci 1900'lere getirdiğimizde bu tespitin yerinde olduğu, halkın kitaba ve basın ürünlerine rağbet göstermesine paralel olarak artmasından anlaşılmaktadır. Uygur Kocabaşoğlu'nun Meşrutiyetin tekrar ilan edildiği 1908 yılına dair verdiği gazete sayıları bu durumun

2004, s. 71-75, Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 182-208.

³¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 55-63.

³² İbrahim Müteferrika'nın Karaçun Efendi tarafından kaleme alınan tercüme-i hâli için bkz. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 47-49.

³³ Müteferrika matbaasının açılışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, s. 71, Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, s. 18.

³⁴ 1831 yılına kadar faaliyete geçen diğer matbaalar için bkz. Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, s. 27-37.

³⁵ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 128.

başka bir göstergesidir.³⁶ Bununla birlikte Birinci, Osmanlı Devleti'nde kitapçılığın dönüm noktasının, 1839'da Tabhane-i Amire'de herkesin masrafını vermek şartıyla kitap bastırmasına izin verilmesi olduğunu iddia etmiştir.³⁷ İlerleyen yıllarda gazetelerin roman tefrikaları ve bunları ayrıca matbaada bastırıp piyasaya sürmesinde, benzer yolun izlendiği bilinmektedir.

Müteferrika matbaasıyla başlayan Türk matbaalarının gelişim süreci, *İkdâm*'ın yayın hayatına başladığı 1894 yılına kadar büyük yol almıştır. Çalışmamız içinde bizim de faydalandığımız birçok kıymetli araştırmacı, Türk matbaacılığının gelişimi ile ilgili değerli ürünler ortaya koymuştur. Bu sebeple çalışmamızın sınırları dâhilinde matbaa lafzını nihayetlendirmek amacındayız. Bununla birlikte *İkdâm*'ın da bir matbaa sahibi olması sebebiyle, dönemin tanıklarından alınan bazı malumata değineceğiz. II. Abdülhamit döneminde gazetecilik yapan Süleyman Tevfik'in anılarında değindiğine göre anılan dönemde İstanbul'un en büyük matbaası Çemberlitaş'taki Osman Bey Matbaasıdır. Daha sonra Ebussuud Caddesi'ndeki Mahmut Bey Matbaası gelmektedir. Yine aynı yazar en mükemmel ve en nefis kitapları ise Galata'daki Ebuzziya Matbaasının bastığını iddia etmektedir.³⁸ Aynı dönemde yaşamış olan Halit Ziya ise dönemin matbaalarını tasvir ederken edebi kimliğine yakışır şekilde aşağıdaki betimlemeyi yapmıştır:

Türk matbaacılığının taş basmalara³⁹ intişâr ederek meselâ Beyâzıt Camî'î köşesindeki müşâbih mahzenlerde, kitapçılığı da sahâflar çarşısının yıkılmak zamanının vürûduna mütevekkilâne intizâren birbirinin üstüne dayanarak muvâzenelerini ancak temin edebilen harâb dükkânlarına sinip, inkişâf dakikasını târihin zuhûra gelmekte geciken lütfuna talik ederken bir yandan Ermeniler, bir yandan da Vâlîde Hanı'ndaki İranîler memleketin bütün okuma ihtiyâcına tekâbül edecek bir faaliyet gösteriyorlardı.⁴⁰

³⁶ Uygur Kocabaşoğlu, Meşrutiyetin ilanından hemen sonra Osmanlı Devleti'nde yayınlanan gazetelerin sayısını Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun 660 (357'si Türkçe), Orhan Koloğlu'nun 730, Ali Birinci ve Kudret Emiroğlu'nun 377 (Türkçe) olarak verdiğini aktarmaktadır. Uygur Kocabaşoğlu, "*Hürriyet*"i Beklerken *İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 8-9.

³⁷ Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, s. 131.

³⁸ Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e 50 Yıllık Hatıralarım*, Tahsin Yıldırım ve Şaban Özdemir (haz.), DBY Yayınları, İstanbul 2011, s. 184.

³⁹ Litografi olarak da adlandırılan bu basım tekniğine çalışmamızın I. Bölümünde değinilmiştir. Ayrıca litografinin bulunması ve Osmanlı Devleti'nde kullanılmaya başlaması hakkında Selim Nüzhet Gerçek değerli bilgiler sunmuştur. Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı*, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 7-29. Konu hakkında başka bir çalışma için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 17-18.

⁴⁰ Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, Nur Özmel Akın (haz.), Özgür Yayınları, İstanbul 2014, s. 260.

Osmanlı Devleti'nde halkın okumakla olan ilişkisinde radikal değişikliklere sebep olan diğer bir ürün, gazetedir. Aynı zamanda gazete ve gazeteciliğin geçirdiği evreler, XIX. yüzyılın fırtınalı havasının da bir yansımasıdır. Gazetelerin tiraj sayılarından yayınladıkları romanlara, yazar kadrosundan tabii oldukları kanunlara değin birçok noktada Osmanlı Devleti'nin son yüzyılına ışık tutmaktadır. Basın hayatı Osmanlı Devleti'nde 1795 yılında İzmirli Levantenlerin yayınladığı *Bulletin Des Nouvelles* ile başlamıştır. 1821 yılında yine İzmir'de yayınlanan ve Yunan ayaklanması sırasında Osmanlı Devleti aleyhine yayın yapmasına rağmen⁴¹ basılmaya devam eden *Le Spectateur Oriental* ile devam etmiştir. 1828 yılında Mısır'da yayınlanmaya başlayan *Vekayi-i Mısriyye* ise Arapça yanında Türkçe yayın da yaptığı için ilk Türkçe gazete olarak kabul edilir.⁴² Devletin başkentinde yayınlanan ve tamamı Türkçe olan ilk gazete ise 1831 tarihinde yayınlanmaya başlayan *Takvîm-i Vekâyi'* dir.⁴³

Osmanlı Devleti'ni *Takvîm-i Vekâyi'*yi çıkarmaya götüren sürecin nedenlerinden biri, II. Mahmut'un otoritesini ispat çabasıdır. Yeniçeri ocağının kaldırılması ve devamında Batılılaşma hareketlerinin tabana yayılmaya başlamasının bir sonucu olarak da görmek mümkündür. İlaveten Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın, Yunan ayaklanmasını bastırmasındaki rolü ve Mısır'da *Vekayi-i Mısriyye*'yi yayınlaması, II. Mahmut'un bir gazete çıkarmasında etkin rol oynamıştır. Bununla birlikte gazetenin teknik boyutuyla ilgili sıkıntıların aşılması kolay olmamıştır. *Takvîm-i Vekâyi'*nin haftalık yayınlanacağını iddia edip yayınlandığı dönem boyunca 1 yılda en fazla 25-26 kere yayınlanabilmesi, gazete için yeterli hazırlığın yapılmadığına işaret etmektedir. Bu şartlar altında yayın hayatına başlayan gazete, resmi yayın organı hüviyetiyle yaklaşık 9 yıl tek gazete olarak yayınlanmaya devam etmiştir.

*Takvîm-i Vekâyi'*nin tekilliği 1840 yılında İngiliz Churchill tarafından çıkarılmaya başlayan *Cerîde-i Havâdis* ile son bulmuştur. Bir müteşebbis tarafından yayınlanan gazete, bu yönüyle ilk Türkçe özel gazete olsa da devletten aldığı yardım

⁴¹ Konu hakkında bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 6-7.

⁴² *Vekayi-i Mısriyye* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 43-47.

⁴³ *Takvîm-i Vekâyi'*nin genel tanıtımı ve çıktığı ortam hakkında bir değerlendirme için bkz. Nesimi Yazıcı, *Takvîm-i Vekâyi' "Belgeler"*, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983, s. 1-16.

yarı-resmi olarak anılmasına sebep olmuştur.⁴⁴ *Cerîde-i Havâdis*'in yayına başlamasından çok sonra, II. Abdülhamit döneminde İstanbul'da yayın yapan Türkçe gazetelerin devletten tahsisat alması olağan hale gelmiştir. Konu hakkında yapılan araştırmalar incelendiğinde ise anılan dönemin gazeteleri için yarı-resmi tanımlaması yapılmamaktadır. Gazetelerin devletten para yardımı alması tek başına bir gerekçe olarak kabul edilmemekle birlikte *Cerîde-i Havâdis*'e yarı-resmi kimliği verilirken II. Abdülhamit döneminde yayın yapan Türkçe gazetelere bu tanımlamanın yapılmaması izaha muhtaçtır. Bununla birlikte, *Cerîde-i Havâdis*'in yayına devam edebilmesi için devlet yardımı alması kaçınılmazdır. Zira o dönemde gazete ve kitaba halkın ilgisi yukarıda izah ettiğimiz üzere sınırlıdır.⁴⁵ Nihayetinde adı geçen gazete bir iktisadi teşebbüstür. Gazetelerin yüksek tiraj ve diğer kalemler vasıtasıyla Avrupa'da ciddi paralar kazandığı, dönemin tanıkları tarafından da bilinmekteydi. Server İskit, 1849 yılında İstanbul'a iltica eden bazı İtalyanların geçinmelerine yardımcı olmak amacıyla gazete çıkarmak için başvurduklarını dile getirmiştir.⁴⁶

Türkçe basının çeyrek yüzyılı gerek halkın ihtiyaç duymaması gerekse devletin bizzat *Cerîde-i Havâdis*'i finanse ederek kendini hissettirmesi, basın ürünlerinin Türkler üzerindeki etkisini sınırlı tutmuştur. Koloğlu'nun da değindiği üzere, Türkçe basın kamuoyu oluşturmaktan ziyade, Tanzimat'ın halkı eğitime çabasının bir ürünü olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Şerif Mardin de benzer şekilde modernleşme ile ulaşım ve haberleşme kanallarında iyileştirmeler olmasına rağmen "batı tipi" haberleşmenin yani kitap, gazete, telgraf vb. araçların çoğunlukla yönetici sınıfın elinde olduğunu, zamanla toplumun diğer kesimlerine de ulaşmaya başladığını ifade etmiştir.⁴⁷ Bununla birlikte Türkçe olmayan gazeteler ise okuyucularını etkileme noktasında tersi bir durumdadır. Gayrimüslim vatandaşların okuma-yazma oranlarının yüksek olmasının sağladığı faydayla birleştiğinde toplumsal bilince dokunabilme yetisine kavuştuğu iddia olunabilir. Nitekim Müslim ve Gayrimüslim vatandaşlar arasında basın yönünden oluşmaya başlayan bu dengesizlik, Kırım Savaşı'yla beraber iyice hissedilmeye başlamıştır. Ayrıca telgraf

⁴⁴ Churchill'in gazete çıkarma imtiyazı alması hakkında bir değerlendirme için bkz. Nedim İpek, "Churchill Vak'ası (1836)", *Bellekten*, LIX, 226/1, 1995, s. 137-141.

⁴⁵ İpek, *Cerîde-i Havâdis*'in okuyucu sayısının 1843 yılında 150, 1844'te 300 civarında olduğunu belirtmiştir. İpek, *Churchill Vak'ası (1836)*, s. 144-145.

⁴⁶ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara 1943, s. 5.

⁴⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 26-27.

başta olmak üzere ulaşım araçlarında yaşanan gelişmeler basın dünyasında bir düzenleme yapılma ihtiyacını da doğurmuştur.⁴⁸ 1857 yılında, 10 maddeden oluşan “Matbaa Nizamnamesi” ile ilk düzenleme yapılmıştır.⁴⁹ 1860 yılında ise yurtdışından gelen gazetelerin dış haberlerine denetim getirilmiştir.

1860 yılının Türk basın tarihinde önemli bir yeri daha bulunmaktadır ki o da Agah Efendi'nin sahibi olduğu ve Şinasi'nin başyazarlığını üstlendiği ilk özel Türkçe gazete olarak *Tercümân-ı Ahvâl*'in yayın hayatına başlamasıdır.⁵⁰ Bu yıllarda aynı zamanda Mustafa Reşit, Âlî ve Fuat Paşalar nezdinde bürokrasinin güçlendiği, Karpat'ın ifadesiyle Ziya Paşa, Namık Kemal ve Şinasi ile modern aydın sınıfın öncülerinin⁵¹ etkinliğini arttırdığı bir Osmanlı Devleti vardır. Diğer yazarlara nazaran Karpat bu öncü isimlerin, kırsal kesimin problemlerine eğildiklerini iddia eder. *Basiret*'i örnek vererek yükselen Müslüman orta sınıfın sözcüsü olarak gösterir.⁵² *Basiret* için aynı değerlendirmeyi Stanford da yapar.⁵³ Tanzimat aydını adı da verilen bu zümrenin basın hayatında etkin olmalarıyla beraber, *Tercümân-ı Ahvâl*'le başlayan ve 1876 yılında matbuat kanununda sansür hususunda yapılan değişikliğe kadar geçen sürede fikir gazeteciliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Şinasi'nin, *Tercümân-ı Ahvâl*'in ilk sayısında belirttiği üzere umum halkın menfaatine yayın yapma gayreti ile yola çıktığı ve dönemin gazetelerinin bu amaca hizmet etmek üzere çaba gösterdiği dile getirilebilir.

Şinasi'nin, gazeteciliği belli bir zaman sonra *Tasvîr-i Efkâr*'ın doğmasına zemin hazırlamıştır. Niyazi Berkes, basın dilinin gelişmesinde, ilk rol sahibi Türk olarak Şinasi'yi gösterir. Gazeteyi, halkın anlayacağı dilin kullanılacağı bir araç olarak görmek onun fikridir, demiştir.⁵⁴ *Tercümân-ı Ahvâl*'de uygulamaya koyduğu fikirleri, *Tasvîr-i Efkâr*'da devam ettirmiştir. Düzeyli dil ve edebiyat tartışmalarının gazeteler üzerinden yapılmaya başlandığı yer yine bu gazetedir.⁵⁵ Edebiyatta

⁴⁸ Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 56-62.

⁴⁹ Server İskit, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Ülku Matbaası, İstanbul 1939, s. 846-848.

⁵⁰ *Tercümân-ı Ahvâl* ve Agâh Efendi hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Server İskit, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz “Tercümaniahval” ve Agah Efendi*, Ulus Basımevi, Ankara 1937, s. 19-25, 54-56. Ayrıca Şinasi hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ahmet Rasim, *Matbuat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1927, s. 23-160.

⁵¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Dilek Özdemir (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2006, s. 38.

⁵² Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 40-41.

⁵³ Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmancı (çev.), C. II, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 150.

⁵⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 261-262.

⁵⁵ Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, s. 67.

“yenilik” ve “orjinalite” en büyük değer sayılırken “terakki” ve “hürriyet” fikirleri rağbet görmektedir.⁵⁶ Kaplan’ın yukarıdaki ifadelerinin Lewis tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın edebi yenileşmeyle başlayan hareketinin, vatan ve hürriyet fikriyle yoğrulduğunu ve nihayetinde basın yoluyla kamuoyuna iletilme amacı taşıdığını dile getirmiştir.⁵⁷ Burada ifade edilmesi gerekir ki anılan dönemde gazetelerde yazı yazan kişilerin büyük çoğunluğu devlet memurudur. Bu sebeple bürokrasi ile saray arasında meydana gelen olaylardan doğrudan etkilenmektedir. Mustafa Reşit Paşa’nın, Tanzimatla beraber kurmaya çalıştığı bürokrasinin saraya karşı güçlenme hamlesi⁵⁸ öğrencisi kabul edilen Âlî Paşa tarafından akamete uğratılmıştır. *Tasvîr-i Efkâr*’ın kapatılarak⁵⁹ Ziya Paşa ve Namık Kemal’in İstanbul dışında memuriyete gönderilmek istemesi⁶⁰ Türkçe basının ilk yabancı ülke örneklerine rastlanmasının ateşleyicisi olmuştur. Âlî Paşa hakkında dönemin tanıklarının olumlu bir bakış açısına sahip olmadığı da ayrıca görülmektedir. Basiretçi Ali Efendi anılarında Âlî Paşa’dan, umumun nefretini ve bütün memurların kalp kırıklığını kazanmış, halka himmeti bulunmayan bir sadrazam olarak bahsetmiştir.⁶¹ Âlî Paşa’nın Türkçe basın üzerinde en büyük etkisi ise 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi’nde⁶² kendi adıyla anılan ve gazetelerin kapatılmasını kolaylaştıran düzenlemeyi içeren 1867 tarihli Âlî Kararname ile olmuştur. İskit bu düzenlemenin, gazetelerin ilerlemesi ve padişah ile sadrazamın hazmedemeyeceği boyuta ulaşmasının sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmiştir.⁶³

Tasvîr-i Efkâr’ın kapatılmasından Meşrutiyetin askıya alındığı tarihe kadar Türkçe basının yaşadığı gelişmeler, İskit’in iddiasının doğruluk payını gözler önüne

⁵⁶ *Tanzimat Rejiminin Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 465-475.

⁵⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (çev.), TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 145-149.

⁵⁸ Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat hakkında birçok tetkik eser kaleme alınmış, bürokrasi ve devlet yönetimi hakkında değerli incelemeler yapılmıştır. Adı geçen çalışmalardan biri için bkz. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 191-316.

⁵⁹ Konu hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, s. 163.

⁶⁰ Cavit Orhan Tütengil, *Yeni Osmanlılar’dan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 22.

⁶¹ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul’da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, Nuri Sağlam (haz.), Kitabevi, İstanbul 1997, s. 85.

⁶² Adı geçen nizamname ve basınla ilgili diğer yasal düzenlemeler hakkında bir değerlendirme için bkz. Refik Korkud, *Tanzimat, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Matbuat*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1959, s. 5-6.

⁶³ İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, s. 24.

sermektedir. 1865 yılında *Basiret*'in kurulması için Hariciye Nezareti'ne başvuran⁶⁴ Basiretçi Ali Efendi, Girit olayları gerekçe gösterilerek gazete çıkarmasına 2 yıl izin verilmediğini söyler.⁶⁵ Benzer şekilde Ali Suavi de gazetesi *Muhbir*'in Belgrad kalesinin Sırlara verilmesine susmadığı için kapatıldığını iddia etmiştir.⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi gelişmelerle beraber Türkçe basının yaşadıkları birleşince başını Mustafa Fazıl Paşa'nın çektiği, kendilerine Genç Osmanlılar Cemiyeti⁶⁷ adını veren oluşum, basın faaliyetlerine Avrupa'da devam etme kararı almıştır.⁶⁸ Paris'te ilk toplantılarını yapan 8 kişilik ekip, Londra'da 31 Ağustos 1867'de ilk olarak *Muhbir*'i çıkarmaya başlamıştır.⁶⁹ Kısa süre sonra Ali Suavi ile yaşanan bazı problemlerden dolayı 29 Haziran 1868'de Cenevre'de *Hürriyet* çıkarılmaya başlanmıştır. Türkçe basının fikir gazeteciliği yönü bu gazeteyle kuvvetlenmeye başlamış, başta iktisat ve edebiyat olmak üzere çeşitli konularda yazılar kaleme alınmıştır. Ayrıca bu gazeteyle birlikte “meşrutiyet” ve “hürriyet” fikirleri açıktan dile getirilmiş, Âlî ve Fuat Paşalar şiddetle tenkit edilmiştir.⁷⁰ Genç Osmanlılar Cemiyeti üyeleri basın yoluyla mücadele ederken Mustafa Fazıl Paşa'nın sarayla anlaşarak İstanbul'a dönmesi cemiyetin çabalarını sekteye uğratmıştır. Bununla birlikte Mithat Paşa'nın gayretleriyle meşruti yönetime geçene kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Türkçe basının ilk evresi birçok araştırmacı tarafından Kânûn-i Esâsî'nin ilan edildiği dönemde bitirilir ve yeni bir aşamaya geçirilir. Kanaatimize göre böyle bir ayırımın bazı sakıncaları bulunmaktadır. Bunun sebeplerinden biri olarak Basiretçi Ali Efendi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ebüzziya Tevfik ve daha birçok gazetecinin yaşamını sürdürmesi, fikirlerinin canlılığını

⁶⁴ Osmanlı Devleti'nde gazete çıkarmak, gazeteleri denetlemek vb. işlerin düzene girmesi zaman almıştır. Maarif, Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerinin dönem dönem bu konuda yetkilendirildiği bilinmektedir. İlber Ortaylı ise olaya farklı bir bakış açısıyla yaklaşarak Hariciye Nezareti'nin matbuat konusunda yetkin olmasını, adı geçen nezarete görev yapan memurların yetkinliğine bağlar. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006, s. 127.

⁶⁵ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, s. 69.

⁶⁶ Mithat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2014, s. 44.

⁶⁷ Adı geçen cemiyetin düşünce dünyasıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Tanıl Bora ve Murat Gültekinil (ed.), C. I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 42-54.

⁶⁸ Ali Suavi'den naklen; Paris'te yapılan ilk toplantıda Mustafa Fazıl Paşa, Ziya Paşa, Agâh Efendi, Namık Kemal Bey, Nuri Bey, Ali Suavi Efendi, Mehmet Bey, Reşat Bey ve Rifat Bey bulunmaktadır. Toplantıda, Ali Suavi Efendi'nin *Muhbir*'i çıkarması, Ziya Paşa ve Kemal Bey'in ileride *Hürriyet* namıyla başka bir gazete çıkarmaları, *Muhbir*'in sermayesinin 250 bin Frank olması ve sermayenin Ziya Paşa'nın emrinde olması kararları alınmıştır. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, s. 55.

⁶⁹ Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, s. 3.

⁷⁰ Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, s. 54-75.

koruması ayrıca kendi dünyalarında yaşadıkları gelgitler de sebep olarak gösterilebilir. Örneğin Ali Suavi hürriyet ve meşrutî yönetim taraftarlığıyla başladığı basın hayatına şiddetli bir padişah destekçisi olarak devam etmiş⁷¹ daha sonra II. Abdülhamit'i tahttan indirmek amacıyla tertiplenen kalkışmada hayatını kaybetmiştir. Bunun gibi resmî kurumlar da varlıklarında bir değişikliğe gitmeden yaşamaya devam etmektedir. Basın dünyasına hukuki yönden bakacak olursak 1876 öncesi yürürlüğe giren kanun ve yönetmelikler devam etmektedir. Kânûn-i Esâsî'nin on ikinci maddesinde geçen "Matbuat kanun dairesinde serbesttir." ibaresi yukarıda ifade edilen hukuki düzenlemelere atıfta bulunmaktadır. Saydığımız sebeplerden dolayı Türkçe basının ikinci evresi olarak bir başlangıç seçmek durumunda kalırsa, bu evrenin başlangıcını 1888 tarihli 6 bölüm ve 41 madde içeren Matbaalar Nizamnamesi'nde⁷² ve II. Abdülhamit'in iktidarının perçinlenmesinde aramak gerekmektedir.

II. Abdülhamit tahta çıktığında, İstanbul'da Türkçe yayınlanan gazete sayısı 13'tür.⁷³ 1908 yılına gelindiği zaman ise *Tercümân-ı Hakikat*, *Sabah*, *İkdâm* ve *Sa'âdet* gazeteleri kalmıştır.⁷⁴ Türkçe yayın yapan gazetelerdeki bu nicel düşüşü sadece piyasa şartlarıyla açıklamak zordur. Anılan dönemde gazetelerin ortalama 12-15 bin tiraja sahip olduğu düşünülmektedir.⁷⁵ Bu sebeptir ki II. Abdülhamit dönemi Türk basını çok yönlü tahkik edilmek mecburiyetindedir. Basın tarihi araştırmacıları anılan dönemin basın hareketlerine farklı yönlerden yaklaşmışlardır. İskit kaleme aldığı bir eserinde bu döneme "İstibdat devrinde neşriyat ve kültür hareketleri" ismini vermiş ve nizamnameler özelinde yayıncılık faaliyetlerini kaleme almıştır.⁷⁶ Şapolyo ise dikkatini Avrupa'daki Türkçe basına kaydırmıştır.⁷⁷ Ülkenin daha spesifik bir değerlendirme yaparak, "İstibdat" devrinde siyasi fikir gazeteciliğinin akim kaldığını, haberciliğin de sansür yüzünden bir ucubeye

⁷¹ Ali Suavi'nin özellikle 93 Harbi zamanında II. Abdülhamit'i destekleyen yazılar yazdığı bilinmektedir. Cemal Kuntay'ın aktardığına göre Vakitte kaleme aldığı bir yazısında II. Abdülhamit'in başında olduğu bir ordunun Rusya'yı yenmemesi için bir sebep olmadığını iddia etmiştir. Kuntay, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, s. 167.

⁷² İlgili nizamnamenin maddeleri için bkz, Server İskit, *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935, s. 849-856.

⁷³ Osmanlı Devlet Salnamesi, İstanbul, Yıl. 1293/1876, s. 220.

⁷⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, İstanbul, Yıl. 1326/1908, Ahmet İhsan Matbaası, s. 1050.

⁷⁵ Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 111.

⁷⁶ Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 2000, s. 68-90.

⁷⁷ Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, s. 157-168.

döndüğünü iddia etmiştir.⁷⁸ Uşaklıgil anılarında, devletin genel manzarası siyah bulutlarla kaplıyken edebiyat ve matbuat denen mini mini bardakçığın küçük küçük fırtınasının bir önemi olmadığını, onlarca mühim mesele dururken fikir ve kalem erbabına güldürücü ve eğlendirici bir alanın bırakıldığını üzülererek ifade etmiştir.⁷⁹ Uzun yıllar II. Abdülhamit'in yanında bulunan Tahsin Paşa ise II. Abdülhamit'in gazetecilerle olan ilişkisine değinerek, dönemin ileri gelen gazetecileriyle görüştüğünü ve Avrupa gazetelerini Sarafim Efendi ve Kitapçı Elnino vasıtasıyla getirttiğini iddia etmiştir.⁸⁰ Lewis de "çağının hadım edilmiş ve etkisiz gazeteleri" olarak nitelediği gazetelerin dahi, sadece sayılarını arttırmak ve böylece daha fazla Türkü haber okumak gibi Avrupalı adetlerine alıştırmakla bile olsa Türkiye'nin modernleşmesine katkı sunduğunu belirtir.⁸¹

Kânûn-i Esâsî'nin askıya alınmasıyla yeni bir siyasi sürece giren Osmanlı Devleti'nde, 93 Harbinin yarattığı yıkım da eklenince sarayın otoriteyi elinde toplama gayretleri ve bunda başarı sağladığı görülmektedir. Yeni dönemden Türkçe gazeteler de nasibini almış, gittikçe artan şiddetle gazetelerin kontrolü sıklaşmış, ön sansür getirilerek gazeteler daha yayınlanmadan provaya gönderilmeye başlanmıştır. Bu ortamda fikir gazeteciliğinin Osmanlı Devleti sınırları içinde sürdürülmesi imkânsız hale gelmiştir. Ülken bu sansür neticesinde Türkçe gazetelerin halk için ansiklopedik bilgiler içeren ürünlere döndüğünü iddia etmektedir.⁸² Stanford, özellikle bu dönemde yazarların kültür liderleri olarak ulemanın yerine yerleştiğini söylemektedir.⁸³

II. Abdülhamit dönemi Türkçe gazetelerinin ansiklopedik bilgi içeren kültür ürünleri olarak değerlendirilmesinde, Ahmet Mithat Efendi'nin ve *Tercümân-ı Hakikat*'in özel bir yeri vardır. Koloğlu, Ahmet Mithat'ın konuları halkın anlayacağı üsluba sokmaktaki başarısı nedeniyle *Tercümân-ı Hakikat*'in dönemin simgesi haline geldiğini ifade etmiştir.⁸⁴ Çapanoğlu da benzer şekilde Ahmet Mithat Efendi'yi

⁷⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013, s. 95.

⁷⁹ Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 639.

⁸⁰ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 161.

⁸¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 186.

⁸² Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 143.

⁸³ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, s. 304.

⁸⁴ Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 111. Ayrıca Koloğlu'ndan genel bir *Tercümân-ı Hakikat* ve Ahmet Mithat Efendi değerlendirmesi için bkz. Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006, s. 64.

popüler bir muharrir, bir halk yazarı olarak tanımlamıştır.⁸⁵ İncalcık da Ahmet Mithat Efendi'nin ve *Tercümân-ı Hakikat*'in dönemin kültür siyasetinin öncülerinden olduklarını, Fransızca eserlerden naklettiği fikirlerle halkı bilgilendirme rolünü temsil ettiğini belirtmiştir.⁸⁶ Mardin, Ahmet Mithat Efendi'nin amacının halkı eğitmek olduğu fikrine katılan diğer bir yazardır.⁸⁷ Dönemin en ünlü devlet adamlarından Mithat Paşa'nın sarfettiği cümleler de dikkate şayandır. Çapanoğlu'nun Kamil Yazgıç'tan aktardığına göre Mithat Paşa, Ahmet Mithat Efendi'ye şöyle seslenmiştir:

Oğlum Mithâd Efendi! Seni bir baba şefkâtiyle seven ben artık yıldızı sönmüş bir bedbahtım... Emelime na'îl olmadan öleceğim... Bu millet câhildir. Vatandaşlara ma'arif tohumunu aşlamak için eli kalem tutanlara ihtiyaç vardır. Sende bu istidâdı fazlasıyla görüyorum. Binaenaleyh bu yolda yürümeği sana vasiyet ediyorum... İşte ancak bu sayededir ki vatan cehâletten ve binnetîce millet esaretten kurtulacaktır.⁸⁸

Tercümân-ı Hakikat'le başlayan bu süreci dönemin diğer gazetelerinde de müşahede etmek mümkündür. *Sabah*, *Sa'âdet* ve *İkdâm* da benzer içeriklerle okuyucuyla buluşmaya çalışmaktadır. Çalışmamızın II. Bölümünde ayrıntılı değindiğimiz üzere, II. Abdülhamit dönemi gazetelerinin bilgi ağırlıklı yayınlar yaptığını görmek mümkündür. Bununla birlikte Türkçe gazetelerin arasında rekabetin şiddetlendiği dönem yine bu zaman dilimine tesadüf etmektedir. Roman tefrikaları, hikâyeler, ilaveler vb. okuyucunun ilgisini kendi gazetesine çekmeye çalışan bir gazeteciliğin de oluştuğu söylenebilir. Özellikle Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında gazeteler arası rekabetin arttığı gözlenmiştir. *Tercümân-ı Ahvâl* ile başlayan fikir gazeteciliği yukarıdaki açıklamalar ve değişen koşullarla birlikte piyasa gazeteciliğine dönüşmüştür. İktisadi teşebbüs olarak hayatını sürdüren gazetelerin, istedikleri konu hakkında yazı yazamamaları, içeriklerine yapılan müdahaleler⁸⁹, yerli yersiz tatil edilmeleri ve bunun ne kadar süreceğinin muğlak olması⁹⁰ vb. baskı

⁸⁵ Münir Süleyman Çapanoğlu, *80 Yıllık Gazetecimiz Asif Konsiltçi*, Sinan Matbaası, İstanbul 1961, s. 11.

⁸⁶ Halil İncalcık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, C. IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016, s. 210.

⁸⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 305.

⁸⁸ Çapanoğlu, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat*, s. 63.

⁸⁹ İrtem'in aktardığı bir örnek: "Bazı gazeteler Kamil Paşa'nın icraatını tenkide başladılar. Dâhiliye Nazırı Münir Paşa, bu neşriyatın çirkinliğinden bir gazete sahibine bahsedince, gazete sahibi bunun yukarının emriyle yapıldığını beyan etmişti." Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, O. Selim Kocahanoğlu (haz.), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 147.

⁹⁰ Devletin resmi yayın organı olan *Takvîm-i Vekâyî* dahi II. Abdülhamit'in tahta çıktığı ilk dönemlerde yazılan bir makale gerekçe gösterilerek tatil edilmiş ve 12 yıl kapalı kalmıştır. İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, s. 209.

araçları Türkçe gazetelerin hayatta kalabilmek için yönünü değiştirmesine sebep olmuştur.

Gazeteler üzerindeki baskı, aynı zamanda siyasi atmosferin Osmanlı Devleti'nde nasıl olduğunu da göstermesi bakımından önemlidir. Ragıp Paşa'nın "gazetelere yazı yazarların akıllarına ve cesaretlerine şaşarım."⁹¹ ve Maarif nazırlarından Zühtü Paşa'nın Hüseyin Cahit'e söylediği, "Gazetecilik de ediyormuşsun. Evlat, bizim ülkemizde gazeteciliğin dünyası yoktur. Kaleminden bir mürekkep damlar, sonra kendini kurtarma olanağı bulamazsın."⁹² sözlerinin karşılığının olduğu, gazeteci sürgünlerinden ve gazetelerin tatil edilmesinden anlaşılmaktadır. Kânûn-i Esâsî'nin askıya alınmasıyla saray, yönetimi bilfiil idare etmeye başlamıştır. Hatta gazete açılmasının izninin bizzat II. Abdülhamit tarafından verildiği bilinmektedir. Bu şartlar altında, ilk tohumu İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Mehmet Reşit'le beraber "Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de bir teneffüs saatinde" atılan⁹³ cemiyetle birlikte birkaç yıl sonra "Jön Türk hareketi" Avrupa'da Türkçe basının yeni ürünlerini ortaya koyacaklardır.⁹⁴ En önemli yayın organları, fikirlerinin en iyi okunabildiği yer *Osmanlı Gazetesi* olmuştur.⁹⁵ Cenevre'de 1 Aralık 1897 tarihinde çıkarılmaya başlayan bu gazete İngiltere, Mısır ve İsviçre'yi dolaşarak fasılalarla 1904 yılına kadar yayınlanmıştır.⁹⁶ Türkçe basının Avrupa'daki kalemlerinden Mizancı Murat ön plana çıkmaktadır. Mardin, adı geçen yazarın en önemli özelliğinin, Yeni Osmanlıları Jön Türklere bağlayan bir düşünsel halka olmasında yattığını ifade etmiştir.⁹⁷ Nitekim o da Mustafa Fazıl Paşa gibi İstanbul'a dönmüş ve Avrupa'daki gençleri yalnız bırakmıştır. Kendisi bu durumu Celaleddin Paşa ile yaptığı görüşmelerden sonra, II. Abdülhamit aleyhine yapılacak neşriyatın Kânûn-i Esâsî'yi tekrar yürürlüğe koymasını sağlamayacağını anladığını belirterek savunmuştur.⁹⁸

⁹¹ Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, Alpay Kabacalı (haz.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 143.

⁹² Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, Rauf Mutluay (haz.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 107.

⁹³ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anılarım*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s. 27-28.

⁹⁴ Jön Türklerin Avrupa'daki ilk teşebbüsleri hakkında bkz. Ernest E. Ramsaur, *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s. 33-72.

⁹⁵ *Osmanlı Gazetesi* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 141-176.

⁹⁶ Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, s. 90-94.

⁹⁷ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s. 83.

⁹⁸ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 18.

Mizancı Murat'ın İstanbul'a dönmesiyle Avrupa'da yayınlanan Türkçe gazetelerin sıkıntıya düştüğü açık olmakla birlikte, bu durum adı geçen gazetelerin İstanbul'da rağbet görmesini engellememiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere İstanbul gazetelerinden herhangi bir siyasi haber alamayan okuyucular, gözünü Avrupa'dan getirilecek gazetelere dikmiştir. Yalçın'ın anılarında aktardığı üzere, ayrıcalıklara sahip olan yabancı postalar, adı geçen gazetelerin yurda sokulmasının en bilinen yoludur.⁹⁹ Avrupalı devletlere tanınan bu ayrıcalıklar “karşı gazeteleri” namıyla anılan, çoğunluğu Galata ve Beyoğlu'nda basılan yabancı dildeki gazetelerin, Türkçe gazetelere nazaran daha özgür hareket edebilmelerine de imkân sağlamaktadır. Çalışmamızın ilgili bölümlerinde de değindiğimiz üzere bu durum, Türkçe gazeteleri rahatsız etmekte fakat dönemin şartlarından dolayı açıkça itiraz edememektedirler. Hülâsa II. Abdülhamit dönemi Türkçe gazetelerin içeriğini ve haber anlayışını, çevresel etmenler sıkı şekilde kontrol altında tutmuştur.

İstanbul'da yayın yapan Türkçe gazetelere, 1894 yılında *İkdâm Gazetesi* de dâhil olmuştur. II. Abdülhamit'in iktidarının güçlü şekilde hissedildiği bir ortamda, 5 Temmuz 1894 günü *İkdâm* yayın hayatına başlamıştır. Ahmet Rasim o günü, idarehanenin fiziki şartlarını ve *İkdâm*'in içerik özelliklerini tasvir etmiştir. Kendisinin de ilk gün yazı işleri kadrosunda olduğunu belirtmiş ve çıkışının olay olduğunu iddia etmiştir. Sarayla bir bağı olmayan hatta olması yaratılış olarak mümkün görünmeyen Ahmet Cevdet Bey'e, II. Abdülhamit tarafından gazete çıkarması için verilen izne şaşırdığını belirtmiştir. *İkdâm*'in Bâb-ı Âlî Caddesi'nde Reşit Hanı'nda, sol tarafta bulunan dairenin alt katı ile birinci katının yalnız sağında bulunan büyük 2 oda ile bu 2 kısım arasındaki bir odada çıkarıldığını ifade etmiştir. Matbaanın üst katında Ahmet Cevdet'in, musahhihlerin ve yazı işlerinin odalarının bulunduğunu, alt katın sağ tarafının mürettiphane, sol tarafının makine dairesi olduğunu sözlerine eklemiştir. Ahmet Rasim gazetenin içeriğiyle ilgili ise haberlerden sonra en çok “şezerat” bölümüne dikkat ettiklerini söylemiştir. İlk günhissettiklerini ise “*İkdâm* ilk gün yeni icat edilmiş denecek şekilde çıktı. Hepimiz hevesliydik. O günü kariler nezdinde nasıl karşılandığımızı anlamaya çalışarak geçirdik.”¹⁰⁰ şeklinde özetlemiştir.

⁹⁹ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 65.

¹⁰⁰ Ahmet Rasim'in *Vakit Gazetesi*'nin 15 Eylül 1921 tarihli nüshasında, *İkdâm*'in kuruluşunun 29. yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı yazıdan aktaran Münir Süleyman Çapanoğlu, *Basın Tarihimize Dair Bilgiler ve Hatıralar*, (Hür Türkiye) Dergisi Yayınları, İstanbul 1962, s. 51-52.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKDÂM GAZETESİ'NİN DIŞ TENKİDİ

1.1. Şekil Özellikleri

İkdâm Gazetesi, o dönem *Tarik Gazetesi* başmuharriri olarak çalışan Ahmet Cevdet Bey'in, 19 Şubat 1894 tarihli dilekçesine¹⁰¹ istinaden padişah iradesi mucibince Dâhiliye Nezareti'nin 3 Mart 1894 tarihinde verdiği izinle kurulmuştur.¹⁰² 5 Temmuz 1894'te de yayın hayatına başlamıştır. İlk sayısında yer alan “Arz-ı Şükrân ve İfâde-i Merâm” başlıklı yazısında Ahmet Cevdet gerek kendi meslek hayatını gerekse *İkdâm*'ın yayınlanma amacını ve hedeflerini okuyucularıyla paylaşmıştır. 12 sene evvel matbuat hayatına *Tercümân-ı Hakikat*'te Fransızca ve Arapça eserleri tercüme ederek başladığını söylemiştir. Adı geçen gazetenin basın hayatında değerli bir yeri olduğunu belirterek kendisinin hemen her sayfasında

¹⁰¹ Ahmet Cevdet sunmuş olduğu dilekçesinde 10 yıldır Osmanlı matbuatına hizmet ettiğini, işini layıkıyla yapabilmek için hukuk fakültesini dahi bitirdiğini belirtmiştir. *Tarik Gazetesi*'nin başmuharrirliğini yapmakta olduğunu belirterek, meslek hayatı boyunca çalıştığı tüm gazetelerde birinci ve ikinci yazar olduğunu, hiçbir yazısında Hükûmet-i Seniyye'nin aleyhinde tek bir kelime dahi yazmadığını da sözlerine eklemiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. MTV*, 90/75, 13 Şaban 1311.

¹⁰² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 368/27568, 25 Şaban 1311. *İkdâm Gazetesi* sahibi ve başmuharriri Ahmet Cevdet'in 1894-1908 yılları arasında *İkdâm*'ın Fransızcası, yine Fransızca yayın yapan Pera Gazetesi ile haftalık yayın yapan *Mecmû'â-yı Tıp* dergisini yayınladığı bilinmektedir. *İkdâm*'ın Fransızca nüshasıyla ilgili izin 1901 yılında verilmiş olup, Ahmet Cevdet üç farklı dilekçe ile Sadaret'e başvurmuştur. Dilekçelerinde, Osmanlı Devleti'nde itibar gören 3 Fransızca gazetenin olduğunu ve bunların denetiminin 3 sefarette olduğu belirterek, Osmanlı Devleti'nin değil bağlı bulunduğu devletlerin menfaatlerine çalıştıklarını iddia etmiştir. Fransızca gibi dünya nezdinde bilinirliği yüksek bir dilde yayın yapan gazete eksikliğinin en çok Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında yaşandığını göz önüne alarak, *İkdâm*'ın Fransızcasını yayınlatabilmek için imtiyaz talep etmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 561/38, 12 Cemazeyilevvel 1320. Hüseyin Daniş'in oldukça kıymetli addettiği, *Pera Gazetesi*'nin imtiyazı için Ahmet Cevdet'in kaleme aldığı arzuhal bulunamamış olmakla birlikte imtiyazına müsaade buyurulduğuna dair İrade-i Seniyye kayıtlarda bulunmaktadır. İlgili kayıtlarda, imtiyazını satın aldığı bu gazetenin makine ve çalışan masrafı olan 42595 kuruşun, *İkdâm*'ın tahsisatından karşılanması kararı da bulunmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1690/126742, 30 Rebiulevvel 1319, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2516/32, 13 Rebiulahir 1319. *Mecmû'â-yı Tıp* adında haftalık dergi çıkarmak isteyen Ahmet Cevdet'e bu dergi için de imtiyaz verilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2129/42, 22 Cemazeyilahir 1316.

katkısı olduğunu, maddi ve manevi kazanç elde ettiğini de sözlerine eklemiştir. Daha sonra tekrar II. Abdülhamit'e değinerek onun lütfunun büyüklüğünden ağdalı cümlelerle bahsetmiştir. *İkdâm*'ın yayınlanma amacını ve hedeflerini, devletine ve memleketine bağlı olmayı herkesin vazifesi addettiğinden, belirtmesine gerek olmadığını dile getirmiştir.

Ahmet Cevdet makalesinin devamında *İkdâm*'ın içeriğiyle ilgili 7 maddelik bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu maddelerden ilkinde *İkdâm*'ın yayına başlamasından itibaren içeriğini günden güne geliştireceğini vaat etmiştir. Halkın tamamına hitap etmek için gazetesinin dilini sade tutacağını da belirtmiştir. İkinci maddede gazetelerin ilim ve bilim noktalarından halkı aydınlatma aracı olduğunu söyleyerek, hemen her gün bu konular hakkında yazılar kaleme alınacağını dile getirmiştir. Üçüncü maddede sağlık ve dördüncü maddede ziraat konularının *İkdâm*'da yer alacağını duyurmuştur. Değerlendirmesinin beşinci maddesinde, başta ekonomi olmak üzere memleketin faydasına görülen konular hakkında makaleler yayınlanacağı ifade edilmiştir. Altıncı maddede, tefrikalardan bahsederek en beğenilen roman ve hikâyelerin *İkdâm* sütunlarını süsleyeceği dile getirilmiş, adı geçen eserlerin ahlak ve âdete aykırı olmayacağı ayrıca belirtilmiştir. Yedinci ve son maddede ise özellikle memleketin kalkınmasına hizmet edecek görüşlerin yer aldığı küçük fıkraların olacağı duyurulmuştur.¹⁰³

İçeriğiyle ilgili okuyucularına yukarıdaki vaatlerde bulunan *İkdâm*, kuruluşundan yaklaşık 7 ay sonra aynı başlıkla kaleme aldığı başka bir makalesinde, kendisinin bir muhasebesini yapmıştır. II. Abdülhamit'in doğum gününde yaptığı bu değerlendirmede, basın hayatına başladığı günden itibaren II. Abdülhamit'in destekleriyle önemli mesafe aldıklarını dile getirmiştir. II. Abdülhamit'in inayetiyle günden güne bu gelişmenin devam edeceğini de ayrıca belirtmiştir. *İkdâm* bu makalede, kendilerinin Osmanlı Devleti'nde var olan gazeteler içinde önemli bir mevki işgal ettiğini de iddia etmektedir. Sadece içerik yönünden değil şekil yönünden dahi özenilen bir gazete olduklarını ifade etmiştir.¹⁰⁴ Gazetenin boyutlarını

¹⁰³ *İkdâm*, N. 1, s. 1, 5 Temmuz 1894. *İkdâm*'ın içeriğiyle ilgili bu vaatlerini büyük oranda yerine getirdiği çalışmamızın ilgili bölümlerinde yer alan haber ve makalelerden anlaşılmaktadır.

¹⁰⁴ *İkdâm*, N. 194, s. 2, 11 Şubat 1895. Bu makaleden başka Brüksel Matbuat Sergisi'ne davet edildiğini okuyucularına duyurduğu haberde de benzer bir dilin kullanıldığını görmek mümkündür. Osmanlı şubesi adına bir muhabir-i mahsus göndereceğini belirten *İkdâm*, bu daveti gazetelerinin Osmanlı basını içinde edindiği mümtaz yerin bir göstergesi olarak ifade edilmiştir. *İkdâm*, N. 948, s. 3, 11 Mart 1897. Brüksel matbuat sergisiyle ilgili ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Şerafettin

büyüteceğini okuyucularına duyurduğu makalesinde dahi tekraren II. Abdülhamit'e sadakatini belirtmiş ve padişahın doğum gününde bunu hayata geçireceklerini ilan etmiştir.¹⁰⁵

İkdâm'ın kendisi ve matbaasıyla ilgili kaleme aldığı yazılarda yapılan II. Abdülhamit vurgusu, dönemin şartları incelendiğinde anlam kazanmaktadır. Bu övgüye iki temel neden gösterilebilir. Bunlardan ilki devlet tarafından gazetelere verilen tahsisatlar, ikincisi ise gazetelerin tatil edilme riskidir. İlk neden olan tahsisatla ilgili *İkdâm*'ın ilk talebi, 1896 yılı Ocak ayı içerisinde Ahmet Cevdet Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yazılan dilekçede görülmektedir. Gazetelerin, devletten tahsisat ve ilanlar aldığı belirtilen Ahmet Cevdet, *İkdâm*'ın da aynı muameleye tabi kılınmasını talep etmiştir.¹⁰⁶ Bu talep Mart ayı içerisinde kabul edilmiş ve *İkdâm*'a aylık 2000 kuruş tahsisat bağlanmıştır.¹⁰⁷ Arşiv kayıtlarına göre bu tahsisat oranı yaklaşık 3 yıl sabit kalmış olup 1898 yılının Kasım ayında 1.000 kuruş zamlı 3.000 kuruşa çıkarılmıştır.¹⁰⁸ Daha sonra 1899 yılının Haziran ayında 4.000 kuruşa¹⁰⁹, Aralık ayında ise 5.000 kuruşa yükseltilmiştir.¹¹⁰ Bununla birlikte bu tahsisatın bazı dönemlerde ödenmediği yine arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet'in İstanbul'da yayın yapan Türkçe gazetelere devletin tahsisat bağladığını belirterek başladığı dilekçesinden, yaklaşık 1 yıllık tahsisata denk gelen 58.900 kuruşluk meblağın ödenmediği anlaşılmaktadır. Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri arasında yapılan yazışmalarda da Ahmet Cevdet'in dilekçesine gönderme yapılarak gazetelerin hayatına devam edebilmesi için bu tahsisatın önemi belirtilmiş ve diğer gazetelere olduğu gibi *İkdâm*'a da hakkının ödenmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹¹¹ Tahsisatın ödenip ödenmediği belli olmamakla birlikte, konu hakkında ilerleyen zamanda başka yazışmalar olmaması sorunun giderildiği intibamı uyandırmaktadır.

Haber ve makalelerde yer alan II. Abdülhamit vurgusuna, ikinci neden olarak dile getirilen gazetelerin tatil edilmesine, 1894-1908 yılları arası *İkdâm* 4 defa maruz

Mağmumi, *Avrupa Seyahat Hatıraları*, Nazım H. Polat ve Harid Fedai (haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 2008, s. 41-42.

¹⁰⁵ *İkdâm*, N. 178, s. 1, 25 Kanun-i Sani 1895.

¹⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 564/42276, 7 Şaban 1313.

¹⁰⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İ. HUS*, 46/1313, 13 Şevval 1313.

¹⁰⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İ. DH*, 1359/1316, 26 Receb 1316.

¹⁰⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İ. DH*, 1364/1317, 28 Muharrem 1317.

¹¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1415/106114, 8 Şaban 1317.

¹¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 663/60, 6 Zilkade 1320.

kalmıştır. İlki henüz altıncı sayıda gerçekleşmiştir. Gazetede yer alan “İ’tizâr” başlıklı yazıda meselenin bir önceki sayının dördüncü sayfasında yapılan dizgi hatasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Dizgi işinin gece yapıldığı vurgulanarak okuyuculardan özür dilendiği görülmektedir.¹¹² *İkdâm*’ın hatasını bir sonraki sayısında düzeltmesinin işe yaramadığı gazetenin tatil edilmesinden anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet konu hakkında Padişaha yazdığı arzuhalde, bütün mal varlığını bu gazeteye yatırdığı için çok zor durumda olduğunu belirtmiştir. Bunu yapmaktaki yegâne amacının İslam ve Osmanlılık menfaatine çalışmak olduğunu da sözlerine eklemiştir. *İkdâm*’ın üçüncü tatilinde yazdığı arzuhalde de görüldüğü gibi yine yanında çalışan ailelerin sıkıntıya düştüklerinden bahsetmiş, 20 ailenin ekonomik yönden zor durumda olduklarını ifade etmiştir.¹¹³ Ahmet Cevdet’in daha önce de benzer bir yazı kaleme aldığı, Dâhiliye Nezareti’nin saraya ilettiği başka bir belgeden anlaşılmaktadır.¹¹⁴ *İkdâm*’ın tekrar yayınlanması ise tatil edilmesinden 28 gün sonra gerçekleşmiştir. “Arz-ı Vecîbe-i Şükrân” başlıklı yazısında II. Abdülhamit’in lütfuyla tekrar yayınlanmaya başladığını duyurmuş ve padişaha teşekkürünü iletmiştir. Aynı sayfada okuyucularına ayrıca hitap ederek abonelerin geçen süre zarfından dolayı mağdur olmayacağı, posta yoluyla gazete gönderiminin devam edeceği ve önemli havadislere yer verilmemişse diğer gazetelerden alıntılanarak ertesi günkü nüshada yer alacağı ilan edilmiştir.¹¹⁵

İkdâm’ın ikinci defa tatil edilmesi Osmanlı-Yunan Savaşı’nın devam ettiği döneme denk gelmiştir. 6 gün süren bu tatile neden olarak “İkdâm’ın hezeyânları” gerekçe gösterilmiş fakat bunun neler olduğu belirtilmemiştir.¹¹⁶ Ramazan bayramının ilk günü tekrar yayına başlayan *İkdâm* “Tahdîs-i Ni’met” başlığıyla, ilk tatil dönüşünde olduğu gibi II. Abdülhamit’e şükranlarını sunmuş, lütfunun büyüklüğünü tekraren dile getirmiştir.¹¹⁷ Okuyucularını da unutmamış ve “Kâri’în-i Kirâma” başlığıyla yayınladığı yazısında, idarehanelerine gönderilen destek mektupları için teşekkürlerini iletmiştir. Kapalı kaldığı dönem zarfında abonelerine *Tercümân-ı Hakikat* göndermelerinin amacını ise onları habersiz bırakmamak

¹¹² *İkdâm*, N. 6, s. 2, 10 Temmuz 1894. Basın tarihi konusunda kaleme alınan birçok belgede “Cenâb-ı Pâdişâhîleri” kelimelerinden önce “Mösyö” kelimesi kullanıldığı belirtilmekle birlikte tarafımızdan böyle bir kullanım bulunamamıştır.

¹¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. MTV*, 65/63, 16 Muharrem 1312.

¹¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 260/7, 8 Muharrem 1312.

¹¹⁵ *İkdâm*, N. 7, s. 1, 8 Ağustos 1894

¹¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 913/68421, 25 Ramazan 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. A. HUS*, 367/102, 25 Ramazan 1314.

¹¹⁷ *İkdâm*, N. 942, s. 1, 5 Mart 1897.

olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹¹⁸ *İkdâm* yaklaşık 2 yıl sonra da kapatılmayla karşı karşıya kalmış, II. Abdülhamit'in iradesiyle basımı gecikmeden aynı gün içinde affedilmiştir.¹¹⁹ Bununla birlikte tatil edildiğine dair kaleme alınan "Talimatname"nin başka bir gazetede yayınlanması üzerine düzeltme yazısı kaleme almıştır. 50'ye yaklaşan *İkdâm* Matbaası çalışanı, padişaha şükranlarını sunmuş ve aşağıdaki dörtlüğü satırlarına yansıtmıştır:

Hemân Cenâb-ı Hüdâvend-i Vâhibü'l-Âmâl
O Pâdişâh-ı mu'allâyı kâmkâr etsün.
Vücûd-ı pâkını hıfz eylesün mesâ'ibden
Cihânı sâye-i lütfunda bahtiyâr etsun.¹²⁰

Üçüncü tatil vakası da ilki gibi dizgi hatasından kaynaklanmıştır. Gerek Ahmet Cevdet'in gerekse nezaretlerin kaleme aldığı belgelerde kapanma nedeni yazmamaktadır. Hüseyin Cahit'e göre ise cülus törenlerinin anlatıldığı sayıda "mes'ude" kelimesinin "mesude" şeklinde yazılmasından kaynaklanmaktadır.¹²¹ Araştırmalarımıza göre ise cülus töreninin haber yapıldığı böyle bir sayı yayınlanmamıştır. Cülus törenleri her defasında Rumi takvime göre 19 Ağustos'ta *İkdâm*'da yer bulmuştur. *İkdâm*'ın tatil edildiği 3311. sayı ise yine Rumi takvime göre 17 Ağustos, tekrar yayına başladığı 3312. sayı ise 28 Ağustos tarihlidir. Hüseyin Cahit'in gazete provasını görerek bu yargıya vardığı da söylenemez. Çünkü 18 Ağustos tarihli nüsha da bulunmamaktadır. Kanaatimize göre neden, 3311. sayının ikinci sayfasında yer alan süvari alaylarına hayvan alımıyla ilgili haberde geçen ifadelerdir. Adı geçen haberde hayvanatın vilayetlerden karşılanmasına padişah iradesi mucibince karar verildiği belirtildikten sonra, "mezkûr hayvanât" terimiyle yeni cümle başlatılmıştır. Bu terimden hemen önce padişahın ismi geçtiğinden dolayı ikisi arasında bir bağlantı kurulup *İkdâm*'ın tatil edildiği söylenebilir.¹²² Ahmet Cevdet, bu nüshanın yayınlandığı günün akşamında tutuklanmıştır. Dâhiliye Nezareti'ne, gözaltında bulunduğu sırada bir dilekçe yazmıştır. Bu dilekçede, ortaya çıkan yanlışlığın kasti olmadığını, gece yarılarna kadar çalışan muharrir ve müretteplerinin yorgunluğunun sebep olduğunu anlatmıştır. Gazetenin dizgiye

¹¹⁸ *İkdâm*, N. 942, s. 3, 5 Mart 1897.

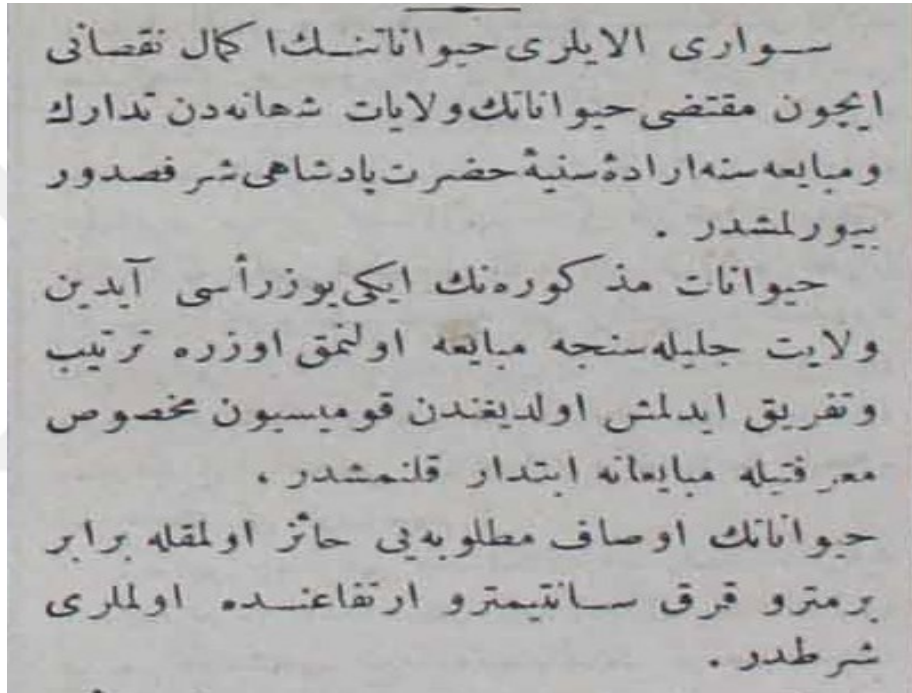
¹¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İ. HUS*, 69/1316, 7 Cemazeyilevvel 1316.

¹²⁰ *İkdâm*, N. 1542, s. 1, 25 Teşrin-i Evvel 1898.

¹²¹ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 115.

¹²² *İkdâm*, N. 3311, s. 2, 30 Ağustos 1903.

verildiği sırada matbaada şahsen bulunmadığını da sözlerine eklemiştir. 150 ailenin bu gazeteden geçindiğini belirterek II. Abdülhamit'in affına sığınmıştır.¹²³ Dâhiliye Nezareti'nin saraya sunduğu bu dilekçeden¹²⁴ sonra, II. Abdülhamit buradan geçimini sağlayan 150 aileye acıyarak Ahmet Cevdet ve gazetesini affetmiştir.¹²⁵ Gazete tatil dönüşü ilk sayısında, II. Abdülhamit'e teşekkürlerini sunmayı ihmal etmemiştir.¹²⁶ Bu tatilden sonra başka gazetelerden *İkdâm*'a gelen tebrik yazıları da yayınlanmıştır. Bu yazılara göre *Tercümân-ı Hakikat* ve *Asır* gazeteleri *İkdâm*'ın yayınlanmasına tekrar müsaade buyurulması sebebiyle *İkdâm*'ı tebrik etmişlerdir.¹²⁷

Şekil 1: *İkdâm*'ın üçüncü defa tatil edilmesine sebep olduğu düşünülen haber metni. (*İkdâm*, N.3311, s.2, 30 Ağustos 1903)

Dördüncü ve son tatil ise 1907 yılının Nisan ayında gerçekleşmiştir. Bu tatilin gazete idaresinin bir tasarrufu mu yoksa devlet tarafından alınmış bir karar olup olmadığı gerek arşiv çalışmasında konu hakkında bilgiye rastlanmaması gerekse *İkdâm*'ın her tatil dönüşü kaleme aldığı yazıya benzer bir makale yayınlamaması sebebiyle tespit edilememiştir. Hülasa 14 yıl zarfında *İkdâm*, ilk kapatılmasında 28 gün (10 Temmuz-8 Ağustos 1894), ikinci kapatılmasında 5 gün (27 Şubat-5 Mart

¹²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. PRK. DH, 12/54, 13 Cemazeyilahir 1321.

¹²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH. MKT, 746/67, 9 Cemazeyilahir 1321.

¹²⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, DH. MKT, 760/8, 26 Cemazeyilahir 1321.

¹²⁶ *İkdâm*, N. 3312, s. 1, 10 Eylül 1903.

¹²⁷ *İkdâm*, N. 3314, s. 2, 12 Eylül 1903, *İkdâm*, N. 3322, s. 2, 20 Eylül 1903.

1897), üçüncü kapatılmasında 11 gün (30 Ağustos-10 Eylül 1903) ve dördüncü kapatılması veya ara vermesinde 4 gün (10-15 Nisan 1907) olmak üzere toplam 48 gün yayınlanamamıştır.

İkdâm'ın şeklen büyümesinin yanında başlığın yerleşimi, etrafına yazılan tanıtım cümleleri dahi gazetenin içeriğiyle ilgili önemli bilgiler içermektedir. İlk sayısında “*İkdâm*” başlığının üst tarafı çizgiyle ayrılmıştır. Gazetenin bu bölümünde miladi, rumi ve hicri tarihler, fiyatı, sayısı ve yayınlanma yılı verilmiştir. Ayrıca yayınlanma tarihine denk gelen gün de belirtilmiştir. Başlığın sağ tarafında “mahall-i idâresi” başlığı altında “Bâb-ı Âlî Caddesi'nde dâ'ire-i mahsûsâdır. Menâfi'-i umûmîyeye ta'alluk eden âsâr-ı kalemiyeye maa't-teşekkür derç olunur. Ücret-i i'lânât ashâb-ı mürâca'ât ile ayrıca tayin olunur.” duyurusu bulunmaktadır. Araya çizgi çekilerek bu ibarenin altına “Sâhib-i imtiyâzı ve sermuharrîri Ahmet Cevdet” bilgisi konulmuştur. Bunun da altında “Her gün neşrolunur.” cümlesi yerleştirilmiş, bu cümleye 444. sayıdan itibaren “sabahları” ibaresi eklenmiştir. Başlığın sol tarafında ise “Şerâ'it-i İştirâ” başlığı altında “İstanbul için seneliği 100, altı aylığı 60, vilâyât için hergün muvâredesi olan ve olmayan mahaller seviyyen posta ücretiyle beraber seneliği 180, altı aylığı 95 kuruştur.” şeklinde abonelik bilgileri açıklanmıştır. Bu bilgilerin altında “1312 hicrisi Muharremi guresinde te'sis edilmiştir.” şeklinde kuruluş tarihi belirtilmiştir. 444. sayıdan itibaren ise aynı bölgenin en alt kısmına “Siyâsî ve ilmî gazetedir.” ibaresi eklenmiştir. İlerleyen sayılarda başlığın sağ ve sol taraflarına “Abone bedelinin bervechi peşin i'tâsı meşrûttur.” cümlesi eklendiği görülmektedir.

Şekil 2: *İkdâm Gazetesi*'nin ilk sayısının başlık bölümü

İlk kapsamlı şekil değişikliği 845. sayıda hayata geçirilmiştir. Buna göre başlığın üstünde bulunan fiyat bilgisi kaldırılmış, başlığın altında yeni oluşturulan bölüme konulmuştur. *İkdâm*'ın sahibini ve başyazarını belirten bilgi sağ tarafın en üstüne konulmuştur. “Mahall-i idâre” yazısında da bazı değişiklikler yapılmıştır.

Adres bilgilerine İstanbul'da olduğu eklenmiş, “menâfi’-i umûmîyeye ta’alluk eden âsâr-ı kalemiyeye maa’t-teşekkür derç olunur. Ücret-i i’lânât” ashâb-ı mürâca’at ile ayrıca tayin olunur.” ibaresi metinden çıkarılmıştır. Bu ibare yerine “Abone vesâ’ire için idâremizin başka şubesi yoktur. İdârehane ashâb-ı mürâca’âta her saat açıktır. Heyet-i tahrîriyeden biri geceleri dahi hâzırdır.” bilgisi eklenmiştir. Bundan başka aynı tarafta bir çizgiyle bölüm ayrılarak “Ümmet-i İslâmiye ve Millet-i Osmâniye’nin maddî ve ma’nevî fâ’idesini mûcib olacak âsâr-ı kalemiye sahiplerinin imzâsıyla dahi sahifelerimiz açıktır.” cümleleri eklenmiştir. “İkdâm” başlığının sol tarafına gelince; burada dikkati çeken ilk değişiklik İstanbul için abone kaydedilmeyeceği bilgisinin eklenmesi olmuştur. Ayrıca taşradan aboneliklerde nakitten başka posta pulu ve poliçenin de kabul edileceği bilgisi okuyucuyla paylaşılmaya başlanmıştır. “Ücret-i i’lânât ashâb-ı mürâca’ât ile ayrıca tayin olunur.” ibaresi bu tarafa taşınmıştır. “Abone bedelinin bervechi peşin i’tâsı meşrûttur.” ibaresi kaldırılarak, ilanların ücretlendirme bilgisinin içinde “Abone bedelinin bervechi peşin i’tâsı usûl-ı müttehizedendir.” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca yurtdışı aboneliği yapıldığı bilgisi de bu değişiklikten sonra ifade edilmiştir. Başlık altında yeni açılan bölümde yukarıda ifade edilen fiyat bilgisinden başka “Her gün sabahları neşrolunur.” ibaresi de taşınmıştır. Bu ibarenin devamına ise “Siyâsî, ilmî Türk gazetesidir.” bilgisinin eklendiği görülmüştür. 1346. sayıdan itibaren ise başlığın sağ tarafına adres bilgisi ve sol tarafına tarih bilgisi olacak şekilde Fransızca ibareler ilave edilmiştir.

Şekil 3: *İkdâm Gazetesi*'nin 845. sayısının başlık bölümü

İkdâm'da en kapsamlı şekil değişikliği 2778. sayıda yapılmıştır. Başlık üstündeki tarihler, gazetenin ilk sütununa taşınmıştır. Başlık üstünde fiyat ve sayı bilgileri kalmıştır. 2780. sayıda bu bilgilere yayımlanma yılı ve gün bilgileri de ilave edilmiştir. Ayrıca abone ücretinin posta pulu ve poliçe şeklinde kabulünden vazgeçildiği görülmektedir. Yine “Hergün sabahları neşrolunur. Siyâsî, ilmî Türk

gazetesidir.” ibaresi de kaldırılmıştır. Bu ibare 3503. sayıda tekrar konulmuş ve gazetenin “ticârî” olduğu da belirtilmiştir. “Ümmet-i İslamiye ve Millet-i Osmaniye” tabiri yerine “Millet-i İslâmiye ve Ümmet-i Osmâniye” tabirleri kullanılmaya başlanmış, bu bilginin yer aldığı bölüm 3503. sayıda başlığın sol tarafında konuşlandırılmıştır. Bu değişiklikte en dikkat çekici kısım Fransızca ibarelerin arttırılmasıdır. Yurtdışı abonelik bilgisi de dâhil olmak üzere *İkdâm*’ın politika ve ekonomi konularını içerdiği bilgileri, bir sayısının bedeli dahi Fransızca olarak bildirilmiştir. Yurtdışı abonelik bedelinin yıllık 38 frank, 6 aylık 20 frank olduğu bilgisi de yine bu ibarelerden anlaşılmaktadır.

Şekil 4: *İkdâm Gazetesi*'nin 845. sayısının başlık bölümü

İkdâm'ın satış bedeli, 1894-1908 yılları arasında hiç değişmemiş olup 10 paradır. Aynı şekilde abonelik ücretleri de değişmemiş, yıllık 180, 6 aylık 95 kuruşta sabit kalmıştır. *İkdâm* her gün 4 sayfa, 6 sütun üzerine yayınlanmıştır. “Tevcihât, nişan, tebligât-ı resmîye, şu'unât ve ilan” değişmeyen başlıklarıdır. Bunların dışında her cumartesi “Selâmlık Resm-i Âlîsi” başlığıyla II. Abdülhamit'in cuma selamlığını konu edinen ve gazetenin ilk haberi olan bölümü de bulunmaktadır. Burada zikredilen bölümlerinin dışında “Fennîye, Hâricîye, Havâdis-i Medenîye, Muhâkem, Sana'îye, Şetta, Şezarât, Tıbbîye ve Sıhhîye, Zirâ'îye” bölümleri de gazetenin mutat başlıklarından bazılarıdır. *İkdâm*'ın fikirlerine ulaşılabilen, farklı yazarlar marifetiyle dil, edebiyat, eğitim, kültür, sanat vb. gibi konularda değerlendirmelerde bulunduğu “Musâhabe ve Makâle-i Mahsûsa” bölümleri bulunmaktadır. Hemen her sayıda biri veya ikisi birden bulunan bu bölümler, yayınlandığı dönem hakkında değerli bilgiler barındırmaktadır. *İkdâm*'ın yurtdışında meydana gelen olaylarla ilgili fikirlerine ulaşılabilir bölümü ise “Siyâsî” ve “Mesâ'îl-i Hâzırâ-yı Hâricîye” başlıkları altındadır. Yine “Telgraf Haberleri” bölümü de yurtdışı haberlerini içermektedir. Genellikle yabancı gazetelerden alınan ve dünyanın en yaşlı insanı, garip hırsızlık

gibi siyaset dışı konuları içeren “Şetta” ve “Şezarât” kısımları da bulunmaktadır. Bunlardan başka “Hikâye-i Muntahabe” başlığında yayınlanan hikâyeler ve ayrıca sütun tefrikaları yer almaktadır. Başlıklarla ilgili 2778. sayıda yapılan kapsamlı bir değişiklik gazetenin daha anlaşılır olduğu görülmektedir. Genellikle “Şu’ûnât” başlığı altında hemen her konudan bahseden haberler birer çizgiyle birbirinden ayrılırken ilk olarak başlık “Şu’ûnât-ı Umûmîye” ye çevrilmiştir. Daha sonra ilgili haberler “Ma’ârif ve Vekâlet, Şu’ûnât-ı Umûmîye, Umûr-ı Askerîye, Havâdis-i Belediye, Zabıta ve Vukû’âtı, Havâdis-i Mü’tenevviye, Umûr-ı Na’fâ, Memâlik-i İslâmîye, Muktebesât-ı Vilayat, Ma’lûmât-ı Hâricîye” küçük başlıkları altına taşınmıştır. Bu başlıklar dışında başka bölümler de bulunmakla birlikte sayılarının az olması ve devamlılığı olmaması hasebiyle belirtilmemiştir.

Gazetenin başmuharriri olarak görev yapan Ahmet Cevdet’e ait imzalı birkaç küçük duyuru dışında hiçbir makale bulunmadığını da belirtmek gerekmektedir. Bazı imzasız makalelerin Ahmet Cevdet tarafından kaleme alındığı iddiası dillendirilebilirse de bunu kanıtlayacak bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte “Mülâhazâ” başlığıyla *İkdâm*’ın ilk sayfasında yer alan ve ziraattan seyahate, ekonomiden eğitime hemen her konuda fikir beyan edilen bölümün Ahmet Cevdet tarafından kaleme alınmış olma ihtimalinden bahsedilebilir. Dönemin gazetelerinin “başyazı” tarzındaki bu makalelerini genellikle başmuharrirleri kaleme almaktadır. Bu yazıların *İkdâm*’daki karşılığı olan “Mülâhazâ”lar, yaklaşık 700 adet olup, üslup olarak birbirine benzer, bir ikisi hariç imzasız ve sürekli olarak ilk sayfada yayınlanmıştır. Gazetenin vitrini olarak görülebilecek bu makalelerin Ahmet Cevdet tarafından kaleme alınmış olması mümkündür.

II. Abdülhamit dönemi, Türk basınının içerik yönünden geliştiği ve sermaye elde etmeye başladığı dönem olarak gösteren değerlendirmeler de bulunmaktadır.¹²⁸ Başlığı yanında yer verdiği “Abone bedelinin bervechi peşin i’tâsı usûl-ı müttehizedendir.” ibaresi, aboneliğin *İkdâm* için önemini gösteren verilerden biridir. Bu başlığa gönderme yaparak bazı abonelerin ücretlerini ödemekte geciktikleri, bazı durumlarda mazeret bildirdiklerini söylediği yazısında, bu ücretlerin kendileri için hayati önemde olduğunu belirterek abonelikleri iptal ettiklerini üzülen ifade etmiştir.¹²⁹ Benzer üzüntüyü, abone sayılarını kesinleştirmek için abonelikleri sona

¹²⁸ İskit, *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, s. 43-44.

¹²⁹ *İkdâm*, N. 1916, s. 1, 3 Teşrin-i Sani 1899.

erenlere gazete göndermeyi durdurduklarını ilan ettiği haberde kullandığı “bizi affetmelerini istirhâm ederiz” cümlesiyle de göstermiştir.¹³⁰

Aboneliğe verdiği önemin bir göstergesi de abonelere bazı ayrıcalıklar verilmesidir. *İkdâm*'ın “Zirâ'îye” başlığı altında okuyucularıyla paylaştığı bir metinde bu ayrıcalıklar madde madde yazılmıştır. Ziraat ile ilgili makalelerin rağbet gördüğü ifade edilerek gazete idaresine onlarca soru geldiği belirtilmiş ve sorulara cevap verme noktasında abonelere ayrıcalıklar tanınmıştır. Bu duyuruya göre abone olmayanların sorularına artık cevap verilmeyecektir. Soruların sadece zirai konularla sınırlı olması talep edilmektedir. Birden çok soru sormak isteyen abonelerin her bir soruyu ayrı ayrı kâğıda yazması ve mektuplarına *İkdâm* idaresince taraflarına gönderilen adres kâğıtlarını eklemeleri arzu edilmektedir. Sorular önem sırasına göre cevaplanacak, ayrıca abone tarihleri de dikkate alınacaktır. Ticari muameleler ve piyasalar hakkında verdikleri cevapların, veriliş tarihi dışında mesuliyetinin kabul edilmediğinin de ifade edildiği görülmektedir. Ne surette olursa olsun hayvan hastalıklarına bir tedavi önerilmeyecektir. Farklı şehirlerde üretilen tarım ürünleriyle ilgili bilgi talep edildiğinde tohum, yaprak vb. örnek gönderilmesi istenmektedir. Abonelik süresinin kaç soru sorulacağını etkilediği yine bu metinden anlaşılmaktadır. Buna göre 1 yıllık abonelerin sınırsız soru sorma hakkı varken, altı aylık abonelerin 6 ve 3 aylık abonelerin 3 soru sorma hakları vardır.¹³¹

Abonelik vasıtasıyla satış yapılması, gerek paranın peşin alınması gerekse garanti okuyucu demek olduğundan tercih edilen satış yöntemi olmuştur. Bununla birlikte müvezziler¹³² üzerinden satışa da *İkdâm*'ın önem verdiği görülmektedir. Abonelere gazete ulaştırılmasıyla ilgili *İkdâm* sütunlarına yansıyan bir haber bulunmaktadır. Keşan'da yaşayan okuyucu, *İkdâm*'ın bazı nüshalarının eline yayın tarihinden 4 gün sonra geçmesinden şikâyet etmiştir. *İkdâm* bu mektuba “Posta ve Telgraf Nezaret-i Aliyyesinin nazar-ı dikkatini celb ederiz.” şeklinde tek cümlelik bir cevap yayınlamıştır¹³³ İzmir'te de benzer problemin yaşandığı Dâhiliye Nezareti'nden Posta ve Telgraf Nezareti'ne gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Bu

¹³⁰ *İkdâm*, N. 189, s. 1, 6 Şubat 1895.

¹³¹ *İkdâm*, N. 63, s. 3, 3 Teşrin-i Evvel 1894.

¹³² Osmanlı Devleti'nde gazete satanlara verilen ad. Ahmet Rasim, Karagöz'ün sahibi Fuat Bey'le aralarında geçen bir konuşmada, ilk müvezzinin Zennub isminde bir zat olduğunu söylemiştir. Basiretin ilk zamanlarında meydana çıktığını daha sonra Kitapçı Arakel ve Ohannes Ferit tarafından devam ettirildiğini ifade etmiştir. Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edib Matbuat Hatıralarım*, Kazım Yetiş (haz.), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s. 58-59.

¹³³ *İkdâm*, N. 1345, s. 3, 13 Nisan 1898.

yazı, Müvezzilerin, Pazar günü gönderilen gazetenin Pazartesi akşam dahi ellerine ulaşmadığına yönelik şikâyetlerini içermektedir. Adı geçen belgede, bu durumun asla kabul edilemeyeceği belirtilerek tahkikat yapılması istenmiştir.¹³⁴ Müvezziler vasıtasıyla yapılan satışlarda ise temel sıkıntı gazetenin bedelinden fazla fiyata satılmasıdır. Henüz onbirinci sayısında, müvezzilerin eski sayılarını talep eden okuyuculardan 20 para bedel istediğini haber aldığını belirten *İkdâm*, kendi idarehanesinde 10 paraya satış yaptığını belirtmiştir.¹³⁵

Yine müvezzilerden şikâyetçi olduğu başka bir haberinde ise Üsküdar'da *İkdâm*'ın 20 paraya satıldığını haber aldıklarını, bu durumun devam etmesi halinde okuyucularının kendilerini bilgilendirmelerini talep etmiştir.¹³⁶ Üsküdar civarında *İkdâm*'ın pahalı satılmasının önüne geçilemediği 1907 yılında dahi şikâyete konu olmasından anlaşılmaktadır. Postayla satış yaptıkları yerlerde bile 20 paraya ulaşmayan gazete ücretinin, İstanbul'un içi sayılabilecek bir yerde 20 para olmasının asla kabul edilemeyeceğini belirtmiş ve bölgede görev yapan müvezzilerin isimlerini açıklamıştır.¹³⁷ Böylece okuyucularının kendileriyle çalışmayan müvezziler eliyle fazla ücret ödemelerinin önüne geçmeye gayret etmiştir. Müvezzilerle ilgili bir diğer şikâyet konusu ise gazete hediyelerini okuyuculara vermemeleridir. Haberin devamında hediyelerin başka gazetelerle birlikte verildiği iddia edilmiştir. Üzülmekten başka ellerinden bir şey gelmediğini, okuyucular nezdinde *İkdâm*'a teveccüh arttıkça sorunun kendiliğinden hallolacağını ümit ettiklerini belirtmiştir.¹³⁸

1.2. İçeriği ve Haber Anlayışı

İkdâm okuyucularına içeriğini ve haber anlayışını başlığı etrafında yer alan şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Her gün neşrolunur siyâsî, ilmî, ticârî Türk gazetedir.”

“Millet-i İslâmiye ve Ümmet-i Osmâniye'nin maddî ve ma'nevî fâ'idesini mûcib olacak âsâr-ı kalemiye sahiplerinin imzâsıyla dahi sahifelerimiz açıktır.”

(İkdâm Gazetesi)

Sadece fiyat politikasıyla ve dilini sadeleştirmeye okuyucuyu gazeteye bağlamak mümkün değildir. Bunun yanında okuyucuya, onu tatmin edecek içerik

¹³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2514/22, 9 Rebiulahir 1319.

¹³⁵ *İkdâm*, N. 11, s. 1, 12 Ağustos 1894.

¹³⁶ *İkdâm*, N. 1657, s. 1, 17 Şubat 1899.

¹³⁷ *İkdâm*, N. 4704, s. 1, 7 Temmuz 1907.

¹³⁸ *İkdâm*, N. 328, s. 1, 25 Haziran 1895.

sunulması, haberlerle ilgili güven verilmesi ve kendi isteklerinin de göz önüne alındığının hissettirilmesi gerekmektedir. Örneğin, “Moniteur refikimiz vaktiyle bizim bu bâbda verdiğimiz izahâta inanmamıştı. Nihayet vukû’ât nazarında iddiamızın sıhhatini ispat ederek o da hakikati teslime mecbur olmuştur.”¹³⁹ bu alıntıda görüldüğü üzere *İkdâm*, okuyucusuna doğru haberler verdiği mesajını iletmektedir. Yayınladığı bir habere yapılan tekzibe cevaben “tahkikatın devam ettiğini” belirtmesi, haberlerinin güvencesiyle ilgili ifadesine başka bir örnektir.¹⁴⁰ Kumarhanelerle ilgili satırlarında paylaştığı bir habere gelen eleştirileri ise “tarafsız” haberciliğiyle açıklamıştır. Hatta anılan tekzibi yayınlamasının dahi bu kimliğinden ileri geldiğini savunmuştur.¹⁴¹ Bir kaza haberi üzerine yetkililere seslenerek “gerekli önlemleri almaları” konusunda uyarması, toplumun gündelik hayatına dair meselelerle de ilgilendiğini göstermektedir.¹⁴² Buna bir örnek de Firuzağa’da meydana gelen kazayı haber veren mektuba *İkdâm*’ın verdiği cevaptır. Mektup sahibinin arabacılardan şikâyetinin haklı olduğu belirtilmiştir.¹⁴³ Resmî kurumlarda gördüğü eksikliklerde ise dili daha yumuşaktır. Limanda meydana gelen gemi kazasıyla ilgili yaptığı haberin sonunda “yazıdaki amacımız, liman idaresinin kanun hilafına hareket ettiğini iddia etmek değildir.” cümlelerinde bu durum kendini hissettirmektedir.¹⁴⁴

Yukarıdaki örnekler *İkdâm*’ın okuyucularından gelen mektuplara verdiği cevaplardan birkaçıdır. Benzeri yorumlardan *İkdâm*’da onlarcasına rastlamak mümkündür. Okuyucu mektupları her nevi konuya değinmektedir. İletişim araçlarının gelişmesiyle beraber bunların şekil değiştirdiği bilinmektedir. Kitle iletişim araçları içerisinde önemli bir yeri olan ve çağının en önemli iletişim araçlarından olan gazetelerde yer alan mektupların bu minvalde değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır. Bunlar içinde edebi tartışmalara katkı yapan hatta yazarların cevap verdikleri olduğu gibi eşini tedavi eden bir doktora teşekkür yazısı da olabilmektedir. Seyahat ettikleri vapurun personeline teşekkür edilen bir yazıda görüldüğü üzere, bazılarında II. Abdülhamit’e de pay çıkarılmaktadır.¹⁴⁵

¹³⁹ *İkdâm*, N. 1619, s. 1, 10 Kanun-i Sani 1899.

¹⁴⁰ *İkdâm*, N. 2293, s. 3, 15 Teşrin-i Sani 1900.

¹⁴¹ *İkdâm*, N. 2736, s. 3, 1 Şubat 1902.

¹⁴² *İkdâm*, N. 2301, s. 1, 23 Teşrin-i Sani 1900.

¹⁴³ *İkdâm*, N. 2594, s. 4, 12 Eylül 1901.

¹⁴⁴ *İkdâm*, N. 1604, s. 2, 26 Kanun-i Evvel 1898.

¹⁴⁵ *İkdâm*, N. 22, s. 3, 23 Ağustos 1894.

Okuyucu mektuplarının en çok yer aldığı gazete bölümlerinin başında “Teşekkür” kısmı yer almaktadır. Topuzlu bu yazıları değerlendirirken memuriyet isteyen, para isteyen, yani başı sıkışan herkesin benzer mektupları kaleme aldığını ifade etmiştir. Başından geçen bir olaydan naklettikleri ifadelerini güçlendirmektedir. Topuzlu, muayeneye tabi olmaksızın bir kadının II. Abdülhamit’in iradesiyle ameliyat edilmek üzere hastanesine getirildiğini belirtmiştir.¹⁴⁶ Topuzlu’nun anılarında naklettiği bu olayın gazeteye yansması ise “Cemil Beyefendi’ye” cümleleriyle başlayan bir teşekkür yazısı olarak *İkdâm* sütunlarında bulunmaktadır.¹⁴⁷

İkdâm’ın hiçbir yorum yapmadan satırlarına koyduğu mektuplar da bulunmaktadır. Osmanlı-Yunan Savaşı’nın devam ettiği sırada bir annenin askerdeki oğluna yazdığı mektup bunlardan biridir. Mektupta geçen “Düşmana karşı göğsünü siper ederek çarpışıyorsun... Ben de sık sık sizin için dua ediyorum... Düşmandan çekinmeyiniz... Asla geri durmayınız...”¹⁴⁸ cümleler, halkın mücadeleye desteğinin canlı tutulmasında basının araç olarak kullanıldığına bir örnektir. Benzer şekilde, toplumun merhamet duygularına hitap eden bir mektubu da yorumsuz nakletmiştir. Nur-ı Osmaniye Camii civarında 6-7 yaşlarında bir çocuğun “soğuk ve yağışlı bir günde” dilendiğinden bahisle, aynı camii civarında birçok “masum”un benzer şartlarda dilendiğini ifade etmiştir. Onları dilendirenleri “merhametsiz” olarak nitelendirmiş ve yetkilileri göreve çağırmıştır.¹⁴⁹

Okuyucu mektuplarıyla halkın sesini duyurmasına imkân sağlayan *İkdâm*, bu yönüyle toplumsal bir görevi yerine getirmektedir. Bu özelliğinin yanında yapmış olduğu haberlerle resmi kurumları da harekete geçirebildiği durumlar olmaktadır. Prizren’e bir Sırp konsolosluğuna tayin edileceği ile ilgili yapmış olduğu haberde, *İkdâm*’ın haberinde belirtilen tayin meselesinin incelenmesine karar verilmesi bunlardan biridir.¹⁵⁰ Bir diğer örnekte ise bir kazanın mal, nüfus ve tapu kalemlerinde usulsüzlük yapıldığına dair yayınlanan *İkdâm* haberi üzerine iddiaların araştırılacağı belirtilmiştir.¹⁵¹ Yine *İkdâm*’ın yapmış olduğu bir habere dayanarak,

¹⁴⁶ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Cemalettin Topuzlu (haz.), Nobel Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 70.

¹⁴⁷ *İkdâm*, N. 216, s. 2, 5 Mart 1895.

¹⁴⁸ *İkdâm*, N. 1039, s. 2, 10 Haziran 1897.

¹⁴⁹ *İkdâm*, N. 4630, s. 3, 24 Nisan 1905.

¹⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2432/36, 4 Şaban 1318.

¹⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2231/125, 2 Rebiulahir 1317.

Üsküdar'da bir yapıyla alakalı dile getirilenlerin doğruluğu tespit edilirse yıkılmasına karar verildiği, belgelere yansımıştır.¹⁵²

Dünya matbuatının XIX. yüzyılda yaşamış olduğu değişim ve dönüşümün *İkdâm* özelinde Türk basınına da etkilediği açıktır. Birçok defa değinildiği üzere, gazetelerin içerik oluşturma sürecinin belirgin etkileyicisi, halkın istekleri doğrultusunda bir haber anlayışı edinmek üzerine olmuştur. “Modern insanın sabah duası” olarak nitelendirilen gazetelerin haber vermenin yanında okuyucuyu bilgilendirme ve aydınlatma vazifesi de bulunmaktadır.¹⁵³ Okuyucunun ilgisini çekebilmek içinse “haber”in belli öğeleri taşıması gerekir. Haberin taze olması, okuyucunun etkilendiği olayları içermesi, kamuoyunu etkileme gücü olması, haber metninin edebi yönünün bulunması vb. özellikler bunlardan birkaçıdır.¹⁵⁴

“Haber anlayışı” lafzıyla *İkdâm*'in içerik oluştururken hangi saiklerle hareket ettiği, haber ve makale metinlerinin ne surette hazırlandığı, haber kaynağı olarak neleri kullandığı gibi noktalar ifade edilmeye çalışılmaktadır. Yapmış olduğumuz tasnife nazaran, *İkdâm*'in içeriği 16 konu başlığı altında toplanmıştır.¹⁵⁵ “Haber anlayışı” bu içeriklerin seçiliş ve oluşturuluş süreciyle ilgilenmektedir. Buradan hareketle gazetenin sahibi ve başmuharriri olan Ahmet Cevdet başta olmak üzere yazar kadrosunun dünya görüşleri ve dönemin ruhu, *İkdâm*'in “haber anlayışı”nı belirleyen ana etmenlerdir. Bunun dışında ekonomik kaygıların da etkisi göz ardı edilmemelidir. Örneğin İskit, gazetelerin ekonomik kaygılarına değinerek bazı çareler aradığını, gazeteyi ucuza satma, halka ulaşması için dilinin sadeleştirilmesi gibi önlemlere başvurulduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶

Uzun yıllar gazetecilik yapmış, mesleğini daha iyi ifa edebilmek adına hukuk eğitimi almış Ahmet Cevdet'in önceliğinin “gazetecilik” yapmak olduğu iddia olunabilir. II. Abdülhamit döneminde gazetelerin siyasetle ilgili yazılar kaleme almasının olanaksızlığı düşünülürse ifademiz daha iyi anlaşılacaktır. Ahmet Cevdet'in Meşrutiyetin tekrar ilanından sonra kaleme almış olduğu yazılar ve *İkdâm*'in yayın politikası incelenirse, şahsının “siyasi” kimlikten münezzeh olmadığı görülür. Bu sebeplerden dolayı *İkdâm*'in 1894-1908 yılları arası yurtiçi siyasetine

¹⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1794/134534, 9 Zilkade 1319.

¹⁵³ Oğuzhan Kavaklı, *Temel Gazetecilik*, Ankara Matbaası, Ankara 1984, s. 4-5.

¹⁵⁴ Carl Warren, *Gazetecinin El Kitabı*, Burhan Arpad (çev.), Yeni Matbaa, İstanbul 1964, s. 23-30.

¹⁵⁵ Adı geçen konu başlıkları çalışmamızın “Önsöz” kısmında verilmiştir.

¹⁵⁶ İskit, *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, s. 46.

değınmeyen, bu kimliğini yurtdışı haberlerle sınırlı tutan, ilmi ve ticari ağırlıklı bir haber anlayışına sahip olduğu sđylenebilir.¹⁵⁷ Haber ve makalelerin çerçevesini belirleyen bu özelliklerin tamamlayıcısının ise millet ve din olduğu gđrđlmektedir. Örneğin *İkdâm*'ın okuyucularına “bir gđn önceki havadisten haberdar olabilmeleri için creti tarafımızdan ödenmek üzere telgraf getirtmeye başladık.” şeklinde duyurduğu haber “gazetecilik” için yapılan bir fedakârlığı gđstermektedir. Aynı metnin içinde ajansların sabahları telgraf getirdiğini, bu durumda geceleri basılan Türk gazetelerinin 2 günlük haberi okuyucularıyla paylaşmak zorunda kaldığını, karşı gazetelerinin ise ertesı gün bu telgraflara gazetelerinde yer verebildiklerini de belirtmiştir.¹⁵⁸ Ahmet Cevdet'in günlük 50 kelimeye kadar, Viyana ve Avrupa'nın değişik başkentlerinden gelen telgrafların ücretinden muaf tutulma talebinde geçen “devlet ve memleket lehine olan haberleri alabilmek için”¹⁵⁹ cümlelerinde bu durum kendini hissettirmektedir. Ayrıca *Ajans Konstantinapol*'n 50, *Ajans Oriental*'ın 30 ve *Ajans Korniya*'nın 100 adede kadar günlük telgraf ücretinden muaf tutulmalasının¹⁶⁰ da Ahmet Cevdet'i bđyle bir dilekçe yazmaya cesaretlendirdiği iddia edilebilir.

Yukarıda isimleri zikredilen ajanslar da *İkdâm*'ın haber kaynaklarından olup, anılan dönemin tanıklarından hareketle de haber kaynaklarının sınırlı olduğunu sđylemek mümkündür. *İkdâm*'ın haberlerinde sıklıkla karşılaşılacağı üzere temel kaynaklar Beyoğlu'nda yayınlanan *Moniteur Oriental* ve *Levant Herald* gazeteleri ile Avrupa'da yayınlanan gazeteler, *Havas* ve *Reuters* ajanslarıdır.¹⁶¹ *İkdâm* zellikle savaş zamanlarında ajanslardan haber edinme yoluna gitmiştir. Bunlardan birinde Çin-Japon Savaşı sırasında *Ajans Nasyonal* ve *Ajans Konstantinapol*'den aldığı telgraflarda, aynı olay anlatılırken farklı iki savaş gemisi ismi geçtiğini, her iki ismi de taşıyan savaş gemileri olduğundan doğru olanın hangisi olduğuna karar verilemediğini ifade etmiştir.¹⁶² Ajanslardan aldığı haberle ilgili yaptığı başka bir açıklamada ise *Ajans Korniya*'dan alınan telgrafın daha ayrıntılısının Viyana

¹⁵⁷Bu tespiti Ali Kemal'in Fransa'da dönemin başbakanı Jules Ferry'e karşı tertip edilen protestoları anlatırken sarfettiği, “Memleketimizde bđyle siyasiyat ile meşgul olmadığımız için...” cümleleri de desteklemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Kemal, *mrm*, M. Kayahan zgl (haz.), Cümle Yayınları, Ankara 2016, s. 140-141.

¹⁵⁸*İkdâm*, 1368, s. 1, 4 Mayıs 1898.

¹⁵⁹Bařbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. A. RES*, 87/21, 12 Muharrem 1315.

¹⁶⁰Bařbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. A. RES*, 87/59, 6 Safer 1315.

¹⁶¹Yalın, *Edebiyat Anıları*, s. 114, Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, s. 56.

¹⁶²*İkdâm*, N. 3747, s. 1, 18 Teşrin-i Sani 1904.

gazetelerinde olduğunu belirttiği görülmüştür.¹⁶³ Ajanslardan yurtdışı haberlerini alan *İkdâm*, yurtiçi haberlerini muhabirleri, okuyucuları ve diğer gazeteler vasıtasıyla edinmektedir. Çalışmamızın “İkdâm Matbaası, Gazete Çalışanları ve Muharrirler” başlığında değindiğimiz üzere *İkdâm*’ın muhabirleri ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Muhabirler vasıtasıyla satırlara yansıyan haberlerin başında “Kadıköy Muhâbîr-i MaHSûsumuzdan” gibi ibareler bulunmaktadır. Bunların dışında hükümet kanadından gelen haberleri de yayınladığı görülmüştür.¹⁶⁴

İkdâm’ın “siyâsî” kimliği, ajanslardan aldığı haberleri yorumlaması şeklinde tezahür etmektedir. Bu haberler *İkdâm*’da geniş yer bulmuştur. Özellikle dünya kamuoyunda etkileri büyük olan “Çin-Japonya Savaşı, Rusya-Japonya Savaşı, Amerika-İspanya Savaşı, Transval Muharebesi ve Dreyfus Meselesi” ile ilgili haberlerin tamamı birinci sayfadan okuyucularla paylaşılmıştır. *İkdâm*’ın bu yönüyle haber anlayışının dünya gündemiyle örtüştüğü görülmektedir. Her ne kadar yurtiçi siyasi olayları ile ilgili fikrini ortaya koyan yazılar yazması mümkün olmasa da yurtdışı haberlere yaptığı yorumlar *İkdâm*’ın anlayışı hakkında ipuçları taşımaktadır. Örneğin Avrupa’nın nüfus meselesiyle ilgili kaleme aldığı bir makalede, Avrupa ülkeleriyle ilgili yapılan haberlerde o ülkelerin hafızalarda yer eden tarihi kimlikleriyle değerlendirildiğini ifade etmiştir.¹⁶⁵ “Siyâsî” başlığında Almanya matbuatından¹⁶⁶ Afrika’daki İtalyan hareketlerine¹⁶⁷, Bir Fransız kruvazöründen¹⁶⁸ İspanya ahvaline¹⁶⁹ değin çoğunluğu Avrupa siyaseti ile ilgili yazmıştır. Bu başlık 2995. sayıdan itibaren içeriği değişmeksizin “Mesâ’il-i Hâzırâ-yı Hâricîye” ismini almıştır. *İkdâm*’ın “ticârî ve ilmî” kimliği ise çalışmamızın ikinci bölümünü oluşturmaktadır.

XIX. yüzyıl, gazeteciliğin edebiyat ve yazarlıkla sıkı ilişkiler kurduğu yüzyıl olarak anılır. Hayatın olağan akışında meydana gelen hadiselerin, edebiyat süzgecinden geçirilerek gazetelerin sayfalarına konduğu dönem olarak da adlandırılır. Hatta Haas’a göre edebiyat, gazeteciliği haber vermenin dar korsesinden

¹⁶³ *İkdâm*, N. 2197, s. 1, 11 Ağustos 1900.

¹⁶⁴ Bir yolsuzluk haberi için *İkdâm*’da tekzip yayımlanmasına dair karar için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 828/2, 20 Zilhicce 1321.

¹⁶⁵ *İkdâm*, N. 618, s. 1, 10 Nisan 1896.

¹⁶⁶ *İkdâm*, N. 434, s. 1, 9 Teşrin-i Evvel 1895.

¹⁶⁷ *İkdâm*, N. 523, s. 1, 6 Kanun-i Sani 1896.

¹⁶⁸ *İkdâm*, N. 1119, s. 1, 29 Ağustos 1897.

¹⁶⁹ *İkdâm*, N. 1445, s. 1, 20 Temmuz 1898.

kurtararak halka mal etmiştir.¹⁷⁰ Ş. Sami ise gazetelerin edebiyat metinlerinden müteşekkil olmadığına bilinmesi gerektiğini iddia etmiştir. Hayatta kalmak için her gün mükemmel ve mufassal görünme mecburiyetinde olduklarından hareketle bir edebi metin beklentisinin boşa olduğunu belirtmiştir. Gazeteler için telgraf direkleri kalem, telefonlar muhbir, telgraflar muharrir ve şimendiferler de müvezzidir, demiştir. Gazetelere bakınca Çin'in feryat, Japonya'nın üstünlük olarak okunmasının, bir günlük büyük cümlelerden kaynaklandığını dile getirmiştir.¹⁷¹ Yine gazetelerin "önemli" konular peşinde koştuğunu, edebiyatın ise konuyla değil anlatıyla işi olduğunu vurgulamıştır.¹⁷²

Bir Muharrir'e göre ise gazetelere neşredilen metinlerde en çok dikkat edilecek husus üsluptur. Bunun içinse mesleğe hâkim olmak gerektiğini belirtmiştir. Üslubun yazılan konuya göre değişmesinin elzem olduğunu, siyasi bir metinle iç haberlerin verildiği metinlerde farklı üslup kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Hatta aynı konu içinde değerlendirilebilecek tiyatro, roman ve şiirin her biri için farklı bir üslubun kullanılması gerektiğini iddia etmiştir.¹⁷³ Üslupla ilgili yazısına devam eden Bir Muharrir gazetelerin, bir devlette diline en çok dikkat etmesi gereken kurumlar olduğunu dile getirmiştir. Üslup noktasında ihmale asla yer olmadığını özellikle üstünde durmuştur.¹⁷⁴

Bir Muharrir'in kaleme aldığı yazı dizisinin üçüncüsünde konu, gazetede ki metinlerin içeriğini oluşturmakla ilgilidir. Yabancı kaynaklı gazetelerden alınan makalelerde, o dilden iktibas edilen kelimenin karşılığının mutlaka belirtilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Haber ağırlıklı metinlerde hikâyeye dili kullanılmasını uygun gördüğünü de sözlerine eklemiştir.¹⁷⁵ Kendisine karşı yapılan eleştirilere de makalesinde yer veren Bir Muharrir'in, üsluba bu denli önem vermesinin eleştirildiği görülmektedir. "Ha Ali Veli, Ha Veli Ali!" sözleriyle özetlenebilecek bu eleştirilere kısaca cevap vermiştir. Amacının, Osmanlı basınındaki üslubu düzeltmek olmadığını, kendince gördüğü eksikler hususunda meslektaşlarını uyarmak olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁶ Hülasa gazetelerde, Bir Muharrir'in üsluba verdiği öneme nazaran Ş. Sami'nin konuya önem verdiği anlaşılmaktadır. Ş. Sami, Bir Muharrir'in yazı

¹⁷⁰ Füsun Alver, *Gazeteciliğin Kuramsal Temelleri*, Beta Yay, İstanbul 2007, s. 30-31.

¹⁷¹ Ş. Sami'nin bu metni kaleme aldığı dönemde Çin-Japonya Savaşı devam etmektedir.

¹⁷² *İkdâm*, N. 1615, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1899.

¹⁷³ *İkdâm*, N. 2521, s. 3, 1 Temmuz 1901.

¹⁷⁴ *İkdâm*, N. 2522, s. 3, 2 Temmuz 1901.

¹⁷⁵ *İkdâm*, N. 2526, s. 3, 6 Temmuz 1901.

¹⁷⁶ *İkdâm*, N. 2529, s. 3, 9 Temmuz 1901.

dizisinden bir müddet sonra kaleme aldığı “Gazetelerde Usûl-ı Mübahisât” başlıklı yazısında üslup konusuna gazeteler arasındaki tartışmalardan bir örnekle devam etmiştir. Şikâyet ettiği konuların başında tartışmanın gitgide dozunun artması gelmektedir. “Bizi tahsis etmeye kendinde hak gören”, “İsân-ı taarrûzunu hiç bırakmayan” gibi yakışıksız tabirlerin kullanılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır.¹⁷⁷

Bir Muharrir’in üslup meselesinde de değindiği üzere, haber ve makalelerin içeriğini oluşturmak gazeteciler için önemli meselelerden biridir. *İkdâm*’ın başka gazetelerden verdiği olumsuz örneklerle bu durumu gündeme getirdiği görülmektedir. Örneğin “Havâdis-i Yevmîye” başlıklı mülâhazâsında, bu başlıkla diğer gazetelerde çıkan haber veya makalelerin özensiz hazırlanıp gazetelere gelişigüzel konulmasının olumsuzluklarından bahsetmiştir. Bu duruma bir örnek vererek gazetelerin birinde gördüğü haberi paylaşmıştır. Anılan haberde, ev yangınlarında birçok çocuğun hayatını kaybettiğinin üzerinde durulduğunu fakat buna karşı alınacak önlemlerin belirtilmediğini ifade etmiştir. Böyle bir dilin aileleri korkuya sevk edebileceğinin düşünülmemesini büyük bir eksiklik olarak görmüştür.¹⁷⁸ Başka bir makalesinde ise Avrupa gazetelerinden alınan yazılarda sadece gazetelerin isimleri dışında başka bilgiler verilmediğini belirtmiştir. Adı geçen gazetelerin daha çok hangi konuya önem verdikleri, kendi ülkelerinde nasıl bilindikleri vb. yönlerinin de okuyucuyla paylaşılmasının gerekli olduğunu, böylece alıntı yapılan yazının daha anlaşılır olacağını ifade etmiştir.¹⁷⁹ Diğer gazetelere getirdiği eleştiriye rağmen kendisinin de bu yolda bir çabası olmadığını eklemek isteriz.

II. Abdülhamit döneminde Türk basınında içerik ve üslupla ilgili bir farklılaşma olduğu bilinmektedir. Bazı konuların gazetelerde hiç olmadığı, bazı kelimelerin kullanımının yasak olduğu ve alakalı alakasız yerlerde II. Abdülhamit’e övgü dolu sözlerle hitap edildiği görülmektedir. “Meclis”, “parlamento”, “vekil” gibi meşruti yönetimi çağrıştıran kelimelerin genellikle olumsuz bir dille kullanıldığı görülmektedir.¹⁸⁰ Örneğin *İkdâm*’da “parlamento” kelimesi sadece Avusturya parlamentosunda yaşanan bir olayla ilgili yapılan haberlerde kullanılmıştır. Yine

¹⁷⁷ *İkdâm*, N. 2542, s. 3, 22 Temmuz 1901.

¹⁷⁸ *İkdâm*, N. 4443, s. 1, 15 Teşrin-i Evvel 1906.

¹⁷⁹ *İkdâm*, N. 2400, s. 3, 2 Mart 1901.

¹⁸⁰ Konu hakkında bazı örnek haberler için bkz. “Almanya Buhrân-ı Vükelâsı”, *İkdâm*, N. 1227, s. 1, 15 Kanun-i Evvel 1898. “Buhrân-ı Vükelâ”, *İkdâm*, N. 1879, s. 3, 27 Eylül 1899. “Japonya Buhrân-ı Vükelâsı”, *İkdâm*, N. 5076, s. 1, 13 Temmuz 1908. “Avusturya Mebûsân Rezaletleri”, *İkdâm*, N. 1218, s. 3, 6 Kanun-i Evvel 1898.

İkdâm'da yer alan ve II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi beşinci yılı münasebetiyle gazetelere uygulanan pul vergisinin affi ile ilgili kaleme alınan makalede, padişah övgüsünün boyutuna bir örnek bulunmaktadır. Bu örnekte, Osmanlı matbuat tarihinde “en şanlı, en şerefli” kısmın II. Abdülhamit zamanı olduğu iddia edilmektedir. Osmanlı matbuatının padişahın lütuflarına mazhar olduğu ve ona layık olmak için çabaladığı ileri sürülmüştür. Büyük lütuflarından biri olarak, Türkçe gazeteler üzerinde büyük bir yük olan, özellikle II. Abdülhamit'ten önce bu verginin koyulduğu belirtilmiştir, pul vergisinin affi ve kaldırılması gösterilmiştir.¹⁸¹ Başka bir örnekte Hamidiye-Hicaz Demiryolu inşaatının başlama törenine gazetecilerin çağırılması haber yapılırken, II. Abdülhamit'e satırlar dolusu şükran sunulmuştur.¹⁸²

II. Abdülhamit dönemi Türkçe basın hakkında yapılan araştırmalar, sansür mekanizmasının kuvvetli olduğunu ve gazetelerin içerik oluşturmada zorluklarla karşılaştıkları konusunda uzlaşmaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki, bir basın ürününün içeriğini değerlendirmek üzere yola çıktığımız bu çalışmada, Devletin basına yönelik tutumunun doğru veya yanlış olduğu tartışması konumuz dışındadır. Bununla birlikte ortada olan fiili durumun *İkdâm*'a yansımalarını da irdelemekle yükümlüyüz.¹⁸³ Bu sebeple yukarıda verilen ve ilgili konu başlığı altında değerlendirilen içerik örnekleri o dönemin özelliklerini göstermesi bakımından değerlidir. Gazetelerin içeriğinin denetlendiği yer Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü olup, denetleme süreci gazetelerin baskıya verilmeden evvel 2 adet provasının bu müdürlüğe gönderilmesi ve yayınlanabilir ibaresiyle geri alınan 1 adet provanın basılması suretinde meydana gelmektedir.

Gazetelerin hangi kelimeleri kullanamayacağı, ne tür konulara değinemeyeceği vb. hususlar hakkında, varlığı kanıtlanamamış olmakla birlikte, Mabeyn Baş Kâtibi Tahsin imzasıyla gazetelere gönderilen bir “talimatname”den bahsedilmektedir. Fatmagül Demirel'in Paul Fesch'ten, Cevdet Kudret'in ise Osman Nuri'den aktardığı bu talimatnamenin maddeleri ve *İkdâm*'da var olan durum özetle şöyledir:

¹⁸¹ *İkdâm*, N. 2222, s. 1, 5 Eylül 1900. Hüseyin Cahit de anılarında pul vergisine değinerek, dönemin gazetecilerinin Mabeyn'e başvuraya başvuraya vergiyi kaldırttiklarını belirtmiştir. Yalçın, *Edebiyat Anıları*, s. 125.

¹⁸² *İkdâm*, N. 3655, s. 1, 18 Ağustos 1904.

¹⁸³ *İkdâm* Gazetesi, 1894-1908 yılları arasında 4 defa tatil edilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı değerlendirme çalışmamızın “Şekil ve İçerik Özellikleri” bölümünde bulunmaktadır.

1. “*Basın haberlerinde önceliği hükümdarın sağlık durumuna, tarım ürünlerindeki rekoltenin iyiliğine ve Türkiye’de ticaret ve sanayinin gelişmesine verecektir.*” *İkdâm*’ın haber yoğunluğu incelendiğinde bu maddede belirtilen hususların gerçekleştiği söylenemez. Zira *İkdâm*’da daha çok “Dreyfus Meselesi, Transval Muharebesi vb.” dış haberler, atamalar ve verilen nişan ve imtiyazlar ilk sayfada bulunmaktadır. “Musâhabe, Makâle-i Mahsûsa, Mülâhazâ” gibi *İkdâm*’ın yorumlarını katarak kaleme aldığı makalelerde ziraat, ekonomi, sanayi vb. konu edilmiş olmakla birlikte ağırlığı eğitim, dil, edebiyat, sanat konularından fazla değildir. “Âsâr-ı Seniyye-i Mülûkâne” başlığı altında II. Abdülhamit’in başta eğitim ve ekonomi konularında olmak üzere ortaya koyduğu eserler ve fikirleri paylaşılmış olmakla birlikte iddia olunduğu kadar fazla yer tutmamaktadır.

2. “*Ahlâk bakımından, Maarif Nâzırı ve Ahlâk komisyonu tarafından onaylanmayan hiçbir tefrika yayınlanmayacaktır.*” Dâhiliye Nezareti’nde alınan bir karar mucibince *İkdâm*’da neşredilmekte olan *Tesâdüf* isimli romanın ahlak ve İslam adabına aykırı bulunduğu takdirde yasaklanması istenmektedir.¹⁸⁴ Bu talebe rağmen roman tefrikası sona erene kadar yayınlanmış, yayını durdurulmamıştır. Bununla birlikte *İkdâm*’da tefrika edilen romanların hemen hepsi *İkdâm* Matbaası marifetiyle ayrıca yayınlanmasına rağmen *Tesâdüf* romanı yayınlanmamış olup, bu tahkikata nazaran böyle bir yola gidildiği düşünülebilir. Bundan başka *İkdâm* Matbaası tarafından yayınlanan *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* hususunda bir yasaklama olduğu görülmektedir. İçerisinde zararlı bölümler olduğu belirtilerek yayının durdurulmasına karar verilmiştir.¹⁸⁵ Aynı gerekçeyle karar 4 ay sonra tekrar Yıldız Saray-ı Hümayûn Baş Kitabet Dairesi’nden Matbuat-ı Dâhiliye İdaresi’ne gönderilmiştir.¹⁸⁶ Ayrıca *İkdâm*’ın Paris muhabiri Ali Kemal’in yazılarının da yasaklandığı görülmektedir.¹⁸⁷ Yasaklanma kararının alındığı tarihlerde Ali Kemal, *İkdâm*’a “Günden Güne” başlıklı yazıları göndermektedir.

¹⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1629/122124, 19 Zilkade 1318.

¹⁸⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 483/35, 10 Muharrem 1320. Necip Asım, *Târih-i Osmânî Mecmû’ası*’nda bu yasaklamayı özetle şöyle anlatmıştır: “*Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*’nin 6. cildinin tamamı ve 7. cildinin bir kısmı Macaristan’la ilgilidir. Macar Akademiyası ilgili nüshaların Macarcaya tercüme edilmesini istemiş ve bu iş için Doktor Karaçun’u görevlendirmiştir. Bunun üzerine *İkdâm* Matbaası’nda dizilen nüshalar Dr. Karaçun’a gönderilmeye başlanmıştır. Adı geçen eserin ilgi görmesi Yıldız Sarayı’nın dikkatini çekmiş olup kısa sürede yasaklanmıştır.” Necip Asım, “Doktor Karaçun İmre”, *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmû’ası*, 8, 14 Haziran 1910, s. 517-518.

¹⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 585/3, 25 Cemazeyilahir 1320.

¹⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1383/103682, 2 Cemazeyilahir 1317.

3. “Gazetenin bir sayısında yayınlanmayacak kadar uzun hiçbir edebî ve bilimsel makale yayınlanmayacaktır. “Devamı var” veya “arkası yarın” sözcükleri kullanılmayacaktır.” Bu maddede yer alan ibarenin birinci kısmı *İkdâm*’da uygulanmamıştır. Birçok edebi ve bilimsel makale, yazı dizisi şeklinde yer almıştır. “devamı var” ve “arkası yarın” gibi ibarelere ise burada belirtildiği gibi rastlanmamıştır.

4. “Bir makalede boş beyaz yerler olmayacak, nokta nokta çizgiler bulunmayacaktır. Çünkü bu şekildeki ifadeler hatalı varsayımlara neden olabilir ve fikirleri karıştırabilir.” Burada belirtildiği gibi *İkdâm*’ın hiçbir sütununda boş yer bulunmamaktadır. Makalelerde de belirtilen işaretlere rastlanmamıştır.

5. “Her türlü kişisel suçlamalardan en büyük dikkat gösterilerek kaçınılacaktır ve eğer size şu vali veya bu mutasarrıf hırsızlık, zimmetine para geçirme, cinayet gibi yüz kızartıcı fiillerle suçlanıyor denilirse olayı kanıtlanmış bir vaka gibi kabul ediniz ve mutlaka saklayınız.” *İkdâm*’da yer alan haberler incelendiğinde resmî kurumlar hakkında olumsuz bir dil kullanmadığı ve fazlaca haber yapmadığı görülmektedir.

6. “Sorumluların kötü yönetimlerinden şikâyet eden ve hükümdara sunulan kişilerin veya vilayetlerdeki çeşitli toplulukların dilekçelerinin yayınlanması katiyyen yasaktır.” Bu tarz haberler *İkdâm*’da pek yer bulmamakla beraber 1-2 adet aksi yönde yapılan haber görmek mümkündür. Örneğin kız kardeşinin, öğretmeninin ismi haber metninde zikredilmiştir, haksız yere dayak yediğini iddia eden bir okuyucunun mektubu yayınlanmıştır.¹⁸⁸

7. Bütün tarihi ve coğrafi isimlerin ve özellikle “Ermenistan” sözcüğünün zikredilmesi yasaktır. İncelediğimiz kadarıyla “Ermenistan” lafzına rastlanmamakla birlikte coğrafi terimlerin özellikle seyahat yazılarında sıklıkla anıldığı görülmektedir.

8. Yabancı hükümdarlara karşı yapılan suikast denemelerinin ve yabancı ülkelerde hangi koşullar altında olursa olsun vuku bulan isyan teşebbüslerinin yayınlanması yasak edilmiştir. Çünkü böyle haberlerin, bizim yasalara uyan ve barış içinde yaşayan halkımızca duyulması iyi değildir. *İkdâm*’da yer alan dış haberlerin

¹⁸⁸ *İkdâm*, N. 2937, s. 3, 21 Ağustos 1902.

büyük çoğunluğu dünya gündemine mal olmuş haberlerden oluştuğu için burada belirtilene benzer haberler bulunmamaktadır.

9. “Bu yeni kuralları, gazetenizin sütunlarında yayınlamanız da yasaklanmıştır. Çünkü eleştirilere neden olabilir ve bazı kötü niyetliler tarafından başka yöne çekilebilir.”¹⁸⁹ *İkdâm*’da hükümete yönelik eleştiri meyanında değerlendirilebilecek yegâne husus eğitim alanındadır. İlgili makaleler II. Abdülhamit’in eğitime verdiği önemle başlayıp, eleştiri oklarını Maarif Nezareti’ne yöneltmektedir. Dili oldukça yumuşak olan bu eleştirilerin Nezaretçe fazlaca dikkate alınmadığı, *İkdâm* hakkında kovuşturma yapılmamasından anlaşılmaktadır. Bu sebeple, bu madde olmaksızın dahi eğer böyle bir metin varsa gazeteler otosansüre tabi kılarak sütunlarına koymayacak olması kuvvetle muhtemeldir.

Aynı eserde Demirel benzer bir talimatnamenin Matbuat Müdürü Ahmet Arifi Bey imzasıyla 26 Kasım 1888 tarihli “La Republique Française” gazetesinde yayımlandığını belirtmiştir. Arşiv belgesindeki tercümesinde şu maddeler bulunmaktadır: Toplam 7 maddeden oluşan bu talimatnamede gazetelerin Maarif Nezareti’nden alınacak ruhsatla yayınlanacağı ve ön provaya gönderilmesinin zorunlu olduğu ilk maddede belirtilmiştir. Edebiyat, tarih vb. konularda kaleme alınacak makalelerin tek sayıda bitirilmesi ve “devamı var” gibi ibarelerin kullanılmaması ile boş sütun veya nokta noktayla biten cümle kullanılmaması istenmektedir. Devlet görevlileriyle ilgili haberlerin yapılması ve onlardan gelen dilekçe veya mektupların yayınlanması da bu talimatnameyle men edilmiştir. Ayrıca İspanya’da meydana gelen gösterilerin haber yapılması ve bu 7 maddenin okuyucuya ilan edilmesi de yasaklanmıştır.¹⁹⁰

Gazetelerle ilgili dile getirilen bu talimatnamelere benzer şekilde vilayet gazetelerinin içeriği konusunda bir karar alındığı *İkdâm*’da dile getirilmiştir. Bazı araştırmacılara göre vilayet gazetelerinin Osmanlı Devleti’nde doğuşunda devletin resmi görüşlerini halka daha sağlıklı ulaştırma amacı yatmaktadır. Özellikle karşı

¹⁸⁹ Fatmagül, Demirel, *II. Abdülhamit Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s. 55-56. ve Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 121-122, S. Kani İrtem, bu kararların Şûrâ-yı Devlet reisi muavini Suphi Paşa’nın Almanya- Fransa Savaşı’ndan sonra Fransa aleyhine yazı yazmasından sonra ortaya konduğunu iddia etmiştir. Devlet memurunun böyle bir yazı kaleme almasının doğru olmadığını iddia eden Âli Paşa’nın, esasında Fransa aleyhine yazı yazılmasından hoşlanmamıştır, bu kararları yürürlüğe koydurduğunu belirtmiştir. S. Kani İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, O. Selim Kocahanoğlu (haz.), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 217-218.

¹⁹⁰ Demirel, *II. Abdülhamit Döneminde Sansür*, s. 57.

gazetelerinin sayılarının artmasıyla beraber *Takvîm-i Vekâyî*'nin bu rolü yeterince ifa edemediği sonucu çıkarılarak vilayetlerde de Türkçe gazete çıkarılmasına karar verildiği anlatılmaktadır.¹⁹¹ *İkdâm*'da yer alan bir habere göre, vilayet gazetelerinin büyük çoğunluğunun yayımlandıkları vilayetin sanayisiyle, ziraatıyla ilgili ve okuyucularını bilgilendirici mahiyette olması gerekirken aksi örneklerin görüldüğü belirtilmiştir. Bu durumun adı geçen gazetelerin maksatlarına ve kuruluş amaçlarına uymadığı ifade edilmiştir. Ziraat, hayvancılık, sanayi ve ticaret gibi alanlarda devletin memurları veya işin ehli tarafından makaleler kaleme almaları hakkında Şura-yı Devlet tarafından vilayetlere tavsiyede bulunulduğu dile getirilmiştir.¹⁹²

Tekrar gazeteciliğe dönecek olursak, gazetelerde yer alan yazıların içerikleriyle ilgili Hüseyin Rahmi'nin bir eleştirisi göze çarpmaktadır. Türk gazetelerinin edebiyat yönünden geliştiğini, ilmi ve feni noktalardansa ciddi eksiklerinin bulunduğunu iddia etmiştir.¹⁹³ Başka bir makalede ise Osmanlı-Yunan Savaşı'nın gazetelerde yer alması değerlendirilmiş ve Türk gazetelerinin bu konuda üzerine düşeni yaptığı ifade edilmiştir. Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Yunanlıların mezalim yaptığını belirten *İkdâm*, en adi haberler dahi *Levand*, *Moniteur* ve *İstanbul* gazetelerinde yer bulurken bunun haber olmamasını eleştirmektedir.¹⁹⁴ Karşı gazetelerinden yalnız İstanbul gazetesinin *İkdâm*'dan bir haberi naklettiğini belirtmiş ve eleştirilerinin dozunu arttırarak, kendilerini millet-i Osmaniye'den bu kadar mı yabancı görüyorlar, diye sormuştur.¹⁹⁵ Karşı gazetelerine bu denli serzenişte bulunurken, örneğin *İrtika Gazetesi*'nin yayına başladığını duyurduğu haberde elinden gelen yardımı yapma sözü vermiştir.¹⁹⁶

Gazetelerin aynı zamanda halkı uyarma görevine de değinildiği görülmektedir. Sofya'da tertip edilen piyangoda yapılan sahtekârlık, *İkdâm* satırlarından duyurulmuştur.¹⁹⁷ Kastamonu Ziraat Bankası şubesinde usulsüzlük yapan bir memurun 3 ay müddetle hapis cezasına çarptırılması *İkdâm*'da haber

¹⁹¹ Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, s. 18-19.

¹⁹² *İkdâm*, N. 3205, s. 1, 16 Mayıs 1903.

¹⁹³ *İkdâm*, N. 1630, s. 3, 21 Kanun-i Sani 1899.

¹⁹⁴ Ahmet Cevdet'in, *İkdâm*'ın Fransızca yayın yapabilmesi için imtiyaz talebiyle kaleme aldığı arzuhalde, yabancı dilde yayın yapan gazetelerin Osmanlı Devleti menfaatleri doğrultusunda faaliyet yürütmemelerinden şikâyetçi olmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 561/38, 12 Cemazeyilevvel 1320.

¹⁹⁵ *İkdâm*, N. 1416, s. 2, 21 Haziran 1898.

¹⁹⁶ *İkdâm*, N. 1251, s. 3, 8 Kanun-i Sani 1898.

¹⁹⁷ *İkdâm*, N. 1657, s. 1, 17 Şubat 1899.

olduktan sonra Ziraat Bankası'ndan bir açıklama gelmiştir.¹⁹⁸ Böylece gazetelerin haber yaparak kurumların da dikkatini çekebildiği görülmektedir. Müspet yönde kullanıldığında halkın menfaatine olan bu güç, menfi yönde kullanıldığında ciddi problemler doğurmaya adaydır. *İzmir Herald Gazetesi*'nin yayınladığı bir dilekçe örneğinde, sahtekârların gazeteci kimliğini kullanarak halktan para topladıkları dile getirilmiştir.¹⁹⁹ Dilekçenin gazetede aynen yayınlanmasındaki maksadın da başkalarının bu tuzağa düşmemesi olduğu söylenmiştir. Benzer durumun İstanbul'da da yaşandığı rivayetinin ortalıkta dolaştığını ifade eden *İkdâm*, yetkili mercilerin konu hakkında gerekli araştırmayı yaptığını belirtmiştir.

Gazetelerin içeriğinin bir parçası olan ilanların da *İkdâm*'da gündeme getirildiği görülmektedir. Bu yazılara, büyük kısmı ekonomi temelli olduğu için çalışmamızın "Ekonomi" bölümünde değinilmiştir. İlanların ekonomik boyutunun dışında, ilan metinlerinin sorumluluğunun kime ait olduğuyla ilgili bir tartışma dikkat çekicidir. Sofya'da düzenlenen bir piyango çekilişinin Devlet tarafından yasaklandığı belirtilmiş, buna rağmen bazı gazetelerin adı geçen piyango hakkında ilan yayınlamaya devam ettikleri ifade edilmiştir. *İkdâm*'da da yer alan bu ilanlarla ilgili gazetelerin bir suçu olmadığı, ilanlarda mesuliyetin ilan sahibinde olduğu vurgulanmıştır.²⁰⁰ İlanlarla ilgili bir diğer yazıdaysa *İkdâm*, "Karşı gazeteleri"ne Sıhhiye İdaresi'nin ilan vermesini eleştirmiştir. Eleştirisinin amacını, hacıları ilgilendiren kararların Türk gazetelerine verilmesi gerektiği olarak belirtmiştir.²⁰¹

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kazandığı ender başarılarından olan Osmanlı-Yunan Savaşı'nın, *İkdâm* satırlarına yansımaları oldukça kapsamlı olmuştur. Savaşın devam ettiği süre zarfında ve devamında birçok haber gazete sütunlarına konulmuştur. İstanbul gazetelerinin bu savaş sırasında cephede muhabir bulundurduğu ve oradan gönderilen haberleri yayınladığı bilinmektedir. *İkdâm*'ın da cephede muhabirleri bulunduğu, tarafına gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır. "Hudûd muhâbîr-i mahsûsumuzdan" ibaresiyle yayınladığı telgraflarda Yunanlıların geri çekilmesinden, ellerinden alınan yerlerin isimlerine değin savaşla ilgili bilgiler

¹⁹⁸ *İkdâm*, N. 505, s. 1, 19 Kanun-i Evvel 1895.

¹⁹⁹ Adı geçen dilekçe şu şekildedir: "Bugün kendisine gazetesi muhbiri sıfatını veren Efendi, mahalde kain haneme gelip beni görerek meblağı vermeklîğimi talep etmiştir. Aksi takdirde gazetesinde bana hücum edeceğine beyan eylemiştir. Bittabi merkumu layık olduğu muamele ile def ve tebid eyledim. Binaenaleyh bu ahlaksız herifin muamelat-ı tecavüz keranesine karşı herkesin mütekayyız davranmasını ihtar eylerim." *İkdâm*, N. 2426, s. 1, 28 Mart 1901.

²⁰⁰ *İkdâm*, N. 1648, s. 1, 8 Şubat 1899.

²⁰¹ *İkdâm*, N. 1306, s. 2, 4 Mart 1898.

bulunmaktadır.²⁰² Cepheden günü gününe haberleri aktaran *İkdâm*, sadece bu vazifeye yetinmemiş, savaşın diğer boyutlarına da değinmiştir. Her şeyden önce bu savaşın büyük bir kahramanlık hikâyesine dönüştüğünü ifade etmektedir. “Feth-i Yenişehir” başlığıyla ilk sayfada kaleme aldığı makalede, Osmanlı tarihine atıf yaptığı görülmektedir. Yunanlıların 600 yıllık bu maziye unutarak tecavüze cüret ettiklerini, yenilgilerinin günden güne arttığını ifade etmiştir. Gerçekleşmesi mümkün olmayan bir ihtimalin peşine düşmeyi, ancak Yunanlılar gibi hakikati hayale kurban edenlerin yapacağı bir şey olarak tarif etmiştir.

Makalenin devamında Osmanlılık fikri uzun uzadıya anlatılmıştır. Nice yokluklara göğüs gerildiği, o yokluk zamanlarında dahi nice yerlerin fethedildiği belirtilmiştir. Osmanlılığın kudretinin anlatılmasına gerek olmadığını dile getirmiş, örnek olarak ise Kosova Vilayeti’nden alınan bir telgrafı göstermiştir. Adı geçen telgraftan nakledildiğine göre, Saliha ve Havva isimli 50 yaşlarında iki kadın, erkek kılığına girerek hükümete asker yazılmak için müracaat etmiştir.²⁰³ Savaş meydanından gelen haberlerle oluşturulmayan diğer bir makalesindeyse “Fevâ’îd-i Harbîye” başlığı altında, savaşların devlet nezdindeki olası sonuçları üzerinde durulmuştur. Makalenin iddiasına göre savaşta galip gelinmesi, halkın devlete karşı olan güvenini arttırmaktadır. Uzun değerlendirmelerin sonunda Osmanlı-Yunan Savaşı’yla beraber II. Abdülhamit’e de fatihliğin nasip olduğu dile getirilmiştir.²⁰⁴

Osmanlı-Yunan Savaşı’nda görüldüğü üzere Osmanlı Devleti’nin başarılarında ve kalkınma hamleleriyle ilgili haberlerde II. Abdülhamit’in övülmesi, katkılarının defaten vurgulanması, İstanbul basınının sıradan davranışlarındanır. Ayrıca Hamidiye-Hicaz demiryolu inşaatıyla ilgili kaleme alınan yazılarda da benzer övgü devam etmiştir. Yine Hamidiye-Hicaz hattı ile ilgili hemen her gelişme *İkdâm*’da yer bulmuştur. Hat inşaatından birçok fotoğraf paylaşılmıştır.²⁰⁵ Bu hat dışında Bağdat hattıyla ilgili haberler de *İkdâm* sütunlarında yer almıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere kalkınma hamleleri *İkdâm*’ın başat haber konularından biri

²⁰² Cephe hattından gönderilen bazı telgraflar için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. MTV*, 155/100, 25 Zilkade 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. MTV*, 155/129, 25 Zilkade 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. MTV*, 157/56, 17 Zilhicce 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. MTV*, 157/171, 21 Zilhicce 1314.

²⁰³ *İkdâm*, N. 994, s. 1, 26 Nisan 1897.

²⁰⁴ *İkdâm*, N. 1075, s. 1, 16 Temmuz 1897.

²⁰⁵ Hamidiye-Hicaz demiryolu hattından 2768. sayıdan itibaren toplam 17 tane fotoğraf paylaşılmıştır. Bunlardan bazıları için bkz. *İkdâm*, N. 2768, s. 1, 5 Mart 1902, *İkdâm*, 2774, s. 1, 11 Mart 1902, *İkdâm*, N. 3034, s. 1, 26 Teşrin-i Sani 1902.

olmuştur. Demiryolu inşaatları gibi şose yapımları da haberleştirilmiştir. Telgraf ve telefon hattı inşaatları *İkdâm*'ın önem verdiği diğer haberlerdendir.

II. Abdülhamit'in doğrudan konu edildiği haberleri ise "Selâmlık Resm-i Âlîsi" ve "Âsâr-ı Seniyye-i Mülûkâne" başlıkları altında bulmak mümkündür. Adı geçen başlıklardan "Selâmlık Resm-i Âlîsi", II. Abdülhamit'in cuma selamlığının anlatıldığı ve katılanların isimlerinin sıralandığı bölüm olarak düzenlenmiştir. "Âsâr-ı Seniyye-i Mülûkâne" başlığında ise isminden de anlaşılacağı üzere, II. Abdülhamit'in eserlerinden daima birinci sayfanın ilk haberi olarak övgüyle bahsedilmiştir. II. Abdülhamit hakkında yurtdışı basında yer alan ve övgü içeren yazıların da bu başlık altında yer alan yazılarda belirtildiği görülmüştür. Adı geçen başlığa ilk olarak *İkdâm*'ın dördüncü sayısında tesadüf edilmiştir. Bu makalede Osmanlı ekonomisinin genel durumuyla ilgili bir değerlendirme yapılmış ve II. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra özellikle Avrupa devletleriyle olan ilişkilerin ne surette geliştiğiyle ilgili ayrıntılı bir değerlendirmede bulunulmuştur.²⁰⁶ Ertesi gün yayınlanan makalede de aynı konuya devam edilmiştir.²⁰⁷ Bu başlığın diğer önemli yazı konusu eğitim olmuştur. II. Abdülhamit'in eğitim alanında hayata geçirdiği projeler birçok defa ayrıntılı olarak işlenmiştir.²⁰⁸ Padişahın lütfu, açılışlar vb. konular bu başlık altında kaleme alınan makalelerin diğer konularını oluşturmaktadır. II. Abdülhamit hakkında yurtdışı basında kaleme alınan müspet yazılar yayınlanmaktayken, menfî yazılara da yine *İkdâm* sütunlarında karşılık verilmiştir.²⁰⁹ *St. Petersburg Gazetesi*'nde yer alan bir makalede II. Abdülhamit'in Ermenilere

²⁰⁶ *İkdâm*, N. 4, s. 1, 8 Temmuz 1894.

²⁰⁷ *İkdâm*, N. 5, s. 1, 9 Temmuz 1894. Bir önceki dipnotta belirtilen makaleyle birlikte bu makalede de II. Abdülhamit dönemiyle beraber Osmanlı Devleti'nin ekonomik yönden hızlı bir gelişme gösterdiği belirtilmiştir. Hatta Avrupa'dan borç para bulmak için uğraşan Osmanlı Devleti'nin yerini Avrupa devletlerinin borç vermek için uğraştığı bir Osmanlı Devleti'nin aldığını belirtmektedir. Belirtilen dönemde Osmanlı Devleti toplam yedi defa borçlanmıştır. Bu borçların miktarı ve nereye harcandığına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Kınay, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 217-219.

²⁰⁸ Konu hakkında bazı örnekler için bkz. *İkdâm*, N. 68, s. 1, 8 Teşrin-i Evvel 1894, *İkdâm*, N. 214, s. 1, 3 Şubat 1895.

²⁰⁹ S. Kani İrtem eserinde, yurtdışı basının neşriyatına mukabele etmek lazım geldiğinde II. Abdülhamit'in Sait Bey marifetiyle Fransızca makaleler kaleme aldirttığını iddia etmiştir. Tahsin Paşa da anılarında saray mütercimleri, matbuat müdüriyeti ve bazı muharrirler eliyle cevap ve tashih yazdirdığını da belirtmiştir. Ayrıca Avrupa gazetelerinin İstanbul muharrirlerini de sarayda ağırlayarak müspet izlenimler edinmelerini sağladığını da iddia etmektedir. İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, s. 195, Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, s. 160.

karşı tutumu nedeniyle eleştirilmesine verilen cevapta, padişahın gerek dindarlığının gerekse kişiliğinin taassuba engel olduğu ifade edilmiştir.²¹⁰

İkdâm'ın II. Abdülhamit'le ilgili bu haberlerinin yanında asıl önem attığı, her defasında farklı bir içerikle oluşturduğu “Velâdet ve Cülûs” törenleridir. Adı geçen törenlerin olduğu gün ve devamındaki birkaç gün gazete sadece bu içerikle çıkmaktadır.²¹¹ Veladet törenleri hicri takvime göre her yıl 16 Şaban'da, Cülûs törenleri ise rumi takvime göre 19 Ağustos'ta yayınlanmaktadır. Her iki törenin haberleştirildiği nüshaların ilk sayfası özel olarak hazırlanmaktadır. II. Abdülhamit hakkında toplumun her kesiminin kaleminden çıkan şiir ve nesirler, İstanbul'un sair bölgelerinde yapılan kutlamalar, diğer vilayetlerde ve yurtdışındaki faaliyetler bu sayıların içeriğini oluşturmaktadır. Adı geçen törenlerden hakkında en çok haber yapılan ve gazetenin daha çok önem verdiği görülen tören, II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümüdür. Adı geçen cülûs töreni, ilk günler gazetenin tamamını kaplamak üzere toplam 13 gün boyunca *İkdâm*'da yer almıştır.²¹² Dönemin tanıkları, özellikle cülûs törenlerinin gazetelerde önemli ölçüde yer almasının, gazetecilerin II. Abdülhamit'e yaranma ve maddi çıkar elde etmelerinin vasıtaları olarak okumuştur. Ahmet Rasim, cülûs törenleri hakkında kaleme alınan makalelerin, diğer yazılara göre 3-4 kat fazla paraya gazete sahipleri tarafından satın alındığını iddia etmiştir.²¹³ İrtem de Ahmet Rasim'in bu iddiasına paralel söylemlerde bulunmuştur. Cülûs günleri gazetelerin “pek parlak” çıktığını ve gazete sahiplerinin bu tarz yazılara “fevkalade ücret” ödediklerini belirtmiştir.²¹⁴

Yukarıda değinilen haber içeriklerinden başka, sağlık ve ziraat, *İkdâm*'ın haber anlayışına uygun olarak birçok defalar gündeme getirilen konulardan olmuştur. Özellikle bu iki konu, halkı doğrudan ilgilendirmesi ve hayatının her alanına etki etmesi bakımından dikkate değerdir. Bunun yanında, ekonomi ve eğitim gibi konuların belirleyici temalarındandır. *İkdâm*'da sağlık konusunda veremden vebaya, yeni tıbbi gelişmelerden doktorlara değin geniş skalada bilgi bulmak mümkündür. Ziraatla ilgili de sağlıkta olduğu gibi, hayvancılıktan zeytin yetiştiriciliğine, tarım zararlılarından vilayetlerdeki genel zirai duruma değin geniş bir içerik karşımıza

²¹⁰ *İkdâm*, N. 537, s. 1, 20 Kanun-i Sani 1896.

²¹¹ Velâdet Törenlerine bir örnek için bkz. *İkdâm*, N. 194, s. 1-4, 11 Şubat 1895. Cülûs törenlerine bir örnek için bkz. *İkdâm*, N. 4760, s. 1-4, 1 Eylül 1907.

²¹² *İkdâm*, N. 2218, s. 1-4, 1 Eylül 1900- *İkdâm*, N. 2231, s. 1-4, 14 Eylül 1900.

²¹³ Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edib Matbuat Hatıralarım*, 1980, s. 194-195.

²¹⁴ İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, s. 224.

çıkılmaktadır. Adı geçen iki konunun çalışmamızın II. Bölümünde değerlendirilmemesinin temel nedeni ise teknik yönü ağır basan içeriğe sahip olmalarıdır. Bu yönleriyle *İkdâm*'ın kendinden bir parça katarak oluşturduğu metinler sınırlı kalmıştır.

İkdâm'ın, Türk gazetelerinin üslup ve içerikleriyle ilgili kaleme aldığı makalelerin dışında, yurtdışında yayınlanan gazeteleri de değerlendiren yazılar kaleme aldığı görülmektedir. Bunlardan biri olan “New York'ta Bir Pazar” günü başlıklı makalesinde, New York gazetelerinin pazar günü yayınlanan nüshalarının içerikleriyle ilgili bilgiler vermektedir. İncelenen gazetenin her sayfasının 7 sütundan ve toplam 126 büyük sayfadan ibaret olduğunu belirtmiştir. Makale, bu yayının Amerika'yı incelemek ve araştırmak için kaynaklık edebileceğini ifade etmiştir. Bu hacimde bir gazeteye nazaran fiyatının 50 para gibi cüzi bir meblağ olduğunu dile getirmiştir. Bu bilgilerden sonra gazetenin içeriğini oluşturan bölümleri anlatılmıştır. Yaklaşık 50 sayfayı kaplayan ilanlara, ilginç şeyler okumak isteyenlerin mutlaka göz atması gerektiğini söylemiştir. Gazetenin 4 sayfalık kısmının çocuklara ve eğlence severlere ayrıldığını da sözlerine eklemiştir. Paris, Londra ve Berlin gibi şehirlerdeki modanın okunabileceği 5-6 sayfa, bir hafta içinde Amerika'da sergilenen tiyatro oyunlarının özetlerinin ve yapılan eleştirilerin yayınlandığı 5-6 sayfa da yine bu gazetede bulunmaktadır. Yabancılar için Amerika'da olan bitenin anlatıldığı ve 20 sayfaya kadar yer tutan kısım oldukça değerlidir. Bunun nedeni olarak, sade bir üslupla Amerika'nın sair beldelerinden gelen ve içeriğinde yaşanan her türlü vakanın olduğu telgrafların sade bir üslupla yer alması gösterilmiştir.²¹⁵

İsmail Hakkı'nın *İkdâm*'da kaleme aldığı makalelerde, yurtdışında yayın yapan gazetelerin şekil ve içerikleriyle ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. İsmail Hakkı yazılarına, Fransız gazetelerinin şekil ve içerik yönünden Alman ve İngiliz gazetelerinden farklı olduğunu belirtilerek başlamıştır. Fransız gazetelerinin Türk gazeteleri gibi 4 sayfa olduğu bilgisini vermiştir. Bunun dışında nadir olmakla birlikte 6 sayfalık gazetelerin de olduğunu sözlerine eklemiştir. Alman ve İngiliz gazetelerinde ise sayfa sayısı konusunda bir düzen olmadığını hatta günde 4-5 defa çıktığının dahi görüldüğünü belirtmiştir. Üslupları arasındaki farka değinmekle beraber Fransız gazetelerinin haber kaynağı noktasından adı geçen ülke gazetelerinden aşağıda olduğu tespitini de okuyucuyla paylaşmıştır. Yerel haberlerde

²¹⁵ *İkdâm*, N. 2711, s. 3, 7 Kanun-i Sani 1902.

ise tam tersi bir durumun olduğunu belirtmiştir. Yurtdışı haberlerde Fransızların kendi dünya görüşüne uygun haberleri seçtiğini, diğerlerinin ise bu ayrıma gitmeksizin haber değer olan hemen her şeyi yayınladığını ifade etmiştir. Fransız gazeteleriyle ilgili en önemli iddiası, bunların bir siyasi, edebi, felsefi vb. anlayışın yayın organı olarak hareket ettiği, haber vermekten ziyade mütalaa belirttiğidir. Bazı gazetelerin sahibi ve başyazarı olmaksızın bir anlam ifade etmemesini bu duruma kanıt olarak göstermiştir. Ayrıca 1895 yılının Temmuz ayında Fransa’da yayın hayatına başlayan gazetelerin konularına göre sayısını verdiği haberde de bu durum görülmektedir. İlgili haberde 21’i Paris’te, 25’i diğer şehirlerde olmak üzere toplam 46 gazetenin yayın hayatına başladığı; bunların 20’sinin siyasi, 1’inin resimli, 4’ünün edebi, 2’sinin feni, 7’sinin zirai ve sanayi, 1’inin adli ve 8’inin her şeyden bahseder içeriğe sahip olduğu bilgisi okuyucuyla paylaşılmıştır.²¹⁶

İyi bir gazete nasıl olmalı sorusuna İsmail Hakkı, makalesinin devamında *Tan* örneğiyle cevap vermiştir. 40 yıldır yayında olan bu gazetenin neredeyse hiç imzalı yazı yayınlamadığını, önceliği iyi muharrirleri bünyesine katmaya, gazetede bir bütünlük sağlamaya ve gazetelerine bir amaç belirlemeye gösterdiklerini ifade etmiştir. Gazete müdürlerinden beklenenin yazı yazmaları değil, kaleme alınan yazıları dikkatlice incelemeleri ve düzeltmeleri olduğunu belirtmiştir. İsmail Hakkı da onların bu görüşüne katıldığını belirterek, bu tarz müdürlere sahip gazetelerin daha başarılı olduğunu söylemiştir.²¹⁷ İsmail Hakkı’nın Fransız gazeteleriyle ilgili yazdıklarından hareketle *İkdâm*’ın Fransız gazetelerinden bazı yönleriyle etkilendiği görülmektedir. Örneğin her sayısında yer almamakla birlikte, “mülâhazâ” bölümünün *İkdâm*’ın başyazarı olduğu iddia edilebilir. Bu yazıların büyük çoğunluğu o dönemin gündemiyle ilgili değerlendirmeleri içermektedir ve imzalı yayınlanmamıştır. Bununla birlikte *İkdâm* satırlarında hatırı sayılır miktarda imzalı yazı da bulunmaktadır. Bu yazılarda aynı konu hakkında birbirine zıt fikirlerin olduğu da malumdur.

İsmail Hakkı’nın “Gazeteler” başlıklı makalelerin ikincisinde ise İngiliz, Amerikan ve Alman gazeteleri hakkında bilgiler paylaşılmıştır. Yazısına, ilk makalesinde de belirttiği üzere, İngiliz ve Alman basınının haber kaynağı noktasında Fransız basını geride bıraktığı iddiasıyla başlamıştır. Bu üç ülke gazeteleri arasında

²¹⁶ *İkdâm*, N. 412, s. 2, 17 Eylül 1895.

²¹⁷ *İkdâm*, N. 2400, s. 3, 2 Mart 1901.

en başarılı olan gazetenin *Times* olduğunu da sözlerine eklemiştir. *Times*'ın sahibi tarafından her siyasi görüşten ve hükümetin nüfuzundan korunduğu için tüm çevrelerde saygınlığının arttığını belirtmiştir. İngiliz gazeteleriyle devam eden makalede, bu ülke gazetelerinde imzalı yazının hemen hiç olmadığı, başyazarlarının halk hatta çoğu gazete çalışanı tarafından da bilinmediği, yazarların gazeteye dahi uğramaksızın posta yoluyla yazılarını gönderdikleri ifade edilmiştir. Bunun sebebi olarak roman, edebiyat, musiki vb. konularında kaleme alınmış yazılardan ziyade haber ağırlıklı bir içeriğe sahip olmaları gösterilmiştir. İngiliz gazetelerinin ana hedefinin ticari, sanayi, siyasi vb. konular hakkında halkı haberdar etmek olduğunu söyleyen İsmail Hakkı, bu gazeteler için haberin her şeyden önce geldiğini iddia etmiştir.

İngiliz gazetelerinin habere verdikleri değer, telgraf vasıtasıyla aldıkları haberlerin yoğunluğundan da anlaşılmaktadır. Yine *Times*'tan örnek veren İsmail Hakkı, bu gazetede her gün 2-3 sayfa telgraf haberi görmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Telgrafın kelime ücretinin 4-5 franka çıktığı Çin-Japon Savaşı sırasında, bu gazete muharrirlerinin kelime sınırını umursamaksızın İngiltere'ye telgraf çektiklerini dile getirmiştir.²¹⁸ Günden güne telgraf haberlerinin arttığını ve 1871 yılında 21 milyon kelimelik telgraf harcamasının 1891'de 600 milyona çıktığını da sözlerine eklemiştir. *Times* hakkında mütalaasına devam eden İsmail Hakkı, bu gazetenin İstanbul, Viyana, Berlin, Roma, New York vb. önemli şehirlerde, yüksek maaş ödeyerek sürekli muhabir istihdam ettiğini söylemiştir. Bu muhabirlerin cüret ve cesaretleriyle ünlü olduklarını ve çoğu zaman buldukları yerle ilgili hükümetlerini, kendi görevlilerinden daha önce haberdar ettiklerini ifade etmiştir. *Times*'ın gelirlerinin yarısının ilanlardan geldiğini, 60 para ücreti olan bu gazetenin abonelikten ziyade elden satıldığını da belirtmiştir. Diğer İngiliz gazetelerinin de benzer içeriğe sahip olduğu söyleyen İsmail Hakkı, İngiltere'nin en çok satan gazetesinin *Daily News* olduğunu, bunun da 10 paralık ücretten kaynaklandığını okuyucularıyla paylaşmıştır.

Makalesinin devamını Amerikan ve Alman gazetelerine ayıran İsmail Hakkı, Amerika'da yerleşim alanlarının birbirine uzak olmasından dolayı gazetelerin en önemli haber kaynağı olduğunu belirtmiştir. 1800 yılında 17'si günlük olmak üzere

²¹⁸ Benzer bir durumun Amerika-İspanya Savaşı sırasında Amerikan gazetelerinin de başına gelmiştir. Bir Amerikan gazetesinin günlük 25.000 kelimelik telgraf için 500-700 dolar arası masraf ettiği, başka bir *İkdâm* makalesinde dile getirilmiştir. *İkdâm*, N. 1534, s. 3, 17 Teşrin-i Evvel 1898.

200 yayın olan ülkede, 1890 yılında bu sayı *New York American*, *Evening Post*, *National Gazette* vb. başta olmak üzere, 1.731 günlük, 12.721 haftalık ve 2.247 aylık yayına ulaşmıştır. Amerikan gazetelerinin belirgin özelliklerinin başında sayfa sayıları gelmektedir. En küçüğü 16 sayfalık olan bu gazetelerin 60 sayfaya kadar çıktığını ifade eden İsmail Hakkı, 30 sayfalık bir gazetenin üstelik içinde resimler de barındırmasına rağmen 30 paraya satıldığını belirtmiştir. Bu gazetelerin de İngiliz gazeteleri gibi gelirlerinin büyük kısmını ilanlar oluşturmaktadır, denilmiştir. *New York Herald* ve *New York World* gazetelerinin kendilerine mahsus katar ve vapur sahibi olduğu bilgisi paylaşarak Amerikan gazetelerinin zenginliğine de dikkat çekilmiştir.

İsmail Hakkı'nın Alman basınıyla ilgili verdiği bilgiler ise yayınlanan gazete sayılarıyla başlamıştır. Bu makaleye göre Almanya'da 1897 yılında 3.405 gazete ve diğer yayınlar bulunmaktadır. Nüfusuna oranlandığı zaman 1.800 kişiye bir gazete düştüğü de bilgi olarak verilmiştir. Diğer ülkelerden farklı olarak Almanya'da, gazetelerin bir merkez yerine sair şehirlere dağıldığı görülmektedir. Ayrıca Alman gazetelerinin ucuzluğu İsmail Hakkı'nın dikkat çektiği bir diğer husustur. Köln'de 8, diğer şehirlerde 10 marka abone kaydedildiğini belirtmiştir. Köln gazetesinden örnek vererek, Alman gazetelerinin siyasi mülâhazâlarının önemli addedildiğini vurgulamıştır.²¹⁹ Aynı dönem Türkçe basın ise yayınlanan gazete sayısı ve bu gazetelerin içeriği noktasından Avrupa ve Amerika gazetelerinden oldukça geridedir. Ayrıca İsmail Hakkı'nın vermiş olduğu bu bilgiler, ilgili dönemin basın tarihinden bir kesit sunması yönüyle araştırmacılar için bir kaynak hüviyeti de taşımaktadır.

Japonya'da yayınlanan gazetelerle de ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. "Japonya'da Matbuat" başlıklı musâhabede ilk Japon gazetelerinden hali hazırda değin matbuat âleminde yaşanan gelişmeler özetlenmiştir. Japonya'da medeniyetin son 30 yılda akıl almaz süratte ilerlediğini belirten makale, matbuatın da medeniyetle doğru orantılı olduğunu vurgulamıştır. Nitekim *İkdâm*'da yer alan başka bir makalede de bu bilgi teyit edilerek, Japonya'da 30 sene öncesine kadar gazete bulunmadığı iddia edilmiştir.²²⁰ Bu tarihe kadar Japonya'da haberlerin ağızdan ağıza veya mektupla yayıldığı belirtilmiştir. Devlet tarafından alınan kararların ise prenlere ve valilere yazılan mektuplarla veya halka hitaben kaleme alınan

²¹⁹ *İkdâm*, N. 2409, s. 3, 11 Mart 1901.

²²⁰ *İkdâm*, N. 3363, s. 3, 31 Teşrin-i Evvel 1903.

beyannameler ile ilan edildiği de söylenmiştir. İlk gazetenin 1861 yılında yabancılar eliyle yayınlandığı dile getirilmiştir. Diğer *İkdâm* makalesi ise bu tarihi 1864 olarak göstermektedir. Bu tarih(ler)den sonra başka gazetelerin de yayın hayatına başladığı, 1868 yılında yalan haber yayınlarken halkı yanıltıkları gerekçesiyle hükümet tarafında tüm gazetelerin yayınları durdurulmuştur. Daha sonra sıkı kontrol altında yayınlanmalarına tekrar müsaade edildiği yine aynı makalede belirtilmiş, devamında Japonya’da basının gelişimi kademe kademe anlatılmıştır.

Fransa’da bulunan Japon basınına ait koleksiyondan alınan bilgilerden yola çıkarak yazıldığı anlaşılan bu makalede, Japon gazetelerinin sayıları ve şekli özellikleriyle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Japonya’da 63 gazete yayınlandığı söylenirken bunların 62’sinin Tokyo’da yayınlandığı belirtilmiştir. Gazetelerin ilk zamanlarda tek yüze basılarak yayınlandığı, son zamanlarda Avrupa usulüne benzer şekilde, çift taraflı 2 yapraktan oluştuğu ifade edilmiştir.²²¹ Konu hakkında kaleme alınan diğer makalelerde ise matbaaların durumu ve yazarların maaşları hakkında bilgiler verilmiştir. Japonya’da kullanılan alfabenin çok sayıda harf içermesinden mütevellit matbaalarda çok sayıda çocuğun istihdam edildiği vurgulanmıştır. Yine aynı makaleye göre başyazarlar 220-260 frank, diğer yazarlar ise 80-160 frank arası maaş almaktadır.²²² Bu makaleden 9 sene önce paylaşılan bir haberde yine Japonya’da gazete yazarlarının maaşlarına değinilmiş ve Tokyo’da yayın yapan 5 büyük gazeteden birinin başyazarının 300 frank, diğer iki gazetenin başyazarının ise 150’şer frank aylıkla çalıştıkları belirtilmiştir.²²³

Ülkeler nezdinde gazetelerin gelişimini konu ettiği görülen *İkdâm*, kaynağı belli olmamakla birlikte, dünyada ilk gazetelerin nerede ve ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili iki adet kısa yazı paylaşmıştır. Bunların ilkinde Avrupa’da ilk yayınlanan gazetenin 1609 yılında Strazburg’da yayınlandığı belirtilmiştir. Bu gazeteden sonra Berlin ve Frankfurt’ta da gazeteler çıkarıldığı, Londra’da ise ilk gazetenin 1622 yılında yayına başladığı ifade edilmiştir. Paris’in gazeteyle tanışması 1623 yılına denk gelmektedir, denmiştir. Günlük gazetelerin ilk yayınlanma yılı 1650 olarak dile getirilmiş, sayısı 2 olan bu gazetelerin Almanya’da intişar ettiği vurgulanmıştır. Fransa’nın günlük gazetesinin 1777 yılında yayın hayatına başladığı

²²¹ *İkdâm*, N. 1664, s. 3, 24 Şubat 1899.

²²² *İkdâm*, N. 3363, s. 3, 31 Teşrin-i Evvel 1903.

²²³ *İkdâm*, N. 71, s. 4, 11 Teşrin-i Evvel 1894.

bilgisi de haberde bulunmaktadır.²²⁴ Konu hakkındaki ikinci makale ise Çin gazetelerine değinmiştir. İlk Çin gazetesinin 1.400 yıl önce (m. V. yüzyıl) yayınlandığını iddia etmiştir. Pekin’de neşredilen bu gazetenin edebiyatçılar ve filozoflar için çıkarıldığı belirtilmiştir. Halka hitap eden gazetenin yayın hayatına başlamasının da 1100 yıl önce (m. VIII. yüzyıl) olduğu vurgulanmıştır. Bu gazetelerin aylık olduğu, halka hitap eden gazetenin 1830 yılından itibaren günlük yayına başladığı bilgisi de okuyucuyla paylaşılmıştır.²²⁵

Yukarıda ifade edildiği üzere, her geçen yıl dünya genelinde gazete sayısında ciddi bir artış yaşanmaktadır. Gazetelerin sayıca artmasına ilaveten gazetelerin sayfa sayıları da artmaktadır. Bu durum da kâğıda olan ihtiyacın katlanmasına sebep olmuştur. 1905 yılında yayınlanan bir istatistiği paylaşan *İkdâm*, geçen yıl içinde 5 milyar kilogram kâğıt tüketildiğinin tahmin edildiğini bildirmiştir.²²⁶ Transval Savaşı’nın devam ettiği dönemde kâğıt bunalımı yaşandığını ve 1900 yılının sonunda baskıya verilecek kâğıt bulmanın neredeyse imkânsız olacağını iddia eden bir makale dahi bulunmaktadır. Figaro gazetesinden alınan bu yazıda, iddia olunan durumun vahametini anlamak için medeni dünyada kâğıdın önemine bakmanın yeterli olacağı belirtilmiştir. Kitaplardan gazetelere, çeklerden banknotlara değin hayatın birçok alanına etki ettiği belirtilmiş, savaş nedeniyle habere olan ihtiyacın da arttığı ilave edilmiştir. Habere duyulan ihtiyaca bir sebep olarak da ülkeler arasındaki ilişkilerin artmasını göstererek, Güney Afrika’da meydana gelen bu savaşın Avrupa ekonomisini ne denli etkilediğine dikkat çekilmiştir.²²⁷

1.3. Sütun Tefrikaları

Gazetelerin ikinci ve üçüncü sayfalarının altında yayınlanan, roman, hikâye ve fıkra gibi türlerin yer aldığı bölümdür. *İkdâm* yayınlandığı müddetçe sütun tefrikalarını devam ettirmiştir. Birçok ünlü müellifin eseri, ilk defa olmak üzere bu sütunlarında yer almıştır.

²²⁴ *İkdâm*, N. 3075, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1903.

²²⁵ *İkdâm*, N. 1696, s. 3, 28 Şubat 1899.

²²⁶ *İkdâm*, N. 3939, s. 3, 29 Mayıs 1905. Innis kaleme aldığı bir eserde 1900’ün başlarında sadece İngiltere’de tüketilen yıllık kâğıt miktarını 1 milyon ton olarak vermektedir. Innis, *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, s. 238.

²²⁷ *İkdâm*, N. 2010, s. 2, 5 Şubat 1900.

1.3.1 Romanlar

Bu başlık altındaki yayınların büyük bir kısmını roman tefrikaları oluşturmaktadır. Tespit ettiğimiz 36 tefrikadan 10'u yabancı, 26'sı Türk müelliflere aittir. Türk romanlarının 10'u Vecihi'ye aittir. Ecnebî müelliflere ait romanlar, belirli esaslar üzerine seçilmiştir. Her şeyden önce Avrupa'da meşhur olan müelliflerin eserleri tercih edilmiştir. "Klasik" olarak adlandırılan bu eserlerden yeteri kadar tercümenin yapılmamış olmasını Türk matbuat âleminin bir eksikliği olarak tanımlamıştır. Ünlü yazarların eserlerini gazetede neşrederek, eksikliği gidermek noktasında üzerine düşen bir görevi yerine getirdiğinden bahsetmektedir.²²⁸ Ancak tek tercih, müellifinin ünlü olması değildir. Romanlar, Türk toplumsal ahlak anlayışına uygundur.²²⁹

Roman tefrikalarıyla ilgili kaleme alınan başka bir makalede, kendi yazı heyeti dışından da roman kabul edeceğini ilan etmiştir.²³⁰ Adı geçen ilandan sonra yayınlanan roman tefrikalarına bakarak bu isteğin gerçekleşmediği söylenebilir. Roman tefrikalarının "İhtar" başlığıyla yayınlanmadan birkaç gün önce ilk sayfadan duyurulması *İkdâm*'ın âdeti olmuştur. Bunun yanı sıra bazı tefrikalar için özel makaleler kaleme alınmıştır. Bunlardan *Mürebbiye* isimli roman hakkında kaleme alınan yazı dikkate değerdir. Bu yazıda, romanların üretildikleri millet ve toprağın ahlak ve adetlerini, geçim kaynaklarını kısacası bütün hayati özelliklerini taşıdığı belirtilmiştir. *Mürebbiye* romanının yayınlandığı günden beri yoğun ilgi gördüğü dile getirilmiştir. Bununla birlikte adı geçen romanın 2 yönden eleştiriye maruz kaldığı ifade edilmiştir. Toplumsal ahlak kurallarına aykırı olduğu belirtilerek, aileleri çocuk eğitiminde mürebbiyelerden vazgeçirmeye çalıştığı iddiası dile getirilmiştir. Hakkında ortaya atılan bu iddiaya *İkdâm*, şiddetle karşı çıkmıştır. Gazetenin tek amacının devlet ve millete hizmet etmek olduğunu söylemiştir. Bir gencin, mürebbiyenin odasına girmesinin adaba aykırı olduğundan hareketle kendilerine yapılan ithamı gerçek hayatta bu olayın olup olmadığını okuyucuya sorarak karşıladığı görülmüştür. Genelevlerdeki kadınların dahi tasvirinin bazı romanlarda yapıldığını da sözlerine ekleyerek kitabın asıl anlatmak istediğine bakılmaksızın bu yönde bir eleştiri yapılmasını doğru bulmadığını belirtmiştir.²³¹

²²⁸ *İkdâm*, N. 538, s. 1, 21 Kanun-i Sani 1896.

²²⁹ *İkdâm*, N. 131, s. 2, 10 Kanun-i Evvel 1894.

²³⁰ *İkdâm*, N. 1752, s. 1, 23 Mayıs 1899.

²³¹ *İkdâm*, N. 1397, s. 1, 2 Haziran 1898.

Rafael isimli sütün tefrikasının da adı geçen roman hakkında *Resimli Gazete*'de yer alan yazının *İkdâm* sütünlarına taşınması suretiyle tanıtımı yapılmıştır. Bu makaleden *İkdâm*'ın, *Rafael*'in tercümesi için yarışma açtığını ve 3 kişinin iştirak ettiğini öğrenmek mümkündür. Yarışmaya katılanlar Haydarpaşalı Hüseyin Daniş, Selanikli Tevfik Efendi ve Servet Gazetesi'dir. Tercümeyle en erken Hüseyin Daniş'in bitirdiğini belirten *Resimli Gazete*, yazarın pek tanınmadığını dile getirmiştir. Tevfik Bey'in ise İstanbul'un en önemli tercümanı olduğunu iddia etmiştir. *Tercümân-ı Hakikat*'te *Rafael* tercümesinin yayınlandığını da sözlerine eklemiştir. *İkdâm*, makalenin sonunda *Resimli Gazete*'nin iddialarına cevap vermiştir. En iyi tercümanların dahi bazı eserlerde ciddi hatalar yaptığını söyleyerek adı geçen 3 tercümenin de incelenmeden karar verilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Ayrıca daha sonra yarışmaya Umûr-ı Şehbenderî Mümeyyizlerinden İsmail Hakkı Bey'in, İsmet ve İskender Efendilerle Nuri Şeyda Bey'in de katıldığını dile getirmiştir.²³² Bu romanı yayınlanmasından uzun zaman önce tercüme için yapılacak yarışmaya Ahmet Rasim de katılacağını *İkdâm* sütünlarından duyurmuştur. Aynı yazının sonunda *İkdâm*'ın Ahmet Rasim'e bu kararından dolayı teşekkür ettiği görülmektedir. Bununla birlikte *Rafael* romanının yayınlandığı dönemde kaleme alınan makalede ise Ahmet Rasim ismi geçmemektedir.”²³³

Recaizade Mahmut Ekrem'in kaleme aldığı *Sâ'ime* romanının bir müddet yayınlandıktan sonra duyuru yapılmaksızın yayını durdurulmuş, yaklaşık 3 yıllık bir aradan sonra “Ma'arif Nezâret-i Celîlesi'nin ruhsatını haizdir.” ibaresiyle tekrar yayınlanmaya başlamıştır. *İkdâm*'ın 516 ile 540 numaralı sayıları arasında yayınlanan ilk 13 bölümü, tekrar yayınlanmaya başladığında ikinci defa *İkdâm*'ın sütünlarına konmuştur. Halit Ziya, *Sâ'ime* romanının orta sınıf kadınlık hayatını tasvir eden, fakat daha ziyade eski tarzda hikâyeye çeşidinden uzun bir hikâyeye olduğunu belirtmiş, tamamlanamadığını da sözlerine eklemiştir. Halit Ziya'nın hatıratını yayına hazırlayan Akın, Şemsettin Kutlu'ya dayandırdığı dipnotta, adı geçen Recaizade'nin yarım kalan eseri olarak bu romanı işaret ettiğini belirtmiştir. Kutlu, *Sâ'ime*'nin kadın eşcinselliğini örtülü bir biçimde işlediğini iddia etmiş, Recaizade'nin gördüğü tepkilerden dolayı eserini yarım bıraktığını ileri sürmüştür.²³⁴ *İkdâm* nüshalarında yapılan araştırma, *Sâ'ime*'nin bir süre yarım bırakıldığını

²³² *İkdâm*, N. 1421, s. 3, 26 Haziran 1898.

²³³ *İkdâm*, N. 535, s. 2, 18 Kanun-i Sani 1896.

²³⁴ Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 717.

doğrulmaktadır. Bununla birlikte ikinci defa yayınına başlandığı zaman yayınlanan son tefrikasında “hitam” tabirinin kullanılması, adı geçen eserin tamamlandığını göstermektedir. *Sâ’ime*’nin, yazarı Recaizade tarafından yarım bırakıldığı iddiası tespiti muhtaçtır. İkinci defa yayına başladıktan sonra her tefrikada “Ma’arif Nezâret-i Celîlesi’nin ruhsatını haizdir.” ibaresinin konulması, romanın tartışmalı durumu ve akıbeti için *İkdâm* idaresince düşünülmüş bir tedbir olarak da değerlendirilebilir. Zira diğer roman tefrikalarında böyle bir ibare kullanılmamıştır.

Tablo 1: *İkdâm*’ın Sütun Tefrikaları Hakkında Bilgiler

Eserin Adı	Yazarı	(varsa) Mütercimi	<i>İkdâm</i> ’da Yer Aldığı Sayı Aralığı	Toplam Tefrika Sayısı
Andre Cornelis (Hissi Roman)	Paul Bourgeot	Hüseyin Rahmi	1-107	73
Vestifild Esrarı (Cinai Roman)	ژ. دسیو	Hüseyin Daniş	1-79	55
Frederick ile Bernette	Alfred De Musset	Hüseyin Rahmi	108-129	22
فلوراستنه Richard	Marcel Loure	-	131-184	46
Opera Cinayeti	Abdullah Zühdü	-	166-347	128 ²³⁵
Altın Yuvası	Abdullah Zühdü	-	185-260	58
Sapho	Alfons Doudet	Abdullah Zühdü	268-415	60
Cinayet Tuzakları ²³⁶	Abdullah Zühdü	-	352-563	146
Ta’affüf	Ahmet Mithat Efendi	-	439-493	36
Kadın Mektupları	Marcel Proust	Hüseyin Daniş	469-724	15
<i>Sâ’ime</i> ²³⁷	Recaizade Mahmud Ekrem	-	516-540 1562-1609	13 39
Mihr-i Dil	Vecihi	-	561-574	12
Hükm-i Gıyâbî ²³⁸	Jules Mary	Abdullah Zühdü	563-? (649)	?
Mehcûre	Vecihi	-	575-673	57

²³⁵ Gazetede 128 sayı görünmesine rağmen dizgi hatasından kaynaklanan bir sebepten ötürü bir sayısı iki kere yayınlanmıştır. *İkdâm*, N. 179, s. 2, 27 Kanun-i Sani 1895.

²³⁶ *Cinayet Tuzakları*, *Opera Cinayeti*’nin devamıdır.

²³⁷ *Sâ’ime* isimli roman tefrikası, sürekli birinci sayfada neşredilmiştir. 540. sayıda “mâ’ba’dı var” ibaresi olmasına rağmen ilerleyen sayılarda devam etmemiştir. Bu şekilde devam etmeme durumu *Hasta*, *Alafranga*, *Bir Darbe-i Gâram*” tefrikalarında da görülmüştür.

²³⁸ *Hükm-i Gıyâbî* isimli romanın bittiği sayı elimizde mevcut olmadığından son yayınlandığı sayı ve toplam tefrika sayısı verilememiştir. Bununla birlikte yapılan bir çalışmada, bu eserin son tefrikasının *İkdâm*’ın 649. sayısında yer aldığı belirtilmektedir. Zeki Gürel, *Abdullah Zühdü’nün Hayatı ve Hikayeleri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985, s. 115.

Karpat Dağlarında	Karmen Silva	Ahmet Rasim	676-680	5
Hikmet yâhûd Mehcûre'nin Kısım-ı Sânîsi	Vecihi	-	684-748	34
Garâm-ı Şebâb ²³⁹	Mehmed Rauf	-	749-?	?
Müjgân ²⁴⁰	Vecihi	-	? -874	78
Çoban Kızı	Vecihi	-	916- 1022	36
Halîme	Vecihi	-	1030-1038	9
İffet	Hüseyin Rahmi	-	1043-1085	41
Mutallaka	Hüseyin Rahmi	-	1086-1096	9
Harâbe	Vecihi	-	1200-1261	44
Mürebbiye	Hüseyin Rahmi	-	1267-1356	64
Hasta	Vecihi	-	1358-1399	29
Rafael	Alphonse De Lamartine	Nuri Şeyda	1423-1494	63
Bir Mu'âdele-i Sevdâ	Hüseyin Rahmi	-	1621-1687	50
Üdî	Fatma Aliye	-	1691-1726	35
Feryâd	Vecihi	-	1761-1785	21
Âkif	Vecihi	-	1805-1884	50
Metres	Hüseyin Rahmi	-	1981-2193	135
Zavallı Necdet	Saffet Nezihî	-	2199-2288	75
Fransuvaze Mektuplarım	Marcel Proust	-	2255-2339	7
Tesâdüf ²⁴¹	Hüseyin Rahmi	-	2297-2416	94
Te'ehhül Âleminde	Saffet Nezihî	-	2419-2539	103
Alafranga	Hüseyin Rahmi	-	2538-2599	14
Leydi	Abdullah Zühdü	-	2566-2669	88
Bir Kadının Yalanları	Paul Bourget	İbrahim Hikmet	2682-2810	105
Be Tina	Ludovic Halevy	Bedii	2820-2876	36
Bî Çâre Bakkal	-	Hüseyin Rahmi	2885-3056	125
Leylî	Ernest Benjamin	Abdullah Zühdü	3039-3141	98
Kadın Hisleri	Daniel Risch	Abdullah Zühdü	3140-3224	77
Buhâr	Abdullah Zühdü	-	3224-3327	76
Âb-ı Nevbahâr	Abdullah Zühdü	-	3327-3424	63
Tesâvîr-i Nisvân: Bir Kadın	Abdullah Zühdü	-	3385-3395	11

²³⁹ *Garâm-ı Şebâb*'ın bittiği sayı elimizde mevcut olmadığından son yayınlandığı sayı ve toplam tefrika sayısı verilememiştir.

²⁴⁰ *Müjgân*'ın başladığı sayı elimizde mevcut olmadığından sayı verilememiştir.

²⁴¹ Dâhiliye Nezareti'ne yazılan bir mektuptan anlaşıldığına göre bu romanın mündericatinin adap ve ahlak-ı İslamiyeye mugayir olduğu gerekçesiyle yayınlanmasının durdurulması talep edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1629/122124. 19 Zilkade 1318. İlgili yazıya ek olarak *İkdâm*'ın 2401. sayısı konulmuş, roman ise 2416. sayıda normal zammında bitirilmiştir. Buradan hareketle romanın yasaklanmadığı sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte *İkdâm*'ın tefrika suretiyle yayınladığı romanları ayrıca kitap suretinde yayınladığı bilinmektedir. *Tesâdüf* romanı ise kitap olarak yayınlanmamıştır. Bu durum *İkdâm*'ın oto sansür uyguladığına örnek olarak gösterilebilir.

Selin: Beyaz Çiçekler	-	-	3396-3397	2
İntibâ'ât-ı Samimâne: Bir Zevce	-	-	3400-3411	11
Baron Dolanod (Hakiki Bir Roman)	-	-	3424-3533	46
Bir Darbe-i Garâm (Küçük Romanlar)	Henri Bordeaux	-	3539-3550	8
Balıkçı Ailesi	هامو	-	4425-4451	23
Robinsonun Hafidleri	-	-	4446-4523	73
Bir Milyonerin Sergüzeşti	-	-	4525-4553	26
Sûrat Katarında (Amerika Romanı)	-	-	4560-4631	61
Elmas Hırsızları	-	-	4633-4677	45
Küçük Dilsiz	-	-	4677-4759	75
Altın Avcıları	-	-	4771-4799	26
Matmazel Yüz Milyon	-	-	4800-4983	181

1.3.2. Hikâye-i Müntehabe

Halit Ziya'nın ifadesine göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısında ünlenen Fransız yazarlar tarafından kaleme alınmaya başlayan kısa hikâyelerin,²⁴² gerek kendileri gerekse Türk yazarlar tarafından üretilen benzerleri “Hikâye-i Müntehabe” başlığı altında, *İkdâm*'ın ikinci ayında yayınlanmaya başlamış olup altıncı ayından itibaren yayınlanma sıklığı artmıştır. *İkdâm*'ın “İhtar” başlığıyla yaptığı duyuruya göre, “uzun kış gecelerinde okuyucunun hoşça vakit geçirmesi” için haftada en az 3 hikâye yayınlamayı vaat etmiştir. Yayınlanmaya başladığından itibaren amacının okuyucularını memnun etmek olduğunu da sözlerine eklemiştir.²⁴³ 1574. sayıya kadar genellikle Türk yazarların hikâyelerinin yayınlandığı görülmektedir. Bu sayıdan sonra “Hikâye-i Müntehabe”, yaklaşık 3 yıl yayınlanmamıştır. 2568. sayıdan sonra *İkdâm* satırlarında tekrar yayınlanmaya başlayan hikâyelerin neredeyse tamamı tercüme hikâyelerden oluşmaktadır. Vecihi tarafından *İkdâm* Matbaasında “Hikâye-i

²⁴² Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 473.

²⁴³ *İkdâm*, N. 147, s. 1, 26 Kanun-i Evvel 1894.

Muntahabe” ismiyle bir dergi basılması düşünüldüğünü söyleyen *İkdâm*, yayınlanmakta olan hikâyelerin dergide olmayacağını ilan etmiştir. Yazı heyeti dışında da yazarlardan hikâye kabul edeceğini, bu hikâyelerin önce gazetede basılacağını, daha sonra dergi şekline getirilerek 40 paraya satılacağını ifade etmiştir.²⁴⁴

Tablo 2: *İkdâm*’da Yer Alan Hikâye-i Muntehabe Başlıklı Yazılar Hakkında Bilgiler

Hikâyenin Adı	Yazarı ve Mütercimi	Yayınlandığı Sayı
İki Komşu	-	65
Maryet’in Saçları	-	75
İpek Bilezik	-	79
Adelina	Mustafa Reşid	86
Çiçekçinin Kızı	-	93
İbtîlâ-yı San’at	Abdullah Zühdü	100
Hüsn-ü Hizmet Mükâfatsız Kalmaz	Hikmet Şinasi	107
Hissiyât-ı Tıflâne	İsmail Avni	114
Mini Mini Yaramaz	Ahmet Rasim	121
Sevdâ-yı Ma’sûmâne	-	130
İki Şâhit-i Keder	-	135
Güzellik	-	142
Irsi Muhabbet	General Teristan (?) (mütercimi: Abdullah Zühdü)	147
İ’tikâd-ı Tıflâne	-	148
Matild’in Hayatı	-	149
Büyük Hemşire	Teodosya	154
Garip Bir İzdivâç	-	155
Ducret	-	156
Â’ile Nâmusu	Abdullah Zühdü	159
Secdegâh-ı Sermedî	Abdullah Zühdü (Çeviri)	160
Bergüzâr	Abdullah Zühdü	162
İ’âde-i Nâmus	Abdullah Zühdü (Çeviri)	163
İftirâk-ı Ebedî		165
Bebek	Abdullah Zühdü	167
Bir Â’mânın Hikâyesi	İsmail Avni	168
Bir Hakîkât-ı Nâçîz	Abdullah Zühdü	173
Mahecûbiyet	Mustafa Nihat	176
Nişane-i Muhabbet	-	177
İntizâr	Haydar Rıfat	183
Sahte Âşık	Abdullah Zühdü	184
Bir Lütif-ı Nâgehânî	-	186
Son Sâhife	Abdullah Zühdü	188
Bir Şimendifer Cinâyeti	Abdullah Zühdü	189

²⁴⁴ *İkdâm*, N. 405, s. 1, 10 Eylül 1895.

Serhalka-i Rindân	Abdullah Zühdü	199
Muhabbet-i Hâlisânenin Mükâfâtı	Mustafa Reşid	203
Netîce-i İntizâr	Zeynel Abidin	204
Bir Ressâmın Seyâhati	Osman Şemsettin	207
Üç Genç ile Bir İhtiyâr Mûsikici ve Bir Patatesin Hikâyesi	Abdullah Zühdü	209
Fırtına	Abdullah Zühdü	210
Yeni Şapka	-	215
Tramvayda	Abdullah Zühdü	217,218
Harîkulâde Bir Papağan	Mehmet Arif	223
Levhâ-i Sefâlet	Hüseyin Zeki	226
Mendil	Zeynel Abidin	228
Bir Pederin İntikâmı	Abdullah Zühdü	230
Feci Bir Komedyâ	Mehmet Cemil	232
Yâd-ı Hazîn	-	235
Â'mâ	Abdullah Zühdü	237
Vazîfe	Şevket	240
Muhabbette Sebât	Ali Selami	247
Anlanmak İçin Gelmişler	Amir Tevfik	248
Serçeler	Yusuf Saadettin	250
San'at	-	255
Matmazelin Paskalya Hediyesi	Abdullah Zühdü	257
İlk Sevgi	Abdullah Zühdü	259
Entârî	-	263
Refikâ-i Sebâvet	Süreyya Neyyir	264
Bir Numûne-i İhtiyâç	Abdullah Zühdü	267
Yaz Mevsimi Latif Bir Sabah	Remzi	269
Hesâbât-ı Nisvân	Abdullah Zühdü	271
Sirişk-i Firâkın İlk Kataratı	Saadettin	280
İ'tiyâd	-	311
Hâtîrât	Fransızcadan tercümedir.	314
Düşüş Hanrit	Mustafa Reşit	318
Bir Müsâbaka-i Âşikâne	Abdullah Zühdü	322
Âlicenâb Onbaşı	Abdullah Zühdü	375
Kıskançlık	Hatem Süleyman	378
Uluvv-ı Cenâb	Hasan Rauf	404
Koşacağız	Ahmet Rasim	408
Â'lemde Bir Te'ehhül	Hasan Rauf	409
Lavenos De Milo	Askerzade Mustafa Asım	410
Çeşm-i Fettân	Ebu'l Sefazade Ali Kamil	413
Fedakâr Arkadaşlar	Ali Selami	415
Sergüzeşt Frak	Hüseyin Daniş	416
Bir Akşam Ta'âmı	İsmail Avni	418
Yemek Vakti	Hüseyin Nazmi	420
İnkisâr-ı Emel	Ahmet Rasim	421
Muhafaza-yı Esrâr	Hasan Rauf	422
Peder	Cenab Şehabettin	432,433

Yavrumun Yavrusu	Ahmet Rasim	442
Himâye-i Etfâl	-	446
İlk Nedâmet	-	449
Bir Mektup	Hüseyin Daniş	462
Ziynet	-	474
Sa'âdet	-	486
Tezkire-i Âşıkâne	-	495
Yadigâr	Faik Hilmi	500
Çocuk	-	505
Tuhaf Tesâdüf	-	514
Kaçakçı	-	520
Hilekâr Alfons	-	536
Garâm	-	543
Muhâfaza-i Nâmûs	Hikmet Şinasi	553
Bedmest	-	564
Tütün	-	566
Nante	Zola	567
Jack Kenen (?)'in Cinayeti	Hüseyin Daniş	568
Dilenci	-	571
Vak'a-i Hakîkiye	-	576
El	-	578
Avcı	-	579
Masal	-	581
Bahâr İçinde Hazân	-	587
Evlât Acısı	-	591
Keşfiyât-ı Ahire	-	595
Elvedâ'	-	600
Hâtıra	-	603
Kont Senyol	-	613
Kuka	-	625
Nasihât	-	629
Yegâne	Ahmet Rasim	632
Kiraz Mevsimi	Hüseyin Daniş	667
Ahzân-ı Aşk	Mösyö Raynbach (mütercimi: Ahmet Rasim)	670
Mes'ûd Bir Gün	-	690
Şâ'irin Zevcesi	İbrahim Hikmet	705
Âşiyâne-i Metrûk	Mahmut Kenan	709
Akşam Ta'âmına Davet	Hüseyin Daniş	712
Şâ'irin Zevcesi (devamı)	İbrahim Hikmet	726
Şurideser	Leon Delli	717
Vaftiz Pederi	İsmail Avni	719
Gece Yarısı	Fatıma	722
İlelebet	-	841
Yelpaze Altında	Uşakizade Halit Ziya	906
Kar Yağarken	Uşakizade Halit Ziya	911
Bir Sâhife-i Mensiyye	Uşakizade Halit Ziya	917
Hakikat	Vecihi	918,919

Heyhât	-	920
Tekâbül	Vecihi	921
Küçük Kambur	Uşakizade Halit Ziya	922
Bedia Hanım	-	924
Rakstan Avdet	Uşakizade Halit Ziya	925
Emel-i Me'yûs	Uşakizade Halit Ziya	926
Perviz	Vecihi	929
Sadaka-yı Girân	Uşakizade Halit Ziya	931
Sepette Bulunmuş	Uşakizade Halit Ziya	934
Beyaz Şemsiye	Uşakizade Halit Ziya	936
Yarın	-	943
Düğün Evinde	-	945
İzdivâç-ı Nisvân	Uşakizade Halit Ziya	960
Anneciğim	-	970
Madamların Gazeteciliği	Fransızcadan Tercüme	1232
Ali'nin Arabası	Uşakizade Halit Ziya	1273
Tünelden İlk Geçiş	Hüseyin Rahmi	1280
İkinci Nikâh	Uşakizade Halit Ziya	1283
Horozlara Meşk-i Âvâz	Uşakizade Halit Ziya	1286
Penceremin Hikâyesi	Uşakizade Halit Ziya	1289
Mektûp Parçası	Uşakizade Halit Ziya	1293
Kırk Para	Uşakizade Halit Ziya	1305
Mâ'î Yalı	Uşakizade Halit Ziya	1312
Bir Seyâhatnâmeden	Uşakizade Halit Ziya	1319
Mösyö Epikür'ün Seyahati	Samipaşazade Sezai	1513
Kıpti Dükkânı	Hüseyin Rahmi	1533
Kırço	Hüseyin Rahmi	1565
Kuğular	Hüseyin Rahmi	1574
Ohlan Karısı	Jan Richpen	2568,2569
Bonjour Mösyö	Mütercimi: Bir Muharrir	2572
Pembe Kurdela	-	2690
Bir Mu'âşaka	Hüseyin Rahmi	2693
Ekarte Oyunu	-	2697
Tuhaf Bir Hırsız	-	2703
Bir Tesâdüf-i Acayip	-	2706
Şâ'ir ile Matmazel	Roige Veirneau	2709
Bir Yevm-i Tenezzüh	Fransızcadan tercümedir	2713
Hizmetçi Kız	-	2715
Üç Hafta Nişanlı	-	2906
Bir Sene Evlilik	-	2907
Piyangodan Ne Kazanılır	-	2908
Te'ehhülde Kısmet	-	2909
Amerika Usulü İzdivaç	-	2910
Kıskanç	-	2911
Kapûdân Roskof	-	2913
George	-	2914
Rejin	-	2915
Venezuelalı Kız	-	2916

Zevc-i Metrûk	-	2919
Tebdîl-i Havâ	-	2920
Mâ'î Şapka	-	2921
Sigorta	-	2923
Yankesici	-	2925
Mösyö Lanpon	-	2926
Margaret	-	2928
Mösyö ve Madam Doflo	-	2929
Robel Veznil	-	2930
Şükrân-ı Ni'met	-	2931
Levontin	-	2933
Ferâset	-	2936
Amerika İzdivâçları	-	2940
Matmazel İrene	-	2941
Sevdâ	-	2943
Madam Rischar	-	2944
Eveje'nin Muhibbi	-	2945
Hile-i İzdivaç	-	2946
Deniz	-	2955
Bir Kanaatkâr	-	2957
Yanlışlık	-	2959
Tenze Katarı	-	2960
Kadın Kalbi	-	2962
Oktav'ın Terbiyesi	-	2963
Belveder	-	2966
Güzel Olmak İçin	-	2967
Amerikalılara Yakışır Bir İzdivaç	-	2969
Jean ve Jeane'nin İzdivacı	-	2970
Pembe Önlük	-	2971
Demirci	-	2974
Cihâz	-	2976
Mösyö ve Madam Bodreau	-	2979
Garip Bir İzdivaç	-	2982
Affe	-	2983
Eliz	-	2984
Çinli Bounç Young	-	2987
Simono'nun Yararlılıkları	-	2988
Rikkat-i Rûh	-	2989
Jack'in Serveti	-	2993
Çamurlu Kundura	-	2994
Jackie'nin Küçük Zevci	-	2995
Bekârlık	-	2997
Matmazel	-	2998
Mûsikî Şakirdi	-	2999
Fakîr Kız	-	3001
Güzel Dûl	-	3002
Kalb-i Heveskâr	-	3004

Şekerlemeler Şâ'iri	Fransızcadan tercümedir.	3006
Madlen	-	3007
Kayıp Şapka	-	3009
Panayırda	-	3011
Bir Tecrübe	-	3014
Sevdâ-yı San'atkâr	-	3015
Ananet	-	3016
İlk Sevdâ	-	3017
Para Cüzdânı	-	3018
Küçük Jean	-	3019
İki Tâcir	-	3021
İki Zevce	-	3022
Mösyö Gautorno'nun Tavşanı	-	3023
Maço	-	3028
Jean'in Te'ehhülü	-	3029
İyi Bir Tesâdüf	-	3030
Şita	-	3031
Suzanne	-	3032,3034
Jack	-	3035
Hector	-	3038
Meuzzo	-	3040
Barnaba	-	3041
Cilvegâh-ı Muhabbet	-	3042
Eski Resim	-	3043
Kadınlar	-	3044
Bolero'nun Pervegar Salonunda	-	3045
Âlîcenâb Kız	-	3046
Bir Fikr-i İzdivâç	-	3047
Nişâne-i Aşk	-	3049
Henry Mouron	-	3050
Loulout	-	3052
Mürebbiye	-	3053
Bir Leke İçin	-	3056
Sadaka-i Aşk	-	3057
Resim	-	3058
Güvercinler	-	3059
Bir Gül İçin	-	3060
Pırlanta	-	3061
Andre	-	3062
Sefâhat ve Safvet	-	3063
Kolay Bir Muvaffakiyetle İzdivâç	-	3064
Hırsız	-	3065
Manet	-	3066
Fauliere	-	3067
Büyük Âşıklar	-	3068
Orman	-	3069
Te'vil	-	3070

Juliet	-	3071
Tesâdüf	-	3072
İki Ayına	-	3073
Köy Mu'âşakaları	-	3075
Hastane Çiçeği	-	3077
Baron Damberry	-	3079
Jorjean	-	3080
Laki	-	3081
Margeret	-	3082
Halda	-	3083
Dilsiz	-	3084
Loney	-	3085
Top Oyunu	-	3086
Hermeney Romanı	-	3087
Zavet	-	3088
-	-	3089
Kıskançlık	-	3090
George	-	3092
İ'lân-ı Aşk	-	3093
Arabacı Berinkart	-	3094
Bir Kıymetli Hediye	-	3096
Sarhoşluk Belâsı	-	3097
Eski Sâ'at	-	3098
Firiborg	-	3099
Yüzük	-	3100
Aşk-ı Samîmi	-	3101
Bir Tanecik	-	3102
Aktürk Hüd'âsı	-	3103
Kıskançlık	-	3104
Sa'âdet	-	3105
Bir Sergüzeşt-i Garîb	-	3106
Marvelin	-	3107
Dostum Paul	-	3108
Moniol	-	3110
Yanlış Palto	-	3112
Çiçekler İçinde	-	3113
Jorman Zene	-	3114
Râbita-i İzdivâç	-	3115
Dilenci	-	3116
Tabîb Salonunda	-	3118
Zevce ve Zevce	-	3119
Madeline	-	3120
Mücevherât	-	3123
Kalod	-	3125
Uluv-ı Cenâb	-	3126
Gül Toplarken	-	3127
Esen Bir Hasta	-	3128
Örümcek	-	3129

İ'tirâf- Samîmi	-	3130
Bahtiyâr Kalagöz	A. Cemil	3131
Kalb-i Münkesir	-	3132
İki Bûse	-	3133
Te'ehhülde İnâd	-	3134
Eski Kitap	-	3135
Pierre Lengiz	-	3139
Gelinlik Esvâbı	-	3140
Marta	-	3141
İki Refik	A. Cemil	3142
Netîcesiz Aşk	Ahmet Hamid	3145
Tecrübe	-	3147
Navarin, Navaret	Ahmet Hamid	3148
Tifo	-	3149
Â'mâ	-	3150
Helen	-	3151
Ren Ovası	-	3152
Kır Çiçeği	-	3153
Tesâdüf	-	3156
Leylâklar	-	3157
İnkisâr-ı Hayâl	-	3158
Ofelya	-	3159
İki Mektûb	-	3160
Bir Vedâ'-i Hazîn	-	3161
Örümcekler	-	3162
Fokus	A. Cemil	3163
Peret	-	3165
Mesâfe	-	3168
Çocuk	-	3170
Küçük Araba	Ahmet Hamid	3171
Rozina	Ahmet Hamid	3172
Kırlangıç Yuvası	Ahmet Hamid	3175
Satılmış Tablo	-	3177
Suzanne	-	3180
Unutulmuş Sevdâlar	-	3182
Cerrâhın Nezdinde	-	3183
Çapkın Bahar	-	3184
Bir Bardak Su	-	3185
Leision	-	3186
Eski Sanatkâr	-	3187
Jean'ın Hüd'âsı	-	3189
Oben	-	3191
Aktör Jolienne	-	3192
Çiçekler İçinde	-	3193
Bahâr Akşamları	-	3195
Nina	-	3196
Petite Mari	-	3198
Çikolata	-	3199

Juliet	-	3201
Lacivert Pardösü	-	3202
Arabacı Ogüst	-	3203
Lut	-	3204
Beyaz Duvâk	-	3205
Kırk Beş Para İçin	-	307
Montilyen'in Oyunu	-	3208
Lovinya'nın Macerası	-	3209
Clara Nerede	-	3210
Kanaryalar	-	3211
Matmazel Vober	-	3212
Te'ehhül Mes'elesinde	Ahmet Hilmi	3214
Bilezik	-	3215
Bir Fakîr Kızın Hikâyesi	-	3217
İyi Bir Adam	-	3219
Bir Mâcerâ-yı Garîb	-	3226
Kırılmış Ayak	-	3234
Yuva	-	3235
Dikiş Makinesi	-	3237
Dovernal'in İkinci İzdivacı	-	3238
Nüfûs-ı Beşer	-	3240
Margeret'in Vefası	-	3242
Karmen	Manild Dosen Vidal	3247
Sayfiyeye Giderken	-	3250
Rober'in Hatâsı	-	3251
Bir Sıcak Çorba	-	3252
Dantela Nasıl İcâd Edildi	-	3254
Sayfiye	-	3261
Suzanne ile Vâlidesi	-	3264
Bu Kadar Güzel Olmasaydı	-	3265
Güzel Hektor	-	3266
Nâzik Dolandırıcı	-	3268
Joul	-	3270
Lonarmand	-	3271
Baloda	-	3273
Zavallı Domesten	-	3275
Papağan	-	3276
Amerika Hikâyelerinden	-	3277
Leontin'in Nasibi	-	3280
Tecrübe-i Garâm	-	3282
Garîb Bir Dolandırıcılık	-	3286
Paris Kızları	-	3287
Salkım Demeti	-	3289
Sefil	-	3291
Heykel	-	3293
Jorman	-	3294
Jack İvor	-	3296
Paris Deryâsında	-	3297

Çölde	-	3303
Tommy	-	3305
Bağ Bozumunda	-	3307
Zavallı Toulle	-	3308
Garîb Bir Av	-	3310
İlk Aşk	-	3314
Zavallı Rober	-	3321
Leylî	-	3323
Çiçekli Araba	-	3346
Bir Vâlîde	-	3354
Bin	-	3358
Şemîm-i Yâr	-	3365
Takvîm Kâğıdı	-	3368
Bir Safha-i Muhabbet	-	3377
Soytarı	-	3379
Losyon	-	3383
Marsilya Piyangosu	-	3384
Sevdâ-yı Kadîm	-	3385
Süt	Marcel Proust	3386
Pasiya	Arman Silvester	3387
Andre	-	3388
Esneyerek	-	3389
Rike	-	3391
Bir Amerikalı Milyonerin İzdivâcı	-	3392
İki Koca	-	3393
Nişâne-i Aşk	-	3394
Cicili Mektûb	-	3395
Yaz Gecesi	-	3397
Mantar	Andre Torienne	3400
Fred	-	3401
Yadigâr	-	3403
Aşk Uğrunda	-	3404
Mandolin	-	3405
Yağmur	-	3406
Bir Aşk Romanı	-	3407
Yeni Bir Gül	-	3408
Çok Lavanta Sürmeliymiş	-	3409
Cambazın Karısı	-	3412
Jack	-	3413
Paris Havası	-	3414
Bir Hayât-ı Sefilâne	-	3416
Neyda	-	3417
Gece Ta'âmı	-	3452
İzdor'un Oyunu	-	3458
Velespitile	-	3460
Kış Çiçekleri	-	3464
Bahâr-ı Aşk İçinde	Andre Torienne	3478

Hercâ'î Menekşeler	-	3535

1.3.3. Fıkralar

“Garip Fıkralar ve Müntehab Fıkralar” başlığıyla yayınlanan bu kısa pasajlar, Fransız gazetelerinden alınmış olup, gerçek hayat hikâyelerini içermektedir. Çalışmamızın “Muharrirler” bölümünde değindiğimiz, 1907 yılından sonra İkdâm’da yayınlanmaya başlayan Ahmet Rasim makaleleri benzer şekilde hazırlanmıştır. Kanaatimize göre bu başlık altında Türk yazarlar tarafından türetilmiş yazıların bulunmamasının başlıca sebebi budur.

Tablo 3: İkdâm’da Yer Alan Garip Fıkralar ve Müntehab Fıkralar Hakkında Bilgiler

Fıkranın Adı	Yayınlandığı Sayı
Lokantacının Gafleti	4849
Bestekârı Ziyâret	4852
Saç Tâciri	4866
Otelcinin Sergüzeşti	4867
Başlıksız	4878
Istakoz	4887
İskelet	4888
İki Kapûdânın Seyâhati	4894
Bambu’nun Sergüzeşti	4896
Yale Zov’un Seyâhati	4898
Amerika’da Sür’at	4899
Jack’in Sergüzeşti	4905
Umûmî Dilenci	4906
Bir Yankesicinin Sergüzeşti	4908
Â’mânın Hayâlî	4915
Ressâm ile Ev Sâhibi	4918
Dilencinin Bir Sözü	4922
Heykeltıraşın Muvaffakiyeti	4924
Garîb Bir İzdivâç Kararı	4925
Sarrafin İfâdesi	4927
Vagonda İki Vâlîde	4929
Hokkabaz Satıcılar	4931
Bahr-ı Muhitte Bir Şişe	4933
Tâcirin Kurnazlığı	4935
300 Bin Frank Hülyâsı	4936
Madam Pol	4937
Sarrafin Cezâsı	4939
Bir Tesâdüf-i Hârikulâde	4943
At Yarışı	4945
Bir Dâl-ı Leylâk	4946
Kıymetli Bir Yüzük	4952

Amerikalının Cevâbı	4953
Schset	4955
Fakîr Mu'allim	4960
Ressâmın Sergüzeşti	4971
“قولہت”in Tedbîrî	4973
Vâlîde ile Çocuğu	4974
Arı Kuşu	4976
Rıhtım Üzerinde	4978

1.3.4. Diğer Tefrikalar

Roman, hikâye ve fıkra dışında kalan, sayfa altında müstakil bölümde olabildiği gibi sütunlar arasında da neşredilen, haber ve makale dışı yayınlar bu başlık altında değerlendirilmiştir. Toplam 10 adet olan bu yazıların üçü Osmanlı-Yunan Savaşıyla, birer tanesi İslam Tarihi ve görgü kurallarıyla ve beşi de seyahatlerle ilgilidir. Bu eserlerden “*Devlet-i Âlîyye ve Yunan Muhârebesi Hakkında Müdâvele-i Efkâr*” isimli eserin Fransız bir yazar tarafından kaleme alındığı, Yunanlıların askeri harekâtını konu edindiği bilgisi verildikten sonra özellikle askerlere tavsiye edildiği görülmektedir.²⁴⁵ Ahmet Mithat Efendi tarafından kaleme alınan “*Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yahut Alafranga*” ile “*Beşair: Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye*” isimli eserleri ile Yaver Sadık Paşa'nın “*Habeş Seyahatnamesi*” de araştırmacılar tarafından günümüz Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır.

Tablo 4: İkdâm'da Yer Alan Diğer Tefrikalar Hakkında Bilgiler

Eserin Adı	Yazarı	İkdâm'da Yer Aldığı Sayı Aralığı	Toplam Tefrika Sayısı	Konusu ve Hakkında Bilgiler
Avrupa Âdâb-ı Mu'âşeretî Yâhud Âlâfranga	Ahmet Mithat Efendi	274-508	89	Avrupa'nın genel görgü kurallarını anlatmaktadır.
Bahr-ı Muhît-i Kebîrde		4229-4415	151	Seyahat yazısıdır.
Bahr-ı Müncemid-i Cenûbîde Bir Hey'et-i		4096-4276	71	Seyahat yazısıdır.

²⁴⁵ İkdâm, N. 1157, s. 1, 6 Teşrin-i Evvel 1897.

Fenniye				
Beşâ'ir: Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediye	Ahmet Mithat Efendi	569-592	15	Maarif Nezaret-i Celilesi'nin Ruhsatını Haizdir. On beşinci sayısında "mabadı var" ibaresi olmasına rağmen daha yayınlanmamıştır.
Habeş Seyâhatnâmesi	Yaver Sadık Paşa	3730-3787	57	Seyahat yazısıdır.
Himalaya Dağlarında Seyâhat		3998-4096	54	Seyahat yazısıdır.
Teselya'da Osmânlı Ordusuyla	Times Gz. Muhabiri Bigham (Clive) (Mütercimi: <i>İkdâm</i> muharrirlerinden Cemalettin)	1095-1129	30	1897 Osmanlı-Yunan Savaşı (Tesalya Savaşı) hakkındadır.
Teselya Ma'rekesinde	İngiltere Kamarası Azasından Sir Ashmead Bartlett	1141-1234	65	1897 Osmanlı-Yunan Savaşı (Tesalya Savaşı) hakkındadır.
Devlet-i Âliyye ve Yunan Muhârebesi Hakkında Müdâvele-i Efkar	-	1156-1197	26	1897 Osmanlı-Yunan Savaşı (Tesalya Savaşı) hakkındadır.
Kutba Doğru	Neil Schamps	3799-3960	107	Seyahat yazısı.

1.4. Kitap Tanıtım ve Tenkitleri

İkdâm'da yer alan kitap tanıtım ve tenkitleri kesintiye uğramaksızın 1894-1908 yılları arası devam etmiştir. Özellikle yeni çıkan kitapların, gazete idarehanelerinde incelenme ve bu eserler hakkında kaleme alınan değerlendirme yazılarıyla ilgili Saffet Nezihî'nin bazı değerli açıklamaları bulunmaktadır. Saffet Nezihî, yeni bir kitap çıktığı zaman, eğer gazetelerin kendi matbaalarında basılmamışsa, gazete idarehanelerine birkaç nüsha gönderildiğini ifade etmiştir. Bu eserlerin, türlü iş yükü altında ezilmiş bir muharririn önüne geldiğini, onların da eserleri okumaksızın birkaç övücü cümleyle tanıtımını yapmaya çalıştıklarını iddia

etmiştir. Daha sonra bu metinler gazetenin ilan bölümünde “Yeni Kitaplar” başlığı altında, eser sahibine bir lütuf olarak, bir kereye mahsus neşredilir, demiştir. Bu eser sahipleri maddi imkânları ölçüsünde daha uzun metinlerle gazetelerin 4. sayfalarında kitaplarını tanıtmaya çalışırlar, şeklinde iddialarını devam ettirmiştir.²⁴⁶ *İkdâm*’ın da “İlan” bölümünde “Yeni Kitaplar” başlığı bulunmakta olup, gazete ve dergi gibi süreli yayınlar hariç olmak üzere, Saffet Nezihî’nin iddialarıyla örtüşür şekilde birkaç cümlelik genel geçer kitap tanıtımları olduğu görülmüştür.²⁴⁷ Bu sebeple çalışmamızın bu bölümünde “Yeni Kitaplar” başlığı altındaki eserler değerlendirmeye alınmayacak olup diğer tanıtımlar dikkate alınacaktır.

İkdâm’ın sütunlarında yer verdiği kitap tanıtımları ve tenkitleri, bibliyografya başlığı altında, sair makaleler içinde ve ilgi kitap için kaleme alınmış yazılar vasıtasıyla yapılmıştır. Bunlar içinde en kapsamlı olan bibliyografyalardır. Çeşitli makalelerin içinde yapılan kitap tenkitleriye sınırlı olmakla birlikte, makaleyi kaleme alan yazarların görüşlerini yansıtmaları bakımından önemlidir. Müstakil olarak, eser ismiyle yayınlanan yazılarda eserin muhteviyatının ön plana çıktığı görülmüştür. Yeni kitaplar başlığı ise tamamen ticari faaliyete dönük hazırlanmış olup eserlerin içeriğinden ziyade malzeme kalitesi ve fiyatına odaklanmıştır. Bunun dışında *İkdâm*’ın kitaplar ve kütüphaneler noktasında farklı yazıları da bulunmaktadır. Bu makalelerde, yeni açılan kütüphanelerden kitapların önemine, kitap sevgisinden kitapların toplum sağlığına etkilerine değin bir dizi konu işlenmiştir.

“Kütüphaneler” başlıklı mülâhazâda, İstanbul kütüphanelerinin teftişi için Maarif Nezareti’nce bir komisyon teşkil edildiği duyurunun alındığı belirtilmiş ve devamında kütüphanelerin önemi ve bazı kütüphanelerin özellikleri anlatılmıştır. İstanbul’da bulunan kütüphanelerin, ataların ilim ve irfan namına bıraktıkları en büyük numuneler olduğunu ifade etmiştir. İstanbul’da her caminin ve medresenin yanında küçük de olsa kütüphane bulunduğunu fakat bunlardan istifadenin ise pek az

²⁴⁶ *İkdâm*, N. 2417, s. 3, 19 Mart 1901.

²⁴⁷ *İkdâm*’ın “Yeni Kitaplar” başlığı altında yer alan kitap tanıtımlarına dair birkaç örnek şu şekildedir: *Ahlâk-ı Nazarî*: Mekteb-i Sultânî muallimlerinden Faziletli Rıfat Efendi Hazretleri tarafından te’lif olunan, *Ahlâk-ı Nazarî-i Terâcim-i Ahvâl-i Hukemâ* nam kitap hakikaten şimdiye kadar neşrolunan bu gibi âsâr-ı nefisenin en mükemmeli olup mündericâtı dahi ha’iz-i ehemmiyettir. Erbâb-ı mütala’âya, mânen müstefid olacakları cihetle, kitâb-ı mezkûrun mütalaasını tavsiye ederiz.” *İkdâm*, N. 81, s. 4, 21 Teşrin-i Evvel 1894. *Beyâz Menekşeler*: Ali Nusret Bey tarafından bilâtercûme bundan mukaddem *Tercümân-ı Hakikat*’e derç olunmuş olan *Beyaz Menekşeler* unvanlı hikâye-yi latife bu defa kitap şeklinde dahi tab olunmuş ve eser-i mezbûr gayet güzel bir zemin üzerine mü’esses olarak tarz-ı tahriri de beligâne olmağla tavsiyesine itidâr eyleriz.” *İkdâm*, N. 229, s. 3, 18 Mart 1895.

olduğunu dile getirmiştir. Cuma ve diğer tatil günleri hariç olmak üzere sadece Beyazıt'ta bulunan umumi kütüphanenin devamlı açık olduğu, onun da günde ancak 3-4 saat açık kaldığı, bunun dışında kalan kütüphanelerin ise haftada yalnız 2 saat açık olmasından dolayı istifade edilemediğini de sözlerine eklemiştir. *İkdâm*'ın iddiasına göre, Beyazıt kütüphanesinin açık olduğu saatler, buradan istifade edecek öğrencilerin ve diğer insanların vakitleriyle uyuşmamasından mütevellit daha da işlevsiz hale gelmektedir. Buradan hareketle, kurulan komisyonun buna bir çözüm bulmasının elzem olduğu vurgulanmıştır. Beyazıt'ta dikkat çeken diğer bir problem ise kitapların olması gereken raflarda bulunamaması ve raflara gelişigüzel atılmasından dolayı ciltlerinin bozulmasıdır. Bir yardımcı tutarak temizliğin düzenli yaptırılması ve yeni raflar inşa edilmesinin gerekli olduğu ifade edilmiştir.

Beyazıt Kütüphanesi'nden başka Fatih, Ayasofya ve Beyazıt camilerinin kütüphaneleri ile Atıf ve Esad Efendi kütüphanelerinin de önemi üzerinde durulmuştur. Bunlara, önemli İslam eserleri bulundurması sebebiyle, Nur-ı Osmaniye ve Köprülü kütüphaneleri de ilave edilmiştir. Fatih Camii kütüphanesinin daha düzenli hizmet verdiği, Ayasofya kütüphanesinin ise 6-7 tane görevlisi olduğu halde genellikle kapalı bulunduğu belirtilmiştir. Köprülü kütüphanesinin açılış saatinin düzensiz olduğunu, Atıf Efendi kütüphanesi hakkında bilgi sahibi olmadıklarını, Esad Efendi kütüphanesinin ise haftada ancak 2-3 gün açıldığını da sözlerine eklemiştir. Kütüphane görevlilerinin işlerinin başında bulunmasının sağlanması, sayılarının artırılması ve birçok eserin kayıp olduğu iddiasının araştırılması, bu meyanda komisyondan talep edilen istekler olarak sıralanmıştır.²⁴⁸

XIX. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'un birçok camiinde ve şahısların kendi evlerinde kütüphaneler oluşturulduğu görülmektedir. Şahısların ve vakıfların aracılığıyla meydana getirilen bu kütüphaneler, kitap sayısında ise bir artışa yol açmamıştır. Müteferrika Matbaası'ndan 1928 yılına kadar 45-50 bin kitap basıldığı ifade edilmektedir.²⁴⁹ Buradan hareketle Necip Asım'ın, "İslâm'da Kitâb Muhabbeti" başlıklı yazı dizisine bakmak faydalı olacaktır. Bu makalelerde, Müslümanlar arasında kitaba olan ilginin artma sebepleri ve ne surette ilerleme kaydettiğini ayrıntılı olarak anlatmıştır. Hz. Muhammed'in "İlim Çin'de bile olsa talep et." ve "İlmi beşikten mezara kadar arayınız." hadislerinin, ilme rağbeti arttırdığını

²⁴⁸ *İkdâm*, N. 4301, s. 1, 26 Mayıs 1906.

²⁴⁹ Fahri Sakal, "Osmanlı Ailesinde Kitap", *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, C. 11, Ankara 1999, s. 732.

belirtmiştir. Bu minvalde, o zamana değin Araplar arasında belagat ve şiirden başka faaliyet bulunmadığını da sözlerine eklemiştir. İslam'ın yayılmasıyla birlikte, diğer kavimlerle de etkileşim ortaya çıkmasıyla bir başka kaynak daha oluşmuştur. Necip Asım bu etkileşimin ilk sonucu olarak Süryaniler vasıtasıyla tıp kitaplarının Arapçaya çevrilmesini göstermiştir. Daha sonra Rumca ve Yunanca eserlerin tam anlamıyla olmasa bile Arapçaya tercüme edilme çabalarının olduğunu ifade etmiştir. Bu vesileyle, içine ilim ve feni de dâhil edecek şekilde, bir “Edebiyât-ı Osmâniye”nin vücuda geldiğini iddia etmiştir.

Kitaba olan ilginin artmasıyla beraber hattatlık da gözde meslek olmuştur. Necip Asım, bir dönem hattatların, eser sahipleri kadar saygı gördüklerini dahi iddia etmiştir. Kitap talebinin artmasıyla birlikte hattatlar, bir nevi matbaalar gibi kitap ortaya çıkarmaya devam etmiştir. Bu durumun devam etmesiyle beraber medrese hocalarında kitaplar yığılmaya başlamıştır. Şehirlerde sahaf, mücellid, müzehheb, mürekkepçi vb. çarşıları oluşmuştur. Nitekim bu gelişmeyle beraber evlerde ve camilerde kütüphanelerin oluşması başlamıştır. Diğer taraftan Necip Asım kitapların bir statü göstergesi olarak da kabul edilmeye başlandığını dile getirmiştir. Hatta okuma-yazma bilmeyenlerin dahi evlerinde kütüphaneler oluşturmaya başladığını belirtmiştir. Bu durumun kitapların içeriğinden ziyade yazısının, kabının güzelliğiyle ölçülmesi gibi olumsuz bir sonuç doğurduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte hattatların emeklerinin boşa gitmemesi, isteyene istediği kitabı bulabilmesi gibi olumlu taraflarını da sözlerine eklemiştir. Necip Asım, yazılarının devamında Müslümanlara ait kütüphanelerle ilgili tarihi bilgiler vermiştir.²⁵⁰

Yazı dizisinin üçüncü makalesini Necip Asım, Osmanlıların kitap sevgisine ve kitapçılıkla ilgili yaşanan gelişmelere ayırmıştır. Hayrullah Efendi'nin, Ali Mustafa Efendi'nin *Künhü'l-Ahbâr* ve Kara Çelebizade Abdülaziz Efendi'nin *Ravzâtü'l-Ebrâr* isimli eserlerinden naklettiği Ertuğrul Gazi'ye atfedilen hikâyeye makalesine başlamıştır. Daha sonra Osmanlıların kitaba olan hürmetini satırlarına yansıtmıştır. Yere düşen kâğıt parçalarını dahi yerde bırakmayacak kadar yüksek bir kitap sevgisinden bahsetmiştir. İlk kütüphanenin ise Osman Gazi'nin oğlu Alaattin Paşa tarafından kurulmuş olma ihtimalinin yüksek olduğunu ifade etmiştir. I. Murat'ın kitaba olan hürmetinin bilindiğini ve *Tevârih-i Âli Osmân* ve *Kabûsnâme*'nin, onun zamanında tercüme ettirildiği ifade edilmiştir. Osmanlı

²⁵⁰ *İkdâm*, N. 2515, s. 3, 25 Haziran 1901, *İkdâm*, N. 2520, s. 3, 30 Haziran 1901.

kütüphanelerinin en eski ve en büyüğünün Fatih Sultan Mehmet tarafından tesis edilen Enderun-ı Hümayun Kütüphanesi olduğunu belirtmiştir.

Necip Asım'ın makalesinin devamında tarihe mal olmuş kitapseverler konu edilmiştir. Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevai, Molla Hüsrev isimlerini ilk zikrettikleridir. Buradan konuyu hattatlara getirerek, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ne kadar ücret aldıklarından bahsetmiştir. Verdiği bilgilere göre 45-50 harf bir beyit sayılmakta, yazının kalitesine göre 1.000 beytin fiyatı 1 ile 3 altın arasında değişmektedir. Bu dönemde hattatların kaliteli işler ortaya koyduklarını, insanların da bu eserlere rağbet ettiklerini, Müverrih Ali'nin *Menâkıb-ı Hünerverân* isimli eserinden iktibas ederek dile getirmiştir. Hatta o dönem, İran'ın ünlü nakkaşlarından Şah Kulu Nakkaş'ın İstanbul'a geldiğini de sözlerine eklemiştir. Yine Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Mısırlı Hasan Usta, İbrahim Çelebi, Galatalı Muhibbi Çelebi, Osman Çelebi gibi yazı ve süsleme üstatları yetişmiştir. Rüstem Paşa'nın arkasından 13.000'den fazla kitap bıraktığı iddiasıyla beraber tüm bu yaşanan gelişmelerin Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezid ve I. Selim'in çabalarıyla olduğunu ifade etmiştir.

Anılan dönemin ünlü fıkıh âlimlerinden olan Müeyyedzade Abdurrahman Efendi'nin kütüphanesinin, tarihi kayıtlara göre halkın istifadesine sunulan ilk kütüphane olduğu, Necip Asım tarafından ifade edilmiştir. Kütüphanecilik konusunda III. Ahmet devrinin de önemli olduğu vurgulanmıştır. Köprülü Mehmet Paşa'nın Kütüphanesi ismi zikredilen diğer bir kütüphanedir. Osmanlı kitapseverlerinin şeyhi olarak ise Kâtip Çelebi'yi işaret etmiştir. I. Mahmut'un da iyi bir kitapsever olduğunu, Ayasofya, Fatih ve Nur-ı Osmaniye camilerindeki kütüphaneleri kurdurttuğunu dile getirmiştir. Yine I. Mahmut zamanında Defterdar Mustafa Atıf Efendi ile Şeyhülislamı Esat Efendi'nin de birer kütüphane tesis ettiklerini sözlerine eklemiştir. Necip Asım sözlerini II. Abdülhamit Dönemine kadar getirmiş ve adı geçen padişahın tam bir kitapsever olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹

Kitap konusunda yazmaya devam eden Necip Asım, İslam âleminin geçmişten XIX. yüzyılın sonlarına taşıdığı resimli kitaplar hakkında da *İkdâm*'a değerli katkılar sunmuştur. "Resimli Kitaplarımız" başlıklı yazısında kitapların resimlerle, yıldızlarla, nakışlarla, güzel kaplarla bezemenin geçmişten gelen bir alışkanlık olduğunu vurgulamıştır. Resim, tasvir ve nakış sanatlarında en ileri giden

²⁵¹ *İkdâm*, N. 2545, s. 3, 25 Temmuz 1901.

İslam milletlerinin Türkler ve Acemler olduğunu ifade etmiştir. Makalenin buradan sonrasını Acemlerin eserlerini anlatmaya hasretmiştir. Daha sonra Türklerin eserlerini konu edinmiştir. Uygurların, bu sanat dallarında Acemlerle yarışacak kadar ileri seviyede olduklarını dile getirmiştir. Paris kütüphanesinde sergilenmekte olan bir Uygur eserinin buna güzel bir örnek olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Baykara ve Uluğ Bey zamanlarında Türkler arasında resim sanatının daha da geliştiği vurgulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde resim sanatının ilerlemeye devam ettiği vurgulanmış, Avrupa'nın o dönemde İslam âleminden kopya etmek suretiyle eserlerini vücuda getirdiği ifade edilmiştir. Necip Asım konu hakkındaki sözlerini millilik vurgusuyla bitirmiştir. Eski devirlerden beri en pahalısından en basitine değin vücuda getirilen tüm eserlerde Türklüğe dair bir nişane bulunduğunu, ortaya konulan ve konulacak sanat eserlerinin milli zevke hitap etmesi gerektiğini iddia etmiştir.²⁵²

İslam âleminde kitabın her nevi özelliğiyle gelişmesinin yanında *İkdâm*'ın önem verdiği konulardan birisi de kitapların muhafazası olmuştur. Özellikle kütüphanelerin muhafazası önemli konulardan biridir. Eserlerin kaybolması, çalınması gibi durumların dışında yangın, deprem, sel vb. doğal afetlere karşı korunması da gerekmektedir. Nitekim "Kütüphanelerin Muhafazası" başlıklı mülâhazâda, kütüphanedeki kitapların yangından nasıl korunacağına değinmiştir. Yenikapı Mevlevihanesi'nde çıkan yangında, 3.000 lirada kıymetinde, içlerinde başka nüshası bulunmayan el yazması nadide eserin ve Mehmet Esat Dedeefendi'nin 40 sandık kitabının yandığı belirtilmiştir. Birçok fihristte isimleri olsa dahi bazı kitapların bulunamamasında yangınların birinci derecede etken olduğu ifade edilmiştir. Başka bir makalede tarihte birçok defa onlarca kütüphanenin başta yangın olmak üzere, hırsızlık, yağma gibi nedenlerden dolayı yok olup gittiği de belirtilmiştir.²⁵³ Bu sebeple yangına karşı kütüphanelerin korunması gerektiği, bunun için öncelikle binaların kâgir olması gerektiği belirtilmiştir. İkinci olarak, başka nüshası bulunmayan eserlerin kopyalarının çıkartılarak farklı kütüphanelere verilmesi, önlem olarak sunulmuştur. Önlemlere üçüncü olarak doğrudan olmasa dahi düzenli fihrist tutulması vesilesiyle olası bir yangında zarar gören nadide

²⁵² *İkdâm*, N. 2500, s. 3, 10 Haziran 1901.

²⁵³ *İkdâm*, N. 2515, s. 3, 25 Haziran 1901.

eserlerin ismi belirlenerek diğerkütüphanelerden temin edilmesine olanak sağlanması gösterilmiştir.²⁵⁴

Halka açık ve değerli eserlerin yer aldığı kütüphanelerin yanında kişilerin alelade eserlerini koruması, onları sağlam bir şekilde muhafaza etmesi ve gelecek nesillere bırakması da önemli bir husustur. Nitekim “Kitapların Muhâfazâsı” başlıklı musâhabesinde *İkdâm* evinde kitap saklayan okuyucularına bazı bilgiler vermiştir. İnsanların çoğunun kitabın kütüphaneye kaldırılmasıyla, yaldızlı bir cilt içine konulmasıyla onların korunma işinin bittiğini düşündüklerini belirtmiştir. Bunda yanıldıklarını, en kolay yolun yangın, sel vb. afetlere karşı çoğaltılmasının olacağını belirtmiştir. Böyle yaparak kitabın birden çok nüshaya sahip olmasının sağlanacağını belirtirken asıl dikkat çekmek istediği noktanın eldeki nüshaların ömrü olduğunu vurgulamıştır. Kâğıt kalitesinin göz önünde bulundurulması gerektiğini, gazetelerin ancak 40-50 yıl dayanabileceğini belirtmiştir. Kitap basılan kâğıtların biraz daha kaliteli olmasının, kitapların ömrünü gazetelere nazaran çok fazla uzatmadığını da sözlerine eklemiştir. Bazı kitapların tekrar tekrar neşredilmesiyle bu problemin bir nebze de olsa aşıldığı ifade edilmiştir.²⁵⁵

İslam âleminde ve özelde Osmanlı Devleti’nde kitaba hürmetin olduğunu ve yazımından ciltlenmesine değin kitapçılığın her alanında terakkinin devam ettiğini müşahade ediyoruz. Tüm bu çabalarla ortaya konan eserin, okuyucuyla buluşarak karşılığını bulacağı da malumdur. Okuyucunun da kitabı sevmesi ve ona kıymet vermesiyle beraber aralarında bir bağ oluştuğu iddia edilebilir. *İkdâm*’da yer alan “Âriyyet Kitâb Vermek” başlığıyla yayınlanan makalede bu bağ işlenmiştir. İnsanın temiz, muntazam, sade fakat zarif bir şekilde dizilmiş kütüphaneye girdiğinde kalbinden derin bir hürmet duyacağını, zira irfanın özünün orada saklı olduğunu dile getirmiştir. Diğerbir ifadeyle kitap sevgisinin fitri bir özellik olduğunu söylemiştir. Avrupa’da yapılan bir araştırmada okuma-yazma bilmeyenlerin dahi evlerinde kütüphane kurduklarını ifade etmiştir. Yazar kendi evinde dahi içerdiği ilme malik olmadığı için okuyamadığı birçok kitabının da olduğunu belirtmiş, bu halin kitap sevmeye engel olup olmadığını okuyucusuna sormuştur. Bu sevgiden ötürü, kitapseverlerin kitaplarını paylaşmakta zorlandıklarını, ödünç vermeye

²⁵⁴ *İkdâm*, N. 4481, s. 1, 22 Teşrin-i Sani 1906.

²⁵⁵ *İkdâm*, N. 4750, s. 3, 22 Ağustos 1907.

yanaşmadıklarını ifade etmiştir. Ahbabının dahi kendisine ödünç kitap verirken zorlandığını da sözlerine eklemiştir.²⁵⁶

İkdâm'ın kitaplarla ilgili değerlendireceğimiz son makalesi Avrupa'da kitap okuma alışkanlığı ve kitap okumayla devletlerin gelişmesi arasındaki ilişkidir. Yazının kaleme alındığı mevsim itibariyle ev dışında vakit geçirme olanağının kısıtlandığı ifade edilerek uzun gecelerde kitaplardan istifade edildiği dile getirilmiştir. Bu sebeple kış aylarının kitap satıcıları için satış mevsimi olduğunu, gazetelerin dahi içeriğini daha çok mütalaa ve roman tefrikalarına ayırdığını ifade etmiştir. Buradan hareketle, kitap okumanın ilk nedeni vakit geçirme olarak tespit edilmiştir. Bilgi edinme, var olan bilgisini güncelleme ve yeni bir şeyler öğrenme amacı güdenlerin ise mevsimden bağımsız olarak kitap okumayı sürekli bir eylem haline getirdiği de ikinci tespit olarak ortaya konmuştur. Yazının devamında kitap okumanın sürekli hale getirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Eğitim hayatının bitmesiyle kitaplardan uzaklaşmaması gerektiği, mümkün olduğunca çok kitap okunması gerektiği salık verilmiştir. Bunlar ifade edilirken sanayisi gelişen ülkelerde kitap okuma oranının da yüksek olduğu vurgulanmıştır.²⁵⁷

İkdâm'ın makalelerinde “mülkiyet-i edebiye” tabiriyle ifade ettiği, “herkesin makdûr olduğu istidâtta istifadesini te'min”²⁵⁸ olarak tanımladığı telif hakkı, Avrupa'daki durum baz alınarak gazetenin sütunlarına taşınmıştır. Konuyla ilgili ilk makale “Beynelmilel Edebiyât Konferansı” başlıklı mülâhazâdır. Paris'te toplanan bu kongrede, 1886 yılında İsviçre'de imza altına alınan telif hakkı sözleşmesinin kısmen tadil edildiği ve günün şartlarına göre ilaveler yapıldığı belirtilmiştir.²⁵⁹ Yazar, bu konferansın asıl amacının telif hususunda bir tekel oluşturulması amacını taşıdığını iddia etmektedir. Konferansın sonuç kısmında, eser sahibinin haklarının korunması ve bir eserin diğer ülkelerde basımından da pay almasının ve bunun süresinin karara bağlandığını ifade etmiştir. Makale sahibi bu kararların Avrupa gibi

²⁵⁶ *İkdâm*, N. 4543, s. 3, 23 Kanun-i Sani 1907.

²⁵⁷ *İkdâm*, N. 4568, s. 3, 17 Şubat 1907.

²⁵⁸ *İkdâm*, N. 1308, s. 3, 6 Mart 1898. Kitapların telif hakkındaki tartışmanın bir benzerinin gazetelerin birbirinden haber almaları konusunda da gündeme geldiği görülmektedir. Paris'te toplanan matbuat kongresinde, bir gazetede yer alan makalenin tamamen yayınlanamayacağına, haberlerin ise alınan gazetenin ismini belirtmek suretiyle kullanılabilmesine karar verilmiştir. *İkdâm*, alınan bu kararın yerinde olduğu değerlendirilmiştir. *İkdâm*, N. 418, s. 2, 23 Eylül 1895.

²⁵⁹ Bern'de imza altına alınan bu nizamnamenin tarihini Ali Kemal, 1884 olarak vermiştir. *İkdâm*, N. 1455, s. 3, 26 Temmuz 1898. Konu hakkında günümüzde yapılan çalışmalarda da 1884 yılı işaret edilmektedir. Konu hakkında bir örnek için bkz. Metin Turan, “Çağlar Boyu Düşünce Özgürlüğü: Türkiye ve Dünyada Telif Haklarının Tarihsel Gelişiminin Değerlendirilmesi”, *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 30/2, 2016, s. 220.

kişisel ticaretin geliştiği yerlerde uygulamaya konulmasının mümkün olduğu, ekonomisi gelişmemiş ülkelerde uygulanmasının ise mümkün olmadığı değerlendirmesini yapmıştır.²⁶⁰ Nitekim bu yazının kaleme alındığı tarihten 7 yıl sonra dahi problemin çözülemediğiyle ilgili bir örnek bulunmaktadır. “Rusya’da Mülkiyet-i Edebiyye” başlığıyla kaleme alınan makalede Fransa’dan iki uzmanın, Fransız yazarların telif hakkını görüşmek ve bir düzene koymak amacıyla Rusya’ya gittiklerini haber vermiştir.²⁶¹ Yine Rusya’dakine benzer şekilde, telif hakkı konusunda beynelmilel anlaşmayı tanımayan Amerika’da da problemler yaşandığı başka bir yazıda gündeme getirilmiştir.²⁶²

İkdâm’da telif konusunda en kapsamlı içeriği “Mülkiyet-i Edebiyye ve Fenniye” başlığı altında 8 yazılı bir dizi kaleme alan Ali Kemal üretmiştir. Telif meselesinin tarihi gelişimini ve o günkü uygulamalarını, bazı ülkelerden örnek vererek anlatma yoluna gitmiştir. Ali Kemal yazısını, Marcel Proust’la yaşadığı bir olaydan sonra kaleme almıştır. Türkçeye tercüme edilen bir iki eserini adı geçen yazara yolladıktan sonra kendisinden telif talep edildiğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında herhangi bir telif anlaşması olmadığı için isteğin hukuki olmadığını ifade etmiştir. Mantıklı olanın ise eser sahibine telif ödenmesi olduğunu da teslim etmiştir. Bununla birlikte, yukarıda ifade ettiğimize benzer şekilde, telif ödenmesi durumunda Osmanlı Devleti’nde kimsenin tercüme işine yanaşmayacağını da sözlerine eklemiştir.

Bu makalenin devamı ve diğer makalelerde, telif hakkının başta Fransa’da olmak üzere Avrupa’daki tarihsel gelişimi kaleme alınmıştır. Telif hakkının ilk olarak Fransa’da gündeme getirildiğini ve 1739 yılında eser sahibinin öldükten sonra 10 yıl daha varislerinin telif hakkına sahip olduklarıyla ilgili bir kanunun kabul edildiğini ifade etmiştir.²⁶³ 1766 yılında 10 yıllık sürenin 50 yıla çıkarıldığı ifade edilmiştir. Fransa’da bu kanunun yürürlükte olduğunu, sadece eserin 2 nüshasının da hükümete gönderilme mecburiyetinin eklendiğini belirtmiştir. Tercüme eserlerin de

²⁶⁰ *İkdâm*, N. 630, s. 1, 22 Nisan 1896.

²⁶¹ *İkdâm*, N. 3223, s. 3, 3 Haziran 1903.

²⁶² *İkdâm*, N. 3171, s. 3, 12 Nisan 1903.

²⁶³ İbrahim Hikmet’in kaleme aldığı “Mülkiyet-i Edebiyye ve İhtirâ’iyye” başlıklı makalede ise telif hakkının ilk defa İngiltere’de yasalaştığını belirtmektedir. *İkdâm*, N. 2509, s. 1, 19 Haziran 1901. Konu hakkında yapılan çalışmalarda da telif hakkının ilk defa İngiltere’de “Kraliçe Anne Yasası” adıyla yasal hale getirildiği ifade edilmiştir. Mehmet Yüksel, “Fikri Mülkiyet Haklarının Tarihsel Temelleri”, *Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Dergisi*, 2, 2001, s. 104, 89-108, Turan, “Çağlar Boyu Düşünce Özgürlüğü: Türkiye ve Dünyada Telif Haklarının Tarihsel Gelişiminin Değerlendirilmesi”, s. 219.

aynı kanuna tabi oldukları fakat yurtdışında geçerli olmadığı vurgulanmıştır. Ali Kemal bu durumun Fransız eser sahiplerini ciddi zarara uğrattığını ifade etmiştir. Zira ikili anlaşmaları bulunmayan ülkelerde tercüme edilmiş gibi Fransa'ya sokulan eserlerde telif ücreti aranmadığı için yazarların ciddi maddi kayba uğradıklarını iddia etmiştir. Fransız yazarların aleyhine olan bu durum 1852 yılında giderilmiş ve eserlerin menşesine bakılmaksızın hepsi telif kapsamına alınmıştır. 1884 yılında Bern'de varılan anlaşmanın temelini bu kanunun oluşturduğunu dile getirmiştir.²⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde telif hakkıyla ilgili ilk kapsamlı düzenleme 1857 tarihli "Telif Nizamnamesi"dir. Telif süresi ve kitapların basım sayısı ile ilgili düzenlemeleri içermektedir. Bu nizamnamenin eksik yönleriyle ilgili ilerleyen süreçte eklemeler ve çıkarmalar yapıldığı da bilinmektedir.²⁶⁵ *İkdâm*, telif meselesinin Osmanlı Devleti içindeki durumuyla ilgili fazla makale yayınlamamıştır. Kendisinin de bir matbaa sahibi olması ve tercüme romanlar yayınlaması bu durumun nedenlerinden biri olarak görülebilir. Konu hakkında kaleme alınan az sayıda makeden biri olan "İmtiyâz-ı Musannefât Yahûd Mülkiyet-i Edebiyye" başlıklı mülâhazâda yapılacak bir düzenlemeyle ilgili fikirlerini paylaşmıştır. Bir malın sahibinin haklarının korunmasının elzem olduğunu belirtirmiş ve bu hakların medeniyetin gelişmesiyle hukuki olarak da güvence altına alındığını ifade etmiştir. Kitapların daha da önemli olduğunu dile getirerek ülkelerin gelişmesindeki önemli etkenlerin biri olduğunu vurgulamıştır. Toplumsal olarak bu denli öneme haiz kitapların, hayırseverlik çizgisinde değerlendirilmesinin bir yere kadar mümkün olduğunu, ilerleyen süreçte eser sahibinin haklarının da korunmasının kaçınılmaz olduğunu sözlerine eklemiştir. Yazarların haklarının korunmasının aynı zamanda yeni eserlerin ortaya çıkmasının da ön koşulu olduğunu iddia etmiştir. Eğer bir kişi hayatını eser ortaya koyarak devam ettiremezse mecburen yazı yazmayı bırakmak zorunda kalır, demiştir. Kitapların yayınlanmadan önce Maarif Nezareti'ne ve Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'ne gönderilmesinin mecburi olduğunu, buradaki amacın ise yazara telif vermekten ziyade eserde zararlı fikirler var ise bunların tespit edilmesi olduğunu belirtmiştir. Ortaya konan bir eserin halk tarafından beğenildiği anlaşılırsa derhal taklitlerinin ortaya çıktığını ve eser sahibinin

²⁶⁴ *İkdâm*, N. 1437, s. 3, 12 Temmuz 1898, *İkdâm*, N. 1438, s. 3, 13 Temmuz 1898, *İkdâm*, N. 1439, s. 3, 14 Temmuz 1898, *İkdâm*, N. 1451, s. 3, 26 Temmuz 1898, *İkdâm*, N. 1455, s. 3, 30 Temmuz 1898, *İkdâm*, N. 1456, s. 3, 31 Temmuz 1898, *İkdâm*, N. 1458, s. 3, 2 Ağustos 1898.

²⁶⁵ Diren Çakmak, "Osmanlı Telif Hukuku ile İlgili Mevzuat", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 2007, s. 205-210.

maddi kazanç elde edemediği ifade edilmiştir. Adı geçen heyet, bu tip yayınları tespit etmesi durumunda “ruhsatsız eser” diyerek toplattırsa dahi bunun yeterli olmadığını dile getirmiştir. Söz konusu eksikliğin hükümetçe de tespit edildiğini vurgulayarak Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın konu hakkında bir çalışma başlattığını memnuniyetle okuyucularına duyurmuştur.²⁶⁶

Osmanlı Devleti'nde telif hakkının uygulanmasıyla ilgili örnek olacak iki *İkdâm* makalesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki yukarıda da zikrettiğimiz üzere eserlerin taklit edilmek suretiyle basılmasıyla ilgidir. Kitapçı Adil Efendi'den gelen mektupta askerlikle ilgili bir eserin basım aşamasına geldiği, fakat Kesişyan Kütüphanesi'nin kitabın giriş bölümünü farklı bir isimle basarak piyasaya sürdüğü belirtilmiştir. Bu durum neticesinde kendisinin ve eser sahibinin hak kaybına uğradığını ifade etmiştir. *İkdâm* da mektuba verdiği cevapta, eser sahibine telifini vererek kitap basma hakkını alan kütüphanelerin ciddi zarar uğradığını dile getirmiştir. Ayrıca son zamanlarda Kesişyan Kütüphanesi ile ilgili bu yönde şikâyetlerin arttığını ve buna bir önlem alınması gerektiğini de sözlerine eklemiştir.²⁶⁷ İkinci örnekte ise Ali Kemal'in kaleme aldığı “Mülkiyet-i Edebiyye ve Fenniye” başlıklı makalelerin birinde *Ruhsatnâme* isimli kitabın telif problemi hakkında Kitapçı Arakel'in gönderdiği mektup bulunmaktadır. Ali Kemal'in makalesinde, Maarif Nezareti'nin kararı uyarınca adı geçen eserin herkes tarafından tab ettirileceğinin yazdığını belirten Arakel, kendisinin konu ile ilgili bir dava açtığını belirtmiştir.²⁶⁸

Telif meselesinin eserlerle ilgili boyutunun yanında *İkdâm*, gazete haberleri ve makaleleri boyutuna da değinmiştir. Hikâye, roman, ders kitabı vb. eserlerde telifi savunan fikri, gazetede içeriklerinde tam tersi bir duruma dönüşmektedir. Bir muharrir imzalı yazısında *Ma'lûmât Gazetesi*'nin, “Havadis iktibasıyla roman nakli arasında ne maddiyatça ne de halkın istifade-i malumatına hizmet perdesi altında, temin-i menfaat-i maneviyatında bir fark vardır. Çünkü romanda başkasının malı, havadis de başkasının malıdır. Böyle olunca havadis alınması caiz de roman alınması neden gayr-ı caiz oluyor?” cümlelerini içeren makalesine verdiği cevapta bu fikri açıkça görülmektedir. Bir muharrir, haberlerin dünyanın hiçbir yerinde telifin konusu addedilmediğini, gazete içeriklerinin bir günlük ürünler olarak düşünüldüğünü iddia

²⁶⁶ *İkdâm*, N. 1467, s. 1, 11 Ağustos 1898.

²⁶⁷ *İkdâm*, N. 2321, s. 3, 13 Kanun-i Evvel 1900.

²⁶⁸ *İkdâm*, N. 1477, s. 3, 21 Ağustos 1898.

etmiştir. Diğer eserlerin ise ebedi olduğuna kani olunduğunu belirtmiştir. Bu hakkın miras olarak dahi bırakılabileceğini dile getirmiş ve konu hakkındaki hukuki metinleri yazısında paylaşmıştır. Makalenin sonunda ise yazdıklarının kendi fikirleri olduğunu, eğer hükümet tarafından farklı bir karar alınır da buna muhakkak surette uyulacağını belirtme ihtiyacı duyduğu görülmektedir.²⁶⁹

İkdâm'ın tefrika suretiyle yayınladığı *Tesâdüf* romanının tahkikata uğramasıyla bu makalenin kaleme alındığı tarihlerin birbirine yakınlığı, *İkdâm*'ın böyle bir dil kullanmasının gerekçelerinden biri olarak kabul edilebilir. Yine bu makaleden kısa bir süre sonra İkdâm Matbaası tarafından basımı devam eden *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi*'nin de yayınlanmasının yasaklandığı bilinmektedir. Araştırmanın başlama süreci ve konu hakkında daha önceden haber alma ihtimallerin güçlü olması ikinci gerekçesi olarak değerlendirilebilir. Şunu da ifade etmek gerekir ki, 70'e yakın eser basıp satışı sunan İkdâm Matbaası'nın sadece bir eserinin yayını durdurulmuştur. Bu durum aynı zamanda gerek devlet yönetimiyle gerekse eser sahipleriyle önemli bir problem yaşamadığını da göstermektedir. Yayınladığı eserlerin büyük kısmı roman tefrikası olarak *İkdâm*'da yayınlandıktan sonra kitap haline getirilen eserlerdir.. Bunun dışında sözlükler yoğun olmak üzere dil ve edebiyat, kültür ve sanat, din, siyaset, sağlık, ilim, biyografi vb. diğer kitap içeriklerini oluşturmaktadır.

Bu kısımda, İkdâm Matbaası tarafından basılıp satışı sunulan kitaplar incelenmiştir. Buradaki eserlerin büyük çoğunluğu öncelikle *İkdâm*'da tefrika suretinde yayınlanmış, daha sonra matbaası vasıtasıyla satışı sunulmuştur. Bu eserler, gazetede genellikle klişe başlık altında, birden çok nüshada, aynı metinle yayınlanmıştır. Ayrıca bibliyografya, İkdâm Kütüphanesi Eserleri ve yukarıda zikrettiğimiz İkdâm Matbaası'nda basılan eserler dışında, *İkdâm*'ın sair sütunlarında da kitap tanıtımları olmuştur. Sözü geçen bu kitap tanıtımları da çalışmamızın bu bölümünde ele alınacak olup, bu minvaldeki eserler belirtilecektir.

1.4.1. Kitap Tanıtımları

Bu başlık altında, İkdâm Matbaası'nda basılıp satışı sunulan kitaplar konu edilmiştir. Bu eserlerin fiziki özellikleri, hedef kitlesi ve içeriğiyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Yayınlanmaya başladığı ilk yıllarda kaleme aldığı bir ilanda, henüz

²⁶⁹ *İkdâm*, N. 2552, s. 1, 1 Ağustos 1901.

basılmamış eski eserlerden anlayanları gazetesine davet etmesi²⁷⁰ *İkdâm*'ın matbaasında basacağı eserler hakkında ipucu vermektedir. Zira “Kütüphâne-i İkdâm Eserleri” incelendiğinde, Türk ve İslam tarihini kapsayan eserler olduğu görülmektedir. “Diğer Eserler” başlığı altında incelediğimiz kitaplar ise genellikle sütun tefrikası olarak yayınladığı eserlerden oluşmaktadır.

1.4.1.1. Kütüphâne-i İkdâm Eserleri

İkdâm Matbaası'nın yayına hazırladığı eserlerden, Kütüphâne-i İkdâm ismiyle özel bir seri hazırlanmıştır. Toplam 18 eserden oluşan bu kütüphanedeki kitaplar, Türk tarihinden İslam dinine kadar geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Çalışmamız sırasında bunların toplam 15 tanesine ait tanıtımlara tesadüf edilmiştir. Her tanıtımda ilgili eserin kütüphanenin kaçınıcı eseri olduğu yazmaktadır. Bu sebeple elde bulunmayan bazı nüshalarda tanıtım yapılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Bununla birlikte konuyla ilgili bazı değerlendirmelerde Bursalı Mehmet Tahir'in *Türklerin Ülûm ve Fünûna Hizmetleri, Evliya Çelebi Seyahât-nâmesi*'nin ilk 6 cildi kütüphane eserlerinden sayılmıştır.²⁷¹ Yukarıda değinildiği üzere bu eserlerin *İkdâm*'daki tanıtımlarında Kütüphâne-i İkdâm eseri olduğuna dair ibare bulunmadığı için tarafımızdan bu başlık altında değerlendirilmemiştir. Müverrih Ali'nin *Heft Meclis* ve Karlızade Cemaleddin Mehmet'in *Âyine-i Zurefâ* isimli eserlerinin de Kütüphâne-i İkdâm kitapları arasında gösteren çalışmalar bulunmaktadır²⁷² ki tarafımızdan adı geçen 2 eserin hiçbir tanıtımına rastlanmamıştır. *İkdâm*'ın 1908 yılından sonraki nüshalarında da devam etmesi mümkün değildir. Zira toplam 18 eser olduğu anılan tarihten önce belirtilmiş olup on sekizinci eser olan *Tezkire-i Rıza* son kitaptır.

Kütüphâne-i İkdâm” eserlerinin içeriğiyle ilgili en kapsamlı değerlendirmeyi Necip Asım kaleme almıştır. Kütüphâne-i İkdâm'ın ilk eseri *Evsâf ve Mu'cizât-ı Nebi*'nin tanıtımından 2 gün sonra kaleme alınan bu makale ““mütalaa ruhun gıdasıdır” diyen hekim, hükmünde ne büyük isabet göstermiştir.” cümleleriyle başlamaktadır. Necip Asım, toplumsal olarak var olabilmek için mütalaa ihtiyacı

²⁷⁰ *İkdâm*, N. 547, s. 1, 30 Kanun-i Evvel 1895.

²⁷¹ Kütüphâne-i İkdâm eserleri hakkında bilgi veren bazı çalışmalar için bkz. Müzeyyen Buttanrı, “İkdâm Gazetesinin Kültür Hayatımızdaki Yeri, Şekil ve İçerik Özellikleri”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1, 2003, s. 82. M. Şakir Ülkütaşır, “Türk Basın Tarihinden Bir Sahife: İkdâmcı Ahmet Cevdet Oran (1862-1935)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi-1*, Ayır Basım, İstanbul, 1972, s. 251.

²⁷² Ülkütaşır, “Türk Basın Tarihinden Bir Sahife: İkdâmcı Ahmet Cevdet Oran (1862-1935)”, s. 251.

olduğunu belirtmiştir. Yazarların kaleme aldığı eserlerin ve bunların basıldığı matbaaların adı geçen ihtiyacı karşılamak için var olduğunu dile getirmiştir. Necip Asım bu değerlendirmeden sonra kitapların faydalarını ayrıntılı olarak açıklamaya başlamıştır. Her şeyden önce bir meslekte kendini geliştirmek isteyenlerin teknik boyutun yanında o mesleğin geçmişini de bilmelidir, demiştir. Bunun da yolunun konuyla ilgili ele geçen eski eserlerin okunması olduğunu söylemiştir. Bunun dışında birinin memleketini, kavmini tanımak için çaba göstermesi, dini olarak yaşadıklarını öğrenmek istemesi oldukça doğaldır, demiştir. *İkdâm*'ın *Mevzû'âtü'l-U'lûm* gibi eserler sayesinde okuyuculardan gördüğü teveccühü daha ileri taşıma hedefi olduğunu belirtmiştir. Dile getirilen bu lüzum ve teşvik üzerine en çok Osmanlı ve Türk tarihine önem verilecek şekilde Kütüphâne-i İkdâm" neşrine başladığını ilan etmiştir.²⁷³ "Kütüphâne-i İkdâm Eserleri" başlığıyla yayınlanan eserler ve tanıtımları ise şu şekildedir:

Evsâf ve Mu'cizât-ı Nebi (Birinci Eser): "Geçmişimizin çok bilinmeyen zamanlarında kalan, seçkin eserleri ortaya çıkarmak ve yaşadığımız dönemin ilim ve fenini de eklemek suretiyle oluşturmak istediğimiz Kütüphâne-i İkdâm"ın birincisi, büyük müelliflerden Abdi'nin manzumesi *Evsâf ve Mu'cizât-ı Nebi*'dir. Bu eser Müslümanların seslerini taşıyan dizelerden ibaret olup, edebiyat tarihi açısından Süleyman Efendi'nin *Mevlid-i Nebi*'sinin ikincisi addedilebilir. İdarehanemiz yayınlarında her zaman halkı gözettiğinden ala kâğıt üzerine 3 formadan oluşan bu eseri 50 paraya satışı sunmuştur. Zaten, bu eserleri satın almayı kolaylaştırmak ve büyük küçük herkesi okumaya teşvik etmek amacıyla Kütüphâne-i İkdâm eserlerini elden geldiğince ucuz satma uğraşındayız. Müellifin edebi kimliğiyle ilgili bir girizgah da bulunan bu kitap tüm satıcılarda bulunur."²⁷⁴

Canânü'l-Canân (İkinci Eser): "Doğu ve batının fikir ürünleri olan hem eski hem de günümüz eserlerini içeren Kütüphâne-i İkdâm'ın ikincisi olan Vahid'in *Canânü'l-Canân* isimli eseri yayınlanmıştır. Bu eser bazı hadis-i şerifler ile Allah dostu büyük zatlarının sözlerini ve kitaplarını şerh ve bunların anlamlarını 8-10 beyit ile tercüme etmektedir. Fiyatı yalnız 100 paradır."²⁷⁵

²⁷³ *İkdâm*, N. 555, s. 3, 7 Şubat 1896.

²⁷⁴ *İkdâm*, N. 553, s. 1, 5 Şubat 1896.

²⁷⁵ *İkdâm*, N. 566, s. 1, 11 Şubat 1896.

Mirâtü'l-Memâlik (Üçüncü Eser): “Doğu ve batının geçmiş ve şimdiki kalem sahiplerinin seçkin eserlerinden oluşturulan, Kütüphâne-i İkdâm’ın üçüncüsü olan Galatalı Seydi Ali Reis’in *Mirâtü'l-Memâlik* isimli eseri yayınlanmıştır. Bu eser, en kıdemli Osmanlı denizcilerinden meşhur Galatalı Seydi Ali Reis’in 1553 (h. 961) senesinde karadan Hindistan, Pencap, Afganistan, Maveraünnehir, Horasan, Azerbaycan ve İran’ı geçerek 1557 (h. 964) tarihinde Bağdat yoluyla İstanbul’a kadar 4 sene süren seyahati esnasındaki gözlemlerini, Kanuni Sultan Süleyman’a takdim etmiş olduğu bir layihadır. Seydi Ali Reis seyahati sırasında, Çağatayca dediğimiz doğu Türkçesini dahi öğrenerek, karşılaştığı Türk hükümdarlarına bu dilde hazırlayıp takdim ettiği bir takım gazel ve tarihleri de kitaba ilave ederek, eserin kıymetini bir kat daha arttırmıştır. 6 formadan oluşan ve ala kâğıt üzerine matbu olup herkesin birer tane edinmesini sağlamak için yalnız 2 kuruş fiyat konulmuştur.”²⁷⁶

Ahsenü'l-Hadis (Dördüncü Eser): “Okçuzade’nin hadis-i erbain şerhi olan bu eser 19 formadan ibaret olup fiyatı 3 kuruştur. Taşra için ayrıca posta ücreti taahhüdüyle beraber 100 paradır.”²⁷⁷

Kemâl Paşâzade Divânı (Beşinci Eser): “İslam ve Osmanlı âlimlerinin önde gelenlerinden olan ve sekaleyn müftüsü olarak adlandırılan İbn-i Kemal’in divanı, bir zatın çabası ile elde edilerek Kütüphâne-i İkdâm’a dâhil olmak üzere 13 forma yayınlanmış ve iftihar kaynağı bu eserin tüm halkımız tarafından okunabilmesi için 100 para fiyatla satışa sunulmuştur. Adı geçen kitap nadir eserlerden olup yalnız bir nüshası basılabilmıştır.”²⁷⁸

Er Rikku Fi'l-İslâm (Yedinci Eser): “Kütüphâne-i İkdâm’ın yedincisini teşkil eden bu eser Arapçadan tercüme edilmiş olup eski kavimlerde İslam şeriatında uygulanmakta olan hükümlerden bahseder. Ayrıca İslam dinini müdafaa için yazılmış kıymetli bir eserdir. Fiyatı 2 kuruştur. Taşra için ayrıca posta ücreti taahhüdüyle beraber 70 paradır.”²⁷⁹

Tezkire-i Latîfi (Dokuzuncu Eser): “Kütüphâne-i İkdâm’ın dokuzuncusu olan *Tezkire-i Latîfi*’nin basımı sona erdi. Adı geçen eser, 1546 (h. 953) tarihine kadar yaşayan Osmanlı edebiyatçıların ve şairlerinin biyografilerini ve eserlerinin birer numunesini içermektedir. 300’den fazla edebiyatçı ve şairin biyografisi

²⁷⁶ *İkdâm*, N. 611, s. 1, 3 Nisan 1896.

²⁷⁷ *İkdâm*, N. 2503, s. 3, 13 Haziran 1901.

²⁷⁸ *İkdâm*, N. 1278, s. 1, 4 Şubat 1898.

²⁷⁹ *İkdâm*, N. 1800, s. 2, 10 Temmuz 1899.

bulunmaktadır. Latifi'nin kaleme aldığı bu eserin dili oldukça latiftir. Cümleler gayet kısa olup uzun tamlamalara pek rastlanılmaz. Meşhur edebiyatçıların biyografilerini diğer eserlerden oldukça iyi tasvir etmiştir.”²⁸⁰

Fıkh-ı Ekber Tercümesi (Onuncu Eser): “İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin önemli eserlerinden biri olup, Süleyman Saadettin tarafından tercüme edilmiştir. Kütüphâne-i İkdâm'ın onuncu eseridir. Fiyatı 40 paradır. Taşra için 1 kuruş posta ücreti ilave edilecektir.”²⁸¹

Muhâkemetü'l-Lügatayn (On ikinci Eser): “Müellifi Ali Şir Nevai, Türklerin yetiştirdiği âlimlerden olup Çağatay edebiyatını çok iyi derecede öğrenmiştir. Osmanlı edebiyatının başladığı zamanı idrak ile o devrin en önemli şairlerinden Şakir Ahmet Paşa'ya kendini taklit ettirecek kadar edebiyatımız üzerinde etkili olmuştur. Türkçeye nazaran Farsçanın ne kadar fakir bir dil olduğunu ispat için kaleme aldığı bir eserdir. Bu eser okunduğunda Türkçenin ne derecede zengin bir dil olduğu, halen kullanılan dilimizde birçok kelimeyi ihmal ettiğimiz anlaşılıyor. Aslı, evvela Çağataycasıyla birlikte Veled Çelebi Efendi tarafından dilimize nakil ve tahvil ile meydana getirilen Osmanlıcası, ikisi bir kitap içinde ayrı ayrı yer almaktadır. Necip Asım Efendi tarafından Ali Şir Nevai'nin 37 sayfalık bir de biyografisi ilave edilmek üzere matbaamızda yayınlanmıştır.”²⁸²

Tezkiretü'l-Bünyan (On üçüncü Eser): “Kütüphâne-i İkdâm'ın onüçüncü eseri olup, meşhur Osmanlı mimarlarından Mimar Sinan'ın otobiyografisiyle, vücuda getirdiği eserlerinin bilgisini barındırmaktadır. Adı geçen eser bizzat Mimar Sinan tarafından kaleme alınmıştır. Fiyatı İstanbul için 2, taşra için 3 kuruştur.”²⁸³

En Eski Türk Yazısı (On dördüncü Eser): “Geliri Giritli Müslüman ihtiyaç sahiplerine verilmek üzere 5 kuruş ücretle yayınlanan bu eser, Türklerin köklü bir medeniyete sahip olduğunu ispat için yazılmıştır. Kütüphâne-i İkdâm'ın on dördüncü sayısı olup adı geçen kütüphanenin müşterileri olan okuyuculara arz ve beyan eyleriz.”²⁸⁴

Tezkire-i Sâlim (On beşinci Eser): “Güzel sözlü şairlerin biyografilerini içeren, önemli edebiyatçıların övgülerine mazhar olan *Tezkire-i Sâlim*, birkaç

²⁸⁰ *İkdâm*, N. 1367, s. 1, 3 Mayıs 1897.

²⁸¹ *İkdâm*, N. 1348, s. 3, 15 Nisan 1898.

²⁸² *İkdâm*, N. 1232, s. 1, 20 Kanun-i Evvel 1898.

²⁸³ *İkdâm*, N. 1110, s. 4, 20 Ağustos 1897.

²⁸⁴ *İkdâm*, N. 1187, s. 1, 5 Teşrin-i Sani 1898.

kütüphaneden başka bir yerde bulunamadığı için çoğu kimseler bu eseri okumaktan mahrum kalmaktaydı. Matbaamızca, adı geçen şair biyografilerinden en önemlilerinin peyderpey yayınlanmasına başlanması üzerine *Tezkire-i Sâlim* de kitap haline getirilmiştir. Adı geçen eser, dili ve içeriğinin güzelliği sebebiyle sahip olduğu şöhretle herkesin malumu olduğundan kitap hakkında ayrıntı vermek yerine yayınlandığı ilan etmekle yetiniyoruz.. Fiyatı 10 kuruştur. Taşra için ayrıca posta ücreti taahhüdüyle beraber 5 kuruştur.²⁸⁵

Sefaretnâme-i Abdülkerim Paşa (On altıncı Eser): “1767 (h. 1181) senesinde Rusya’ya gönderilmiş seferat heyetiyle ilgilidir. Yazarı heyet üyelerinden Mehmet Emin Nahifi Efendi’dir. Kütüphâne-i İkdâm’ın on altıncısı olan bu eser, bu günden itibaren satışa sunulmuştur. İmparatoriçe Katerina zamanında Rusya’nın bulunduğu siyasi durum, coğrafya ve Rus medeniyeti hakkında bazı bilgileri içermektedir. Fiyatı 60 paradır.²⁸⁶

Tezkire-i Rıza (On sekizinci Eser): “Kütüphâne-i İkdâm’ın on sekizincisi olan ve geçmişte yaşayan bazı zevatın biyografilerini ve eserlerini içeren bu eser 60 para bedelle satışa sunulmuştur. Taşra için posta ücreti 2 kuruştur.²⁸⁷

Kâmus-ı Turkî: Dilimizde bulunan Türkçe, Arapça ve Farsça kelime ve tabirler ile bilimsel terimleri barındıran ve Ş. Sami Bey tarafından yazılan bu sözlük *İkdâm Matbaası* tarafından yayınlanmıştır. İstanbul’da 40 kuruş, taşra için posta ücretiyle beraber 50 kuruştur.²⁸⁸ Kütüphâne-i İkdâm eserlerinden biri olduğu belirtilmiş fakat sırası yazılmamıştır. Eserin yayınlanacağına duyurulduğu makale ise özetle şu şekildedir: “Milli kitaplarımıza kıymetli katkılar sunan Ş. Sami, bu sefer Türkçe sözlükle yeni bir katkı yapmanın arifesindedir. *Kâmus-ı Turkî* isimli bu eserin içeriğiyle ilgili söz söylemektense yazarının kim olduğunu belirtmeyi yeterli görüyoruz. Nitekim Ş. Sami, geçen hafta *Servet-i Fünûn*’da kaleme aldığı bir makalede bu sözlüğe ne kadar ihtiyaç olduğunu kanıtlamıştı. Bir dilin düzenli olması için iyi bir sözlüğe ihtiyacı vardır. Dilde sağlanacak düzen edebiyatta da gelişimi sağlayacaktır. Edebiyatta gelişimin anahtarıdır. Yani dilimizdeki ilerleme ülkemizin de gelişmesine hizmet etmek demektir. Bu işe kalkışan Ş. Sami büyük bir iş başarmaktadır. Ayrıca bu hacimde bir eseri basacak matbaa da önemli bir iş görmüş

²⁸⁵ *İkdâm*, N. 2471, s. 1, 12 Mayıs 1901.

²⁸⁶ *İkdâm*, N. 1562, s. 1, 14 Teşrin-i Sani 1898.

²⁸⁷ *İkdâm*, N. 2525, s. 1, 3 Temmuz 1901.

²⁸⁸ *İkdâm*, N. 3823, s. 1, 2 Şubat 1905.

sayılır. Avrupa’da dahi müellif ve yayıncı arasındaki ilişkiye çok önem verilir. İkdâm Matbaası olarak biz de bu eseri basmayı emir kabul ettik. Formaların yayın süreleri arasında uzun zaman bırakmayacağız. Fiyatını da okuyucularımızı düşünerek belirleyeceğiz ki matbaamızın fiyat politikası herkesin malumudur. Fiyat konusunda dikkat edeceğimiz diğer bir husus da sözlüklerin mektep talebelerinin zaruri ihtiyaçları olmasıdır. Sözümlüğün doğruluğu ilk 10 formadan oluşacak birinci bölümün yayınlanmasıyla daha iyi anlaşılacaktır. Biz Ş. Sami’ye tamamen kefiliz. Onun da bize karşı güven ve teveccühü yazmış olduğu şu satırlardan anlaşılacaktır: Bu sözlüğü de Kamus-ı Arabi gibi kendi adıma yayınlıyacaktım. Hatta 1-2 formasını neşrettikten sonra (Ahmet) Cevdet, matbaasında bu eseri basmak istediğini bana söyledi. Yazarlık ve basımcılık gibi iki zor görevi bir arada yürütmeye çalıştığım sırada bana gelen bu teklifi, sözlüğün sonuna kadar yayınlanacağı garantisinin de tarafıma verilmesiyle kabul ettim.”²⁸⁹

Kâmusu’l-A’lâm: “Ş. Sami’nin eseri olup toplam 5 cilt olması planlanmaktadır. Eğitimle ilgilenenlerin önemini ve mükemmelliğini teslim edeceği bu kitap, fiziki büyüklüğüne rağmen okuyuculara kolay ulaşabilmesi için uygun fiyatla satılacaktır. Toplam 2.000 takımdan oluşacak *Kâmusu’l-A’lâm*’ın ilk 3 cildi yayınlanmıştır. Dördüncü cildinin ilk kısmını oluşturan 195. ile 197. formları da satışa sunulmuştur. Önümüzdeki birkaç gün içinde geri kalan 3 forma daha satışa sunulurken toplam 200 formanın basılması hedeflenmektedir. Hazırlanmakta olan beşinci cildine şimdiden abone kaydolanmasını tavsiye ederiz.”²⁹⁰

1.4.1.2. Diğer Eserler

İkdâm Matbaası tarafından basılan, büyük çoğunluğu sütun tefrikalarının kitaplaştırılmış hali olan eserler bu başlık altında değerlendirilmiştir. Adı geçen eserler ve tanıtımları ise şu şekildedir

Âb-ı Nevbahâr: “Gazetemiz yazarlarından Abdullah Zühdü tarafından tercüme edilerek gazetemizde de yayınlanmış olan *Âb-ı Nevbahâr* romanı İstanbul’da 100 paraya satılmaktadır.”²⁹¹

Altın Yuvası (Meraklı Romanlar Kütüphanesi): “Muntazam olarak neşredilen ve okuyuculardan büyük rağbet gören sona eren *Hırçın Kız* romanının son

²⁸⁹ *İkdâm*, N. 2003, s. 1, 29 Kanun-i Sani 1900.

²⁹⁰ *İkdâm*, N. 857, s. 4, 5 Kanun-i Evvel 1896.

²⁹¹ *İkdâm*, N. 3444, s. 1, 20 Kanun-i Sani 1904.

bulmasıyla, meraklı romanlar kütüphanesinin ikincisini teşkil eden *Altın Yuvası*'nın bugün birinci forması yayınlanmıştır. Bu roman bir öncekine göre daha meraklı, ahlaki ve hissi bir eserdir. Şimdiye kadar dilimize bundan daha hoş, daha eğlenceli ve aile arasında okunmaya değer bir roman tercüme edilmemiştir. Düzenli olarak haftada üç gün yayınlanır. Forması 10 paradır.”²⁹²

Bir Mu'âdele-i Sevdâ: “Roman yazarımız Hüseyin Rahmi'nin son eseri olup, kitap şeklinde de basılmıştır. Bu roman gazetemizde yayınlanırken okuyuculardan büyük rağbet görmüştü. Bu sebeple hakkında ayrıntı vermeksizin yayınlandığını haber vermeyi yeterli gördük. 450 sayfalık bu kitap yalnızca 3 kuruştur. Taşra için posta ve taahhüt ücreti 110 paradır.”²⁹³

Bismark (Hayat-ı hususisi ve siyasisi): “380 büyük sayfadan oluşan, zarif bir dış kapağa sahip, Bismark'ın Paris'te çekilen 8 resminin bulunduğu bu kitabın fiyatı yalnız 5, taşra için 7 kuruştur. Yazarlarımızdan İsmail Hakkı ve Ali Reşat'ın eseridir. Bu önemli kitabı tarih ve siyaset meraklılarına özellikle tavsiye ederiz.”²⁹⁴

Buhâr: “Gazetemiz yazarlarından Abdullah Zühdü tarafından tercüme edilerek gazetemizde de yayınlanmış olan *Buhâr* romanı İstanbul'da 100 paraya satılmaktadır.”²⁹⁵

Cankurtaranlar: “Yazarı, Ahmet Mithat Efendi'dir. Bu hikâyeye, Ahmet Mithat Efendi'nin *Letâif-i Rivayât* isimli eserinin yirmiüçüncü ve son cüzüdür.”²⁹⁶ 80 sayfalık bu eser, can kurtarmak için canlarından vazgeçen civanmertleri konu edinmiştir.”²⁹⁷

Çobân Kızı: “Yazarımız Vecihi Bey'in bu isim ile daha önce yazmış olduğu roman bu defa kitap şeklinde yayınlanmış olup 2 kuruşa satışa sunulmuştur.”²⁹⁸

Dreyfus Mes'eleşi ve Esbâb-ı Hafiyyesi: “Okuyanı heyecana sürükleyen ve Fransa'nın 5 senelik siyasi ve toplumsal tarihini anlatan bu eser, ileride gündeme gelmesi kaçınılmaz olan Dreyfus Meselesi'ni anlatmaktadır. Yazarlarımızdan Ali Reşat ve İsmail Hakkı tarafından kitap haline getirilmiştir. 420 büyük sayfadan

²⁹² *İkdâm*, N. 5083, s. 3, 20 Temmuz 1908.

²⁹³ *İkdâm*, N. 1702, s. 1, 3 Nisan 1899.

²⁹⁴ *İkdâm*, N. 1635, s. 1, 26 Kanun-i Sani 1899.

²⁹⁵ *İkdâm*, N. 3393, s. 1, 30 Teşrin-i Sani 1903.

²⁹⁶ Bu eser 1894 yılında tamamlanmış olup, toplam 30 hikâyeden oluşmaktadır.

²⁹⁷ *İkdâm*, N. 500, s. 3, 14 Kanun-i Evvel 1895.

²⁹⁸ *İkdâm*, N. 1053, s. 3, 24 Haziran 1897.

oluşan bu kitap, idarehanemizde 7 kuruşa satılmaktadır. Sahile posta ve taahhüt ücreti olmak üzere 90 para, iç kısımlara ise 3 kuruş 10 para talep edilmektedir.”²⁹⁹

Edebiyât-ı Hakîkiye: “Paris muhabiri Ali Kemal’in şimdiye kadar gazetemize gönderdiği makaleler bu başlık altında kitap haline getirilmiştir. Bu makaleler yayımlandığı zaman okuyucunun oldukça ilgisini çekmiş olup Sarbonne Dârülfünûnu edebiyat derslerinin tercümelerini içermektedir. 275 sayfalık bu kıymetli eser 100 paraya satılmaktadır. Taşra için ayrıca posta ücreti taahhüdüyle beraber 80 paradır.”³⁰⁰

Esâtîzü’l-Hân: “Hoca Abdülkadir Meragi’nin kaleme aldığı, Rauf Yekta’nın düzenleyerek peyderpey neşrettiği mükemmel eserin ikinci cüzü de yayınlanmıştır.”³⁰¹

Habeş Seyâhatnâmesi: “*İkdâm*’ın sütun tefrikası olup, roman tefrikalarından farklı olarak haberler içinde verilmiştir. Fiyatı 5 kuruştur. Taahhüdüyle beraber posta ücreti 11 paradır.”³⁰²

Harâbe: “Roman yazarımız Vecihi Bey’in bu isimle *İkdâm*’da yayımlanan milli romanı, kitap şeklinde basılarak 2 kuruşa satışa sunulmuştur.”³⁰³

Hasbihâl: “Roman yazarımız Vecihi Bey’in yeni eseridir. Kütüphane-i Vecihi’den satın alınabilir.”³⁰⁴

Hasta: “Vecihi Bey tarafından yazılan ve gazetemizde yayınlanan bu eser, kitap olarak satışa sunulmuştur. Fiyatı yalnız 2 kuruş olup matbaamızda satılmaktadır.”³⁰⁵

İffet: “Ünlü yazar Hüseyin Rahmi’nin daha önce gazetemizde yayınlanmış olan romanı, kitap olarak da basılmıştır. 10-12 formalık bu kitap 2 kuruşa satılmaktadır.”³⁰⁶

İkdâm’ın Türkçe Lügati: “Dilimizin ve bilimimizin gelişmesine katkı sunmak için matbaamız namına ansiklopedi, Türkçe sözlük ve ilim, bilim ve sanayi,

²⁹⁹ *İkdâm*, N. 1901, s. 1, 19 Teşrin-i Evvel 1899.

³⁰⁰ *İkdâm*, N. 1796, s. 1, 6 Temmuz 1899. Adı geçen yazıların da içinde yer almak üzere, Ali Kemal’in Paris’ten gönderdiği yazılar “Paris Musâhabeleri” ismiyle kitap olarak basılmıştır.

³⁰¹ *İkdâm*, N. 2354, s. 3, 15 Kanun-i Sani 1901.

³⁰² *İkdâm*, N. 3840, s. 1, 19 Şubat 1905.

³⁰³ *İkdâm*, N. 1281, s. 3, 7 Şubat 1898.

³⁰⁴ *İkdâm*, N. 1368, s. 3, 4 Mayıs 1898.

³⁰⁵ *İkdâm*, N. 1578, s. 1, 30 Teşrin-i Sani 1898.

³⁰⁶ *İkdâm*, N. 1121, s. 4, 31 Ağustos 1897.

terimlerini içeren geniş kapsamlı Fransızcadan Türkçeye bir sözlük yayınlamayı düşündük. Allah'ın yardımını ve okuyucularımızın desteğiyle bu 3 eseri de bitirmeye muvaffak olduk. *Muhitü'l-Maarif*, *Evliya Çelebi*, *Tezkire-i Salim* ve Kütüphâne-i İkdâm'ın diğer eserlerini basmakla meşgul olan matbaamız bu yoğunluğundan dolayı Türkçe sözlükle diğer sözlüğün basımını başka bir matbaaya sipariş etmiştir. Ayrıca bu kadar eserin basımı için gerekli kâğıdın temini için de İstanbul'un en büyük kâğıt tüccarlarından Frantelli Haim Ticarethanesi'yle de 3.500 top kâğıt alımı için anlaşmıştır. Her iki sözlüğün de ilk formalarının yakında yayınlanacağını okuyucularımıza buradan duyuruyoruz. İkdâm idaresinin çıkaracağı sözlüklerden Türkçe olanın ismini *İkdâm'ın Türkçe Lügati* koyduk. Sözlükte harekeler kullanılmış olup metin 24 punto, açıklamalar 12 punto olarak hazırlanmıştır. Fiyatını merak edenlere İkdâm Matbaası neşrediyor demeyi yeterli görürüz.”

Sabah Gazetesi, *İkdâm*'ın Türkçe lügat yayınlamaktaki amacının kendisinin de bu yönde yapmış olduğu yayına misilleme olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiayı okuduğunu belirten Vahid, *İkdâm*'ın sözlük yazmaya *Sabah*'ın ilana çıktığı tarihten 1 ay önce karar verdiğini ifade etmiştir.³⁰⁷

İslamda Âdâb-ı Mu'âşeret: Eserle ilgili bilgiler, *İkdâm*'ın “musâhabe” sütununda yayınlanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, 1565 (h. 972) yılında yayınlanmıştır. Bu eserde insan davranışları iki kısma ayrılmış, birinde uhrevi diğerinde dünyevi özellikleri anlatılmıştır. Yani ikinci kısım olduğu gibi görgü kuralları ile ilgilidir, denmiştir. Yemek yemenin, dinlenmenin, kazanç ve ticaretin, helal dairesinin, sohbetin, kişisel yaşayışın, sefer ve seyahatin, edebiyatın, dinin emirlerinin, toplum hayatının adapları olarak 10 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu makalenin devamı ve bu eserle ilgili diğer makalelerde kitabın içeriği ayrıntılı olarak anlatılmıştır.³⁰⁸

Kadın Hisleri: “Gazetemiz yazarlarından Abdullah Zühdü tarafından tercüme edilerek gazetemizde de yayınlanmış olan *Kadın Hisleri* romanı İstanbul'da 100 paraya satılmaktadır.”³⁰⁹

Kadın Mektupları: *İkdâm*'ın 469 ile 724 numaralı nüshaları arasında, “Musâhabe” başlığı altında toplam 15 sayı yayınlanan hikâyelerin bir araya

³⁰⁷ *İkdâm*, N. 1293, s. 3, 19 Şubat 1898.

³⁰⁸ *İkdâm*, N. 4448, s. 2, 20 Teşrin-i Evvel 1906.

³⁰⁹ *İkdâm*, N. 3330, s. 1, 28 Eylül 1903.

toplanmasıyla oluşturulmuştur. Bu eser Marcel Proust'un olup, biri hariç geri kalanları Ali Kemal tarafından Türkçeye çevrilmiştir. "Kefaret" başlıklı hikâyeyi ise Hüseyin Daniş tercüme etmiştir. Kitap haline getirildikten sonra Hüseyin Daniş kısa bir değerlendirme yazısı kaleme almıştır. Mektuplardaki hissiyat ve derinlikten çok etkilendiğini belirtmiştir. Hikâyelerin her birinin yazarının kaleminin parlak birer örneği olduğunu ifade etmiştir. Kadınlara hayatı öğretmek üzere kaleme alındığını da sözlerine eklemiştir. Marcel Proust imzalı bu eserin tercümesine de ayrıca değinerek bundan sonra tercüme yapacaklar için bir örnek teşkil ettiğini söylemektedir. Küçük hacimli bu eserin içeriğinin oldukça dolu olduğunu tekraren ifade etmiştir. Fiyatının düşük olmasının önemli olduğunu belirterek sözlerini *İkdâm*'a teşekkür ederek bitirmiştir.³¹⁰

Kâmus-ı Askerî: (Musavver 1800 işgali havidir.) İlk askeri sözlük olan bu eser Mühendishâne-i Berr-i Hûmayûn eski dil hocası Resulzade Hüseyin Hüsnü'nün kaleminden çıkmıştır. Hüseyin Hüsnü böyle mükemmel bir sözlük neşri ile askerliğe ve dile hizmette bulunmuş oluyorlar. Büyük bir emek ve fedakârlıkla yazılan bu eser, kütüphane-i milliyemize ciddi bir ilave olmuştur. Yaklaşık 40 bin askeri kelime ve terimin, Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya tercümelerini içermektedir. Ayrıca top, tüfek, mermi gibi askeri terimlerin açıklamalarını da içermektedir. Bu yönüyle askeri ansiklopedi de denilebilir.³¹¹

Kâmusu'l-Letâ'if: Çeşitli meşhur eserlerden alıntılarla oluşturulmuş olup yazarı tarafından da bazı kelimeler eklenmiştir.³¹²

Keşşâf-ı Istîlâhatü'l-Fünûn: "Arapça bilenlerimize bir hizmet ifa etmek üzere Hindistan ulemasından Muhammed Ali Bin Aliyyü't Tehanevi isimli şahsın ilim ve bilime ait bu eserini yayınlamaya karar verdik. Adı geçen eser, Ebu'l Beka'nın kitaplarından sonra tasnif olunmuş bir ilim ve bilim sözlüğü olup bu amaçla kaleme alınan Arapça eserlerin en önemlisidir. 2 cilt ve 2.200 sayfa olup 30 kuruş abone ücreti belirlenmiştir. Eserin kıymetinin anlaşılabilmesi için içinden bazı terimler alınarak bir forma oluşturulup yayınlanacaktır. Arapçaya vakıf olan okuyucularımızın bu kitabı edinmelerini şiddetle tavsiye ederiz."³¹³

³¹⁰ *İkdâm*, N. 724, s. 1, 25 Temmuz 1896.

³¹¹ *İkdâm*, N. 2423, s. 3, 25 Mart 1901.

³¹² *İkdâm*, N. 1977, s. 2, 3 Kanun-i Sani 1900.

³¹³ *İkdâm*, N. 1128, s. 3, 7 Eylül 1898.

“Bu eserin birinci cildinin adı *Kâmus-ı Istılâhât-ı Arabîye*’dir. Ahmet Ramiz tarafından düzenlemeler yapılmıştır. Toplam 20 formadan oluşmaktadır. Birinci kalite sarı renk kâğıt üzerine basılmış olup sayfa altlarında geniş boşluklar bırakılmıştır. Her sayfasından 30 satır, her satırda 14-15 kelime bulunmaktadır. Battal kâğıt denilen formadaki kâğıda tabedilmiştir. Giriş kısmı 80-100 sayfa kadar olup ilimlerin kısımlarını açıklamaktadır. Daha sonra sözlük düzeninde terimlerin açıklamaları bulunmaktadır. Bu ilk cildin fiyatı 10 kuruştur.”³¹⁴

Kitâb-ı Evâ’il: “İslam ulemasından İmam-ı Suyuti de dâhil olmak üzere tarih ilmiyle ilgili *Kitâbü’l-Evâ’il* ismiyle bir takım eserler yayınlanmıştır. Kitabın isminden de anlaşılacağı üzere bazı müesseseler, mevzuatlar ve adetlerin ilk çıkış noktalarını anlatmaktadır. Dokakin’lerden biri Arapça yayınlanmış tarih kitaplarını Türkçeye tercüme ettiğinden içlerinden bazılarını seçmek suretiyle bugünden itibaren neşretmeyi uygun bulduk. Belki bu küçük kitapçıklar tarihi anlamaya yardımcı olur.”³¹⁵

Küçük Fıkralar: “Halit Ziya’nın gazetemizde yayınlanan hikâye-i muntahabesinden oluşan bu eser, kitap şeklinde yayınlanarak 1 kuruşa satılmaktadır.”³¹⁶

Külliyât-ı Tahrîr: Makâlât ve Musâhabât: “Ahmet Rasim’in eseri olup gazetelerde yer alan yazılarının en güzelleri seçilerek bu isimle kitap halinde yayınlanmıştır. Ahmet Rasim’i gazetemiz okuyucularına takdime gerek görmüyoruz. Bu hoş sohbet, güzel üslup sahibi arkadaşımızın kaleminin kudreti ve edebiyata olan hâkimiyetini takdir etmeyen hemen hiç kimse yoktur. 20 seneden fazla zamandır yazılarını gazetelerde görmeye alışan okuyucular için yazarın ismi kitabın alınması için yeterlidir.”³¹⁷

Kütübhâne-i Müntehebât: Bakü’nün İş’âr-ı Müntahâbesi: “Ş. Sami tarafından Türkçe, Arapça ve Farsça bazı kitaplar yayınlanmaya başlamıştır. Bu kütüphanede en önemli eserlerden bölümler bulunacağı gibi yabancı dillerde yazılmış en seçkin eserlerin bazılarının tercümesi de olacaktır. Bu sebeple *Kütübhâne-i Müntehebât* herkesin edinmesi gereken bir külliyyattır. Yazarının Ş. Sami olması, bizim fazla söz söylememize gerek bırakmıyor. Sadece okuyucularımıza tavsiye etmeyle

³¹⁴ *İkdâm*, N. 2094, s. 3, 30 Nisan 1900.

³¹⁵ *İkdâm*, N. 1624, s. 2, 15 Kanun-i Sani 1899.

³¹⁶ *İkdâm*, N. 1299, s. 1, 25 Şubat 1898.

³¹⁷ *İkdâm*, N. 4801, s. 2, 12 Teşrin-i Evvel 1907.

yetiniyoruz. Bu kütüphanenin ilk kitabı olan *Bakü'nün İş'âr-ı Müntahâbesi* Bâb-ı Âlî civarında Salkım Söğütte 51 numaralı dükkânda 100 paraya satılmaktadır.”³¹⁸

Leydi: “Tefrika olarak gazetemizde yayınlanan bu roman, şimdi de kitap olarak basılarak 5 kuruşa satışa sunulmuştur. Posta ücretleri; taşra için sahile taahhütsüz 1 kuruş, taahhütlü 2 kuruş 10 para; dâhile taahhütsüz 1 kuruş 20 para, taahhütlü 2 kuruş 30 paradır.”³¹⁹

Mihr-i Dil: “Tefrika olarak gazetemizde yayınlanan bu roman, şimdi de kitap olarak basılmıştır. 116 sayfalık bu eserin fiyatı 40 paradır. Vecihi Bey'in eseridir.”³²⁰

Menâkıb-ı İslâm (Kısm-ı Sani): “Gazetemiz yazarlarından Ahmet Rasim'in değerli teliflerinden biri olan *Menâkıb-ı İslâm* isimli eserin ikinci kısmı da yayınlanmıştır. Bu kıymetli eserin içeriği ve üslubunun güzelliğini okuyucularımıza duyurmayı vazife bildik.”³²¹

Mes'ûde: “Roman muharririmiz Vecihi Bey'in bundan evvel *Mes'ûde* vnamıyla gazetemize derç olunan milli romanı, bu kere kitap şeklinde dahi vaz-ı mevki-i intişar kılınmıştır.”³²²

Mevzû'âtü'l-U'lûm: “Taşköprülüzade Ahmet Efendi'nin eseridir. Kütüphanelerimizden birinde bulunan nüshasının çoğaltılmasına başlandığından, önümüzdeki Cumartesi gününden itibaren tertibine başlanacaktır. Tahminen 3-4 gün sonra ilk formayı abone olanlara göndermeye başlayacağız.”³²³ Buna dair bazı açıklamaları yarınki sayımızda neşredeceğiz.³²⁴ *İkdâm*'ın belirttiği ifade özetle şöyledir: “*Mevzû'âtü'l-U'lûm*'un yayınlanması için gösterdiğimiz çaba, ilim ve bilim erbabı tarafından takdirle karşılanmaktadır. Birçoğu da hemen şimdiden abone kaydedilmeye başlanmıştır. Yalnız Ankara'dan 27 abone gelerek, Zeytin Kasabası'ndan dahi 1 abone gönderildi. Önceden söylediğimiz gibi her aboneden 1 mecdiye ücret alındı. Okuyuculardan gelen mektuplarda abone kaydının başlatılması

³¹⁸ *İkdâm*, N. 2052, s. 3, 19 Mart 1900.

³¹⁹ *İkdâm*, N. 2805, s. 3, 11 Nisan 1902.

³²⁰ *İkdâm*, N. 700, s. 4, 30 Haziran 1896.

³²¹ *İkdâm*, N. 5050, s. 3, 17 Haziran 1908.

³²² *İkdâm*, N. 925, s. 2, 12 Şubat 1897.

³²³ Bu esere abone olan kişi sayısı toplam 4153'tür. *İkdâm*, N. 699, s. 2, 26 Haziran 1896.

³²⁴ *İkdâm*, N. 372, s. 1, 8 Ağustos 1895.

istenmekte olup, okuyucularımızın bu isteğine hemen cevap verebilmek adına mektupla abone kaydedeceğimizi duyururuz.”³²⁵

Muhârebe-i Ahîre Tarihleri: Musavver Tarih-i Harp, Teselya Ma'rekesinde, Teselya'da Osmanlı Ordusuyla, Müdâvele-i Efkâr olmak üzere 4 eserden oluşmaktadır.

Musavver Tarih-i Harp: Matbaamız tarafından telif ve yayınlanmıştır. Osmanlı-Yunan Savaşı hakkında en doğru bilgileri içermektedir. Hem siyasi, hem de askeridir. Fiyatı 20 kuruş olup, dâhil için taahhütlü posta ücreti 7,5 kuruş, sahil için 5 kuruştur.

Müdâvele-i Efkâr: Fransız askerlerden bir zatın Osmanlı-Yunan Savaşı hakkında tarihi muhakemelerinin tercümesidir. Fiyatı 3 kuruştur. Posta ve taahhüt ücreti 2 kuruştur.

Teselya'da Osmanlı Ordusuyla: Times muhabiri Wilhelm ve İngiltere sefaretî ateşemiliteri Mösyö Bigam'ın yazmış oldukları mükemmel eserin tercümesidir. Fiyatı 3 kuruştur. Posta ücreti taahhütlü olarak 2 kuruştur.

Teselya Ma'rekesinde: İngiltere avam kamarası azasından Sir Adams Bartly'nin İngilizceden tercüme edilmiş ve gayet tarafsız yazılmış önemli bir eseridir. Fiyatı 5 kuruştur. Posta taahhüt ücreti 3 kuruştur.

Muhit-i Lisân-ı Fransuvî: (Fransızcadan Türkçeye Mükemmel Lügat Kitabı). “II. Abdülhamit zamanında birçok faydalı eserin yayınlandığı bilinmektedir. Bu minvalde mektep talebelerine ve yabancı dil öğrenmek isteyenlere faydalı olacak birçok sözlük de basılmıştır. Bununla birlikte baskı kalitelerinden dolayı istenen faydayı sağlayamamışlardır. Bu eksikliği *İkdâm*, yeni bir sözlük yayınlayarak gidermek istemektedir. 100 formalık bu kitap gayet uygun bir fiyata satışa sunulacak ve ilk forma 2-3 güne kadar piyasaya çıkacaktır. Bu formayı görenler diğer sözlüklerin ne kadar eksik olduğunu anlayacaktır. Bu sözlük *İkdâm* yazarları tarafından oluşturulmakta ise de İstanbul'un kıymetli âlimlerinin de düzeltmesinden geçmektedir.”³²⁶

³²⁵ *İkdâm*, N. 373, s. 1, 9 Ağustos 1895.

³²⁶ *İkdâm*, N. 1208, s. 1, 26 Teşrin-i Sani 1897.

Münâkehât ve Müfârakât: “Teftiş ve Muayene Heyeti başkanı ve Mülkiye-i Şahane fıkıh hocası Elhac Zihni Efendi tarafından kaleme alınan *Nimet-i İslam* genel başlığı altında vücuda getirilen fıkhi külliyyatın bir cüzüdür.”³²⁷

Mürebbiye: “Roman muharririmiz Hüseyin Rahmi’nin romanı gazetemizde yayımlandıktan sonra kitap olarak da basılmıştır. Yazarın bu konuda kaleme aldığı hikâyelerin en güzelidir. *Mürebbiye* gazetemizde yayımlandığı sırada son derece fazla ilgi görmüştü.. O zaman romanı baştan sona okumaya fırsat bulamayanların kitap suretinde neşrinden istifade edecekleri açıktır. Fiyatı 100 paradır.”³²⁸ *Mürebbiye* romanı ilk yayımlandığında ruhsatsız basıldığı için toplatılmış³²⁹, gerekli izinler alındıktan sonra ertesi yıl tekrar yayınlanmıştır.

Nevsâl-ı Âfiyet: “Muharriri, Besim Ömer Paşa’dır. Oldukça zarif bir kapak içinde 451 adet resim ve şekil ile 514 sayfadan oluşan *Nevsâl-ı Âfiyet* yahut *Salname-i Tibbi*’nin ikinci seneye ait nüshası neşredilmiştir. 10 kuruş fiyatla *Servet-i Fünûn* idaresinde satılmaktadır. Taşra için 13 kuruş gönderilmelidir.”³³⁰

Nişâ’id-i Zafer: “Yunan mesele-i zalesi esnasında yevmi ve esbu’i evrak-ı matbu’âtın cümlesinde görüldüğü vechle ahraz olunan şan ve şerefın tebrik ve tehenniyâtı zımnında üdeba ve şuaramız taraflarından pek çok tevârih ve kasâ’id ve manzumât kaleme alınmıştı. Âlem-i matbu’âtta naçizane ibrâz-ı müesser-i mesa’iye çalışan Cerîde-i Nacizânemize dahi lütfen o yolda birçok âsâr-ı manzume ihdâ’ buyurulmuş ise de o zaman ahâlî ve kârî’in-i kirâm hazerâtının nazâr-ı dikkatleri ve asıl arzuları vek’âyi ve neta’ic-i harbiyeye daha ziyâde matûf konularla gazetemizin hacmi doldurulduğundan yayınlamaya yerimiz kalmamıştı. Daha sonra yapılan değerlendirmelerde içlerinden bazılarının yayınlanmasının faydalı olacağı düşünöldü. Böylece bu nam ile bir kitap yayınladık. Kitabın içeriğinden örnekler: Ordu-yu hümayunda bir şair: Atûfetlû Abdulhak Hamit Bey, Kırmızı Markoplar: Recaizade Atufetlu Ekrem Bey, Feth-i Yenişehir: Dahiliye Evrak Müdürü Atufetlu Ali Haydar Beyefendi Hazretleri...”³³¹

Paris Musâhabeleri: *İkdâm*’ın Paris özel muhabiri Ali Kemal’in gazetemizde daha önce yayınlanmış olan makalelerinin kitap suretinde basılmış halidir. Bize bu

³²⁷ *İkdâm*, N. 4277, s. 3, 2 Mayıs 1906.

³²⁸ *İkdâm*, N:1682, s. 1, 14 Mart 1899.

³²⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *MF. MKT*, 404/2, 15 Safer 1316.

³³⁰ *İkdâm*, N:2473, s. 3, 14 Mayıs 1901.

³³¹ *İkdâm*, N. 1265, s. 2, 22 Kanun-i Sani 1898.

fikri okuyucularımızdan gelen mektuplar ve kendilerinin sözlü tavsiyeleri vermiştir. Adı geçen makalelerin gazete sütunlarında kalmasını önlemek amacıyla *Edebiyât-ı Hakikîye* ile *Kadın Mektupları* kaynak olmak üzere ciltlere ayırdık. Her cildin fiyatı 3 kuruştur.³³² İkinci cildin yayınlandığı 12 Mart 1899 tarihli 1690. sayıda, üçüncü cildinki ise 2 Haziran 1899 tarihli 1762 numaralı sayıda duyurulmuştur.

Rafael: “Gazetemizde tefrikası sona eren *Rafael* romanı peyderpey kitap şeklinde basıldığı için cumartesi gününden itibaren ala kâğıt üzerine matbu ve 551 sayfa olarak 3 kuruş a satışa sunulacaktır.”³³³

Risâ'il-i İbn-i Kemâl: “Şeyhülislam Kemal Paşazade'nin en seçkin eserlerinden olan bu kitap gibi şimdiye kadar kütüphane köşelerinde kalan Arapça eserler matbaamızca yayınlanmaya çalışılmıştı. 20 risaleden oluşan ilk cildi basıma hazırlandı. Fatih Camii-i Şerifi hocalarından Ahmet Efendi'nin düzeltmesinden geçen bu kitap 5 kuruşa satışa sunulmuştur.”³³⁴

Rumûzu'l Edeb: “Samipaşazade Sezai'nin edebiyat alanındaki birikimini içeren bu kitap 5 kuruşa satışa sunulmuştur.”³³⁵

Sarf-ı Arabîye Mahsûs Temrinât: “Bâb-ı Âlî tercüme kaleminden Mekteb-i Sultânî Arapça muallimi Ahmet Naim Bey tarafından düzenlenmiş ve yayına hazırlanmıştır. Bu eser, dilbilgisi kurallarının hatasız tatbikini ve Arapçanın konuşma, tercüme ve yazımında kısa sürede gelişme sağlanmasını amaçlamaktadır. 250 sayfadan oluşan bu kitap Darüşşafaka Kitaphanesi'nde 5 kuruşa satılmaktadır. Arapça öğrenmek isteyenlere tavsiye ederiz.”³³⁶

Ta'affüf: “Ahmet Mithat'ın yazdığı ve gazetemizde de tefrika edilen bu eser, kitap olarak bugün satışa sunulmuştur. Daha önce söz verdiğimiz gibi fiyatını indirerek her forması için 7,5 kuruş fiyatla toplam 20,5 kuruşa satılacaktır. 4,5 kuruş cilt farkıyla beraber tüm kitapçılarda bulunur.”³³⁷

Takvim-i İzzet: “Mabeyn-i Hümayun tercümanlarından Mehmet İzzet tarafından geçen yıldan beri neşredilmektedir. Adı geçen takvim, tarz-ı cedit ile yazılmış olup içeriği de yine aynı tercüman tarafından hazırlanmıştır. Şimdiye kadar

³³² *İkdâm*, N. 1592, s. 1, 14 Kanun-i Evvel 1898.

³³³ *İkdâm*, N. 1495, s. 1, 8 Eylül 1898.

³³⁴ *İkdâm*, N. 1897, s. 1, 15 Teşrin-i Evvel 1899.

³³⁵ *İkdâm*, N. 1625, s. 1, 16 Kanun-i Sani 1899.

³³⁶ *İkdâm*, N. 1865, s. 3, 13 Eylül 1899.

³³⁷ *İkdâm*, N. 531, s. 2, 14 Kanun-i Sani 1896.

yayınlanan takvimlerin doğruya en yakın olanı bu takvim olduğundan herkese tavsiye ederiz. Fiyatı 20 paradır.”³³⁸

Tesâdüf: “Hüseyin Rahmi’nin gazetemizde yayınlanan bu romanı kitap kitap haline getirilerek satışa sunulmuştur. Fiyatı 5 kuruştur.”³³⁹

Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri: “Müellifi Manastır Askeri Rüştiyesi coğrafya öğretmeni Bursalı Mehmet Tahir Bin Rifat tarafından matbaamızda bastırılan bu eserin fiyatı 40 paradır. Taşra için posta ücreti taahhüdüyle beraber 70 paradır.”³⁴⁰

Ûdi: “Fikri, kalemi ve hayal dünyası herkesçe bilinen, her yazdığı eseri büyük ilgi gören Fatma Aliye’nin gazetemizde yayınlanan bu romanı şimdi de kitap şeklinde basılarak 2 kuruşa satılmaya başlanmıştır.”³⁴¹

Umûmî Cep Atlası: “Kitaphâne-i Askerî sahibi Tüccarzade İbrahim Hilmi tarafından oldukça güzel bir şekilde vücuda getirilen ve yeryüzünün her köşesini gösteren haritalar bulunduran bu eseri tüm İslam devletlerinde takdire şayan görülmüştür. Satışa sunulan nüshaların hemen hepsinin bittiği haberi tarafımızdan sevinçle karşılanmıştır. Okuyucularımızdan bu kıymetli ve gerekli eseri almayanlar varsa bir an evvel Kütüphane-i Askeriye’ye müracaatları tavsiye olunur.”³⁴²

Zavallı Necdet: “Saffet Nezihî’nin gazetimizde yayınlanan romanı kitap olarak satışa sunulmuştur. Fiyatı 3 kuruştur. Taşra için posta ücreti taahhütsüz dâhil için 1 kuruş 10 para, taahhütlü 100 paradır. Sahil için taahhütsüz 1 kuruş, taahhütlü 90 paradır.”³⁴³

1.4.2. Kitap Tenkitleri

Ticari kaygı güdülmeyen veya satışta olmayan, genellikle eski kitapların tanıtıldığı makaleler ile özellikle *İkdâm*’ın ilk iki yılında yoğun olarak bulunan “Bibliyografya” başlığı altında incelenen kitaplar bu bölümde bulunmaktadır. “Bibliyografya” *İkdâm*’da, “*Tercümân-ı Hakikat*’i tezyin eden bir bahs-i ilmî”, “ahvâl-i kütübden bahseden ilîm” ve “ilm-i tavsîf-i kütüb” olarak tarif edilmiştir.

³³⁸ *İkdâm*, N. 949, s. 3, 12 Mart 1897.

³³⁹ *İkdâm*, N. 2421, s. 1, 23 Mart 1901.

³⁴⁰ *İkdâm*, N. 3098, s. 1, 29 Kanun-i Sani 1903.

³⁴¹ *İkdâm*, N. 1753, s. 1, 24 Mayıs 1899.

³⁴² *İkdâm*, N. 4257, s. 3, 12 Nisan 1906.

³⁴³ *İkdâm*, N. 2478, s. 1, 19 Mayıs 1901.

Yine *İkdâm* “bibliyografya” teriminin, “kitap” anlamındaki “bibliyo” ve “yazarım” anlamına gelen “grafya” kelimelerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. İlk zamanlar Türklerde bu ilme “esâmi-i kütüb” tabirinin uygun görüldüğünü fakat benimsenmediğini de sözlerine eklemiştir. *İkdâm*’a göre ilk zamanlarda bu ilim oldukça sade olup, kaleme alınan bibliyografyalar genellikle yazarı övme, kitabın fiziki özelliklerine methiyeler düzme vb. içeriğe sahipti. Bu sebeple bibliyografyaya müracaat edenlerin içerikle ilgili bir bilgiye ulaşamadıkları iddia edilmiştir. Daha sonra bibliyografyanın kitabın içeriğine de değinmeye başladığı belirtilmiştir. Bu, kitabın neyle ilgili olduğu, hangi tarihleri kapsadığı ve yararlandığı kaynaklarla sınırlı bir tanıtımdır. Henüz eleştirinin bibliyografyanın içine girmediğini dile getirmiştir. Aynı zamanda bu ilmin eleştiriyiyle sınırlı kalmaması, bir nevi eleştirinin eleştirisi olarak kabul edilmesinin doğru olacağı iddia edilmiştir. İyi bir bibliyografya ortaya çıkarmak için incelenen kitabın konusuyla ilgili daha önce kaleme alınan eserlerin incelenmesinin ve yeterli bilginin okuyucuya aktarılmasının gerektiği vurgulanmıştır. Hülasa, eleştiri bir kitabı incelemektir; bibliyografya ise bir kitabın işlediği konu hakkında kapsamlı bir araştırma ve inceleme yazısıdır, denmiştir. Bu bağlamda, Türkler içinde eleştirmenler görülmüşse de bibliyograf görülmemiştir, iddiasında bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nde bu konuyla ilgili hemen hiç makale yazılmadığı ifade edilmiştir. Hatta Fransızca bilmeyenlerin bu ilimden haberdar dahi olmadıkları vurgulanmıştır. Bu sebeple bibliyografyaya sütunlarında yer verdiğini belirten *İkdâm*, bu vesileyle âlimlerin bu konuya ilgisini çekmeyi ummaktadır.³⁴⁴

Bibliyografyanın eleştiri içermesi sebebiyle yazarlar arasında çekinceler doğurduğu tespiti yapılmıştır. *İkdâm*, matbaasına gelen kitapların çok azıyla ilgili eleştiri yapılmasının sebebi olarak da bu durumu göstermiştir. Bu çekincenin oluşmasındaki ana etken, eleştiride muhakkak surette olumsuz bir tavır olduğunun düşünülmesidir, demiştir. Özellikle kitap yazarak hayatını idame ettirenlerde eleştiriye karşı hiddetin çok da fazla olduğunu vurgulamıştır. Hâlbuki eleştirinin

³⁴⁴ *İkdâm*, N. 14, s. 4, 15 Ağustos 1894. Ayrıca nitelikli bir eser ortaya konulması için gerekli koşullar *İkdâm*’da şu şekilde sıralanmıştır: “Vaktiyle Cerîde-i Nacîzânemizle kitap te’lif ve tercümesi hakkında neşreylediğimiz bir iki makalede değindiğimiz vechle ciddi ve nafi’ bir eser-i fennî meydana koymak için o fende ihtisâs peydâ edilmek ve sonra da lisanımızda ona dair mevcut bulunan eski yeni ne kadar eser varsa hepsini görmek ve sonra da elsine-i ecnebîyeden hangisi biliniyorsa ondaki erbâb-ı ihtisâsın eserlerini edinip mütalaa etmek ve mu’ahharen de ya o kitaplardan birisini tercüme veya hepsindeki malumatı mezc ile ihtiyâcât-ı hazırâya dahi bir şey vücuda getirmek lazımdır. Bu şerâ’ite dikkat etmeyerek yalan yanlış bilinen ecnebi lisanından hemen ilk ele geçecek eseri aynen tercümede ne mütercim ve ne de erbâb-ı mütalaa bir şey anlayabilir.” *İkdâm*, N. 283, s. 4, 11 Mayıs 1895.

yapıcı ve yanlışları ortaya koyan bir araç olduğunu fark etseler, ilerleyen süreçte kaleme aldıkları kitaplarda bu hataları tekrarlamayacaklardır, ifadesiyle eleştiriye açık olunması gerektiğini vurgulamıştır. Bir sözü de eleştiri kaleme alanlara olmuştur. Eleştirinin kitap beğeni yazısı olarak algılanmaması gerektiğini, kitabın konusunu iyice tetkik etmek, faydalarını belirtmek, hatalarını ortaya koymak demek olduğunun bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁴⁵ Yazar bu açıklamayla eleştiriye bir bakıma bibliyografya tanımına yaklaştırmıştır.

İkdâm'ın bibliyografyaya gösterdiği önem gerek yayınladığı bibliyografya makalelerinden, gerekse konu hakkında yazdığı değerlendirme yazılarından anlaşılmaktadır. Bu meyanda, kaleme aldığı bir yazısında kurulduğu ilk günden beri Osmanlı basın hayatında birçok yenilik ve gelişmeye hizmet etmekle övünmektedir. Yayınlarında en çok bibliyografya ve müsteşrikin (doğu bilimi) konularına yer vermeye çalışan gazete olduklarını dile getirmiştir. Bu çabalarının gerek okuyucuların gerekse Avrupalı müsteşriklerin (doğu bilimci) teveccühünü kazandığını iddia etmiştir. Bibliyografyaya bu denli önem vermesinin sebebini, bir memleketin ilim ve fen noktalarından gelişmesinde en önemli araç olarak görmesi olduğunu ifade etmiştir. Tahsisi arzu edilen bir ilim ve fenne ait vücuda getirilen kitapların seçilmesinin ve hazırlanmasının ancak bu ilimle mümkün olabileceğini de sözlerine eklemiştir. Bu sebeple Osmanlılar arasında bu ilmin yayılmasına “velev ki naçizane olsun” yardımcı olmakla iftihar etmiştir.³⁴⁶ “Bibliyografya” konusunda *İkdâm*'da makale yazarlardan biri de Ali Kemal'dir. Makalesinde genel olarak “Fenn-i kütüb denilemese de usûl-ı kütüb mü demeli?” şeklinde sorduğu soruya cevap bulmaya çalışmıştır. Bazı yazarlarımız bu tabiri olduğu gibi kullanırken, bazıları da iyi niyetle tercüme etme gayretindedir, demiştir. Kendisi kısaca ilim için anahtar olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra artık her ilim ve fenin kendi içinde dallara ayrıldığını, bu dalların da bölündüğünü belirtmiştir. Ayrıntıların gün geçtikçe çoğaldığını ve her bir nokta için dünyanın dört bir tarafında birçok eser ortaya konulduğunu da sözlerine eklemiştir. Bunların hepsini okumanın mümkün olmadığını, bu noktada “bibliyografya” vasıtasıyla en azından haberdar olunmasının kolaylaşacağını dile getirmiştir.³⁴⁷

³⁴⁵ *İkdâm*, N. 507, s. 3, 21 Kanun-i Evvel 1895.

³⁴⁶ *İkdâm*, N. 540, s. 2, 23 Kanun-i Sani 1896.

³⁴⁷ *İkdâm*, N. 561, s. 3, 13 Şubat 1896.

Kitap tanıtımı, eleştiri veya daha başka tanımlarla ifade edilen ve bibliyografya olarak isimlendirilen kitap inceleme işi hakkında, iki Türkten övgüyle söz edildiğini görüyoruz. Bunlar Kâtip Çelebi lakabıyla tanınan Mustafa Efendi ve Taşköprülüzade (Mustafa Efendi)'dir. İki büyük âlimi anlattığı makalesinde tekraren gerek basın dünyasında gerekse bibliyografya hususunda yapmış olduğu katkıları dile getirmiş ve kendini övmüştür. Kâtip Çelebi'nin, Osmanlı müellifleri arasında ilk bibliyografya üzerine kitap telifini yapan kişi olduğunu belirtmiştir. *Keşfü'z-Zünûn* isimli bu eserin Latince, İngilizce ve Almanca dillerine tercüme edildiğini de sözlerine eklemiştir. Hatta bizde bibliyografya ilminin ismi bile bu kitaptan alınarak "esâmi-i kütüb" adı verilmiştir, demiştir. İsmi zikrettiği ikinci yazar olan Taşköprülüzade (Mustafa Efendi)'nin bibliyografik eserinin isminin ise *Miftâhü's-Sa'âde* olduğunu belirtmiş olup, bu eserin Arapça aslından oğlu Taşköprülüzade (Ahmet Efendi) tarafından *Mevzû'âtü'l-U'lûm* olarak Türk diline çevrildiğini ifade etmiştir. Bu iki tarihi şahsiyetten sonra Osmanlı Devleti'nde bibliyografya üzerine çalışmaların giderek azaldığını ve hatta kesildiğini, II. Abdülhamit devrinde tekrar gelişme göstermeye başladığını iddia etmiştir.³⁴⁸

Büyük çoğunluğu bibliyografya başlığı altında olmak üzere *İkdâm*'da yer alan kitap tenkitleri şunlardır:

*Ebelik, Doğurma ve Doğurtma*³⁴⁹: Yazarı, Besim Ömer Paşa'dır. Besim Ömer Paşa ile ilgili diğer yazılarında olduğu gibi *İkdâm* bu bibliyografyada da gerek mesleki başarısı, gerekse halk arasındaki şöhreti üzerinde durmuştur. Ebeliğin, Besim Ömer Paşa'nın Avrupa'dan döndükten sonra gelişmeye başladığı vurgulanmıştır. Bu eserin, ebeler, kadınlar, babalar ve hatta doktorlar için önemli bir başvuru kitabı olduğu ifade edilmiştir. 660 büyük sayfadan müteşekkil olup içerisinde 330 kadar resim bulunmaktadır, demiştir. Servet-i Fünûn Matbaası'nda basılmış olup, yazının yayınlandığı tarih itibariyle satışa sunulduğu okuyucuya duyurulmuştur.³⁵⁰

³⁴⁸ *İkdâm*, N. 266, s. 3, 24 Nisan 1895.

³⁴⁹ 1322 (m. 1906) yılında İstanbul'da basılmıştır.

³⁵⁰ *İkdâm*, N. 4205, s. 3, 19 Şubat 1906.

*El-Fahrî*³⁵¹: Yazarı İbnü't Tıktaka'dır. *İkdâm* kitabın içeriğinden ziyade, ne surette ortaya çıkarılıp neşredildiğini yazmaktadır. İspanya'nın El Escorial Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının Hartwig Derenbourg tarafından yayına hazırlandığını belirtmiştir. Bu bibliyografyanın da Barbier de Meynard imzalı olduğunu sözlerine eklemiştir. İslam Devletlerinin idaresiyle ilgili bu kitabın, bir dönem Avrupa'da ders kitabı olarak okutulduğu ifade edilmiştir.³⁵²

*Etvâkü'z-Zeheb ve Nevâbigü'l-Kelim*³⁵³: Zemaşeri'nin vücuda getirdiği önemli edebi eserlerin ikisi olup, edebiyat ve ahlak konularındaki en mühim eserleridir. Her yönüyle istifade edilecek eserlerdendir. Fransız müsteşikin, Asya Encümeni reisi Barbier de Meynard tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir. Tanıtımın devamında Zemaşeri'nin biyografisinin *Mevzû'âtü'l-U'lûm*'da bulunabileceği ifade edilmiş ve devamında eserden tercüme edilen pasaj örnekleri verilmiştir.³⁵⁴

Etvâkü'z-Zeheb isimli eserin tercümesi Joseph Von Hammer tarafından da yapılmıştır. 1835 yılında yapmış olduğu bu tercümeyi yeni yıl hediyesi olarak “tüm şarkiyatçı meslektaşlarına” ithaf etmiştir. Bu çalışma, genç nesil Arap dili ve edebiyatı uzmanları tarafından kusurlu bulunmuştur. Bunlardan Gotthold Weil ve Flescher tepkilerini bu eseri yeniden tercüme ederek göstermişlerdir.³⁵⁵

*Evliya Çelebi Seyahâtnamesi*³⁵⁶: Bu bibliyografya Necip Asım tarafından kaleme alınmıştır. Seyahatin insanlık için önemine değinmiş, gelişmenin ve medeniyetin sair yerlere yayılmasının yegâne yolu olduğunu iddia etmiştir. Bibliyografyanın devamında ilk insandan itibaren insanlığın dünya üzerinde yayılışını anlatmıştır. Daha sonra ilk seyahatname örneği olarak Herodot'un eserini göstermiştir. Buradan İslamın yayılma sürecine geçerek, coğrafya ilminin gelişimini konu edinmiştir. Türklerin bu ilme katkılarını anlattıktan sonra sözü Osmanlı Devleti'nde yapılan çalışmalara getirmiştir. Seydi Reis'in *Mirâtü'l-Memâlik* ve

³⁵¹ Adı geçen eserin tanıtımında belirtilen baskısı Fransızca olup 1895 yılında Paris'te basılmıştır. *El-Fahrî* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, “İbû't-Tıktakâ”, *TDV Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, XXI, 2003, s. 232-233.

³⁵² *İkdâm*, N. 514, s. 3, 28 Kanun-i Evvel 1895.

³⁵³ Ali Nazîma'nın çevirdiği bu eser, 1886 yılında İstanbul'da Şirket-i Mürettibiye Matbaası'nda basılmıştır.

³⁵⁴ *İkdâm*, N. 481, s. 3, 25 Teşrin-i Sani 1895.

³⁵⁵ Christoph Herzog, “Almanca Konuşulan Ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmalarının Gelişimi Üzerine Notlar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Faruk Yaslıçimen (çev.), 8/15, 2010, s. 82.

³⁵⁶ Adı geçen eserin ilk 4 cildi 1314 (m. 1898), 5. cildi ise 1315 (m. 1899) yılında İstanbul'da İkdâm Matbaası'nda basılmıştır.

Emin Beyefendi'nin *Türkiştân* isimli eserlerinden bahsetmiştir. Bu bahsi kapadıktan sonra *Evliya Çelebi Seyahâtnâmesi*'nin içeriğine değinmeye başlamıştır. İlk önce Evliya Çelebi hakkında bilgiler sunmuştur. Sadrazam Melik Ahmet Paşa'nın akrabası ve Abaza olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁷ I. İbrahim zamanında Azak seferinde bulunduğunu, bazı vezirlerin hizmetindeyken Suriye, Irak ve Mısır'a gittiğini belirtmiştir. Memuriyeti sebebiyle de İran'da bulunduğunu Necip Asım sözlerine eklemiştir. Evliya Çelebi isminin yüzlerde bir tebessüm oluşturduğunu, bunun nedeninin ise seyahatnamesinin birinci ve ikinci ciltlerini hurafelerden oluşturması olarak gösteren Necip Asım, *Evliya Çelebi Seyahâtnâmesi*'nin kıymetini tekrar ifade etmiştir. Bibliyografyanın devamında 10 cildin içinde anlatılan yerlerin isimlerini okuyucuyla paylaşmıştır.³⁵⁸

İkdâm Matbaası tarafından toplam 6 cildi yayınlanmıştır. Eser hakkındaki ilk makale abone isimlerinin duyurusudur.³⁵⁹ Ertesi gün Ahmet Mithat Efendi'nin *Evliya Çelebi Seyahâtnâmesi*'nin neşri hakkında İkdâm'a gönderdiği teşekkür yazısı yayınlanmıştır. *İkdâm*'ın mukabelesini ise Necip Asım kaleme almıştır.³⁶⁰ Adı geçen eserin altıncı cildinin sonlandığını duyuran "İhtar" yazısı, konu hakkındaki son yazı olmuştur.³⁶¹ *İkdâm* tarafından altıncı ciltten sonra *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* yayınlanmamıştır. Adı geçen eserle ilgili "M. Rıfat imzalı" değerlendirme yazılarının Türkçeleştirilmiş özeti aşağıdadır:

Evliya Çelebi, gerek devletimizin gerekse milletimizin en mühim, en ibret alınacak devrinin, Köprülüler asrının, güzide bir müverrihi hem de günü gününe, saati saatine olaylarını yazan vakanüvisidir. Kalemî fikrine, fikri emeline ve zekâsına merbuttur. Fikri kendi gözlemidir. Sözleri devrin kitaplarından alınmamıştır. Anlattıkları, papamonta³⁶² atlas ve coğrafya kitaplarından değil, düşüncesinden, gördüklerinden ibarettir. Gezdiği yerleri çok güzel tarif eder. Mesela bir kalenin çevresini adımlarıyla ölçer, bir kapının uzunluğunu eliyle karışlar. Evliya Çelebi'nin bir diğer özelliği de coğrafya ve sanayiye verdiği ehemmiyettir. Bir köyü veya kasabayı geçerken oradaki asar-ı ümran ve sanatı, hasılat-ı ziraatı söylemeden mümkün değil geçemez. Gördüğü çiçeği koklamadan geçemez. 20-30 lisanı bir seyyaha yetecek kadar bilir ve konuşur. Macarca, Almanca, Rumca vb. çokça bilip söylediği lisanlardandır. Arapça ve Farsça nesir ve şiir yazabilir. Türkçesi ise zamanında görülmeyen ve yalnız kendisinde bulunan edaya, saflığa ve sadeliğe sahiptir. Evliya Çelebi'yi bazıları "hurafepereşlik" ile itham ederler. Delil olarak da Müntehebât-ı Evliya Çelebi isimli eseri gösteriyorlar. Evet, bu eserde iddia edilen hurafeler bulunmaktadır. Evliya Çelebi bu eseriyle, muhitinin gösterdiği râğbetten

³⁵⁷ M. Rıfat, Abaza olmadığını belirtmiştir.

³⁵⁸ *İkdâm*, N. 701, s. 1, 2 Temmuz 1896.

³⁵⁹ *İkdâm*, N. 705, s. 1, 6 Temmuz 1896.

³⁶⁰ *İkdâm*, N. 706, s. 1-2, 7 Temmuz 1896.

³⁶¹ *İkdâm*, N. 2718, s. 1, 14 Kanun-i Sani 1902.

³⁶² İtalyanca dünya haritası demektir.

istifade ile para kazanma derdine düşmüş. Hurafeleri, masalları kendi fikri gibi sunmamış, kaynağını belirtmiş...³⁶³

“Evliya Çelebi, bir vak’â-i harbiyeyi yazdığı zaman iki tarafın asker ve kumandanlarının birbirleri hakkında söylediklerini belirtti. Hatta resmi mektupları, kumandana başkentinden gelen emirleri, kumandanın maiyetine gönderdiği emirleri dahi eserine koymuştur. Bunları yapmasındaki amacı, yazdıklarının daha iyi anlaşılması içindir. Bu sayede en ibtidâ’î bir terbiye görmüş efkârın bile anlayacağı şekilde yazmış oluyor. İşte bu kayıtlar tarih-i milliyemiz için pek değerli birer vesika olmakla beraber lisan ve tekâmül-i lisan, o zamanın lisan-ı resmi ve askerisi için en payidar, en samimi birer misaldir. Evliya Çelebi’nin askeri konulardaki ifadesine en ziyade renk veren resmi alayların tasvirlerinde gösterdiği celadet ve maharettir. Bir askerinin anını, vaziyetini, elbisesini, silahlarını vb. öyle tabirlerle, öyle cümlelerle anlatıyor ki bugün bile tasvirin bu derecesi değme kalemlerin kârı değildir...³⁶⁴

*Eş-Şemârih fî İlmi’t-Tevârih*³⁶⁵: Yazarı, asıl adı Abdurrahman olan İmam Suyuti’dir. Kısa bir tercüme-i hâlî de bulunmaktadır. Eseri, Hollandalı bir müsteşrik gün yüzüne çıkarmıştır. Arap tarihinin giriş kısmını anlatmaktadır.³⁶⁶

*Feridun Bey Münşe’âtı*³⁶⁷: Kitabın asıl adı *Münşe’atü’s-Selatin* olup, yazarı Ahmet Feridun Bey’dir. Bununla birlikte doğrudan onun tarafından kaleme alınmamıştır. Siyaset ahlakıyla ilgili notları toplanmış ve güzel bir özetle kitap haline getirilmiştir. Bu bibliyografya ise Ahmet Mithat Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Ahmet Mithat Efendi, bu zamana kadar Feridun Bey hakkında hiçbir eleştiri kaleme alınmadığı için bu bibliyografyaya, eleştirinin eleştirisi dahi denemeyeceğini söylemiştir. Bu eserin bir kere Matbaa-i Âmire’de 300 adet basıldığını, bu nüshaların hepsinin satılması sebebiyle 1859 yılında tekrar basıldığını ifade etmiştir.³⁶⁸

Firavun Zamanındaki Tabâbet: Yazarı, Kahire Dârülfünûnu doktor öğretmenlerden Ali Haydar Beyefendi’nin kardeşi Doktor Abdülaziz Nazmi Beyefendi’dir. Bu eserin Avrupa’nın her yerinde takdir ve hayretle karşılandığı ifade edilmiştir. Bunun sebebi olarak 5-10 yüzyıl önceye ait birçok soruya cevap vermesi gösterilmiştir. Buradaki bilgilerden müteşekkil olarak “Mısır Tıp Tarihi” Fransa ve Almanya’da tıp eğitimi programına girmiştir. Eserin ilk kısmı “mukaddime” başlığıyla oluşturulmuş olup kadim Mısır tıbbını anlatmaktadır. İkinci kısım ise

³⁶³ *İkdâm*, N. 1975, s. 2, 1 Kanun-i Sani 1900.

³⁶⁴ *İkdâm*, N. 2206, s. 3, 20 Ağustos 1900.

³⁶⁵ Kasım Şulul, ilgili eser hakkında kaleme aldığı çalışmasında kitabın ismini *Eş-Şemârih Fî İlmi’t-Tarih* olarak vermiştir. Çalışmada kaynak olarak geçen kitabın *Dârü’s-Selefiyye* baskısını kullanmıştır. Kasım Şulul, “Tarih Usûlü Meselelerine Dair Bir Risâle: Celâleddîn Es- Suyûtî’nin (849-911/1445-1505), *Eş-Şemârih Fî İlmi’t-Tarih*’i”, *İstem*, 6/11, 2008, s. 144.

³⁶⁶ *İkdâm*, N. 198, s. 3, 14 Şubat 1895.

³⁶⁷ Hicri 1265 (m. 1848) ve 1274 (m. 1859) yıllarında İstanbul’da Matbaa-i Âmire’de basılmıştır.

³⁶⁸ *İkdâm*, N. 29, s. 4, 30 Ağustos 1894.

“Hipokrat’tan evvel fen halinde bir tıp ilmi var mıydı?” sorusuna cevap aramaktadır.³⁶⁹

*Gebelik ve Gebelikte Tedâbir*³⁷⁰: Yazarı, Besim Ömer Paşa’dır. Bibliyografyanın girişinde nüfusun önemi üzerinde durulmuştur. Nüfusun artması ve çocukların sağlıklı bir şekilde büyüebilmesi için annelere düşen görevler anlatılmaktadır. İlâveten bu konunun tıpla ilgisi üzerinde durulmuştur. Durumun önemine binaen, Avrupa’da birçok eser yazıldığını görmekteyiz, bizde ise yeterli eser yoktur, denmiştir. *İkdâm* sütunlarında Besim Ömer Paşa’ya bir eser kaleme alması için çağrıda bulduklarını ve bunun üzerine bu eseri kaleme aldığı ifade edilmiştir. Eser, ebelerin eğitimi ve gebelikte anne sağlığı üzerinde durmaktadır.³⁷¹

*Hurûf-ı Berbâ’iyye*³⁷²: Yazarı, Mısır fevkalade komiserliği ikinci kitabetine memur Mehmet Muhsin Bey’dir. Kitap, Mısırlıların hiyeroglif yazısıyla ilgilidir. Bu konuda Osmanlı Devleti’nde önce Ahmet Mithat Efendi ile Necip Asım, daha sonra da Mısır’da bulunan Auguste Mariette tarafından kurulan Giza Müzesi müdürü Ahmet Kemal Beyefendi bazı yazılar kaleme almışlardır. Kitap 114 sayfa olup, küçük de bir sözlük barındırmaktadır.³⁷³

*İlm-i İktisâd*³⁷⁴: Yazarı, Dârülmü’allimîn iktisat ve maliye öğretmeni Cavit Bey’dir. Bu eserin, büyük bir gayret ve sebat ürünü olduğu ve 300’er sayfalık 4 ciltten oluştuğu dile getirilmiştir. “İlm-i Servet” adı verilen bu ilme ilk defa bu eserde “ilm-i iktisâd” denildiği ifade edilmiştir. Bu eser kaleme alınırken, Paul Leroy Beaulieu’nun *İlm-i İktisâd* isimli kitabından faydalandığı belirtilmiştir. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nde konu hakkında yazılan sair eserlerden de faydalandığı söylenmiş, paralar, esnaf kuruluşları, bankalar gibi konuların işlendiği de dile getirilmiştir. Kitabın hemen her kitapçıda bulunabileceği ve her bir cildinin 10 kuruş fiyatla satıldığı bilgisi de okuyucuyla paylaşılmıştır.³⁷⁵

³⁶⁹ *İkdâm*, N. 3351, s. 3, 19 Teşrin-i Evvel 1903.

³⁷⁰ 1900 yılında İstanbul’da Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı’nda basılmıştır.

³⁷¹ *İkdâm*, N. 3091, s. 3, 22 Kanun-i Sani 1903.

³⁷² Rumi 1311 (m. 1895) yılında Kahire’de Bulak Matbaası’ndan basılmıştır.

³⁷³ *İkdâm*, N. 296, s. 4, 24 Mayıs 1895. Bu kitapla ilgili bir çalışma için bkz. Yusuf Akçay, “Türkiye’deki Hiyeroglif Çalışmaları ve Hurûf-ı Berbâiyye Tercümesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 21-29.

³⁷⁴ Rumi 1316 (m. 1900) yılında İstanbul’da Karabet Matbaası’nda basılmıştır.

³⁷⁵ *İkdâm*, N. 2504, s. 3, 14 Haziran 1901. Eser hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Nazmi Eroğlu, “Mehmed Cavid Bey’in İktisadi Görüşleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2, 2002, s. 163-183.

*İlm-i Lisân*³⁷⁶: Yazarı, ابل هولاق'tır. Bu zat kendisine ait Asr-ı Hâzır-ı Ulûm Kütüphanesi'ndeki eserlerden yararlanarak bu kitabı vücuda getirmiştir. Bu bibliyografyada, kitabın içeriğinden ziyade Türk dilinin de böyle eserlere ihtiyacı olduğu noktasında fikir beyan edilmiştir.

*Kitâb-ı Dürerü'l-Ummâniye fî Lugâtü'l-Osmâniye*³⁷⁷: Yazarı Fransız müsteşriklerinden biri olup, Ernest Renan tarafından yayınlanmıştır. 1881'de yazmaya başladığı bu eseri yazar 1885 yılında tamamlamıştır. Türkçe sözlükler arasında önemli bir yeri vardır. Yazar, düsturlardan, Osmanlı Devleti'nde yayınlanan edebi ve bilimsel eserlerden ve Avrupa'da neşredilen Osmanlı Devleti'yle ilgili kitaplardan yararlanarak bu yapıtı ortaya çıkarmıştır.

*Kütüphâne-i Hukûk*³⁷⁸: Yazarı, avukat Abdurrahman Adil Bey'dir. Bu eser bir dizi şeklinde, makalelerden oluşmaktadır. Her makalede hukukun farklı alanlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu makaleler güzel ve sade bir dil ile kaleme alınmıştır. Bazı bölümlerde yazarın ilmi bir eser yazdığını unutarak edebi bir üslup takındığı belirtilmiş, bu durumun eserin ciddiyetini ihlal ettiğini vurgulanmıştır. Bununla birlikte faydalı bir eser olduğu belirtilmiştir.³⁷⁹

*Levâiyih-i Hayât*³⁸⁰: Fatma Aliye Hanım'ın 100 sayfalık eseri olup, bu değerlendirme Dârülmüâllimât öğrencilerinden E. Rasime Hanım tarafından kaleme alınmıştır. Türkçeleştirilmiş hali özetle şu şekildedir: *Levâiyih-i Hayât* toplumsal yaşama dönük meseleler hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. En güzel eserler insanı ağlatanlardır. Daha çok kalbe hitap eden eserler kıymetlidir. Bu eser de düşünmeye sevk ettiği için güzel eserlerden sayılmalıdır. Aile hayatına dair bir takım durumları anlatmaktadır. Bu küçük kitap baştanbaşa hayat tasarısıdır. Öyle örneklerdir ki insanın toplumsal hayatta en mühim ve en nazik tavır ve davranışlarını tasvir ediyor... Bu eser bir felsefe kitabı değildir. Fakat o küçük sayfalara ne kadar hikmetli davranış örneği sıkışmış. O sayfalara bir kadın kalbinin tüm şefkat hissi derç edilmiştir...³⁸¹

³⁷⁶ *İkdâm*, N. 241, s. 3, 30 Mart 1895.

³⁷⁷ *İkdâm*, N. 157, s. 3, 5 Kanun-i Sani 1895.

³⁷⁸ Rumi 1305 (m. 1888/1889) yılında İstanbul'da Kitapçı Arakel'de basılmıştır.

³⁷⁹ *İkdâm*, N. 2455, s. 4, 26 Nisan 1901.

³⁸⁰ Rumî 1313 (m. 1897) yılında İstanbul'da Hanımlara Mahsûs Gazete Matbaası'nda basılmıştır.

³⁸¹ *İkdâm*, N. 2338, s. 3, 30 Kanun-i Evvel 1900.

*Ma'lûmât-ı Fenniye-i Hıfzısıhha*³⁸²: Yazarı Hıfzı Ebülcezmi'dir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye ders kitabı olarak yazılmıştır. Toplam 442 sayfadan ibarettir.³⁸³ *İkdâm*'da bu eserle ilgili kaleme alınan yazı özetle şu şekildedir: "Gazetemiz sahibi ve başyazarı Ahmet Cevdet tarafından hazırlanmış, Kütüphâne-i Cihân Matbaası adına bastırılmış olan bu eser "mevâlid-i selâse"³⁸⁴ hakkında 500 kadar resmi içinde barındırmaktadır. Çocukların anlayabileceği bir üslupla kaleme alınan bu eser ciltler dolusu bilgi verilmesi gereken "ilm-i menâfiü'l-aza (iç organları araştıran bilim)" konusunu 40 sayfaya sıkıştırmayı başarıyor. Daha sona hayvanlara ve bitkilere ait bilgilerle devam ediyor. Her bölümün sonunda birer soru hazırlanmış olup öğrencilerin konuyu unutmasının önüne geçilmeye çalışılıyor. Kitabın bir kısmı da fizik ve jeoloji konularını içermektedir. Kısacası bu kitap rüştiyelerde okutulursa ciddi fayda sağlayacaktır. Yukarıda ifade ettiğimiz konular hakkında barındırdığı bilgiler oldukça önemlidir. Bilgileri ayrıntılara boğmadığından, içindeki bilgiler çocukların hafızlarında yer edecektir. İşte mektep talebeleri ve öğretmenlerinin istifadesi için yayınlanan bu eserde biz fayda görüyor ve tavsiye ediyoruz."³⁸⁵

Mefâtihu'l-Ulûm: Yazarı, Muhammed b. Ahmet el- Harizmi'dir. Kitap iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım fıkıh, kelam, sarf ve nahiv, usul-ı kitabet, şiir ve aruz ile tarih bölümlerinden oluşmaktadır. İkinci kısım da ise hikmet, mantık ve adap, tıp, hesap, hendese, heyet, musiki, makine ve eski kimya bölümleri bulunmaktadır. Ansiklopedik bir seri olup toplam 338 sayfadır. Bu bibliyografya *İkdâm*'a ait olmayıp, Paris Dârülfünûnu hocalarından ve Asya encümeni başkanı Barbier de Meynard'ın bir Fransız gazetesindeki değerlendirilmesinin aynen yayınlanmış halidir.³⁸⁶ *İkdâm*'ın bu eserle ilgili değerlendirmesi yaklaşık 1,5 ay sonra yayınlanmıştır. Miladi IX. yüzyılda yayınlanan bu kitabın, o dönemde Arapçada karşılıkları bulunmayan ilme, fene ve sanayiye ait terimlerin tefsiri şeklinde kaleme alınmış küçük bir ansiklopedi olduğu belirtilmiştir. Bu kitap yazıldığı coğrafyanın Türkistan olmasına nazaran, ilme ait terimlerin Türk dilindeki karşılıklarını ve Arapçaya Farsçadan alınmış olan terimleri içermektedir. Kitabın iki kısımdan oluştuğu, ilk kısmın dini ve Arabi ilimlerden, ikinci kısmın ise Yunan ve

³⁸² Rumi 1320 (m. 1905) yılında yayınlanmıştır.

³⁸³ *İkdâm*, N. 301, s. 3, 29 Mayıs 1895.

³⁸⁴ Bitki, hayvan ve maden.

³⁸⁵ *İkdâm*, N. 4359, s. 3, 23 Temmuz 1906.

³⁸⁶ *İkdâm*, N. 313, s. 3, 10 Haziran 1895.

diğer milletlerin ilimlerinden müteşekkil olduğu ifade edilmiştir. Makalenin devamında, ilk yazıda olduğu gibi her kısmın içindeki bölümler belirtilmiştir.³⁸⁷

*Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye Kataloğu*³⁸⁸: Yazarı Ethem Paşazade Galip Bey'dir. Diğer bir eseri *Meskûkât-ı Türkmâniye* eserine benzer şekilde İslam paraları hakkında hazırlanmıştır.³⁸⁹

*Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu*³⁹⁰: Yazarı Ethem Paşazade Galip Bey'dir. Nümismatiğin sikkeler başta olmak üzere tarihi madeni para ve madalyalarla ilgilendiği açıklanmıştır. Sikkelerin türleri hakkında bilgi verilmiştir. Yapıldığı maddenin özellikleri yanında, adına para bastırılan hükümdarın iktidar süresi, tarihte yaşanan önemli olayları vb. öğrenmeye de aracılık etmekte olduğu ifade edilmiştir. Bu noktadan hareketle nümismatik, tarihin tamamlayıcısı olarak tarif edilmiştir. Bu ilmin Osmanlı Devleti'nde son 2-3 yılda önem kazanmaya başladığını dile getirmiştir. Bundan önce Arapça bir iki makalenin kaleme alındığını ve Türkçe olarak da bir zatın kendi elinde bulunan meskûkât takımı hakkında bir defter neşrettiğini belirtmiştir. Yine merhum Suphi Paşa'nın konu hakkında birkaç yazısı olduğu da okuyucuyla paylaşılmıştır. Bizde bu ilmin öncüsünün Galip Bey olduğu söylenmiştir. Bu eserden önce *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniye* ve *Takvîm-i Meskûkât-ı Selçûkiye* isimli kitapları kaleme almıştır. Bu eserlerin Paris'ten Petersburg'a değin birçok gazeteye konu olduğu halde Osmanlı gazetelerinde layıkıyla gündem olamadığını üzümlere belirtmiştir.

Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu'nun Galip Bey'in üçüncü eseri olduğu ve "Müze-i Hümayun" namına neşredildiği belirtilmiştir. *İkdâm*, bu eser için de Osmanlı gazetelerinin hiç birinde yazı kaleme alınmadığı için, Avrupa gazetelerinin diğer eserler için yazdıkları yazıları taklit ederek bir yazı yazmaya karar vermiştir. Bu eserde Müze-i Humayûn'da yer alan meskûkâttan bahsedilmektedir. Kitabın

³⁸⁷ *İkdâm*, 357, s. 3, 24 Temmuz 1895. Bu yazıdan üç gün sonra Ahmet Mithat Efendi, *İkdâm*'ın yayınladığı bu bibliyografyanın içeriğine dair olumlu bir görüş yazısı kaleme almıştır. Bu yazının, bir bibliyografyanın taşınması gereken bütün özelliklere haiz olduğunu belirtmiştir. Daha sonra sözü Taşköprülüzade'nin *Mevzû'âtü'l-Ulûm* adlı eserine getirerek aralarındaki farkları ve benzerlikleri kaleme almıştır. Bunun üzerine *İkdâm* aynı makalenin sonunda Ahmet Mithat'a teşekkürlerini ilettikten sonra *Mevzû'âtü'l-Ulûm* kaç sayfa olduğu, İstanbul'da hangi kütüphanelerde bulunduğu gibi bilgiler vermiştir. Ansiklopedi konusuna tekrar değinerek, sözlükle aralarındaki farklar hakkında görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdâm*, N. 360, s. 1, 27 Temmuz 1895, *İkdâm*, N. 364, s. 1, 31 Temmuz 1895.

³⁸⁸ Rumi 1310 (m. 1894) yılında İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır.

³⁸⁹ *İkdâm*, N. 124, s. 1, 3 Kanun-i Evvel 1894.

³⁹⁰ Rumi 1310 (m. 1894) yılında İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır.

önsözünü müze müdürü Hamdi Bey kaleme almış olup dili oldukça güzeldir. Nümismatik ile ilgili bilgi de bu bölümde verilmiştir. Yine bu önsöze göre eserde yer alan meskûkât, Natık Efendi'nin Diyarbakır'dan müzeye gönderdiği 50 bakır ve 1 altın, Galip Efendi'nin elinde bulunan gümüş sikkeler, 70 bakır ve 2 altın ve Toptaşı Askeri Rüştüyesi müdürü Kolağası Ali Efendi'nin nadir birkaç bakırdan oluşmaktadır. Makalenin devamında kitaptan pasajlar paylaşılmıştır.³⁹¹

*Muhîtü'l-Ma'ârif*³⁹²: Emrullah Efendi'nin eseridir. 1897 senesi Ekim ayında yayınlanmaya başlayacağını duyurusu yapılan *Muhîtü'l-Ma'ârif*, yayınlanma gerekçesinin anlatıldığı ilk makalede *Kamûsu'l-Ulûm* olarak adlandırılmıştır. İlerleyen sayılarda bu tabir yerine *Ansiklopedi Yahûd Muhîtü'l-Ma'ârif* teriminin kullanıldığı görülmektedir. *İkdâm*'da, *Muhîtü'l-Ma'ârif* ile ilgili bilgileri iki kısımda toplamak mümkündür. İlk kısım 1897 Ekim ayında yayınlanmaya başlayacağını duyurusunun yapıldığı makale ile 1899 Temmuz ayında Arap alfabesindeki harflerin açıklandığı makalelere kadar olan bölümdür. Bu ilk kısımda, ortaya konacak eserin içinde bulunan bilgiler peyderpey makalelerde işlenmiştir. İkinci kısım ise 1901 Ağustos ayında *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in yayına başlayacağını duyurulduğu makale ile 1902 Ekim ayında esere gelen övgü yazılarının değerlendirildiği makale arasındaki bölümdür. Bu kısımda yer alan yazıların muhteviyatını, eserin içeriği ve abonelik hakkındaki bilgiler oluşturmaktadır.

“Ansiklopedi Yahûd Muhîtü'l-Ma'ârif” başlığını taşıyan yazıda, bu eserin niçin yayınlandığı ve içeriğinde nelerin olduğu açıklanmıştır. Makalenin girişinde böyle bir esere duyulan ihtiyaç belirtilmiştir. “Dilimizin ve ma'ârifimizin en ziyade muhtaç olduğu eserlerden biri belki de birincisi aksam ve erkân-ı ma'ârif ve bilcümle ıstılâhât-ı ulûm ve fûnûnu cem' bir lugatnâmedir.” ifadesinde görüldüğü üzere eserin konusu eğitim ve bilimsel terimlerdir. Son 200 yılda ilim ve fen noktalarında yaşanan gelişmeler, belki de bilginin sınırına yaklaşılması olarak okunmuştur. Daha sonra bilginin milletler arasında geçişken olduğundan bahsedilmiş ve Türk milletinin Avrupa'dan beslendiğini belirtmiştir. Bununla birlikte mektep kitapları hariç tutulursa, ilim ve fenne dair tercüme ve telif eserlerde geri kaldığı tespitinde bulunmuştur. Mektep kitaplarının probleminin ise öğrencilerin seviyeleriyle uyumsuzluğu noktasından ele alınmıştır. Bunlardan başka özellikle bilim tarihiyle

³⁹¹ *İkdâm*, N. 3, s. 3, 7 Temmuz 1894.

³⁹² Agâh Sırrı Levend'in kaleminden kısa bir tanıtımı için bkz. Agâh Sırrı, Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 471-473.

İlgili eserlerin yok denecek kadar az olduğunu ifade etmiştir. Özetle; ilim ve fenin Türk diline tercüme edilmesine sarf edilen çabaların, önemli olmakla birlikte ihtiyacı karşılayamadığı dile getirilmiştir. Bunun sebebi olarak asıl ihtiyacın, yani ilimlerin ve fenlerin hiçbirinin açıkta kalmadan Türk diline aktarılmasının, sağlanamaması gösterilmiştir. *İkdâm*, düzenlemesini ve yayınlamasını üzerine aldığı *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in bu ihtiyacı tamamen karşılayacak şekilde telif edileceğini ilan etmiştir. Tüm ilim ve feni kapsayacak surette hazırlanması için uzun süre *İkdâm*'da yayınlanacağı, daha sonra kitap haline getirileceği belirtilmiştir. Bununla da yetinilmeyerek, ticaret ve sanayi konularına haiz aylık bir dergi olarak yayına devam etmesi planlanmaktadır. Yapılacak olan bu çalışmanın Türk diline büyük katkıları olacağı düşünülmektedir. Terimlerin Türkçe karşılığı olmaması durumunda Arapça ve Farsçadan karşılık aranacağı, bulunamazsa Türkçe kelime türetilmeye çalışılacağı ifade edilmiştir. Bu yönüyle *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in ikinci bir hizmet daha göreceği vurgulanmıştır.

Yayınlanma amacını bu şekilde ifade ettikten sonra içeriğini okuyucuyla paylaşmıştır. Bütün ilim ve fenleri, edebiyatı, meslekleri ve sanayiye içereceği belirtilmiştir. Yalnız coğrafya ve bibliyografya bulunmayacağını da sözlerine eklemiştir. Eserin girişinde eğitimin açıklanmasının ve sınıflandırılmasının gayet uzun bir şekilde ele alınacağı dile getirilmiştir. Eğitimin bölümleri ve ilimdeki yeri hakkında geçmişte ve o dönem yapılan araştırmalar, büyük âlimlerin sözleri paylaşılacak ve tenkide tabi tutulacaktır, denmiştir. Böylece eğitimin neye göre bölümlere ayrıldığı, nasıl ortaya çıktığı ve hangi durumlardan geçtiğine dair tarihi bilgi verileceği ifade edilmiştir. Ana metinde her ilim, fen, meslek ve sanatın tek tek mükemmel surette kısım ve çeşitlerinin belirtileceği, tarihinin anlatılacağı dile getirilmiştir. Bunlarla ilgili tüm terimlerin tanımları açıklamalı olarak bu eserde yer alacaktır.³⁹³ Koloğlu da buna benzer bir değerlendirmede bulunarak, XIX. yüzyılın sonunda Avrupa'da halk için bilginin kaynağı olarak ansiklopedilerin görüldüğünü belirtmiş, Osmanlı Devleti'nde de benzer yaklaşımın kabul gördüğünü ifade etmiştir.³⁹⁴

Muhîtü'l-Ma'ârif'in yayınlanma aşamasına gelmesiyle beraber, yayınlanma amacı ve içeriğiyle ilgili daha kapsamlı yazılar kaleme alınmıştır. “Neşr Ediliyor” alt

³⁹³ *İkdâm*, N. 1208, s. 1, 26 Teşrin-i Sani 1897.

³⁹⁴ Koloğlu, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, s. 162.

başlıklı makalede yaklaşık 4 yıl önce ortaya konacağı ifade edilen bu eser için okuyucuların haber beklediği vurgulanmıştır. *İkdâm*, bu beklentiyi karşılayacağını ve II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi altıncı yıldönümüne denk gelecek şekilde yayınlanmaya başlayacağını duyurmuştur. *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in telif ve neşrindeki amacı, “ma'ârifî memleketçe her vech ile dergâr olan bir ihtiyâç-ı hakikî ve acile hizmet etmek ve devr-i bâdîl-i Humâyûn'un revnâk-ı şânına layık bir ilm-i irfân vücûda getirmek” olarak tekrar tarif etmiştir. Avrupa'nın yaklaşık 200 yıldır benzer eserlerle meşgul olduğunu, memleketin de buna benzer bir esere ihtiyaç duyduğunu da ilave etmiştir. II. Abdülhamit'in katkılarını satırlarına yansıtarak, bu yardım vesilesiyle yayınlanacak *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in kendileri için bir iftihar vesilesi olduğunu ifade etmiştir. Makalenin devamında eserin teknik bilgileri okuyucuyla paylaşılmıştır. *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in takriben 15 cilt olacağı, dünyadaki diğer örneklerinde olduğu gibi, cüz cüz yayınlanacağını belirtmiştir. Her bir cüzün 10 forma, 40 büyük formanın da 1 cilt olacağı dile getirilmiştir. Cüz şeklinde yayınlanmasının gerek okuyucu gerekse yayıncı için ekonomik yönden faydalı olacağı iddia edilmiştir. 15 cildin bir arada basılması hem büyük bir sermaye gerektirir, hem de geri dönüşü yaklaşık 10 yılı alır ki akıllıca bir yatırım olmayacaktır, denmiştir. Bu sebeple bu işe bu kadar para bağlayabilecek matbaacının bulunmasının neredeyse imkânsız olduğu vurgulanmıştır. Avrupa'da da buna benzer durumlarda bir nevi anonim şirket özelliği gösteren abonelik sisteminin bulunduğu bilgisi verilmiştir. *İkdâm*'ın bu eserin ortaya çıkması noktasında yapmış olduğu fedakârlıklardan da bahsedildiği görülmektedir. İçeriğin oluşturulması noktasında lazım olan birçok kitabın Avrupa'dan ve sair İslam ülkelerinden getirilmesi, tercüme ettirilmesi maliyetini karşıladıklarını ifade etmiştir. *İkdâm* üstüne düşeni yerine getirerek eserin neşredilme noktasına geldiğini ve fedakârlık sırasının halkta olduğunu ifade etmiştir. II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi altıncı yıldönümünde ilk 10 formanın satışa çıkarılacağını duyurmuştur. *Muhîtü'l-Ma'ârif*'i umumi bir eser olarak değerlendirdiklerini ve bu sebeple abone olan kişilerin isimlerini *İkdâm*'da yayınlacaklarını belirtmiştir. 1-2 gün içinde abone kayıtlarına başlayacaklarını³⁹⁵ ve bunu ayrıca ilan edeceklerini belirterek sözlerini tamamlamıştır.³⁹⁶

³⁹⁵ Bu yazıdan 9 gün sonra abone kayıtlarının 1 mecdiye bedelle başladığı *İkdâm*'da duyurulmuştur. *İkdâm*, N. 2582, s. 1, 31 Ağustos 1901.

³⁹⁶ *İkdâm*, N. 2573, s. 1, 22 Ağustos 1901.

“Eserin Mâhiyeti Hakkında Birkaç Söz” başlıklı makale ile de *Muhîtü’l-Ma’ârif* hakkında okuyucuların İkdâm Matbaası’na gönderdiği sorulara cevap verilmiştir. İlk cevaplanan *Muhîtü’l-Ma’ârif* teriminin anlamına ilişkindir. Avrupa’da “ansiklopedi” denilen kavramın dilimize tercümesi olarak genel bir tanım yapılmıştır. Yunanca daire manasına gelen “cyclos” ile eğitim anlamına gelen “paideia” kelimelerine “-en” ekinin eklenmesiyle oluşan bir kelime olarak açıklanmıştır. Bu kelimeye, Türkçede tam bir karşılık bulamadıklarını, “da’îretü’l-ma’ârif” yerine *Muhîtü’l-Ma’ârif* terimini uygun gördüklerini ifade etmiştir. “Muhit” kelimesini kullanmalarındaki amacın, bu kelimenin bir dilin tüm kelimelerini içermesi ve kuşatması olduğunu dile getirmiştir. Okuyuculardan gelen diğer soruda, Avrupa’da ansiklopedi ismi verilen bu eserlerin içeriği sorulmuştur. *İkdâm*, cevabı sözlükler üzerinden anlatmış, harf ve hece sırasıyla, terimlerin ve sözlerin sade bir tarifile açıklandığı eserler olarak tanımlamıştır. Sözlüklerin ilmi açıklamaya girmediğini de sözlerine eklemiştir. Ansiklopedinin ise sözlük şeklinde tertip edilen ve ilmi açıklama yapan eserler olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ilgili kelimenin tarihinden ve konu hakkındaki diğer araştırmalardan da bahsettiğini sözlerine eklemiştir. Sözlük benzeri eserlerden tek farkının bu olmadığını, yalnız ilmi terimleri ve feni tabirleri derinlemesine açıklayan bilimsel sözlüklerden da kapsamlı olduğu ifade edilmiştir. Bilimsel sözlüklerin coğrafya, tarih, bibliyografya ve biyografi içermediklerini, bunların yer aldığı eserlere “kamûs-ı a’lâm” veya “lûgat-ı seferiyye (dictionnaire bibliographique)” ismi verildiğini dile getirmiştir. *Muhîtü’l-Ma’ârif* in adı geçen bu iki eseri de kapsayan bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. *İkdâm*, *Muhîtü’l-Ma’ârif*’i ilk kaleme aldıkları zaman amaçlarının bir “Kamûs-ı Ulûm” ortaya çıkarmak olduğunu, *İkdâm*’ın eseri tanıttığı ilk makalenin başlığı da “Kâmusu’l-Ulûm”dur, Ş. Sami Bey’in eseri olan *Kamûsu’l-A’lâm*’dan sonra muhteviyatını daha da genişletmeye karar verdiklerini ifade etmiştir. Yine ilk makalede coğrafya ve “terâcim-i ahvâl” içermeyeceğini ifade ettikleri *Muhîtü’l-Ma’ârif*’i geçen 4 sene zarfında bu konuları da içerecek şekilde genişletmişlerdir.³⁹⁷

İkdâm’ın *Muhîtü’l-Ma’ârif*’in içeriğine dair yayınladığı son makale “Eserin Mâhiyet ve Mündericâtı” başlığını taşımakta olup, eserde maddelerin hangi bilgileri içerdiğini anlatmaktadır. Örnek olarak “hendese” hakkındaki malumatın ayrıntıları açıklanmıştır. Öncelikle bu terimin kökeni üzerine bilgi verildiği, daha sonra Türk

³⁹⁷ *İkdâm*, N. 2592, s. 1, 10 Eylül 1901.

diline nasıl girdiğinin gösterildiği ifade edilmiştir. Bu ilmin neleri kapsadığı, amacı ve nelerle uğraştığı bulunabilecek diğer bilgilerdir. Kim tarafından bulunduğu, nerede ve ne vakit ortaya çıktığı, hakkındaki farklı çalışmaların kim tarafından bir araya toplandığı, gelişim evrelerinin neler olduğu ve ne durumda bulunduğu kısacası tarihi hakkında da bilgiler içermektedir. Son olarak da “hendese”nin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde etkisi olan ilim dallarının hangileri olduğu bilgileri mevcuttur.³⁹⁸ Abonelik ile ilgili ise birden çok yazı olmakla birlikte bunlar benzer içeriklere sahiptir. Adı geçen yazılardan “Zevât-ı Müştereke” başlıklı Bir Muharrir imzalı makalede, bu eserin Osmanlıların medeni dünyada edindiği yerin nişanesi olduğu ifade edilmiştir. Bu sebeple abone sayısına bakılmaksızın formaların neşrine devam edileceğini, 2.000 aboneye ulaşma şartının aranmayacağını belirtmiştir. 470 aboneye ulaşıldığı³⁹⁹ ve 8 formanın neşredildiği bilgisi de verilmiştir. Bu 8 formanın taşra için posta ücretinin taahhütsüz 1 kuruş 10 para, taahhütlü 2 kuruş 20 para olduğu dile getirilmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere birinci cildin abone bedeli ise 1 mecdiyedir.⁴⁰⁰ Yine taşrada karışıklığa sebep vermemek adına 8 formada bir gönderim yapılacağı başka bir yazıda okuyucuya duyurulmuştur.⁴⁰¹ Birinci cildin sonlandığına dair duyuru 26 Ağustos 1902 tarihinde yapılmıştır. *İkdâm*'daki kayıtlara nazaran, bu cilt için toplam 2660 abone kaydedilmiştir.⁴⁰²

II. Abdülhamit'in tahta çıkışının yirmi altıncı sene-i devriyesinde başladıkları *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in ilk cildinin yayınına ikinci cildin de neşrinin sevincinin eklendiğini belirtmiştir. 1 yılda edinilen tecrübeye dayanarak, gelecek yıl içinde iki cilt neşrinin düşünüldüğünü de sözlerine eklemiştir.⁴⁰³ İkinci cildin yayınlanmaya başladığının duyurusu söylendiği gibi II. Abdülhamit'in tahta çıkış günü ilan edilmiş ve o güne kadar 38 abonenin kaydedildiği okuyucuya duyurulmuştur.⁴⁰⁴ İkinci cilde abone olanların duyurulduğu yazılarda, ikinci cilt için de abonelik ücreti 1 mecdiye

³⁹⁸ *İkdâm*, N. 2635, s. 3, 23 Teşrin-i Evvel 1901.

³⁹⁹ 470 abonenin dağılımı şu şekildedir: “Dünkü Toplam: 462 kişi, Bugün abone olanlar: Karahisâr-ı Sahîb eşrafından Galip Beyzade İzzetlû Bekir Rüşdü Bey, Bir zat-ı muhterem, Şileli Refetlû Raşid Efendi, Bir zât-ı muhterem, Siroz'da Kavaklı'da süvari yüzbaşlarından Fütuvvetlû Mahmud Efendi, Dimetoka taburu dördüncü bölüğü mülazımı Kızıltopraklı Seyyid Selami Efendi, Bolu Hamidiye-i Mekteb-i Rüşdî hat muallimi ve nafia komisyonu kâtibi Mehmet Cemal Efendi, Mekteb-i Sanayi Tarz-ı Mimari-i Arap Muallimi Mehmet Yusuf Efendi: Toplam 8 kişi, Genel Toplam: 470 kişi” *İkdâm*, N. 2618, s. 1, 6 Teşrin-i Evvel 1901.

⁴⁰⁰ *İkdâm*, N. 2618, s. 1, 6 Teşrin-i Evvel 1901.

⁴⁰¹ *İkdâm*, 2785, s. 1, 22 Mart 1902.

⁴⁰² *İkdâm*, N. 2937, s. 1, 21 Ağustos 1902.

⁴⁰³ *İkdâm*, N. 2944, s. 1, 28 Ağustos 1902.

⁴⁰⁴ *İkdâm*, N. 2948, s. 4, 1 Eylül 1902.

olarak belirlenmiştir. Bu yazılarda aynı zamanda birinci cildin satışına da devam edilmiş olup *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in birinci cildinin ücreti 20 kuruş olarak belirlenmiştir. Posta bedeli taahhütlü olmak kaydıyla sahil için 4 kuruş 30 para, iç bölgeler için 6 kuruş 10 para olarak belirlenmiştir.⁴⁰⁵ *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in abone kaydıyla ilgili son yazı 8 Kasım 1902'de yayınlanmış olup toplam 797 aboneye ulaşıldığı okuyucuyla paylaşılmıştır.⁴⁰⁶ Bu tarihten sonra *İkdâm*'da bu eserle ilgili başka bir yazı kaleme alınmamıştır. Cildin tamamlanıp tamamlanmadığı, kaç aboneye ulaşıldığı gibi sorulara cevap bulunmamaktadır.

Muhîtü'l-Ma'ârif'in içeriği ve abonelik hakkındaki bilgilerden başka bu esere yapılan olumlu eleştirilerin de *İkdâm*'da yer aldığı görülmektedir. *İkdâm*'ın Paris muhabiri Ali Kemal'in *Muhîtü'l-Ma'ârif*'i öven yazısı bu bağlamda değerlendirilebilir. Eserin 10 formalık kısmı eline geçtikten sonra yapmış olduğu değerlendirmede, Ali Kemal, eserin beklediğinden kat kat iyi çıktığını belirtmiştir. Ortaya bu kadar derin ve ayrıntılı bir eser konabileceğini düşünmediğini itiraf etmiştir. Her maddeyi tek tek okuduğunu ve ancak bu kadar ayrıntılı anlatılabileceğini vurgulamıştır. İçinde yer alan konularla ilgili diğer ülkelerde yazılmış kitapların çok azının Türk diline çevrildiğini, çevrilenlerin içeriğinin ise *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in yanında oldukça kısa kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca, Avrupalı bir gazeteci hakkında bile 10-15 satırlık bir biyografi bulunabiliyorken, Doğulu büyük kumandanlar, yazarlar vb. hakkında bilgi bulmanın neredeyse imkânsız olduğunu dile getirmiştir. *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in bu eksikliği de giderdiğini iddia etmiştir.⁴⁰⁷ Ali Kemal'in bu yazısından başka Edirne, Manastır, Konya, İşkodra vb. vilayet gazetelerinin de övgü dolu yazıları bulunmaktadır. Bu yazılar hemen aynı metni ihtiva etmekte, birinci cildin sonlanması ve ikinci cildin yayınlanmaya başlaması dolayısıyla *İkdâm*'ı tebrik etmektedir. Ayrıca *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in içeriğine değinerek oldukça faydalı bir eser olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁸

Bu bölümün girişinde de belirttiğimiz üzere, *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in konu edildiği makaleler iki kısımdan oluşmaktadır. Şu ana kadar yapılan değerlendirmeler ikinci kısma ait değerlendirmelerdir. *İkdâm*'da yer alan içeriğin birinci kısmını ise *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in konuları oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle muhteviyatında yer

⁴⁰⁵ *İkdâm*, N. 2978, s. 1, 1 Teşrin-i Evvel 1902.

⁴⁰⁶ *İkdâm*, N. 3016, s. 1, 8 Teşrin-i Sani 1902.

⁴⁰⁷ *İkdâm*, N. 2747, s. 3, 12 Şubat 1902.

⁴⁰⁸ *İkdâm*, N. 2985, s. 2, 8 Teşrin-i Evvel 1902, *İkdâm*, N. 2995, s. 2, 18 Teşrin-i Evvel 1902, *İkdâm*, N. 3010, s. 2, 2 Teşrin-i Sani 1902, *İkdâm*, N. 3012, s. 2, 4 Teşrin-i Sani 1902.

alan bilgiler öncelikle *İkdâm* sütunlarında okuyucuyla paylaşılmıştır. İlk olarak bilimlerin isimlendirilmesi üzerine yazılar yazılmış⁴⁰⁹, daha sonra felsefe konusu işlenmiştir.⁴¹⁰ Bundan sonraki içerikse tamamen dil bilimi konusundan oluşmaktadır. Dil konusunun felsefe, tarih ve bulunduğu durum yönünden inceleneceği ifade edilmiştir⁴¹¹ ki *Muhîtü'l-Ma'ârif*'in tanıtımında yer alan yöntemle uyusmaktadır. Bu bağlamda nutuk, kelam ve fiil ile edebiyat-gramer ilişkisi değinilen konulardan birkaçıdır. Bundan sonra imla bahsine başlanmış⁴¹², “İmlâ-yı mahreç (fonoloji), hurûf-ı imlâ” gibi konularda makaleler yazılmıştır.

Eserin yayınlanmasında bir düzen olmamakla birlikte 10 günden fazla ara verildiği olmamıştır. Bunun tek istisnası 1898 Ekim ayında verilen 3 haftalık aradır. Dil konusunda makalelerin yayınlanmaya devam ettiği bu dönemde, *Muhîtü'l-Ma'ârif* yayınlanmamış olmakla birlikte, çalışmamızın “Dil” kısmında ayrıntılı değindiğimiz üzere, ilgili konu *İkdâm*'ın diğer sütunlarında devam etmekteydi. Yine de bu durumun okuyucuda bir merak uyandırdığını ve *İkdâm*'a sebebini soran mektuplar gönderdiklerini yine gazeteden anlıyoruz. Nitekim dil ve imla konularından usanılmadığı, ellerindeki bilgi sermayesinin bitmediğini ya da okuyucuları dinlendirmek gibi bir amaçlarının olmadığını 23 Ekimde yazdığı makalede açıklamıştır. *Muhîtü'l-Ma'ârif*'e yine *İkdâm*'da yayınlanan *Cerîde-i Askeriye* başyazarı *Sefîne-i Belagât* müellifi Abdurrahman Süreyya Efendi'nin kaleminden çıkan “İmlâ ile İlgili” başlıklı makaleler sebebiyle ara verildiğini belirtmiştir. A. Süreyya Efendi'nin hicivleri karşısında susmanın ve onun yazılarını bitirmesini beklemenin daha uygun olacağını düşünüldüğü belirtilmiştir. Bundan sonra ise A. Süreyya Efendi'nin sözlerine bu makale dâhil olmak üzere birkaç yazıyla cevap verilmiştir.⁴¹³

*Mü'ellifât-ı Askeriye Tedkikâtı*⁴¹⁴: Yazarı gazetede belirtilmemekle birlikte Mehmet Tahir'dir. Askerlikle ilgili geçmişten o ana kadar ve yaşanmakta olan

⁴⁰⁹ *İkdâm*, N. 1215, s. 1, 3 Kanun-i Evvel 1897.

⁴¹⁰ *İkdâm*, N. 1229, s. 1, 17 Kanun-i Evvel 1897.

⁴¹¹ *İkdâm*, N. 1238, s. 2, 26 Kanun-i Evvel 1897.

⁴¹² *İkdâm*, N. 1377, s. 2, 13 Mayıs 1898.

⁴¹³ *İkdâm*, N. 1601, s. 3, 23 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1602, s. 2, 24 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1604, s. 2, 26 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1606, s. 3, 28 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1608, s. 3, 30 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1613, s. 3, 4 Kanun-i Sani 1898, *İkdâm*, N. 1621, s. 3, 12 Kanun-i Sani 1898, *İkdâm*, N. 1622, s. 3, 13 Kanun-i Sani 1898.

⁴¹⁴ Kitap üzerinde basım yeri ve yılı hakkında bir ibare bulunmamakla birlikte Rumi 1300 (m. 1884) tarihinde ders kitabı olarak okutulması uygun görüldüğü belirtilmiştir.

gelişmeleri anlatmaktadır. Mekteb-i Fünûn, Harbiye-i Şahâne, Erkân-ı Harbiye üçüncü sınıf öğrencilerine okutulmak üzere neşredilmiştir.⁴¹⁵

*Nazarî ve Amelî Demiryollar*⁴¹⁶: Yazarı, Miralay Şerafettin Bey'dir. Eserde, demiryollarına gelen sürece kadar ulaşımda yaşanan gelişmeler ve daha sonra demiryolları hakkında bilgiler aktarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde yayınlanan demiryolları ile ilgili ilk eser de budur.⁴¹⁷

*Rehber-i Umûr-ı Beytiyye*⁴¹⁸: Yazarı, Mabeyn-i Hümayun tercümanlarından İzzet Bey'dir. Forma forma yayınlanmaya devam etmektedir ve 527 sayfalık kısmı yayınlanmıştır. Ev işleriyle ilgili hemen her konudan bahsetmekte, erkek ve kadınların vazifelerinin neler olduğunu, çocuk bakımının önemini vb. konuları içermektedir. Bibliyografyanın yazarı, bu eseri "lûgat-ı aile" olarak da isimlendirmiştir.⁴¹⁹

*Rusça-Türkçe Lugat*⁴²⁰: Yazarı, Binbaşı Sedat Bey'dir. Bibliyografyada, Kiril alfabesinin ve Rus dilinin özellikleri anlatılmaktadır. Adı geçen sözlük 645 sayfa olup toplam 17.000 kelime içermektedir.⁴²¹

*Tercümân-ı Türkî ve Arabî*⁴²²: Yazarı belli olmayan bu eser, biri Arapça açıklamalı Türkçe sözlük ve Farsça izahlı Moğolca sözlükten oluşmaktadır. Hollanda'nın Leiden kentinde bulunan eserlerden yola çıkarak hazırlanmıştır. Hazırlanmasında Fransız müsteşrik Barbier de Meynard'ın büyük katkıları olmuştur. Kitabın en önemli kısmı olarak ilk bölümü gösterilmiştir ki zaten o kısım yayınlanmıştır. Kitabın Miladi XIII. yüzyılda, Mısır'da bir öğretmen tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Kitap 4 kısımdan oluşmaktadır. En büyük kısmı birinci kısım olup göğe, yere, ağaçlara, hayvanlara, yemeklere vb. şeylere dair isimleri ihtiva etmektedir. Diğer bölümler dilbilgisi ile ilgilidir.⁴²³

Târih-i Edebiyât-ı Osmâniye: "Bir Mecelle-i Cemîle" başlığıyla *İkdâm*'ın "Musâhabe" bölümünde yayınlanan bu değerlendirmenin Türkçeleştirilmiş özeti şu şekildedir: "Bu başlığı gören okuyucularımızın şaşırması tuhaftır. Çünkü

⁴¹⁵ *İkdâm*, N. 266, s. 3, 24 Nisan 1895.

⁴¹⁶ Rumi 1310 (m. 1895) yılında İstanbul'da Mahmûd Bey Matbaası'nda basılmıştır.

⁴¹⁷ *İkdâm*, N. 283, s. 3, 11 Mayıs 1895.

⁴¹⁸ Rumi 1316 (m. 1901) yılında İstanbul'da Ferîdiye Matbaası'nda basılmıştır.

⁴¹⁹ *İkdâm*, N. 2452, s. 3, 23 Nisan 1901.

⁴²⁰ Hicri 1310 (m. 1892) yılında İstanbul'da Matbaa-i Osmâniye'de basılmıştır.

⁴²¹ *İkdâm*, N. 273, s. 3, 3 Mayıs 1895.

⁴²² Hicri 1283 (m. 1867) yılında Kahire'de Bulak Matbaası'nda basılmıştır.

⁴²³ *İkdâm*, N. 90, s. 3, 30 Teşrin-i Evvel 1894, *İkdâm*, N. 166, s. 4, 14 Kanun-i Sani 1895.

edebiyatımızın şimdiye kadar ciddi bir tarihi yazılamadı. Her ne konuda olursa olsun tarih kitabı yazmak zor iştir ve bizde bunu yapabilen pek çıkmıyor. Edebiyatımızın bir tarihi yoktur desek, buna edebiyatçılar dâhil kimsenin itirazı olmayacaktır. Ancak İtalyan bir tarihçi için bu geçerli değildir. Yazarlarımızdan biri sahafları gezerken Fransızca kaleme alınmış 3 ciltlik bir Osmanlı Edebiyat Tarihi kitabına rastlamıştır. Bu eser 1789'da Paris'te yayınlanmıştır.⁴²⁴ Ön yüzünde bir tuğra vardır. Her cildi 250 sayfa olup tevazudan olmalı ki eserine *Edebiyât-ı Türkiye* ismini vermiştir. Yoksa bu denli kapsamlı bir kitaba “Ma’ârif-i Türkiye” ismini de verebilirdi. XVIII. yüzyıl yazarlarında bu tarz kullanıma genellikle rastlanır. Bu eser 1781-1786 yıllarında ticaret ve ziyaret için İstanbul'a gelen Toderini isimli İtalyan bir papaz tarafından kaleme alınmıştır. Toderini, 5 sene İtalya elçisinin yanında kalmış ve Osmanlıca Devleti'ni tetkik etmiştir. Hem devletin siyasi, askeri ve ekonomik hem de din, dil, edebiyat ve toplumsal yapısıyla ilgili ayrıntılı çalışmalar yapar. Kendisi çalışmaları hakkında “araştırmalarımı İstanbul'da yayınlanmış Arapça ve Farsça eserlere yoğunlaştırdım. Haritalar, takvimler, çeşitli saatler aldım. Astronomiye, matematiğe ve deniz bilimlerine ait Osmanlıların ürettiği tüm aletleri arıyordum. Bu sırada Türkiye'ye ait bilgiler içeren kitaplar okumaktan da geri durmuyordum. İstanbul'da matbaa baskısı Fransızca ve Türkçe dilbilgisi kitabından, dile ait bilgiler ediniyordum. Bu çalışmalarım sırasında İstanbul'da basılan kitapların tarihini yazmak fikri aklıma düştü. Amacım hem Arapçaya tercüme olan hem de Avrupa'dan getirilen kitapların bir fihristini hazırlamaktı. Türklerin bilimlerine, yazarlarına dair geniş bilgiler olduğunu gördüm. Bunun üzerine çalışmayı geliştirerek Osmanlı edebiyat tarihini yazmak fikrine kapıldım.” açıklamalarında bulunmuştur. Toderini'nin Türkçe, Arapça ve Farsçaya yeteri kadar vakıf olmaması nedeniyle eseri bu noktadan büyük bir noksanlık taşır. Kaynaklarla yetinmeyerek kendi görüşlerini de eserine koymuştur. Üslup ve ifadesi de gayet güzeldir. Hülasa bu eser bize

⁴²⁴ Ağâh Sırrı Levend eserin orijinal isminin *Letteratura Turchesca* olduğunu belirtmiş ve basım yılı olarak 1787 yılını vermiştir. Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 506. Mahmut Adnan Gökçen de Toderini'nin bu eserini *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)* ismiyle çeviren Ali Berktaş'ın bu çevirisine yaptığı eleştiride, kitabın basım yılını vermemekle birlikte *İkdâm*'ın basım yılı olarak verdiği 1789 yılını adı geçen eserin Fransızcaya tercüme edilme tarihi olarak vermiştir. Mahmut Adnan Gökçen, “G. Toderini'nin *Letteratura Turchesca* Unvanlı Eserinin *De la littérature des turcs* Başlıklı Fransızca (A. de Courmand) Tercümesinden Türkçe'ye Yapılan Çeviri Üzerine Bir Eleştiri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 42, 2013, s. 383-384.

göstermiştir ki o zaman Batı, Doğuyu daha iyi tanıyordu. En azından tanımak istiyordu.”⁴²⁵

Türk Şiirleri: Yazarı Rezaizade Mahmut Ekrem'dir. “Türk Şiirleri” başlığıyla kaleme alınan metnin Türkçesi şu şekildedir: “Edebiyât külliyyâtımız bu eserle bir kat daha kıymet kazanmıştır. Doğal ve hissi bir şairin eski Türk şiirini yeniden canlandırmak amacıyla vücûda getirdiği bu kitap, Osmanlılığın yüksek hissini 600 yıl önceki hakikati içinde bir tasvir örneği olarak görülebilir. *Türk Şiirleri* eseri hiçbir yerinde gerekli görülmedikçe Arapça ve Farsça bir tabir kullanmamıştır. Ayrıca, bu zamana kadar bu konuda hazırlanmış eserlere göre, dili ve vardığı felsefi hükümler noktasından üstündür. Türk şiirlerinin tamlama, vezin gibi özellikleri yanında ifade yönüyle de Anadolu köylerinde duyulan milli ahenge uygundur. Bu güzel sözlerin bir çoban dilinden de ayrı, nazik ve ince olabilmesinin bir nedeni de budur. Türk şiirlerini bu tarzda, bu güzellikte ancak dilin inceliklerini bilen, edebi sanatlarına vakıf biri yazabilirdi.”

*Vücûd-ı Beşer*⁴²⁶: Yazarı Tabip Yüzbaşı Şerafettin Mağmumi Bey'dir. Sağlıkla ilgili uzun bir değerlendirme yazısıyla başlamaktadır. Yunandan Mısır'a kadar tıbbın geçirdiği evreler anlatılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde tıp eğitiminin II. Mahmut zamanında açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ile başladığı vurgulandıktan sonra yaşanan gelişmeler özetlenmiştir. Kitabın içeriği tıp okuyan öğrencilere insan vücudunu tanıtmayı amaçlamaktadır.⁴²⁷

*Usûl-ı Ta'biye*⁴²⁸: Yazarı, Mekteb-i Harbiye öğrencilerinden Esat Efendi'dir. Eser harp tekniklerini konu edinmiştir. Avrupa'da kaleme alınmış bir kitabın tercümesi olmayıp, konu hakkında daha önce yazılmış Almanca, Fransızca ve Osmanlıca eserlerin incelenmesiyle vücuda getirilmiştir. İki ciltten müteşekkil olup ilk cildi 224, ikinci cildi 340 sayfadır.⁴²⁹

⁴²⁵ *İkdâm*, N. 1976, s. 3, 2 Kanun-i Sani 1900, *İkdâm*, N. 1979, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1900, *İkdâm*, N. 1996, s. 2, 22 Kanun-i Sani 1900.

⁴²⁶ Hicri 1310 (m. 1892) yılında İstanbul'da Nişân Berberyân Matbaası'nda basılmıştır.

⁴²⁷ *İkdâm*, N. 13, s. 4, 14 Ağustos 1894.

⁴²⁸ Rumi 1309-1310 (m. 1893-1894) tarihlerinde İstanbul'da Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahâne Matbaası'nda basılmıştır.

⁴²⁹ *İkdâm*, N. 173, s. 2, 21 Kanun-i Sani 1895.

1.5. İkdâm Matbaası, Gazete Çalışanları ve Muharrirler

1.5.1. İkdâm Matbaası

İkdâm Gazetesi'nin yayına hazırlandığı ve basıldığı yer olan İkdâm Matbaası aynı zamanda gazetenin mutfağı olduğu için gazetenin tamamlayıcısı niteliğindedir. “İdarehanemizle münasebette bulunacak zevatın doğrudan doğruya İkdâm Matbaası'na müracaat buyurmaları rica olunur.”⁴³⁰ şeklinde yaptığı duyuruda görüldüğü üzere gazete ile matbaa bir bütündür. Ayrıca *İkdâm*'ın kaleme aldığı, “*İkdâm*'ı yayınlamaya başlayalı yaklaşık 11 ay oldu. Allah'a şükrolsun ki bu zaman zarfında hem yazarların hem de idârenin gayreti *İkdâm*'ı daha özel kıldı. Binaenaleyh bir cihetten sırf gazeteciliğe ait vezâifi ifâ ve gayret etmekle beraber diğer cihetten matbaacılığa ait umûr ve husûsu da deruhte etmek üzere lazım gelen tedabire müracaat edilmiş olduğundan, bugünkü günde *İkdâm* Matbaası en cesim müellifât ve kitabı cüzî bir zamanda tab' ve neşretmeye muktedir olacak hale gelmiştir.” şeklinde özetlenebilecek metin, belirtilen ilişkiyi gösteren diğer bir kanıttır. Bu yazının devamında *İkdâm* Matbaası'nın hizmet alanları da okuyucuya duyurulmuştur. Buna göre, kitap bastırmak arzusunda olanlara hizmet sunacağını, taşradan kitap bastırma talebinde bulunacaklara doğrudan doğruya kendileriyle iletişime geçmelerinin kâfi olacağını beyan etmiştir. İkinci olarak gerek taşrada gerekse İstanbul'da yaşayan okuyucularının her işlerini takip edeceklerini vaat etmiştir. Son vazifesini ise her türlü evraklarının “Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice, Almanca, İngilizce, İtalyanca ve Rusça” dillerinde tercümesini yerine getirmek olarak ifade etmiştir.⁴³¹ Ayrıca Posta ve Telgraf Nezareti ile Dâhiliye Nezareti'nin evraklarını bastığı, belgelerden anlaşılmaktadır.⁴³²

İkdâm Matbaası'yla ilgili matbaada basılan kitaplar dışında, gazetede fazla bilgi bulunmamaktadır. Az sayıdaki bilgileri içeren yazılardan ilki, matbaada kullanılmaya başlanacak olan “Litoğrafya” makinesinin getirilişini konu edinmiştir. “Arz-ı Şükran ve İ'tizâr” başlığı altında kaleme alınan makalede II. Abdülhamit'in inayetiyle kurulan *İkdâm*'ın kısa zamanda okuyucuların teveccühüne nail olduğu ifade edilmiştir. Bu teveccüh neticesinde *İkdâm*'ın satışlarının arttığı ve eldeki

⁴³⁰ *İkdâm*, N. 426, s. 1, 1 Teşrin-i Evvel 1895.

⁴³¹ *İkdâm*, N. 295, s. 1, 23 Mayıs 1895.

⁴³² Posta ve Telgraf Nezareti tarafından hazırlatılan evraklar için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 2462/184600, 06 Şevval 1322, Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlatılan evraklar için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 2574/192997, 5 Rebiulevvel 1323.

makineyle bu talebe cevap verilemediği yine Ahmet Cevdet tarafından dillendirilmiştir. Bunun sonucu olarak baskı işi sabah saatlerine kaldığından, şehir dışındaki okuyucular gazeteye erken saatte ulaşamadıkları için şikâyeteye başlamışlardır. Gazete satıcılarına sabah 9,30'da gazeteleri verdiklerini fakat yeterli sayıda nüshayı teslim edemediklerini belirterek uzak mahallerde yaşayan okuyucuların şikâyetlerinin temelinde bu durumun yattığını ifade etmiştir. Şikâyetlerin önüne geçmek için Augsburg adlı Alman fabrikasına yeni bir baskı makinesi siparişini verdiklerini belirtmiştir. 6,5 metre uzunluğunda, 3 metre genişliğinde ve 10 ton ağırlığında olan makinenin bu özelliklerini de okuyucularıyla paylaşmıştır. Ayrıca makinenin her iki taraftan kâğıt alabildiği ve saatte 4.000 nüsha gazete basabildiği ayrıntılarına da değinmiştir. İkdâm Matbaası'na getirilen bu makinenin Osmanlı coğrafyasında kullanılan en büyük baskı makinesi olduğu iddiasını da okuyucularıyla paylaşmıştır.⁴³³

Resmi yazışmalara bakıldığında makinenin 1894 yılı Ekim ayında İstanbul'a ulaştığı ve Ahmet Cevdet'in "terakkîyât-ı ilmiye ve fenniyyeye hizmet için" gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep ettiği anlaşılmaktadır.⁴³⁴ Şurâ-yı Devlet'te alınan kararda, "her ne kadar yurtdışından getirilen makinelerden vergi alınmayacağı kayıt altına alınmış olsa da matbaalar sanayi tesisi sayılamayacağından" gerekçesiyle bu talep reddedilmiştir.⁴³⁵ Yeni edindiği baskı makinesiyle ilgili diğer makalesinde tekraren II. Abdülhamit'in inayetinden ve bu makineye neden ihtiyaç duyulduğundan bahsetmiştir. Makinenin büyüklüğünden hareketle elle baskı yaptırılmasının mümkün olmadığını, bu yüzden havagazı ile çalışan motor kullandıklarını belirtmiştir. Ayrıca 28 gündür faaliyette olduğunu da sözlerine eklemiştir. Bir önceki makalede şikâyeteye konu olan yetersiz nüsha probleminin ortadan kalkmasıyla okuyucuların *İkdâm*'ı takdir etmeye başladıklarından bahsedilmektedir. Okuyucularının artık müvezzilerden "daha basılmadı" lafzını duymayacaklarını beyan etmiştir.⁴³⁶

İkdâm'ın övünç kaynağı olan baskı makinesinin sarf malzeme temininin genellikle yurtdışından karşılandığı resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Farklı zamanlarda yapılan alımların en büyük kısmını mürekkep alımları oluşturmaktadır.

⁴³³ *İkdâm*, N. 48, s. 1, 18 Eylül 1894.

⁴³⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, N. 302/12, 29 Rebiulahir 1312.

⁴³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, N. 536/40168, 19 Cemazeyilahir 1312.

⁴³⁶ *İkdâm*, N. 166, s. 1, 14 Kanun-i Sani 1895.

Toplam 3911 kg mürekkep ithal edilmiştir.⁴³⁷ Mürekkepten başka sair malzemelerin de ithal edildiği görülmektedir. Bu malzemelerin büyük kısmı Almanya'dan alınmıştır. Bir makine plakası ve teferruatı⁴³⁸, 2 adet otomatik makine tahtası⁴³⁹, 100 kg tutkal⁴⁴⁰ ve 3 kutu pirinç çizgi⁴⁴¹ bunlardan birkaçıdır. Almanya'dan farklı olarak Paris'ten 4 adet makine fanılası, 600 metre makine şeridi ve 20 adet sayfa çemberi⁴⁴² ve Marsilya'dan 40 kg tutkal, 9 metre makine fanılası ve 200 metre makine şeridi ithal edilmesi⁴⁴³ örneklerinde görüldüğü gibi Fransa'dan da alım yapılmıştır. Matbaada kullanılan harflerin temini içinse Mekteb-i Sanâyi-i Şâhane'nin kullanıldığı görülmektedir. Matbaada kullanımda olan harflerin eskimesi gerekçe gösterilerek muhtelif zamanlarda 100 kıyye⁴⁴⁴, 16 puntoluk 1.000, 12 puntoluk 700 ve 24 puntoluk 200 kıyye olmak üzere toplam 1.900 kıyye⁴⁴⁵ bu alımlardan bazılarıdır. Bununla birlikte klişe ve kalıp ihtiyacının Mekteb-i Sanâyi-i Şâhane'den temin edilemediğini 59 klişe ve 1 paket kalıp alımının yurtdışından yapılması göstermektedir.⁴⁴⁶

1.5.2. Gazete Çalışanları

“Gazete çalışanları” ifadesi içerisinde matbaa çalışanlarını da barındırmaktadır. Ahmet Rasim'in yaptığı bir tasnifte bu sayı 25'i bulmaktadır.⁴⁴⁷ Bu durum yukarıda zikredildiği üzere fiziki ortamın paylaşılmasının bir sonucu olarak ortaya çıktığı gibi matbaa ve gazetenin ortak gereksinimlerinden dolayı da bir gereklilik halini almıştır. Örneğin, *İkdâm*'da yer alan Fransızca tercüman ilanına göre her gün 05.00 ile 11.30 saatleri arasında matbaada bilfiil çalışacak, eli çabuk ve yazdıkları tashih istemez birisi aranmaktadır.⁴⁴⁸ İstenilen özellikler incelendiğinde

⁴³⁷ Almanya'dan; 1902 yılı Eylülünde 1.100 kg, 1903 yılı Martında 500 kg, 1903 yılı Kasım ayında 300 kg, 1904 yılı Eylül ayında 1160 kg ve hani ülkeden alındığı belli olmayan 1901 yılı Ekim ayında 851 kg mürekkep alınmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 583/74, 18 Cemazeyilahir 1320. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 661/57, 4 Zilhicce 1320. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 794/9, 24 Şaban 1321. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 866/88, 19 Rebiulahir 1322. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2538/109, 18 Cemazeyilahir 1319.

⁴³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 937/23, 4 Muharrem 1323.

⁴³⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 799/21, 12 Ramazan 1321.

⁴⁴⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 891/6, 2 Rebiulahir 1322.

⁴⁴¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 452/15, 6 Zilhicce 1319.

⁴⁴² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 891/6, 11 Receb 1322.

⁴⁴³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 1115/42, 19 Receb 1324.

⁴⁴⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 771/51, 1 Receb 1321.

⁴⁴⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 944/28, 29 Muharrem 1323.

⁴⁴⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 1067/5, 14 Safer 1324.

⁴⁴⁷ Ahmet Rasim'in ifade ettiği bazı çalışanlar şunlardır: “Meşhur edipler ve mümtaz şahsiyetler, Meşhur şairler, Başmuharrirler, Makale Yazarları, Müellifler, Muhabirler, Musahhihler.”

⁴⁴⁸ *İkdâm*, N. 874, s. 1, 22 Kanun-i Evvel 1896.

matbaaya alınacağı duyurulan bu tercümanın aynı zamanda gazeteye gelen yabancı dilde kaleme alınmış telgrafları ve makaleleri de tercüme edeceği anlaşılmaktadır. Ayrıca *İkdâm*'da Almanca bir tercüman alım ilanında da benzer ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. İlane göre tercümanın hatasız tercüme yapması ve saat 6'dan sonra matbaada bulunması istenmektedir.⁴⁴⁹ Tercümanlardan başka muhasebe memurlarının da matbaanın ve gazetenin işlerini bir arada yürüttüğü düşünülebilir. Bununla birlikte bu çalışanlar hakkında fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Yalnızca ayrıntısına vakıf olunamayan bir belgede *İkdâm* Matbaası muhasebe memuru Hacı Osman Faiz Efendi ismi geçmektedir.⁴⁵⁰

Ahmet Rasim'in *İkdâm*'ın kuruluşunun yirmi altıncı yıldönümü üzerine Vakıf Gazetesi'nde kaleme aldığı makalede, yayın hayatına ilk başladığı zamanki kadrosu bulunmaktadır. Ahmet Rasim, kendisinden başka Hüseyin Daniş, Zeki Mugamiz, Babanzade İsmail Hakkı, İskender Frer, Kasap Teodor'u yazar, Necip Asım, Hikmet ve Hüseyin Rahmi'yi yazı işleri yardımcıları olarak belirtmiştir. Bunlardan başka İngilizce tercümanı Cemal, Ermenice tercümanı Karnik, başmürettib Derviş Mehmet ve makineci Yorgi isimleri zikredilen diğer çalışanlardır.⁴⁵¹ Süleyman Tevfik de anılarında *İkdâm*'ın Osmanlı-Yunan Savaşı muhabirinin Mustafa Reşit olduğunu dile getirmiştir.⁴⁵²

Ahmet Cevdet'in gazetesinin tatil edilmesi üzerine kaleme aldığı ve çalışmamızın "Şekil ve İçerik Özellikleri" başlığında değinilen belgeye göre *İkdâm*'ın 1903 yılında 150 çalışanı bulunmaktadır. *İkdâm*'ın kendi satırlarında ismini zikrettiği tek çalışanı sermürettibi Yuvan Efendi'dir. Adının geçtiği ve Yuvan Efendi'nin bizzat kaleme aldığı "Mürettipler" başlıklı iki makalede şahsıyla alakalı bilgiler değil, mürettiplerin sorunlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. *Tarık*, *Sabah* ve *Servet* gazetelerinin de sütunlarına yansıttığı bir tartışma üzerine kaleme alınan bu makalenin temelinde, mürettip ve müvezzilerden 5 kuruş tezkere parası alınması kararı bulunmaktadır. Sabahlara kadar çalışmak mecburiyetinde olan mürettiplerin sorunlarına dikkat çekildiği için Yuvan Efendi diğer gazetelere teşekkür etmiştir. Bu teşekkürün bir serzeniş içerdiği ise birkaç satır sonra ortaya çıkmaktadır. *Sabah* ve *Servet* gazetelerinin mürettipleri savunmasındaki asıl maksatlarının, mürettiplerin

⁴⁴⁹ *İkdâm*, N. 2829, s. 1, 5 Mayıs 1902.

⁴⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. SAİD*, 155/35, 29 Zilhicce 1303.

⁴⁵¹ Vakıf'ten aktaran, Çapanoğlu, *Basın Tarihimize Dair Bilgiler ve Hatıralar*, s. 52.

⁴⁵² Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e 50 Yıllık Hatıralarım*, s. 118.

esnaf sayılması durumunda 10-15 kuruşa gecelere kadar çalıştıramayacaklarını anlamaları olduğunu iddia etmiştir. 25 yıldır çeşitli matbaalarda çalıştığını dile getiren Yuvan Efendi, hastalanıp bir gün işe gelemeyen mürettibin yevmiyesini kesmeyene rastlamadığını söylemektedir. Gazetelerin senelik 5 kuruşluk tezkereye karşı çıkmalarındansa yevmiyelere 1'er kuruş zam yapmalarının daha doğru olacağını düşünmektedir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde *Sabah* ve *Servet* gazetelerinde mürettiplerin hangi şartlarda çalıştırıldıklarına da değinmektedir. İddiasına göre *Sabah*'ta en çok 8-9, günlük ve haftalık 5-6 gazete çıkaran *Servet*'te ise ancak 13-15 mürettip çalışmaktadır. Yuvan Efendi, kaleme aldığı yazının tamamen kendi fikirlerini içerdiğini, meslektaşlarının konu hakkında ne düşündüklerini bilmediğini de sözlerine eklemiştir.⁴⁵³ Makalesinin sonunda bu ifadelerle yer vermesinin anlamlı olduğu 8 gün sonra kaleme aldığı yazıdan anlaşılmaktadır. Yuvan Efendi, kendisinin kethüdalığa talip olduğu iddialarının gündeme getirildiğini, mürettip arkadaşlarının çoğunun aleyhinde sözler sarf ettiğini belirtmiştir. Bu sözlere şiddetle karşı çıkarak bazı teknik bilgiler paylaşmıştır.⁴⁵⁴

Sermürettib Yuvan Efendi'nin *İkdâm* çalışanı olduğuna dair ibare olan bir belgede ise başka bir *İkdâm* çalışanının daha ismine rastlanmıştır. Bu zat, *İkdâm*'da makinist olarak görev yapan Arşak Efendi'dir. Her ikisinin konu edildiği belge sansür memuru ile yaşadıkları problemle ilgilidir. Meclis-i Kebir-i Maarif azası olan ve olay günü sansür memuru olarak görev yapan Hamdi Bey'in kendilerine karşı takındığı tavır için şikâyetçi oldukları ve mahkemece haklı buldukları anlaşılmaktadır. Belgenin devamındaysa *İkdâm*'ın adı geçen iki çalışanına, sair gazetelere olayın konu edilmemesi için Hamdi Bey ile uzlaşmaları tavsiye edilmektedir.⁴⁵⁵ Adı geçen çalışanlardan başka, belgelerde ismi zikredilen bir zat daha bulunmaktadır. Kale-i Sultânîye'ye gitmek için mürur tezkeresi talebini içeren bu belgede, talep sahibi olarak *İkdâm*'da müretteplik yapan Hasan Basri Efendi ismi geçmektedir.⁴⁵⁶ Yuvan Efendi'nin *Sabah* ve *Servet* gazetelerinde çalışan müretteplerle ilgili verdiği sayılar göz önüne alınırsa, *İkdâm*'ın teknik işlerle meşgul çalışanlarının sayısının daha fazla olduğu düşünülebilir.

⁴⁵³ *İkdâm*, N. 1713, s. 3, 14 Nisan 1899.

⁴⁵⁴ *İkdâm*, N. 1721, s. 2, 22 Nisan 1899.

⁴⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1561/117043, 15 Cemazeyilahir 1318.

⁴⁵⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2253/99, 28 Cemazeyilevvel 1317.

Mürettip ve makinist gibi teknik işlerle meşgul çalışanlardan başka, gazetenin “Şu’ûnât-ı Umûmîye” içinde farklı vilayet ve beldelerden gönderilen ve Osmanlı-Yunan Savaşı’nda alandan gelen haberlerde yer alan “muhabir-i mahsus” ibaresinden anlaşılacağı üzere muhabirleri de bulunmaktadır. *İkdâm*’a en uzun süre hizmet etmiş ve esasında “muharrir” olarak vazifeli bulunmasına rağmen bazı makalelerinin başında “Paris muhâbir-i mahsûsu” olarak takdim edilen Ali Kemal gelmektedir. Yine *İkdâm*’a makaleleriyle katkı sağlayan Ebu’l Burhan da muhabir olarak vasıflandırılmıştır. *İkdâm*’ın “Berlin muhâbir-i mahsûs”u olarak 1898-1899 yılları arasında görev yapmıştır. *İkdâm* muharrirlerinden biri olduğu belirtilen fakat imzalı hiçbir yazısı olmayan İsmail Zühtü hakkında ise muhabirlik yönünün “çok iyi” olduğu ifade edilmiştir. Bu tespitin yapılmasındaki ana etmen ise Almanya İmparatoru ve İmparatoriçesinin İstanbul ziyaretinde gösterdiği gazetecilik başarısı yatmaktadır. Okuyucular tarafından takdir toplayan “merasim” makalesi buna kapı aralamıştır.⁴⁵⁷ Bu sebeple İmparator ve İmparatoriçenin Suriye seyahatini de İsmail Zühtü’nün takip etmesine karar verilmiş ve bu karar okuyucuya duyurulmuştur.⁴⁵⁸ İran şahını karşılama merasimine de İsmail Zühtü’nün katılacağı okuyucuya duyurulurken “hey’et-i tahrîrîyemizden” ibaresinin konulması, muharrir ve muhabir arasındaki geçişkenliğin diğer bir örneğini teşkil etmiştir.⁴⁵⁹ Osmanlı-Yunan Savaşı devam ettiği sırada *İkdâm* Matbaası’na çekilen telgrafların altında imzası bulunan Raşid, Adil ve Tevfik’in *İkdâm* muhabiri oldukları iddia edilebilir.⁴⁶⁰

Yukarıda isimleri zikredilen muhabirlerden başka, *İkdâm*’da muhabir olarak görev yapan gazetecilerle ilgili bilgiye ulaşmak için hatıratlardan ve dönemi konu alan çalışmalardan yardım alınmalıdır. Çapanoğlu bazı hatıratlara dayanarak kaleme aldığı kitabında, *İkdâm*’da muhabir olarak görev yapan Macit (Çetin) isimli bir şahıstan bahsetmektedir. Macit (Çetin)’in, gazetelerin istihbarat işlerinde çalışanların “piri” olduğunu ifade etmiştir. Ahmet Rasim, Salih Zeki gibi dönemin ünlü yazarlarıyla arkadaşlığı olduğunu belirtmiştir. Macit (Çetin), *Sa’âdet Gazetesi*’nden 1897 yılında *İkdâm*’a geçmiş ve ilk olarak telgrafhanede muhavere işlerine bakmıştır.

⁴⁵⁷ Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerden bahsettiği bir eserinde İlber Ortaylı, *İkdâm*’ın bu haberi inandırarak yaptığını belirtmiştir. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Alkım Yayınları, 2006, s. 82.

⁴⁵⁸ *İkdâm*, N. 1541, s. 1, 24 Teşrin-i Evvel 1898.

⁴⁵⁹ *İkdâm*, N. 2244, s. 1, 27 Eylül 1900.

⁴⁶⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. MTV, 155/100, 25 Zilkade 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. MTV, 155/129, 25 Zilkade 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. MTV, 157/56, 17 Zilhicce 1314, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. MTV, 157/171, 21 Zilhicce 1314.

Kendi ifadesiyle görevi “vilayetlerden Dâhiliye Nezareti’ne gelen telgrafları, başka nezaretlere gelen telgrafların içinde gazeteye yarayacak havadisleri” *İkdâm*’a vermektedir. Ayrıca devlet dairelerinde dolaşarak eşkıya yakalanması, kuraklık haberleri gibi haberleri toplamakla uğraştığını belirtmiştir. Yapmış olduğu hizmete karşılık, *İkdâm*’dan 10 günde bir 2 İngiliz lirası aldığını da sözlerine eklemiştir. 1901 yılında taşraya tayin olduktan sonra da *İkdâm*’a haber göndermeye devam etmiştir. Hatta Selanik’te bulunan Osmanlı Bankası’na yapılan saldırıyı ilk olarak kendisinin İstanbul’a haber verdiğini, *İkdâm*’ın o dönem tirajının 30.000 bine çıkmasında büyük katkısı olduğunu iddia etmiştir. 1907 yılında İstanbul’a döndükten sonra *İkdâm*’da çalışmaya devam ettiğini fakat bu sefer musahhih (düzeltici) olarak görevlendirildiğini söylemiştir.⁴⁶¹

“Gazetecilik bir fendir. Sade bir fen değil, bir heyet-i mecmû’â-yı fünûndur.”⁴⁶² *İkdâm*’da gazeteciliğin ne olduğuyla ilgili bu kısa tanım yapılmıştır. Bununla birlikte Macit (Çetin) örneğinde görüldüğü üzere, bir kişinin gazetede farklı işlerle meşgul olduğu bir vakadır. Meslekte profesyonelleşmenin henüz olmadığı bu dönemde bir kişinin haber toplaması, musahhih olarak görev yapması, telgraf merkezinde çalışması gibi işleri yapması olağandır. Bununla birlikte XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gazetecilik mesleğine yönelik eğitim veren kurumların ortaya çıkmaya başladığı da görülmektedir. Nitekim Roma’da yapılan bir toplantıda gazetecilik okulu açılması kararı alınmıştır. Okuyucularının bu habere inanmayabileceğini ifade eden *İkdâm*, Lizbon’da dahi bir okul açılması için toplantı tertip edildiğini duyurmuştur. Okul programının iskeletini, gazete idaresi ve gazetecilik mesleği oluşturacak olup siyaset, askerlik ve diyanet dersleri de anılan programda olacaktır. İlançılıkla ilgili derslerin ilave edilmesinin düşünüldüğü ve uygulamalı olarak haber toplama ve yazma eğitimi de olacağı belirtilmiştir.⁴⁶³

Bir muharririn “Cerâ’id-i Osmâniye ve Üslûb-ı İfâde” başlığıyla kaleme aldığı yazı dizisinde, gazetecilerin eğitimi olmamasından kaynaklanan problemler dile getirilmiştir. Adı geçen yazı dizisinde ilk olarak yabancı gazetelerin birinden tercüme yapan bir yazarı konu edinmiştir. Bacon hakkında kaleme alınan yazıyı tercüme etmeye çalışan bu yazarın ne Bacon’dan, ne felsefeden ne de çağdaşlarından haberi olmadığını belirterek tek amacının ilgi çekici bir cümle bularak tercümesini

⁴⁶¹ Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, s. 15-17.

⁴⁶² *İkdâm*, N. 1822, s. 3, 1 Ağustos 1899.

⁴⁶³ *İkdâm*, N. 1572, s. 2, 24 Teşrin-i Sani 1898.

süslemektedir, demiştir. Bir başka örnek olaraksa *Times Gazetesi*'nden alınan bir metni “kıt” İngilizcesiyle çevirmeye çalışan bir yazarı vermiştir. “Bu milletin türlü cinslerine bizim matbaalarda rastlanır.” cümlesinde görüldüğü üzere Türk gazetelerinde çalışanlarla ilgili olumsuz eleştirileri sadece işlerini yapmalarıyla sınırlı değildir. Telaş ve yanardönerlikle suçladığı meslektaşlarında her türlü halin görülebileceğini dahi söylemiştir. Gazetede yeni işe başlayan birini örnek göstererek, getir götür işi için matbaaya alınan gencin dahi kendisini çevresine gazeteci olarak tanıtmakta bir beis görmediğini belirterek mesleğinin durumu hakkında tespit yapmaktadır.⁴⁶⁴

Gazetecilikle ilgili kaleme alınan başka bir musâhabede ise mesleğin zorlukları yaşanan bir olay üzerinden anlatılmıştır. Gazetecilikte tatil olmayacağını, dünya var oldukça bulunması gereken bir haberin hep var olacağını belirten bu yazar, birçok kimse iftarını yapıp eğlenceye giderken kendisinin Dreyfuslarla, Zolalarla yatıp kalkacağını yani işinin başında olacağını vurgulamıştır. Yaşadığı sıkıntının sadece bu olmadığını, kaleme aldığı makaleyi gazete yöneticisinin beğenmemesi durumunda olacağını da sözlerine eklemiştir. Kendisi yazı işiyle uğraşırken gazetenin diğer çalışanlarının da Avrupa gazetelerin tamamını okumak, telgraf ve mektupları incelemekle meşgul olduklarını, kısacası bütün gazete çalışanlarının aynı zorlukları çektiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁵

İkdâm'da yer alan “18 Seneden Beri” başlıklı yazı dizisinde Ahmet Rasim, gazete yazarlığına nasıl başladığını anlatmaktadır.⁴⁶⁶ Ahmet Rasim'in kendi gözünden tasvir ettiği gazete idarehanesi, gazetecilik mesleğinin fiziki ortamını ve bazı gazetecilerin tutumlarını anlatması bakımından önemlidir. Fen konularıyla ilgili ilk çevirilerinin *Cerîde-i Havâdis*'te yayınlanmasından hareketle anlattığı gazetenin *Cerîde-i Havâdis* olduğu iddia edilebilir. Adı geçen yazı dizisinin önemli bölümleri şu şekildedir:

Cebimde Fransız meşhûrlarından birinin mavi kaplı, kaba kâğıtlı, sık dizili bir nüshası, 30 paraya satılan Külliyyât-ı Bedi'î'nin fen kısmına ait kozmografya ile bir de Tabî'yye kitabı olduğu halde Cerîde-i Havâdis Matbaası'ndan içeri girdim. Bu hatve matbuât âleminde ilk attığım hatvelerden biridir. Evvelce Tercümân-ı Hakikat ceride-i muhteremesinde birkaç fennî makalem, şark edebî bir iki fikrâ-yı mütercimemi yayınlanmıştı. Fakat ben bununla kanaat edebilir miydim? Muharrir

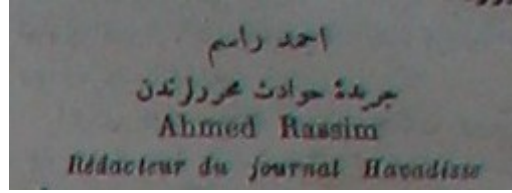
⁴⁶⁴ *İkdâm*, N. 2531, s. 3, 11 Temmuz 1901.

⁴⁶⁵ *İkdâm*, N. 1285, s. 3, 11 Şubat 1898.

⁴⁶⁶ Ahmet Rasim benzer bir anlatımı Vakıf Gazetesi'nde “Osmanlı Matbuatı” başlığıyla da yapmıştır. Vakıf'ten aktaran: Çapanoğlu, *Basın Tarihine Dair Bilgiler ve Hatıralar*, s. 37-40.

olmak isterim. Bir matbaanın içinde, kâğıt parçaları, hasır kırıntıları, kirli, dışarıyı göstermeyen kırık camları, kırık pencereci, razzesi çıkık kapılı, yağmurlu havalarda tıp tıp damlayan tavanlı, kırık dökük sandalyeli bir odada oturup yazı yazmak isterim. Gittiğim bir yerde filan gazete muharriri diye övünmek isterim.

Ah şimdiki muharrirler bahtiyârdırlar! O zaman kartvizit nerde? İsmi bile meçhul. O zaman bizde icat edilmiş olaydı daha kabul edilmeden evvel bir matbaaya koşar, derhal Türkçe Fransızca olmak üzere kartvizit yaptırırdım. Bu kartı şimdiki muharrirler gibi tiyatrolardan hokkabazlara, lokantalardan meyhanelere, yerine göre polislere ve belediye memurlarına vererek nâmımı gazete nüshalarından ziyade satardım.

Şekil 5: Ahmet Rasim'in örnek olarak gösterdiği kartvizit

Neyse cebimde kitaplarımla Cerîde-i Havâdis Matbaası'na girdim. İçerideki hamal yanıma yaklaşarak garip bir şive ile sordu: “- Kimi istiyorsunuz? - Müdür Efendi'yi. - Ne yapacaksın? - Biraz göreceğim. - İş var. - Benim de işim var.” Hamal beni süzdükten sonra müsâ'ade etti. Soldan ibtidâ' eden gıcırıtılı, korkuluğu ra'şedâr bir merdivenden tutuna tutuna çıktım. Ufak bir kapı açık, içeride bir nevi ama bir nevi karyola, adeta yatağa benziyor. Üzerinde kır sakallı elinde bir konyak şişesi, başı açık, sakalı bıyığına karışık, adeta entarili biri oturmuş, dik dik bakıyor. Daha sonra sofaya çıktım. İki oda karşı karşıyalar. Bu sefer de siyah bıyıklı, elleri kavuşuk bir uşak göründü. O söze girmeden ben: “- Müdür efendiyi görebilir miyim? - Ne yapacaksınız? - Biraz göreceğim. - Az bekleyin. İçeride birisiyle konuşuyor. Çıkınca haber veririm.” Sofada ayakta beklemeye başladım. Oturağa pek güvenemedim. Birkaç dakika sonra küçük odadan gittikçe yaklaşan öksürük sesi gelmeye başladı. Az önce gördüğüm adam geldi ve kanepeye oturdu.

Şayân-ı tedkîk bir vücut! Muttasıl pencereden dışarıya bakıyor. Boynu ince, baş nice zamandan beridir tıraştan mahrumiyet sebebiyle uzayan saçların yardımıyla hatt-ı tabi'âtından ziyade büyük, ense iki tarafı kalkık ortası çukur, buruşuk. Kulaklar adeta kıllı, hem top top kıllı. Alnı derin çizikler içinde, kaşlar uzamış, beş altı kılı fırlak. Mâbâkisi soluk, göz kapakları üzerine düşük, hufre-i aynîye tamamıyla aşikâr. Omuzlar geniş, fakat beden zayıf. Bacak bacak üstünde, ayaklarında terlik var. Bir şeyler düşünüyor. Arada başını sallıyor. Birden kâğıda bir şeyler yazmaya başladı. Durup durup yazmaya devam ediyordu. Anladım ki ya kaside, ya gazel ya da rubai yazıyordu. Biliyordum ki muharrir olanlar böyle akıllarına bir şey gelince hemen yazıverirler. İçeriden çıkan uşağa adamın kim olduğunu sorunca bana onun muharrir olduğunu ve içeriden başka birisinin olduğunu söyledi.

Bir zaman sonra müdür odasının perdesi açıldı. Şişmanca, top sakallı, tıknazca biriyle ondan daha zayıf, daha doğrusu az kuru, pardösülü biri çıktı. Kapının önünde bir şeyler daha fisıldadılar. Şişman olan bana doğru gelerek dedi ki: “- Ne istiyorsun oğlum? - Müdür Efendi'yi göreceğim. - Müdür benim. - Efendim zat-ı alinize... Ben bendeniz için bir şey söylemiş. - İsminiz ney? - Rasim. - Ha. Hatırladım. Peki! Peki! Gel bakalım!” Müdür efendinin arkasından tıs tıs yürüdüm. Camlı kapılı odaya girdik. Girdim ama derd-i hicâb beni birden bire tuttu. Artık

etrafımı göremiyordum. Yalnız bir ses kulağıma çınladı: “- Salih Efendi al sana bir çırak daha!”⁴⁶⁷

“Yarım saat sonra yavaş yavaş etrafa göz gezdirmeye başladım. Bir takım eşkâl-ı meçhûle var. Ta köşede biri oturuyor: Ayrı başlı, fesi tablalı, alnı düz... Ortadaki masanın diğer köşesinde biri daha oturmuş. Diğer adama dönüp dedi ki: “- Ekonomiye dair bir şey yazmak istiyorum. - Pakala! - (Mal) sernâmesiyle yazacağım. Garblılar ne kadar zariftirler. - Bak efendim! Mal bir masdâr-ı Arabîdir. Şimdi tasrif edelim. Mal-ı meyl me’âlen: Meyl etti, meyl eder, meyl etmek. İnsan dünyada neye meyl eder? Servet ve samanın (zenginlik), refâh ve sa’âdetin esâsü’l-esâsı olan mala değil mi? - Öyle ya! Kadınları bile mal canın yongasıdır derler. - Ne derler? - Mal canın yongasıdır derler. O sırada orada olan bir şair lafa karıştı. - Sen de mağrîbiye döndün!” nüktesiyle pencere önüne kadar gitti. Sehpanın etrafında ütülü gömlekli, kravatlı, boyalı ayakkabılı tercüme yapan bir kişi daha var.

Oraya buraya bön bön bakan biri olmaktansa çalışıp işini yapan biri olarak görünmenin daha doğru olacağını düşünerek cebimde bulunan hikmet-i tabî’iyyeyi çıkardım. Daha önceden içinde geçen Fransızca kelimelerin anlamlarını baktığım bölümü açtım. Masada duran hokkayı ve kâğıdı alarak “kırmızı kar, siyah kar” ünvanlı bölümü tercüme yapmaya başladım.

Hayatın her devresi için bir emel, bir ümit vardır. Benim de o zamandaki emelim şöyle bir makale ile başmuharririn nazar-ı dikkatini celp etmek, karı kırmızı ve siyaha benzetecek kalem gücüyle muharrirlerden ve başmuharrirden aferin almaktı. Bunun hayata geçmesi için evvela kitabete kuvvet vermek lüzum değil mi? Öyle ise bu kuvveti nereden bulmalı? Kar kelimesiyle kırmızı ve siyah sıfatlarını evvel emirde Arapçaya (selc-i ahmer ve selc-i esved) şeklinde tercüme ederim. Şimdi ne yapmalı, ne yapılacak? Elbette başmuharrire verilecek. Aferin beklenilecek. Bir temennî ile yanaştım. Makâle-i fennîyeyi takdim ettim. Âdâb ile çekilerek yerime oturdum. Vay!!! Bizim makaleye aldırın bile yok. Başmuharrir önüne gelen kâğıtlara bir nazar attığı, ara sıra da üzerlerinde kalem oynattıktan sonra yanı başında mahsûsân açılmış delikten mürettiphaneye fırlattığı halde benimkini şöylece ileriye sürdü. Yine işiyle meşgul oldu. Öyle ya! Meşgul. Mal bendi yetişmiyor ki...⁴⁶⁸

“Kimse, muharririn anlamının gazeteci ve cerîdeci olduğunu bilmiyor. Hatta ben birine mesleğimi gazeteci olarak söylesem beni mevzi zanneder. Annemin gözünde dahi gazetecilik iyi bir şey değildir. Sen kalemini bırak da cerîdehânelere git. Seni ben bunun için mi okuttum der. Bense bu mesleğin ne derece önemli olduğunu anama göstermek arzusundaydım...

Aklıma birden başmuharririn dedikleri geldi. Ne de olsa ben yeni yetme biriydim. O ise 30 yıldır bu işin içindeydi. Hâlbuki ilim başka bir şeydir. Ben de bunu göstermek arzusundaydım. Ağır ağır soyundum. Geceliği giydim. Yükten ince bir şilte indirerek serdim. Deste deste kâğıtları önüme yığdım. Hokkayı, kalemi, lambayı yerli yerine koyarak sol tarafım üzerine boylu boyunca yattım. Ben en ziyade böyle çalışmayı seviyorum. Kulağımın dibinde top patlasa aldırmam. Hasta olduğum gecelerde dahi durmaksızın saatlerce bu şekilde çalışırdım. En büyük emelim başmuharrir olmaktı. Ben o orta masa gibi bir masada oturmalıyım. Bir tarafımda mütercimler, bir tarafımda muharrirler ahz-ı mevkî’ etmeliler. Ayağımın dibinde bir delik bulunmalı, mürettiphaneye gidecek müsveddeler önce benim tetkikimden geçmeli. Çatık kaşlı olmalıyım. Bir müddet düşünür düşünmez her yerde sözü edilecek bir makale kaleme almalıyım. Bastonuma dayanarak yağmurlu günlerde şemsiyeyle aheste

⁴⁶⁷ İkdâm, N. 2341, s. 2, 2 Kanun-i Sani 1901.

⁴⁶⁸ İkdâm, N. 2347, s. 3, 8 Kanun-i Sani 1901.

aheste giderken ne kadar dalmışım, bizim işler zihin yoruyor diye düşünmeliyim. Düzeltme yapmalı, havadis-i mühimmeyi ayırmalı, telgrafları görüp icmal çıkarmalı, sâhib-i imtiyâzı idare etmeli, Avrupa gazetelerini süzmeli vb. ne kadar çok işim var!

Neden bilmem incizabım sûret-i da'imâda Tercümân-ı Hakikat'tir. O zamanlar bu cerîde-i muhtereme sehâ'ifini açmış, bütün ârfan varsa cümlesini oraya serpiyor. "Şiir" diye lisan-ı hal-i matbuatta çıkan feryâd-ı heves her gün bütün bütün geniş-i takdirde medîd-i ihtizazlar bırakarak sönüp daralıyor. Bizim için bir mubâhese-i sermedi olan ve revîş-i ceryânına nazaran hiçbir neticeyi müfîd olamayacağı bedihi görülen mebâhis-i lisâniye uzanıp gidiyordu...

O zamanlar dikkat ederdim. Herhangi bir kıraathaneye gitsen o günkü Tercümân-ı Hakikat'ın mebâhisât-ı lisâniyesiyle eş'âr-ı mundericesi hakkında müdâvele-i efkâr edilirdi. Dillerde dönen isimler Ahmet Mithat, Muallim Naci, Hacı İbrahim'di. Bu üç kişi bir deveran-ı müteselsile uğramış gibi mütemediyen zuhur edip göz alıcı bir parlaklık arasında kayıp oluyordu. Onlara takarrüb ne mümkün?..

İlm-i tahririmizde hâcâ-yı evvel olduğunu, muhit olan nikah-ı tetkikiyle bil'a ispat derece derece yükselerek şiddet-i mesai-i fazîlânesine halkı okutmak fikr-i ali-i ma'ârifperverânesini halka okumak arzû-i terakkî kesterânesiyle mezc ederek Hasan Mellah, Hüseyin Fellah, Felatun Bey ile Rakım Efendi, Dünyaya İkinci Geliş, Aca'ib-i Âlem, Yeryüzünde Bir Melek, Paris'te Bir Türk ve Letâ'if-i Rivâyât gibi asar-ı bergüzidesini tali addeden bu zat makâlât-ı ilmîye, tarihiye, fenniye ve hikemmiyesiyle matbuata renk ve hayat veriyor ve Yed-i Müeyyide-i Hazret-i Padişahi ile küşad edilen ebvav-ı hayır ve terakkide perverşiyab-ı kemal olmağla istidadı olanları taltifen teşvikât-ı mü'essirede bulunuyordu...⁴⁶⁹

"Bizde şairler karnaval kostümleriyle dolaşır. Alafranga giyinenleri de nadir değildir. Zavallı sivri şair, Taşhan'da kan ter içinde. Namı ayyaş! Akşam oldu da meyhaneden içeri girdi mi iki şişe içmeyince çıkmak mümkün değil. Kendisini düşünmüyor. İşret kurbanı olacak. Yazık bir parça zekâ var. O da sönecek."⁴⁷⁰

1.5.3 Muharrirler

İkdâm'ın yazılarına imza atmamakla birlikte en önemli yazarı başmuharriri de olan Ahmet Cevdet'tir. *İkdâm*'ın dünya görüşünün ifade edildiği çalışmalardan da anlaşılacağı üzere, Ahmet Cevdet'le *İkdâm* bütünleşmiştir. Türk basın tarihinde önemli bir yeri olan Ahmet Cevdet hakkında ise fazla bilgi bulunmamaktadır. En kapsamlı bilgiler, M. Şakir Ülkütaşır'ın birbirinin aynısı iki makalesinde bulunmaktadır. Bu makalelerde Ülkütaşır, Ahmet Cevdet'in ailesiyle ilgili bilgiler vermiş, aldığı eğitimleri belirtmiş ve gazetecilik kariyerinin *İkdâm*'a kadar olan bölümünü aktarmıştır. 1908 yılına kadar olan faaliyetleriyle ilgili bilgiler bununla sınırlıdır.⁴⁷¹ Diğer çalışmaların da birbirini tekrarlayan bilgiler içerdiği

⁴⁶⁹ *İkdâm*, N. 2350, s. 3, 11 Kanun-i Sani 1901.

⁴⁷⁰ Genel olarak son iki makalesinde şairlerle dalga geçen bir üslupla onların fiziki görünüşleri ve günlerini nasıl geçirdikleriyle ilgili betimlemeler yapmıştır. *İkdâm*, N. 2358, s. 3, 19 Kanun-i Sani 1901, *İkdâm*, N. 2360, s. 3, 21 Kanun-i Sani 1901.

⁴⁷¹ Ülkütaşır, "Türk Basın Tarihinden Bir Sahife: İkdâmcı Ahmet Cevdet Oran (1862-1935)", s. 249-252. M. Şakir Ülkütaşır, "İkdâmcı Ahmet Cevdet Oran", *Türk Yurdu*, 2/11, 1961, s. 35-37.

görülmektedir.⁴⁷² 1894-1908 yılları arasında yayınlanan *İkdâm* nüshalarında, Rus çarının taç giyme merasimine davet edilmesi⁴⁷³ ve üçüncü rütbeden mecidi nişanı alması⁴⁷⁴ dışında fazla bilgi bulunmamaktadır. Yine Ahmet Cevdet hakkında yapılan çalışmalarda babasının ismi Hacı Ahmet Efendi olarak geçmektedir.⁴⁷⁵ *İkdâm*'da yer alan ve Ahmet Cevdet'in kaleminden çıkan bir duyuruda ise babasının ismi Hacı Emin Efendi olarak geçmektedir.⁴⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir belgeye göre annesinin ismi ise Behiye'dir.⁴⁷⁷

“Muharrir”lerle ilgili, diğer çalışanlara nazaran daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilere geçmeden önce, gazetede her yazısı yayınlananın tarafımızdan “muharrir” olarak isimlendirilmediği ifade edilmelidir. *İkdâm*'da çalıştığına dair kanıt bulunmayan, belli bir tefrikası yayınlanmayan kısaca maddi karşılık almaksızın ve/veya tahrir heyetinde görev yapmaksızın yazı gönderen kişiler bu tasnifin dışında tutulmuştur. Örneğin E. Rasime isimli Dârülmüâllimât öğrencisinin 6 adet yazısı yayınlanmıştır. Bu yazıların *İkdâm*'da yayınlanmasında belli bir düzen bulunmamakta olup, bazı konularda fikir beyan etmek ve daha önceden yayınlanmış yazılara yorum yapmaktan ibaret olduğu görülmektedir.⁴⁷⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere Rasime Hanım gibi yazarların *İkdâm*'ın “muharriri” olarak tanımlanması bazı problemleri ortaya çıkarmaktadır. İlk olarak, yazı heyetinde olmadıkları malum olan bu yazarların *İkdâm* ile maddi ilişki kurup kurmadıklarını belirlemek zordur. Bir diğer problem alanı ise bir yazarın aynı zamanda birden çok gazetede yazılarının yayınlanıyor olmasıdır. Mesleki olarak profesyonelleşmenin uzağında olan bu durum XIX. yüzyıl Türkçe basında normal bir işleyiş olmakla birlikte bir yazarı tek bir gazetenin “muharrir”i olarak isimlendirmeyi de güçleştirmektedir.⁴⁷⁹ Nitekim gazetelere dışarıdan yazı göndermek mutad bir davranış olup makaleleri yayınlanan yazarların gazete idarehanesine uğramamaları da sık karşılaşılan bir durumdur. *İkdâm*'ın kendi satırlarından Saffet Nezihî'ye yaptığı çağrıda görüldüğü üzere, adı

⁴⁷² “Ahmet Cevdet”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, I, 1968, s. 253. “Ahmet Cevdet”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Anadolu Yayınları, VIII, 1983, s. 4301-4302. Nuri Yüce, “Ahmet Cevdet, İkdâmcı”, *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, II, İstanbul 2003, s. 55-56.

⁴⁷³ *İkdâm*, N. 650, s. 1, 12 Mayıs 1896. *İkdâm*, N. 692, s. 1, 23 Haziran 1896.

⁴⁷⁴ *İkdâm*, N. 997, s. 1, 29 Nisan 1897.

⁴⁷⁵ 101 ve 102 no'lu dipnotlardaki çalışmalar kastedilmektedir.

⁴⁷⁶ *İkdâm*, N. 650, s. 1, 12 Mayıs 1896.

⁴⁷⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *DH. MKT*, 2320/95, 18 Zilkade 1317.

⁴⁷⁸ Rasime Hanım'ın yazıları, II. Bölümün ilgili konu başlıklarında değerlendirilmiştir.

⁴⁷⁹ 19. yüzyılın sonlarında gazetecilerin durumunu anlatan bir çalışmada, gazete çalışanlarının sık sık gazete değiştirmesinin dönemin şartları içinde olağan olduğu belirtilmiştir. Briggs ve Burke, *Medyanın Toplumsal Tarihi*, s. 223.

geçen yazara gönderilen bir makaleyi idarehaneye uğrayarak alması istenmiştir.⁴⁸⁰ Belli bir konu hakkında uzun süre yazıları yayınlananlar, *İkdâm*'ın bizzat muharriri olduğu beyan edilenler, *İkdâm* muharriri sıfatıyla nişan ve rütbe alanlar ve devlet nezdinde bu sıfatla anılanlar, *İkdâm*'ın “muharrir”i olarak değerlendirilmiştir.

İkdâm'da 1894-1908 yılları arasında, hikâyeler hariç olmak üzere, yaklaşık 110 farklı imzayla makale yayınlanmıştır. Hikâyeleri yayınlanan yazarlar⁴⁸¹ da dâhil edilirse *İkdâm*'da yazısı çıkan kişi sayısı 160'ı bulmaktadır. *İkdâm* satırlarına yansıyan rütbe ve nişan haberlerinde, kendi yazarlarının ismine iki haberde rastlanmaktadır. Bunların ilkinde Hikmet, Fuat, Celal, İsmail Zühtü ve Mehmet Münir Beylerin isimleri zikredilmiştir.⁴⁸² İkincisinde ise Şinasi, Reşat, (İsmail) Hakkı, Cemalettin Beylerin isimleri ilk defa, Münir ve Fuat Beylerin isimleri ise ikinci defa geçmektedir.⁴⁸³ Osmanlı Devleti'nin kayıtlarında isimleri geçen yazarlar ise başta Ahmet Cevdet olmak üzere Ali Kemal, Ahmet Naim, Ahmet Rasim, Ali Didar ve Cemal Bey'lerdir.⁴⁸⁴

Bu isimlerin dışında *İkdâm*'ın bizzat “muharrir” sıfatıyla nitelendirdiği 4 kişi bulunmakta olup İsmail Hakkı dışında hiçbirinin gerçek ismi kullanılmamıştır. Bunlardan *İkdâm*'a nicel olarak en çok katkı sağlayanı “Bir Muharrir” imzasını kullanan yazarıdır. Diğer yazarlar ise “A. R. (ر.ع)” ve “P. A. (پ.ا)” kısaltmalarıyla makalelerine imza atmıştır. Bir Muharrir imzasını kullanan yazar, *İkdâm*'ın 2521. sayısında ilk yazısını yayınlamıştır. Dil tartışmalarından basındaki üsluba değin farklı konulara değinen yazarın yaklaşık 30 makalesi bulunmaktadır. Adı geçen imzayla son yayınlanan makalenin 2647. sayıda olduğundan hareketle, 1901 yılı

⁴⁸⁰ *İkdâm*, N. 2005, s. 3, 31 Kanun-i Sani 1900.

⁴⁸¹ *İkdâm*'da hikâyeleri yayınlanan yazarların ismi, çalışmamızın “Hikâye-i Muntehabe” bölümünde bulunmaktadır

⁴⁸² *İkdâm*, N. 1177, s. 1, 26 Teşrin-i Evvel 1897.

⁴⁸³ *İkdâm*, N. 1781, s. 1, 21 Haziran 1899.

⁴⁸⁴ İsmi en çok zikredilen Ahmet Cevdet olup, *İkdâm*'ın tatil edilmesinden nişan taltifine, yeni gazete izni talebinden tahsisat isteğine değin farklı konularda isminin geçtiği müşahede edilmiştir. Rusya tarafından Ahmet Cevdet'e verilen resmi taç giyme töreni madalyasının kabulüyle ilgili örnek bir belge için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 881/66004, 9 Recep 1314. Ali Kemal'in ismi, kaleme aldığı makalelerin yayınlanmasının yasaklanması kararında görülmüştür. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1383/103682. Ahmet Naim'in ismine, *İkdâm*'ın 1955. sayısında yer alan “Diyânet-i İslâmiye ve Medeniyet-i Hazîrâ ve Âtiye” başlıklı makalesi sebebiyle geçirdiği tahkikat ve neticesinde suçsuz bulunduğu dair kayıta ismine rastlanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. PRK. BŞK*, 60/105, 10 Şaban 1317. Ahmet Rasim'in ismi de birden çok belgede geçmektedir. Bunlardan biri, ikinci rütbeden mecdi nişanı aldığını gösterir belgedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Y. PRK. SRN*, 5/75, 10 Şevval 1325. Ali Didar Bey'in ismi maaş talebinde bulunduğu arzualde zikredilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 2137/160209, 16 Cemazeyilevvel 1321. Cemal Bey de Ali Didar Bey gibi maaş isteğiyle kayıtlara geçmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *BEO*, 1496/112200, 5 Safer 1318.

Temmuzu ile Kasım ayları arasında *İkdâm*'da çalıştığı söylenebilir. A. R. imzasını kullanan yazarın ilk makalesi 2383. sayıda yayınlanmış olup ticaretle ilgilidir. Bunun dışında kaleme aldığı diğer 5 makalesinde Fransa nüfusundan, Fransa'daki boşanmalardan, Fransızcadan ve bebek emzirmeden bahsettiği görülmektedir. Belli bir konu hakkında makaleler kaleme almaması ve yazılarının başka dillerden alınmış metinlerden oluşması, anılan dönemde Türk basınında örneklerine rastlanan mütercim-yazarlardan biri olduğu kanısını uyandırmaktadır. Adı geçen gruba mensup son yazar ise P. A. imzasını kullanmış olup “muharririn-i tibbiyemizden” sıfatıyla anılmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere yazarın makaleleri “sağlık” konusunda olup yalnız 2 tanedir. P. A. da diğer iki yazar gibi 1901 yılında *İkdâm*'da yazı yayınlamış olup bu yazılar 2432. ve 2433. sayılarda bulunmaktadır.

Arşiv belgelerinde veya anılarda isimleri *İkdâm* muharriri olarak geçmeyen fakat *İkdâm*'a içerik olarak büyük katkılar sağlayan “Hüseyin Daniş, Nabi, Necip Asım, Nuri Şeyda, Saffet Nezihi, Salih Zeki, Samipaşazade Sezai, Rauf Yekta ve Veled Bahai” *İkdâm* muharriri olarak adlandırılabilir. Adı geçen kıymetli muharrirlerin yazılarını ilgili konu başlıkları altında değerlendirdiğimiz için tekrara düşmemek adına burada ayrıca değinilmeyecektir. Bununla birlikte *İkdâm*'da yer alan Ahmet Rasim yazılarıyla ilgili genel bir değerlendirmenin yerinin çalışmanın bu bölümü olduğu kanaatindeyiz. Zira Ahmet Rasim'in makaleleri, *İkdâm*'ın diğer içerikleriyle uyumludur. Özel bir konuda yazı üretmemiştir. Zira yukarıda değindiğimiz mevsim, meslek, bilim ve diğer mevzular *İkdâm*'ın “Musâhabe, Makâle-i Mahsûsâ, Havâdis-i Medeniyye vb” başlıkları altında benzer içerikli yüzlerce makalede farklı açılardan da incelenmiş bulunmaktadır. Ortalama üç günde bir gazetede yer bulan bu makaleler, Ahmet Rasim'in kalemini göstermesi bakımından dikkate şayandır. 7 Mart 1907'den başlamak üzere ve Meşrutiyetin tekrar ilan edildiği tarihe kadar toplam 176 tane makalesi bulunmaktadır.⁴⁸⁵ Bunlar, çoğunlukla doğa, mevsim gibi konular hakkında hikâyelerle başlayıp, devamında bazı bilgiler içerecek şekilde hazırlanmıştır. Bunun dışında benzer yöntemi takip ederek aile, çocuk gibi konuları da makalelerinde işlemiştir. Ahmet Rasim'in bu yazı tarzını örnekler üzerinden inceleyecek olursak; “Çocuklar” başlığıyla yazmış olduğu makalede çocuklu bir kadının hayatı ve yaşadıklarını konu alan bir hikâye bulunmaktadır. Hikâye bittikten sonra ise “çocuk nedir, çocukluk nedir” gibi sorular

⁴⁸⁵ Çalışmamızın sınırını oluşturan 24 Temmuz 1908'e kadar toplam 176 adet yazısı yayınlanmıştır.

farklı bakış açılarıyla anlatılmıştır.⁴⁸⁶ Bir başka örnekte ise “Kar” başlığı altında önce kar yağışı ve ortaya çıkardığı manzaradan bahsedilmiş akabinde karın hayata etkileri anlatılmıştır.⁴⁸⁷ Doğa hakkında yazmış olduğu bazı makalelerde ise doğrudan İstanbul ve çevresi konu edilerek neler yaşandığı anlatılmaktadır. “Geçen Senenin Kanun-i Evveli Zarfındaki Ahvâl-i Hava’iyye” başlıklı yazıda görüldüğü üzere İstanbul’un hava durumu anlatılmaktadır.⁴⁸⁸ “Soğuklar, Vesâ’it-i Nakliye” başlıklı yazıda da benzer şekilde havanın şehir hayatında ortaya çıkardığı zorluklardan bahsetmiştir.⁴⁸⁹

Toplum hayatına dokunan fakat siyasi, tarihi vb. içerik bulunmayan bu yazıların karşımıza çıkan bir diğer biçimi, Ahmet Rasim’in gezip gördüğü yerleri anlattığı yazıdır. Yalova’ya seyahatini konu alan “Yalova’ya” başlıklı makalesinde yola çıkışından vapura bineceği iskeleye, vapur yolculuğundan Yalova’da gördüklerine değin birçok yer ve kişi tasvir edilmiştir.⁴⁹⁰ Bu yazıya benzer şekilde “Eyyâm-ı Tenezzüh” başlıklı makalesinde bu sefer İstanbul’un Anadolu yakasındaki bir gezintisinden bahsetmiştir.⁴⁹¹ Doğa, gezi gibi konulara değindiği yazılardan başka ayrıca değerlendirilebilecek bir yazı türü daha vardır ki bunu bilimsel konular olarak adlandırabiliriz. “İnci” başlıklı makalesinde Ahmet Rasim, incinin menşei, kullanım yerleri ve Araplar başta olmak üzere bazı milletler nezdindeki değerinden bahsetmiştir.⁴⁹² “Kutuplar Hakkında: Osmanlı’da 200 Sene Evvelki Ma’lûmât” başlığı altında, Osmanlı Devleti’nde kutuplar hakkında var olan bilgilerin bir özetini yayınlamıştır.⁴⁹³ İnci makalesine benzer özellikler gösteren “Elmas” başlıklı makaleyi de yine bilimsel yazıları arasında değerlendirmek mümkündür.⁴⁹⁴ “İlim Dağına Doğru ve İlim Dağında” yazılarında diğerlerinden farklı olarak konuyu insanların dikkatini, çevrelerine çekme noktasına taşımıştır. Ormanların varlığını ilmi yönden tetkik ederek insanoğlu için önemini anlatma uğraşı güttüğü görülmektedir.⁴⁹⁵

⁴⁸⁶ *İkdâm*, N. 4633, s. 2, 27 Nisan 1907.

⁴⁸⁷ *İkdâm*, N. 4587, s. 2, 8 Mart 1907.

⁴⁸⁸ *İkdâm*, N. 4867, s. 2, 17 Kanun-i Evvel 1907.

⁴⁸⁹ *İkdâm*, N. 4852, s. 2, 7 Kanun-i Evvel 1907.

⁴⁹⁰ *İkdâm*, N. 4697, s. 2, 30 Haziran 1907.

⁴⁹¹ *İkdâm*, N. 4647, s. 2, 13 Mayıs 1907.

⁴⁹² *İkdâm*, N. 4824, s. 2, 4 Teşrin-i Sani 1907.

⁴⁹³ *İkdâm*, N. 4751, s. 3, 23 Ağustos 1907.

⁴⁹⁴ *İkdâm*, N. 4910, s. 3, 26 Kanun-i Sani 1908.

⁴⁹⁵ *İkdâm*, N. 4671, s. 2, 4 Haziran 1907, *İkdâm*, N. 4673, s. 3, 6 Haziran 1907.

Ahmet Rasim'in üzerinde önemle durduğu bir diğer konu uğraşlar ve uygulama alanları olmuştur. İlk örneklerini sonbahar mevsimine denk gelen aylarda "Oltacılık: Boğaziçi"⁴⁹⁶ makalesinde gördüğümüz uğraşı temalı yazılar, "Boza ve Emsali"⁴⁹⁷ makalesinde görüldüğü üzere kış aylarında o mevsime uygun şekle bürünmüştür. İlkbahar ayları gelince yazdıklarında ise kendi kalemine de uygun olarak, doğrudan doğayla ilgili uğraşları konu edinen sayıca daha fazla makale ortaya koymuştur. Anılan durumun en bariz örneği üst üste beş makale yazdığı "Bizde Çiçekçilik"⁴⁹⁸ başlıklı serisidir. Mevsimlerle uğraşı konularını hemhal etmesine benzer şekilde, zamana paralel yazdığı diğer makaleler bayramlar ve ramazan ayıyla ilgilidir. Baharın gelişini müjdeleyen nevruzu konu alan "İ'tidâl-i Rebi: Nevroz"⁴⁹⁹, Yahudilerin bayramı ile ilgili sohbet içeren "Hamursuz Bayramı"⁵⁰⁰ ve "İd ve Mu'âyedât"⁵⁰¹ isimli İslam dininin ramazan ve kurban bayramlarındaki ananelerin anlatıldığı makalelerde yukarıda ifade edilen durumun örnekleri görülmektedir. Özel olarak ramazanla ilgili makalelerinden bahsetmek gerekir. Çünkü bu makalelerde yemek tarifinden, dini sohbe, iftar sofralarından Direklerarası'ndaki eğlencelere kadar bir dizi konu işlenmiştir.⁵⁰²

Tablo 5: *İkdâm*'da Makaleleri Yayınlanan Yazarların Listesi
(Hikâye-i Muntehabe Yazarları Hariç)

İkdâm'da Yazısı Yayınlanan Kişiler	
Abdurrahman Süreyya	Ahmet İsmet (Dr.)
Ahmet Naim (Mekteb-i Sultânî Arabi muallimlerinden)	Ahmet Muhtar (Erkân-ı Harbiye miralaylarından)
Ali Galip	Ali Kemal
Ali Nihan	Ali Reşad
Ali Rıza Seyfi (Mülazım)	Arif İsmet (Dr.)
Avram ?	Ayin. Mahir
Ayin. Re. (Muharririn-i <i>İkdâm</i> 'dan)	Ayin. Sin.
Besim Ömer (Dr.)	Bir Muharrir
Celal Bin Esad	Celaleddin Muhtar (Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhane Öğretmenlerinden)
Cevdet Sami	Dal. Re.

⁴⁹⁶ *İkdâm*, N. 4789, s. 2, 30 Eylül 1907.

⁴⁹⁷ *İkdâm*, N. 4856, s. 2, 11 Kanun-i Evvel 1907.

⁴⁹⁸ *İkdâm*, N. 4959, s. 2, 18 Mart 1908, *İkdâm*, N. 4962, s. 2, 21 Mart 1908, *İkdâm*, N. 4967, s. 3, 26 Mart 1908, *İkdâm*, N. 4970, s. 3, 29 Mart 1908, *İkdâm*, N. 4973, s. 3, 1 Nisan 1908.

⁴⁹⁹ *İkdâm*, N. 4601, s. 3, 22 Mart 1907.

⁵⁰⁰ *İkdâm*, N. 4610, s. 3, 31 Mart 1907.

⁵⁰¹ *İkdâm*, N. 4826, s. 2, 6 Teşrin-i Sani 1907.

⁵⁰² Konuyla ilgili bir örnek için bkz. "Musâhabe-i Ramazâniye", *İkdâm*, N. 4797, s. 3, 8 Teşrin-i Evvel 1907.

Ebu'l-Burhan	Ebu'l-Kâşif
Ebu'l-Muzaffer	Ebuzziya Tevfik
Elif. Rasime	Elif. Seyfettin
Elif. Vav.	Ethem (Dr.)
Fatma Aliye	Ferid
Feti	Feyzi (Muallim)
Fuat (Dr.)	(Darülmuaalimatdan) Ha. Remziye
Ha. Sin.	Halid İzzet (Dr.)
Hatıma	Hilmizade İbrahim Rıfat
Hüseyin Daniş	Hüseyin Fehmi
Hüseyin İlhami	Hüseyin Kazım
Hüseyin Nazım	Hüseyin Rahmi
Hüseyin Zeki	Ispartalı Mim. Hakkı
İbni Fikri Lütü	İbni Rıfat Salih
İbnü'l-Mevlana Veled	İbrahim (Hâmidide Etfâl Hastane-i Âlîsi Sertabibi Ferik)
İbrahim Hikmet	İsmail Hakkı (Muharririn-i İkdâm'dan)
İsmail Nuri	İsmail Şükrü (Dr.)
Dr.Kadri Raşid (Dr.) (Paris Mekteb-i Tıbbiyesi'nden diplomalı)	Lazifi
Mahmut Bey (Midilli Ceza Mahkemesi Reisi Mısırlı Hurşit Paşazade İzzetli)	Mehmet Akif (Dr.)
Mehmet Ali	Mehmet Fahri (Dr.) (Mekteb-i Tıbbiye-yi Şâhane muallimlerinden ve meşâhir-i sıhhiyeden Miralay)
Mehmet Selim	Mehmet Tahir
Mikel Amari	Mim. Emin
Mim. Hayri (Mülazım)	Mim. Nun.
Mim. Nuri Şeyda	Mim. Rıfat (Mehmet)
Mim. Re. (Müntesibin-i Tıbdan)	Mim. Sin.
Mim. Şevki (Halkalı Ziraat Mektebi Muallimlerinden Konyalı)	Mim. Zel.
Muhittin (Dr.)	Musa
Mustafa Münif Paşa (Dr.) (Mekteb-i Mülkiye Hocası)	Nabi
Necip Asım (Balhasanoğlu)	Nun. Sabiha
Nurettin Ferruh	Nurettin Ramih (Dr.)
Osman Ferid Bin Salim	Pe. Elif. (Muharririn-i tıbbiyemizden)
Rasih (Cemiyet-i Rusumiye Azasından)	Raşit Mansur
Rauf Yekta	Recep Beşe
Rıfat (Dr.)	Rıza (Dr.) (Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye azasından)
Saffet Nezihi	Salih Zeki
Samih	Samipaşazade Sezai
Selim Sırrı (Spor Jimnastik Muallimi)	Şemseddin Sami
Şerafettin Magmumi (Dr.)	Şükrü Kamil
Vahid	Vecihi
Veled Bahai	Yahya Şefik
Zeki	

1.6. Diğer Gazetelerle İlişkisi

“Muzaffer, vakt-i fırsatta adûdan intikâm almaz.
Mürüvvetmend olan nâkâm-ı düşmanla kâm olmaz.”⁵⁰³

(Koca Ragıp Paşa)

II. Abdülhamit Döneminde gazete sayısının az olmasının birden çok nedeni vardır. İlk olarak gazetelerin açılması sıkı kurallara bağlanmıştı. Yeni bir gazete çıkarmak için izin almanın zorlu bir süreç olduğu dönemin tanıklarının ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Ayrıca ağır sansür şartları altında çıkan gazetelerin içerikleri, okuyucuların ilgisini çekmediği için daha fazla gazeteyi ayakta tutabilecek okura ulaşılamamaktadır. Türk gazetelerinin az sayıdaki okuyucuyu kendi saflarına çekmeleri yaşamaları için gereklidir. Bu şartlar altında Türk basın hayatına giren *İkdâm*'ın, diğer gazeteler nezdinde rakip olarak görülmesi kaçınılmazdır. Bir de kendine ait matbaası olması, bu piyasadaki aktörler için de yeni bir rakibin ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Kişisel çekişmelerin de etkisiyle beraber gazeteler arasında bir atışma ortamı zaman zaman oluşmaktadır. Atışmanın yanında birbirlerini destekleme ve yeri geldiği zamanlar tebrik etme örnekleri de bulunmaktadır. *İkdâm*, İstanbul gazeteleri içinde *Tercümân-ı Hakikat* ile fazla münakaşaya girmemiş, hatta bazı yazarların aynı zamanda her iki gazetede de yazıları yayınlanmıştır. *Sa'âdet* ve *Tarîk* gazeteleriyle münakaşalarına dair ise hiçbir haber veya makale bulunmamaktadır. Bununla birlikte, *İkdâm*'ın aynı zamanda yayıncılık faaliyeti de sürdüren Mihran Efendi'nin *Sabah*'ıyla olan münakaşası, 1894'ten 1908'e değin fasıllarla devam etmiştir. Nitekim Ahmet Rasim'in kaleminden de bu durum anlaşılmaktadır. *İkdâm*'ın çıktığı dönemde *Tercümân-ı Hakikat*, *Tarîk* ve *Sa'âdet*'in zor durumda olduklarını belirtmiş, *Sabah*'ın *İkdâm*'ı özellikle satış rakamları konusunda kendine rakip gördüğünü sözlerine eklemiştir.⁵⁰⁴

Sabah ile münakaşanın başlangıcı 1898 yılı Haziran ayında *İkdâm*'ın Paris muhabiri Ali Kemal'e yapılan sataşmayla başlamıştır. *Servet-i Fünûn*'da yayınlanan bir makalede⁵⁰⁵, Ali Kemal'in doğrudan kişiliğiyle ilgili eleştiriler yapıldığını

⁵⁰³ *İkdâm* Gazetesi ile *Sabah* Gazetesi arasında yaşanan tartışmalardan birinde, *İkdâm* cevap olarak satırlarına yansıtmıştır.. *İkdâm*, N. 1617, s. 1, 8 Kanun-i Sani 1899.

⁵⁰⁴ Vakıf'ten aktaran, Çapanoğlu, *Basın Tarihimize Dair Bilgiler ve Hatıralar*, s. 52.

⁵⁰⁵ Hüseyin Cahit Yalçın anılarında, Ali Kemal'i tanımamasına rağmen *İkdâm*'da yayınlanan mektuplarından dolayı kendisine karşı muhabbet duyduğunu belirtmiş, kişisel çabalarıyla Ali Kemal'in kendi imzasıyla yayınlanan makalelerin bir kısmının Fransızcadan tercüme yazılar olduğunu dile getirmiştir. Yalçın, *Edebiyat Hatıralarım*, s. 103. Halit Ziya anılarında bu olayı şöyle anlatmaktadır: “*İkdâm* Gazetesi'ne Paris muhabirliğini ifâ ederken intihâlin en mükemmel

belirten *İkdâm*, şahsi meseleye Ali Kemal'in cevap vermesinin uygun olacağını düşündüğünü belirtmiş ve yazarının cevap kaleme almasını beklemiştir. Bu sırada *Sabah*'ın rekabetçi bir tavırla Ali Kemal'e saldırdığını da sözlerine eklemiştir. *Sabah*'ta yer alan "Ali Kemal'in kalemi gittikçe güçlenmesi gerekirken, başkalarının yazılarını toplayarak kendi yazısıymış gibi gösteriyor. Onu üslubu için okuyanlar dahi okumaz oldu..." şeklinde özetlenebilecek içeriğe sahip makalesi sonrası Ali Kemal'i beklemeden cevap verme zaruriyetinin doğduğunu belirtmiştir. *İkdâm*'ın ilk itirazı Ali Kemal'in üslubuna yönelik eleştirilere gelmiştir. Ali Kemal'in Mülkiye Mektebi'nde öğrenciliğinden beri zekâsıyla parladığı, Fransızca'yı ana dili gibi bildiği ifade edilmiştir. *Sabah*'ın kendi yazar kadrosunda Ali Kemal gibi maharetli yazarları olmadığı için böyle bir karalamaya başvurduğu iddia edilmiştir. *İkdâm* iddiasını bir adım daha ileri taşıyarak, Ali Kemal'in "Paris Musâhabeleri" yazılarından sonra *Sabah*'ın da "Paris Mektupları" ismiyle bir bölüm uydurduğunu gündeme getirmiştir. Ali Kemal'in başkalarının yazılarını kendisininmiş gibi gösterdiğine dair iddialara ise şiddetle karşı çıkarak Ali Kemal'in tercüme ettiği hiçbir esere kendi imzasını atmadığını belirtmiştir.⁵⁰⁶

İkili arasında sakin geçen bir yılın ardından *İkdâm*, *Sabah*'ın sahibi Mihran Efendi'nin bira fabrikası sahibi olma arzusunu gündeme getirmiştir. *Sabah*'ı, sahibinin bu isteğine paralel olarak "iyice sersemleşerek zırvalamaya başlamakla" suçlamıştır. İşin teknik boyutuna değinerek talep olunan ruhsatın yasalara uygun olmadığını belirtmiştir.⁵⁰⁷ İki gün sonra kaleme aldığı makalede ise dilini daha da sertleştirmiştir. *Sabah*'ın "yalan" ve "saçmalık" sermayesinden başka elinde bir şey olmadığını dile getirmiştir. Mihran Efendi'nin bira fabrikası ruhsatı talebi hakkında yazdığımız yazı *Sabah*'ı iyice sersemletti, demiştir. Fıtratlarına uygun olarak "entrika" arkasına sığınmaya başladıklarını da sözlerine eklemiştir. İmtiyaz sahibinin çıkarı için gazetecilikten vazgeçtikleri şeklinde *Sabah*'a yüklenen *İkdâm*, *Sabah*'ın bir kişinin çıkarına feda edildiğini iddia etmiştir.⁵⁰⁸

Türkçe basın içinde kıymetli bir yere sahip gazetelere *Sabah*'ın dönem dönem taarruzda bulunmasının artık sıradanlaştığını belirten *İkdâm*, okuyucularına "*Sabah*" isminde bir gazete olduğunu işittiniz mi?" şeklinde yönelttiği soruyla aralarındaki

numûnelerini vermiş ve Hüseyin Cahit'in pençesi onun yüzünde bir utanç lekesi bırakmıştı." Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 327.

⁵⁰⁶ *İkdâm*, N. 1415, s. 3, 20 Haziran 1898.

⁵⁰⁷ *İkdâm*, N. 1711, s. 1, 12 Nisan 1899.

⁵⁰⁸ *İkdâm*, N. 1713, s. 1, 14 Nisan 1899.

münakaşanın devam ettiğini hissettirmiştir.⁵⁰⁹ Bir başka tartışmanın fitilini ise bu sefer *Sabah*'ta yer alan ve *Ma'lûmât* ile *İkdâm* gazetelerinin imtiyaz sahiplerini biz yetiştirdik, mealinde iddialar barındıran makale ateşlemiştir. Bu iddiaya *İkdâm*, her iki imtiyaz sahibini de tüm gazetelerin yetiştirdiğini belirterek *Sabah*'ın kendine pay biçmesine karşı çıkmıştır. Ayrıca oradaki durumu anladıktan sonra, *Sabah*'tan ayrılmak için fırsat kollamaya başladıklarını belirtmiştir. Kendilerini, *Sabah*'ta çalıştıkları müddette “su-i gayretleri dolandırılan amele-i âciz” olarak tanımlamıştır. “Haftada 100-150 kuruşa yazı kaleme alan muharrirlerin yaptığına hizmet denilemez. Olsa olsa ömür tüketmek denir.” cümleleriyle, Mihran Efendi'nin kişiliğine yönelik kinayeli satırlarla *İkdâm*'ın cevabı devam etmiştir. Aynı dille *Sabah*'ın içeriğine de değinmiş, “dini” ve “milli” değerlerden bahsetmenin uygun olmayacağını söylemiştir.⁵¹⁰

İkdâm, kendisinin yayınladığı “Edvîye-i Mustazhir” başlığını taşıyan bir yazıya *Sabah*'ın karşılık verdiğini belirtmiş, konu hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Başka gazetelerde kaleme alınan haber ve makalelerin diğer gazeteler tarafından düzeltilmesi ilk kez olan bir durum olmamakla birlikte, ikili arasındaki münakaşanın devamı olduğu *İkdâm*'ın “bu konuda refikimizin asıl amacını anlamayacak kadar saf değiliz.” cümlelerinden anlaşılmalıdır.⁵¹¹ Bu atışmadan sonra uzun süre ikili arasında bir tartışmaya rastlanmamıştır. Yaklaşık 6,5 yıl süren bu sessizliği, *İkdâm*'ın *Sabah*'ta yayınlanan bir makaleyi alaycı bir dille eleştirmesi bozmuştur. Tarımsal ürünlerle ilgili kaleme alınan bir yazıya gönderme yapılarak, makale sahibinin ilmi yönünün zayıflığı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Fransızca gazetelerden alındığı iddia edilen bu makalede geçen bilgilerin, ilim erbabını “kahkahalara boğacağı” iddia edilmiştir.⁵¹²

İkili arasındaki son atışmanın üzerinden 1 yıl geçmeden başka bir münakaşa başlamıştır. *İkdâm*'ın “Mekteb-i Sultânî İmtihanları” başlıklı yazısıyla başlayan tartışmada, *İkdâm* *Sabah*'ı okuduğunu anlamamakla itham etmiştir. Bunun üzerine *Sabah* ise *İkdâm*'ı “Poisson D'avril” tabiriyle ifade ettiği 1 Nisan şakası mahiyetinde kaleme aldığı “İkiz ve Bitişik Çocuklar” başlıklı yazıyı ciddiye almakla itham etmiştir. *İkdâm*'ın buna cevabı sert olmuştur. “Memleketimizin menfaatine

⁵⁰⁹ *İkdâm*, N. 1803, s. 1, 13 Temmuz 1899.

⁵¹⁰ *İkdâm*, N. 1841, s. 2, 20 Ağustos 1899.

⁵¹¹ *İkdâm*, N. 2015, s. 1, 10 Şubat 1900.

⁵¹² *İkdâm*, N. 4315, s. 3, 9 Haziran 1906.

hasrettiğimiz sütunlarımızı münasebetsiz, lüzumsuz, manasız, faydasız laklakla doldurmayacağız.” diyerek, *Sabah*’ın 1 Nisana mahsus makale kaleme almasını sert bir dille eleştirmiştir.⁵¹³ *İkdâm*’ın bu eleştirileri *Sabah* kanadında da yankı bulmuş ve *İkdâm*’ı gerçeği örtmek ve tevil etmekle suçlamıştır. İlgili makalenin her satırını tekzip edebileceğini de sözlerine eklemiştir. *İkdâm*’la benzer şekilde, o da *İkdâm*’ı sayfalarını mesnetsiz iddialarla doldurması sebebiyle eleştirmektedir. 32 senelik bir gazete olduklarını ve birçok gazetecinin buradan yetiştiğini tekraren ifade etmiştir.⁵¹⁴ Ahmet Cevdet’in gazeteciliği *Sabah*’ta öğrendiği iddiasına *İkdâm*, “Acaba *Sabah*’ın imtiyaz sahibi gazeteciliği nereden öğrenmiş?” sorusuyla mukabele etmiştir. *Sabah*’ın *İkdâm*’dan daha fazla sattığı iddiasına ise “Bu da Paison D’avril olsun.” cümlesiyle karşılık vermiştir.⁵¹⁵

İncelediğimiz 14 yıl boyunca ikili arasında süregiden tartışmalar dönemin tanıkları ve günümüz araştırmacılarının da çalışmalarına yansımıştır. Örneğin İnuğur, *Sabah*’la olan rekabet hakkında bazı bilgiler paylaşmış olup, *İkdâm*’ın şehir haberleri için muhabirler tuttuğunu, yurtdışından özel haberler sağladığını belirtmiştir.⁵¹⁶ Süleyman Tevfik’in de anılarında konuya değindiği görülür. Kendisi *Sabah*’ın sahibi Mihran Efendi’nin *İkdâm*’la rekabette zorlandığını, tirajının 400-500’lere kadar düştüğünü söylediğini iddia etmiştir.⁵¹⁷

İkdâm’ın, *Sabah*’tan başka dönemin İstanbul basınından *Servet ve Tercümân-ı Hakikat* ile de atışmalarının olduğu görülmektedir. *Servet* ile ortaya çıkan anlaşmazlık, Birinci Belediye Dairesi’nin hizmetlerini aksatmasıyla ilgili haberden çıkmıştır. *İkdâm*’ın yapmış olduğu bu haberi satırlarına taşıyarak, *İkdâm*’ın olayı şahsileştirdiğini iddia etmiştir. Hakkındaki iddialara cevap veren *İkdâm*, *Servet*’in kendilerini yanlış anladığını belirterek, “şahsiyet-i ma’nevîye”yi kendilerinin de korumaya önem verdiklerini belirtmiştir.⁵¹⁸ *Tercümân-ı Hakikat* ile de benzer bir tartışmanın vuku bulduğu görülmektedir. Yine İstanbul’daki hizmetleri konu alan bu münakaşanın temellindeyse İzzettin Vapuru’nun yapmış olduğu kaza vardır. Kazanın oluş şekliyle ilgili birbirlerini tekzip ettikten sonra *İkdâm*, *Tercümân-ı Hakikat*’in

⁵¹³ *İkdâm*, N. 4627, s. 3, 21 Nisan 1907.

⁵¹⁴ *Sabah*, N. 6304, s. 2, 22 Nisan 1907.

⁵¹⁵ *İkdâm*, N. 4629, s. 3, 23 Nisan 1907.

⁵¹⁶ İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, s. 285.

⁵¹⁷ Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e 50 Yıllık Hatıralarım*, s. 76-77.

⁵¹⁸ *İkdâm*, N. 1621, s. 1, 12 Kanun-i Sani 1899.

tekzibinde ısrarcı olmasının üzücü olduğunu dile getirmiştir.⁵¹⁹ *Tercümân-ı Hakikat*'le yaşadığı diğer bir polemik ise, *İkdâm*'ın kendilerine gönderilen bir mektubun başka bir idarehaneye bırakıldığı ve mektupta yer alan haberin adı geçen gazetede yayımlandığıyla ilgili serzenişiyle başlamıştır.⁵²⁰ *Tercümân-ı Hakikat* ile *İkdâm*'ın imtiyaz sahiplerinin ismi aynı olduğu için *Tercümân-ı Hakikat* bu serzenişi üstüne almıştır. *Tercümân-ı Hakikat* olayı “Matbuât-ı Osmâniye'nin namus ve şerefine dokunacak derecede” önemli addetmektedir. *Tercümân-ı Hakikat*'in böyle bir şeye başvurmayacağına halk nezdinde bilinmesine rağmen, *İkdâm*'ın da satırlarında bunu belirtmesi istenmiştir. Bunun üzerine kaleme aldığı yazıda *İkdâm*, olayın *Tercümân-ı Hakikat*'le ilgisi olmadığını ilan etmiştir.⁵²¹ *Servet* ve *Tercümân-ı Hakikat*'le *İkdâm*'ın yaşadığı tartışmaların *Sabah*'la yaşanan atışmalara nazaran daha nazik ve itidalli olduğu görülmektedir. *İkdâm*'da yer alan makaleleri incelendiğinde, adı geçen iki gazeteyle birbirlerini tamamlayan yazılar kaleme aldıkları müşahede edilmiştir. *Sabah*'la ise böyle bir etkileşimi tespit edilememiştir.

İkdâm, İstanbul dışında yayınlanan gazetelerle de haber tekzipleri üzerinden küçük tartışmalar yaşamıştır. Örneğin Selanik'te yayınlanan *Asır Gazetesi*, *Servet* ve *İkdâm*'da Selanik'in asayışı ile ilgili yayınlanan haberlerin “yalan” olduğunu iddia etmiştir. Bunun üzerine *İkdâm*, *Asır*'dan özür dileyerek, haberi “Dersaadet Evrak-ı Havadisi”nden aldıklarını, onların da Selanik'te yayınlanan Rumca gazetelerden iktibas ettiklerini belirtmiştir.⁵²² *Konstantinapol Gazetesi*'ne verdiği cevapta da haber kaynağını belirterek, haberine yapılan tekzibe karşı çıktığı görülmektedir. Sahte elmaslarla ilgili bu haberin kaynağı olarak Beyoğlu zabıtası gösterilmiştir. İlâveten ilgili haberi bir hafta önce gazetemizden olduğu gibi iktibas eden *Konstantinapol*'ün, sonradan haberi niçin yalanladığını anlayamadık, demiştir.⁵²³ Haberinin yalan olduğu ithamıyla karşılaştığı başka bir haberde ise yalanlanan haberinin arkasında durarak tafsilatlı bilgi vermiştir.⁵²⁴

Karşılıklı tekziplerin yanında, *İkdâm*'ın başka gazeteleri tek taraflı düzeltmeye çalıştığı durumlar da mevcuttur. Örneğin bir memurun yaptığı görevi

⁵¹⁹ *İkdâm*, N. 1512, s. 2, 25 Eylül 1898.

⁵²⁰ *İkdâm*, N. 2410, s. 2, 12 Mart 1901.

⁵²¹ *İkdâm*, N. 2415, s. 2, 17 Mart 1901.

⁵²² *İkdâm*, N. 2371, s. 3, 1 Şubat 1901.

⁵²³ *İkdâm*, N. 3765, s. 2, 2 Kanun-i Evvel 1904.

⁵²⁴ *İkdâm*, N. 2262, s. 2, 15 Teşrin-i Evvel 1900.

yanlış yazan *Sabah*'ı, adı geçen memurun görevinin doğrusunu yazarak⁵²⁵ ve yine aynı gazetenin lduğune dair haber yaptığı bir zatın “sapasağlam” hayatta olduğunu belirterek⁵²⁶ düzeltmiştir. Karşı gazetelerinden *Moniteur Oriental*'i ise Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında imzalanan Posta Mukvelenmesi'yle ilgili yanlış bilgi vermekle itham etmiştir.⁵²⁷ Yine karşı gazetelerini hedef alarak yaptığı haberde, Sırbistan ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak ticaret anlaşmasıyla ilgili yazdıklarının doğru olmadığı konusunda okuyucularını uyarmıştır.⁵²⁸

⁵²⁵ *İkdm*, N. 1680, s. 1, 12 Mart 1899.

⁵²⁶ *İkdm*, N. 2466, s. 2, 7 Mayıs 1901.

⁵²⁷ *İkdm*, N. 1754, s. 2, 25 Mayıs 1899.

⁵²⁸ *İkdm*, N. 2265, s. 2, 8 Teşrin-i Evvel 1900.

İKİNCİ BÖLÜM

İKDÂM GAZETESİ'NİN İÇERİK AÇISINDAN TENKİT VE TAHLİLİ

Çalışmamızın “İçeriği ve Haber Anlayışı” başlığı altında giriş yaptığımız üzere, *İkdâm* 16 farklı konu hakkında içerik üretmiştir. Bunların bir kısmı “Osmanlı-Yunan Savaşı, Dreyfus Meselesi, Çin-Japonya Savaşı vb.” belli dönemleri kapsarken bir kısmı da “Eğitim, Ekonomi, Ziraat, Sağlık, Ulaşım vb.” *İkdâm*'ın yayınlandığı dönemin hepsini kapsamaktadır. Bunların dışında resmi yazışmalar, atamalar, nişanlar ve cuma selamlığı gibi haberlerin yer aldığı bölümleri de bulunmaktadır. Yukarıda ifade edilen bölümler içinde, *İkdâm*'ı diğer gazetelerden farklı kılan, dünya görüşünü yansıtan, yazarlarının düşüncelerini ifade eden haber ve makaleler içerik tahliline tabi tutulmuştur. Böyle bir sınırlandırılmaya gidilmesinin başlıca sebebi, *İkdâm*'ın bir gazete olarak özelliğini ortaya çıkarmak, sınırlı alanda dünya görüşünü yakalamaya çalışmaktır. Bunun için de bazı konuların derinlemesine incelenmesi gerekmiştir. Bu meyanda incelemeye tabi kılınan içerik “Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus”, “Beşeri ve Sosyal Hayat”, “Dil ve Edebiyat”, “Ekonomi”, “Eğitim”, “Fen, İlim ve İlim Adamları” konu başlıkları altında tasnif edilen haber ve makalelerden elde edilmiştir. “Ziraat”, “Ulaşım”, “Sağlık” gibi konular ise genellikle çeviri yazılar ve duyuruları içerdiğinden derinlemesine analize tabi kılınmamış, çalışmamızın “İçeriği ve Haber Anlayışı” bölümünde kısaca tanıtılmıştır.

2.1. Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus

2.1.1. Aile ve Kadın

Bu konu başlığı altında yer alan haber ve makalelerin içeriğiyle ilgili bilgiler, *İkdâm*'ın bir makalesinde ayrıntılı olarak verilmiştir. *İkdâm*, kurulduğu ilk günden beri okuyucularının hepsinin hoşuna gidecek içerik sunmaya çalıştığını belirterek başlamıştır. Kendisini bu konuda “yazdıklarını herkese beğendirdi.” cümlesinden

anlaşılacağı üzere yeterli görmektedir.⁵²⁹ İlk olarak konu hakkındaki yazıları “Musâhabe-i Nisâ’iyye” başlığı altında toplayarak, kadınların⁵³⁰ işine yarayacak bilgileri paylaşmayı düşündüğünü belirtmiştir. Fakat kadınların okumaktan zevk alacakları ve faydalanacakları konuları bulmanın ve adı geçen konuları onlara hitap edecek şekilde kaleme almanın zor olmasından dolayı, bu başlık altına yeterli makale yayınlamadıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte bu zorluğu aşmak için uğraştıklarını ve “Musâhabe-i Nisâ’iyye” başlığı altında daha çok yazı yayınlacaklarının da sözünü vermektedir. *İkdâm*’ın diğer içeriklerinin de sadece erkeklere özel hazırlanmadığını, tüm makalelerin sade bir dille kaleme alınmasına gayret göstermelerindeki sebeplerden birinin de kadınların da bu makalelerden faydalanmalarını istemeleri olduğunu ifade etmiştir. Tabiata, tarihe, coğrafyaya, edebiyata velhasıl herkesi ilgilendiren konularda kadın-erkek ayrımı olmayacağını da sözlerine eklemiştir. Aynı makalenin devamında ise “Musâhabe-i Nisâ’iyye” başlıklı makalelerin içeriğinde işleyecekleri konuları ifade etmiştir. Buna göre bu başlık altında sadece kadınlara mahsus konular işlenecektir. Bunlar nakış, dikiş, ev idaresi, çocuk terbiyesi gibi şeylerdir, demiştir. “Musâhabe-i Nisâ’iyye” yazılarını şimdilik kendimiz üreteceğiz sözleriyle, kadınlardan *İkdâm* sütunlarında görmek istedikleri konuları kendilerine iletmelerini istemektedir.

İkdâm’ın kadın ile ilgili makalelerin çerçevesinin belirtildiği yukarıdaki alıntı esasen yaklaşık 45 adet olan “Musâhabe-i Nisâ’iyye”⁵³¹ başlıklı makaleler için kaleme alınmıştır. Fakat gazetenin diğer aile, kadın, evlilik vb. makaleleri incelendiğinde benzer içeriğe sahip oldukları görülmüştür. Bunlara ilaveten kadın yazarların kaleme aldığı yazılar da bu bölümde değerlendirilmiştir. Örneğin Rasime Hanımın kadınların sanayi ve ticaretteki yeriyle ilgili yazdığı makaleyi, gazeteye gönderdiği bir mektupla Nebahat isimli bir okur övmüştür. Bunun üzerine Rasime Hanım, Nebahat Hanım üzerinden kadınların bu konulara gösterdiği hassasiyetten

⁵²⁹ Serpil Çakır Osmanlı Devleti’nde kadın hareketleriyle ilgili kaleme aldığı eserinde özellikle II. Meşrutiyetten sonra basının, kadının toplumsal hayata katılmasında önemli rolü olduğunu belirtmiştir. Serpil, Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016, s. 59.

⁵³⁰ *İkdâm*, kadını şu şekilde tanımlamıştır: “Âkıl, zeki, çalışkan ve aileyi husûle getiren ferd-i medenîdir.” *İkdâm*, N. 413, s. 1, 18 Eylül 1895.

⁵³¹ *İkdâm* Gazetesi’nde “Musâhabe-i Nisâ’iyye” başlığıyla yer alan makaleler tarafımdan “Ali Çakır, *İkdâm* Gazetesi’nde Yer Alan “Musahabe-i Nisa’iyye” Yazılarına Dair Bir Değerlendirme”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, I, Samsun, 2017, s. 163-172.” başlığıyla sempozyum bildirisi olarak sunulmuştur. İlgili makaleler çalışmamızın bu bölümünde tekrar kullanılacaktır.

duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.⁵³² Yine gazetenin okurlarından Sabiha isimli bir kadın, Rasime Hanım'ın aynı makalesine benzer nitelikte hoşnut olduğunu belirtir bir yazı kaleme almıştır. Yazının sonunda bulunan ve *İkdâm*'ın ilave ettiği kısım ise gazetenin konu hakkındaki mütalaasını göstermesi bakımından önemlidir. Rasime Hanım'ın gönderdiği yazıların Müslüman kadınları üzerindeki olumlu etkilerinden bahisle bunun II. Abdülhamit'in kadınlar için yaptıklarının meyvelerini vermeye başladığını iddia etmiştir. Bu ve benzeri yazıları yayınlamaya devam edeceklerini ve bunun kendilerinin görevi olduğunu da eklemiştir.⁵³³

Kadın yazarlar içinde *İkdâm*'da en çok yer bulan kişi Fatma Aliye Hanım'dır.⁵³⁴ Bu başlık altında değerlendireceğimiz yazısı “Nisvân-ı İslam ve Bir Fransız Muharriri” ismini taşıyan ve bir mektupla Fransız gazetelerine de gönderdiği Emile Julyar isimli bir Fransız yazarın “Şark Kadınlarıyla Garp Kadınları” adlı eserine yapılan itiraz yer almaktadır.⁵³⁵ İnsanın hiddetlenmemesi ve kanı başına çıkmaması mümkün değil ki diyerek yaptığı itirazın Türkçeye çevrilmiş şekli şöyledir:

Girişten sonrasını bir an önce okumak istedim. Çünkü yazar, öyle vagonların kapılarından, vapur güvertelerinden şehirleri seyreden veya birkaç hafta veya birkaç ay ikamet ederek yanında otel tercümanı olduğu halde sokakları, çarşı ve pazarları dolaşan seyyahların şarkı tanıyamayacaklarını ve bunun için uzun müddet orada ikamet etmek ve halkıyla sohbet etmek gerektiğini söylemektedir. Daha sonra kendisinin 7 sene İstanbul'da ikamet ederek bilgi edindiğini ve her ne kadar haremlere erkeklerin girmesi katiyyen yasaksa da Avrupalı kadınların hareme girmesi yasak olmadığından aile efradından harem hakkında malumat edindiğini söylemiştir. Bunu da sözlerinin hakikatine kanıt olarak sunmuştur. Bu merak edilmez mi? Ben de kitabı bir gecede okudum. Keşke okumasaydım. Zira İnsanın hiddetlenmemesi ve kanı başına çıkmaması mümkün değil ki! Biz anlattıklarındaki yanlışları bilsek de aktardıklarına kanıt sunması Avrupalılar nezdinde itibarını arttırmaz mı?

Türk kadınlarının okuma yazma bilmediklerini, yalnız ağızlarında sakızla minder üzerinde yaslanmış şekilde vakitlerini geçirdiklerini, suret-i maişetleri icabı his denilen şeyden bile mahrum kaldıklarını gibi şeyler söylüyor da söylüyor... İlaveten açgözlü ve obur olduklarını ve ellerinden tatlı kâselerinin düşmediğini, kocalarından sürekli şeker, tütün ve elbise kumaş gibi şeyler istediklerini ekliyor. Türk kadınlarının ibtidâ'î, rüşdî ve âli mektebe gitmediklerini iddia ediyor. Tüm bunlara ne demeli? Değil

⁵³² *İkdâm*, N. 2414, s. 3, 16 Mart 1901.

⁵³³ *İkdâm*, N. 2404, s. 3, 6 Mart 1901.

⁵³⁴ Fatma Aliye Hanım hakkında Ahmet Mithat Edendi'nin kaleme aldığı biyografi için bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, Bedia Ermat (çev.), Sel Yayınları, İstanbul 2011, s. 33-117. *İkdâm*'da da görüldüğü üzere Fatma Aliye Hanım kadınlarla ilgili birçok yazı kaleme almıştır.

⁵³⁵ Emel Aşa'dan aktaran, Şefika Kurnaz, “Emine Semiye'nin Ablası Fatma Aliye'ye Mektupları”, *Türkbilgi*, 14, 2007, s. 132.

7 sene 7 saat İstanbul'da bulunan biri sabahları akın akın küçücük kız çocuklarımızın ellerinde çantaları ve daha büyük kızlarımızın da sırtlarında çantalarıyla ibtidâî ve rüşdî mekteplerine gittiklerini görür. Demek ki şu an dahi İstanbul'da olsaymış hanımların gazetelerde yazı yazdığını görmeyecekmiş!

Julyar sözlerini burada bırakmıyor. Neredeyse dinimize kadar götürüyor. Kadınların tahsil ve terbiyelerini Kuran'ın men ettiğini söylüyor. Buna yalnız kadınların değil erkeklerin de karşı çıkacağı aşikârdır. Acaba Julyar, Kuran'ın Fransızca tercümesini okumamış mı? Eğer okumuş olsaydı böyle bir şey olmadığını görürdü. Hâlbuki Türkçe hatta Arapça bildiği bile anlaşılıyor. Hoş bildiği Arapça, harem kelimesine yüklediği mana gibiye vay haline... Bunları yapamıyorsa keşke bir iki sene İslam tarihi öğrenseydi. Bir kavmin özelliklerini incelerken âdetin de yerini kavradı. Beğenmediği hasletlerin dinden mi yoksa adetten mi olduğunu kavrasaydı da dinimize laf etmeseydi. Müslüman kadınlarının camiye alınmadığını, dua ve ibadetten istisna tutulduklarını söylüyor. Camiye alınmamasını Cuma namazına bağladı diyelim. Dua ve ibadetin söylediği şekilde olduğuna nasıl hükmetmiş?

Anlattıkları şeylerle adeta Türk kadınlarını insanlıktan çıkarmıştır. Hatta kadınların kendilerini dünya ve ahirette alçak ve hakir gördüklerini iddia ediyor. Vakt-i zamanında bir tren yolculuğu sırasında Avrupalı bir kadından da buna benzer şeyler işitmişim. Kadın bana dininize göre kadınlar cennete giremiyor mu doğru mu diye sorduğunda hiçbir semavi dinde öyle şey olur mu; hem öyle olsa kadınlar neden Müslüman olsun ki demiştim de bana hak vermişti.

Julyar hayvanlara merhamet ve onlara dostça yaklaşma, hizmetkârlarına davranış ve modayı takip etmeme noktalarında Türk kadınlarını övmektedir. Diğerleri doğruysa da modayı takip etmemesi noktasında doğru düşünmediğini, böyle bir büyük belaya Türk kadınlarının da düştüğünü söylemeliyim.

Yazdıkları doğru olsaydı belki pek sesimizi çıkarmazdık. Ama diyor ki, Türk kadınları tiyatroya gitmez, konserlerde ilmi ve edebî konularda sohbet etmez, seyahat etmez, roman okumazlar... Bunlar gerçek mi? Bırakın roman okumayı, artık yazıyorlar. Bir de Türk kadınları ecnebi bir kadın gördüklerinde hemen elbiselerini inceler ve kocalarının onlara hediye alıp almadığını sorarmış. Dünyanın her yerinde böyle kadınlar olabilir. Bunu genele yaymak ne kadar doğru? Türk kadınları bu birkaç kişiden mi ibarettir? Fransa'da bile esnaf ve kibar âlemi diye iki sınıf yok mudur? Bundan aşağıda bir adi takım yok mudur?

Düşüncesizce yazılmış fakat maksatsız yazılmamış bir kitap. Zira maksat, kitabın sonunda pekâlâ görünüyor. Fransız kadınlarına seslenerek doktorluktan avukatlığa, profesörlüğe kadar her işi yapacak ilerlemeyi gösterdiniz, diyor. Bunu yaparken hanenizin işlerini de terk etmeyiniz, diyor. İnsanlığın temeli olan ailenin hepsinden önemli olduğunu ifade ediyor. Ev işlerinden uzaklaşmamaları gerektiğini söylerken aslında rahatınızın kıymetini bilin, sizden daha kötü durumda kadınlar var anlamına getiriyor. Bunun için de Paris kadınlarının bihaber oldukları Türk kadınlarının durumunu misal veriyor. Aslı astarı olmayan bu zanlarda bulunmak yazara hiç yakışmıyor.⁵³⁶

Bu makale, Dârülmüâllimât öğrencilerinden Remziye Hanım'ın da hiddetini çekmiştir. Fatma Aliye Hanım'ın yazısına atfen benzer eleştirileri onun da getirdiği

⁵³⁶ *İkdâm*, N. 491, s. 3, 5 Kanun-i Evvel 1895.

görülmektedir.⁵³⁷ Bu konuya ilaveten ikilinin arasında Türk kadınlarının kendilerine yapılan haksız ithamlara karşı duruşuyla ilgili iki yazışma daha cereyan etmiştir. Fransızca bilen Türk kadınlarının buna benzer eserleri tercüme ederek yapılan yanlışları düzeltmesinin önemi üzerinde durulmuştur.⁵³⁸ Müslüman kadınları üzerine yazılan başka bir eserle ilgili de bir yazı kaleme alındığını görmekteyiz. Remziye Hanım imzalı bu yazıda bu sefer Müslüman kadınlarının olumlu yönlerinin anlatıldığı, Avrupalı bir doktor tarafından kaleme alınan ve Paris Cemiyet-i Osmâniyesi tarafından yayınlanan “Osmanlı Kadınları” adlı eser tanıtılmıştır. Remziye Hanım kitabı eline aldığı anda ne gibi hezeyanlarla, ne derece ifrat ve tefrite varıldığını göreceğini zannettiğini ifade edip yazılanları okuyunca bu fikirlerin aklından uçup gittiğini belirtmiştir. Kitapta yer alanların düşünülerek, araştırılarak, görülerek, karşılaştırılarak yazıldığını ve Müslüman kadınlarının hislerinin, kadınlık özelliklerinin, eşlik vazifelerinin, faziletlerinin, ahlaklarının, dinlerinin, adet ve göreneklerinin hakiki surette anlatıldığını okuyucularla paylaşmıştır.⁵³⁹

Avrupalılar gözünde Türk ve/veya Müslüman kadınlarının yeri hakkında başka bilgiler de bulunmaktadır. *İkdâm*'ın Paris muhabiri Ali Kemal imzalı bir yazıda bu konuya değinilmiş, “Ulûm-ı Siyâsiye Mektebi”nin bir toplantısında yapılan konuşmadan bahsedilmiştir. Genel olarak olumsuz bir görüşün hâkim olduğunu belirttiği bu toplantıda eleştirilere karşı kendisinin tesettür, çok eşlilik ve hukuk açısından Müslüman kadınlarının durumuyla ilgili açıklayıcı cevaplar verdiğini ifade etmiştir. Tartışma sırasında hazır bulunanların, tesettür ve çok eşlilik konularında daha meraklı olduklarını, bunun da sebebinin Avrupalıların daha çok hikâye tarzında okuduğu ve dinlediği şeylerle gerçeklerin arasında büyük uçurum bulunmasına bağlamıştır. Bu konudaki önyargıların yıkılmasının da oldukça güç olduğunu sözlerine eklemiştir.⁵⁴⁰

İkdâm, Avrupalılar gözünden Türk ve Müslüman kadınlara bakışı makalelerinde işlediği gibi birçok farklı kaynaktan yabancı milletlerin kadınlarıyla ilgili de makaleler yayınlamıştır. Bunlar arasında haklarında en çok yazı kaleme aldığı Amerikalı kadınlar olmuştur. Örneğin Berlin’de yayınlanan bir dergiden alıntılacağı bir makalesinde 1900 yılı istatistiklerine göre Amerika’da toplam

⁵³⁷ *İkdâm*, N. 494, s. 3, 8 Kanun-i Sani 1895.

⁵³⁸ *İkdâm*, N. 498, s. 3, 12 Kanun-i Evvel 1895, *İkdâm*, N. 504, s. 3, 18 Kanun-i Evvel 1895.

⁵³⁹ *İkdâm*, N. 735, s. 3, 5 Ağustos 1896.

⁵⁴⁰ *İkdâm*, N. 1763, s. 3, 3 Haziran 1899.

37.244.175 kadının yaşadığını ve bunların 4.474.568'inin melez, 132.000'inin Yerli, 7.896'sının Çinli, 14.600'ünün Japon ve 32.641.781'inin beyaz ırka mensup olduğunu aktarmıştır. Makalenin devamında beyaz ırka mensup kadınların hasletlerini açıklamıştır. Bunların çoğunun Avrupa kökenli olduğunu, maddi ve manevi durumlarının homojen olmadığını ifade etmiştir. Yine bu makalede öğretmenlikten ressamlığa, doktorluktan avukatlığa, hizmetçilikten odunculuğa değin hangi meslekte kaç kadının çalıştığı ayrıntılı listelenmiştir. Genellikle sanata ve mesleklere karşı ilgi duyduklarını fakat aile içinde dayanışma ruhuna sahip olmadıklarını, çocuk yapmaktan imtina ettikleri için nüfus artışlarının yavaş olduğunu da ilave etmiştir.⁵⁴¹ Başka bir makalede 18-19 yaşındaki Amerikalı kızların çalışmak zorunda olduğunu ifade etmesi bu durumun sebeplerinden biridir.⁵⁴² Beyaz ırka mensup Amerikalı kadınların homojen bir yapıda olmadıklarına bir kanıt olarak zengin kızlarının terbiyesini öven *İkdâm* makalesi örnek gösterilebilir.⁵⁴³ Bunların dışında Amerikalı kadınların aldığı patentin toplam sayısı⁵⁴⁴, zararlı alışkanlıklara karşı Amerikalı kadınları korumak için kurulan bir cemiyet⁵⁴⁵ ve girişken bir Amerikalı kadının zenginleşme hikâyesini⁵⁴⁶ anlatan makaleler de bulunmaktadır.

İkdâm'da yer alan İngiliz kadınlarıyla ilgili makale kadınların ticaret hayatına katılmasıyla ilgilidir. Bir İngiliz gazetesinden aktarılan bu yazıda İngiliz kadınlarının hayat tarzlarının ve geçinme yollarının değişmeye başladığı, erkekleri hayrete düşürecek derecede işlerinde ehil oldukları vurgulanmıştır.⁵⁴⁷ Avusturyalı kadınlar da olumlu bir dille anlatılmıştır. Evcimen yapılarından bahsedilmiş, zengin ailelere mensup kadınların bile bu özellikleri taşıdığı ifade edilmiştir. Yazının devamında ev işlerinde olduğu gibi doktorluktan çiftçiliğe kadar birçok meslek dalında başarıyla çalıştıkları ifade edilmiştir. Aynı makalede Avrupalı kadınlarla ilgili bu olumlu eleştirilerin yanında Almanların kadına bakış açısının sıkıntılı olduğunu iddia eden

⁵⁴¹ *İkdâm*, N. 4862, s. 3, 12 Kanun-i Evvel 1907.

⁵⁴² *İkdâm*, N. 4783, s. 3, 24 Eylül 1907.

⁵⁴³ *İkdâm*, N. 1641, s. 3, 1 Şubat 1899.

⁵⁴⁴ *İkdâm*, N. 2011, s. 3, 6 Şubat 1900.

⁵⁴⁵ *İkdâm*, N. 619, s. 1, 11 Nisan 1896

⁵⁴⁶ *İkdâm*, N. 4191, s. 3, 5 Şubat 1906.

⁵⁴⁷ *İkdâm*, N. 3058, s. 3, 20 Kanun-i Evvel 1902.

Saffet Nezihî⁵⁴⁸, kadınların bir çocuk makinesi, evlat yetiştirmeye mahsus bir vasıta olarak düşünüldüğünü ifade etmiştir.⁵⁴⁹

Rus kadınlarıyla ilgili paylaştığı makalede, *İkdâm* diğerlerinde olduğu gibi yurtdışı basını kaynak olarak kullanmakla birlikte yapmış olduğu alıntı bir seyyahın notlarına dayanmaktadır. Yazı Rus kadınlarının ahlak, tavır ve düşünceleri ile ilgili genel bilgiler vermenin zor olduğunu ifadeyle başlamıştır. Bunun nedenini kadınların mensup oldukları ve yazarın yüksek, orta halli ve avam olarak üç sınıfa ayırdığı ailelerinin etkisiyle açıklamıştır. Yüksek ailelere mensup olan kadınların, ilim ve fen üzerine olmasa da Almanca, İngilizce, Fransızca gibi dilleri öğrenme üzerine kabiliyetleri olduğunu ifade etmiştir. Bu ailelerde yetişen kadınların mutlaka mürebbiye terbiyesinden geçtiğini belirtmiş, bunda Fransızların diğer milletlere göre önde olduğunu söylemiştir. Genellikle esnaflardan müteşekkil orta halli ailelere mensup kadınların daha ciddi terbiye gördüklerini, yabancı dile vakıf olmamakla birlikte Rusçayı en iyi bu sınıfa mensup kadınların okuyup yazdığını iddia etmiştir. Yine ilim ve irfana en düşkün sınıf olarak bunları göstermekle birlikte bu sınıfa mensup kadınların işi ifrat derecesine vardiirabildiğini belirtmiştir. Bu kadınların kendi sınıfına mensup erkeklerle evlilik yapmaları durumunda eşlerinin kıskançlığından ötürü ataletle bir hayat sürmek zorunda kaldıklarını üzümlere ifade etmiştir. Asıl üzüntüsünü avam olarak adlandırdığı son sınıfa mensup kadınlarda yaşamıştır. Bir şarkı sözü olarak aktardığı “Bak, kadın nedir? Saçı uzun, akli kısa bir mahlûk. Bunları uslandırmak için ara sıra dövmele.” cümlelerini kadınların dayak yemeye alıştıklarını belirttiği “Kadının birini ağlarken gören biri sorar: Kocan mı dövdü? Diğer kadın hayır kocam beni uzun zamandır dövmüyor. Acaba başkasını mı sevmeye başladı? Yoksa onu mu dövüyor?” örneğiyle desteklemiştir.⁵⁵⁰

İkdâm'ın Çin ve Japon kadınlarından birlikte bahsettiği makalesinin kaynağı ise Fransız gazeteleridir. Her iki millete ait kadınların karşılaştırılması yapılırken, söze yakın zaman kadar aralarında ahlak, fazilet ve zekâ noktalarından bir fark

⁵⁴⁸ Adı geçen yazarın *İkdâm*'da yayınlanan ve kadınlarla ilgili konuları içeren makaleleri *İkdâm* Matbaası tarafından kitap halinde ayrıca basılmıştır. Saffet, Nezihî, *Makâlât-ı Nezihî*, C. I, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1319.

⁵⁴⁹ *İkdâm*, N. 2345, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1901. Almanların bu bakış açısına başka bir makalede referans gösterilerek eleştiriler getirilmiş ve kadının çocuk makinesi ve zürriyetin devamı için alelade görülmesi döneminin kapandığı vurgulanmıştır. Artık aynı talim ve terbiyeden geçen kadın ve erkeklerin kurduğu yuvalarda birbirlerine yoldaş oldukları ifade edilmiştir. *İkdâm*, N. 2398, s. 4, 28 Şubat 1901.

⁵⁵⁰ *İkdâm*, N. 699, s. 3, 29 Haziran 1896.

olmadığı fakat Japonların lehine farklılaşmanın olduğu tespitiyle başlanmıştır. Rusya ile Japonya arasında meydana gelen savaşta Japon kadınlarının ziraat ve ticarete gösterdikleri başarının bunun en önemli nedeni olduğu dile getirilmiştir. Japon kadınlarının memleketlerinin ilerlemesi için bıkmadan usanmadan çalışmaları, Çinli kadınların ise aileleriyle ilgilendikleri belirtilmiştir. Fakir Çinli kadınların zorunluluktan dolayı çalışmalarının ise mukayese kabul etmeyeceği açıktır, denilmektedir.⁵⁵¹ Bir başka yazıda ise Japon ve Avrupalı kadınların karşılaştırması yapılmıştır. Bu karşılaştırmanın temelinde kadının sosyal hayattaki yeri konu edilmiştir. Avrupa’da kadınların merasimlerde ön sıralarda olduğu, onlara ayrı hürmet gösterildiği, yanlarında olan erkeklerin yardımcı olduğu ifade edilirken Japonya’da durumun tam tersi vuku bulduğu erkek yemek yerken Japon kadınlarının ayakta beklediği iddiasıyla ortaya atılmıştır. Yine aynı makalenin devamında zekiliğin Avrupa’da namuslu kadınlara atfedildiği, Japonya’da ise az çok hafif kadınlara yakıştırıldığı söylenmiştir.⁵⁵²

Avrupalıların Türk kadınlarına bakışı ve yabancı kaynaklardan elde edilen diğer milletlere mensup kadınların genel özelliklerinden sonra, kadından genel olarak nelerin beklendiğine göz atılabilir. *İkdâm* nezdinde bunun çerçevesini çizmek için kadının toplumsal hayata katkıları üzerine gerek Türk yazarlardan gerekse yabancı kaynaklardan alıntılarla oluşturduğu içeriğe bakmak gerekmektedir. Örneğin kendisi çalışkan olan ve erkeklerini de bu yolda destekleyen kadınlara sahip bir milletin ilerlemesinin önünde hiçbir engel olmadığını söylemiştir.⁵⁵³ Batılı bir yazardan alınan “bir kavmin mertebe-i terakkîsine en sahih veri kadınlarının hâl-i içtimâ’i ve hâl-i husûsîyeleridir. Bir yerde valideler, kızlar, zevceler ne kadar güzel düşünürler ve yaşarlarsa oranın bütün halkı o derece mütereffi olur.” alıntıda da benzer ifadeleri görmek mümkündür.⁵⁵⁴ İyi bir terbiye almış ve ahlak sahibi kadınlardan oluşan bir memlekette medeniyet noktasından büyük gelişme sağlanacağı da *İkdâm*’da bu konuda yer alan örneklerden biridir.⁵⁵⁵

Türk ve/veya Müslüman kadınlarının ahlaki ve toplumsal konumuyla ilgili genel bir çerçeve çizebilecek iki yazı bulunmaktadır. Bunların ilki Bir Muharrir’in

⁵⁵¹ *İkdâm*, N. 4773, s. 3, 14 Eylül 1907.

⁵⁵² *İkdâm*, N. 2382, s. 4, 12 Şubat 1901.

⁵⁵³ *İkdâm*, N. 27, s. 3, 28 Ağustos 1894.

⁵⁵⁴ *İkdâm*, N. 1980, s. 2, 6 Kanun-i Sani 1900.

⁵⁵⁵ *İkdâm*, N. 243, s. 3, 1 Nisan 1895.

Figaro Gazetesi'nde okuduğu “Bir Kadının Efkâr-ı Mahsûsâsı” isimli makaleyi ninesine anlatmasıyla ondan aldığı cevapları aktardığı yazısıdır. Fransa’da artık kızların ev işlerinden uzaklaştığını ninesine aktaran Bir Muharrir, *Figaro*’dakine benzer şekilde ninesinin de artık kadınların kızlarını ev işlerine hazırlamadıklarını, “Rahat yorar, iş eğlendirir.” düsturundan uzaklaştıklarını söylediğini aktarmıştır. Ortaya çıkan problem olarak ise artık anne yetişmemesi gösterilmiştir.⁵⁵⁶ Bunu destekler mahiyette olan diğer yazı kadınların toplum hayatına olan tesirlerinin yeteri kadar dikkate alınmadığını iddia ederek başlamıştır. Kadının tesirini doğrudan ruh üzerine olmasının çok önemli olduğu vurgulanmıştır. Geleceği şekillendiren çocukların maneviyatına doğrudan tesirleri ön plana çıkartılarak annelik başta olmak üzere eş olma ve ev idaresi görevlerine⁵⁵⁷ bir kez daha dikkat çekilmiştir.⁵⁵⁸

“Bir kadının hayat-ı beşeriyede ha’îz olduğu mevki’i üç noktada hülâsâ edebiliriz: Vâlidelik, zevcelik ve ev kadınlığı. Bu üçü birbirinden ayrı düşünülemez.”⁵⁵⁹ *İkdâm*’ın konu ile ilgili diğer yazılarında da benzer ifadelerin geçtiği görülmüştür. Bu yazıdan on yıl önce kaleme alınan başka bir makalede bünyelerinin nazikliği sebebiyle ev işleriyle uğraşmalarının daha doğru olacağı iddia edilmiştir. Bu fikrini desteklemek için beşeri hayatın mimarlığı kadına layık görülmüş ve aile içerisindeki kıymetinden bahsedilmiştir.⁵⁶⁰ Fransız bir gazeteden yapılan alıntıda kadının evlendiğinde ev işlerinden anlaması, evini çekip çevirmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Çocuğunu büyütmek, evini temiz tutmak kadının vazifeleri olarak sıralanırken dikkat çektiği husus zengin kadınların da bundan arı olmadığıdır.⁵⁶¹ *İkdâm*’ın bir İngiliz gazetesine dayandırdığı yazıda “bir kadının en çok takdir ettiğiniz meziyeti nedir?” sorusuna 17300 okuyucusundan cevap geldiğini ve bunun 16 binden fazlasının “yemek yapmak olduğu” sonucundan, en azından İngiliz toplumunda bunun genel kabul gördüğüne dair bir veri paylaşıldığını görüyoruz.⁵⁶² Farklı bir bakış açısıyla ev ekonomisinde yemek yapmanın ayrı bir yeri olduğu belirtilirken bu vazifenin kadının mesuliyetinde olduğu söylenmiştir.⁵⁶³ Ev

⁵⁵⁶ *İkdâm*, N. 2552, s. 3, 1 Ağustos 1901.

⁵⁵⁷ Çalışmamızda geçen “kadının görevi” ve “kadının vazifesi” gibi nitelermeler *İkdâm*’dan alınmış olup tarafımızdan yapılan değerlendirmelerden değildir.

⁵⁵⁸ *İkdâm*, N. 400, s. 3, 5 Eylül 1895.

⁵⁵⁹ *İkdâm*, N. 4141, s. 4, 17 Kanun-i Evvel 1905.

⁵⁶⁰ *İkdâm*, N. 243, s. 3, 1 Nisan 1895.

⁵⁶¹ *İkdâm*, N. 4224, s. 3, 10 Mart 1906.

⁵⁶² *İkdâm*, N. 4789, s. 3, 30 Eylül 1907.

⁵⁶³ *İkdâm*, N. 3752, s. 3, 23 Teşrin-i Sani 1904.

idaresinde mutfak ihtiyaçlarının karşılanması başka bir makalede de ele alınmıştır. Evin en büyük gideri olarak görülmüş ve kadınlara büyük görev düştüğü belirtilmiştir.⁵⁶⁴ Ev işleriyle uğraşmalarının sadece evi çekip çevirmek olmadığı bunun ekonomiye olan katkılarının da yadsınmaması gerektiği ifade edilerek yakın zamanda kız mekteplerinde konuyla alakalı derslerin konulacağı söylenmiştir.⁵⁶⁵ Bu makalesine aldığı geri dönüşleri değerlendirdiği mülâhazâsında *İkdâm*, konuya temelde kadının anne⁵⁶⁶ olarak erkeklerin ilk öğretmeni olduğu ve bu vesileyle toplum üzerindeki etkisini açıklamaya çalıştığını belirtmiştir.⁵⁶⁷

İkdâm'ın nazarında kadının annelik vazifesinin beynelmilel bir kimlik taşıdığını söylemek fazla iddialı olmayacaktır. Gerek *İkdâm*'ın yabancı gazetelerden yapmış olduğu alıntılarda gerekse Türk ve İslam kültüründen verdiği örneklerde bunu görmek mümkündür. Burada ifade edilmesi gereken bir diğer husus ise Avrupa'da kadına bu rolün biçilmesinde nüfus artışında yaşanan yavaşlamanın etkili olduğudur. Örneğin *İkdâm* yayınladığı bir makalede Almanya, Belçika ve Flemenk (Hollanda) gibi ülkelerde son 10-15 yılda annelik üzerine eğilerek buraların gözle görülür derecede nüfus artışını sağlandığını ifade etmiştir. Toplum nezdinde yaratılan farkındalığın oluşmasında kız mekteplerinde okutulan derslerin katkısı göz ardı edilmemiştir.⁵⁶⁸ Almanca bir eserden yaptığı alıntıda da benzer ifadeleri görmek mümkündür. Adı geçen makalede kadınların, kızların edep ve namus dairesinde büyütülebilmesi için annelik vazifesini iyi öğretmesi gerektiği söylenmiştir.⁵⁶⁹ Fransız gazetelerinden aldığı yazıda kadının annelik vazifesi merhametli yaratılışları ve çocuklarına karşı olan sabırları üzerine temellendirilmiştir.⁵⁷⁰ Türk kadınlarıyla

⁵⁶⁴ *İkdâm*, N. 4296, s. 1, 21 Mayıs 1906.

⁵⁶⁵ *İkdâm*, N. 413, s. 1, 18 Eylül 1895.

⁵⁶⁶ *İkdâm*, Avrupa basınından aktardığı bir yazıda annelik için şunları kaydetmiştir: “Vâlidelik kelimesinin taşıdığı ulvî ma'nâyı henüz hiçbir şair, edip, muharrir tam manasıyla tasvir edemedi. İşte bu da tasvir ediyor ki vâlidelik husule ve hayal-i beşer fevkinde bir mahiyet ve kudreti haîzdir. Minik bir yavrunun tüm saf duygularıyla ilk söylediği kelime olan “anne” lafzında mündemiç olan manevîyâtı tasvîre ne ihtiyaç vardır ne de imkân. Şu halde vâlidelik “şirâze-i kitâb-ı bahtiyârî”dir. Vâlidelik alelade öğrenilmiş bilgilerle değil tafsilatlı bir eğitimle mümkündür.” *İkdâm*, N. 4859, s. 1, 9 Kanun-i Evvel 1907.

⁵⁶⁷ *İkdâm*, N. 424, s. 1, 29 Eylül 1895. İlber Ortaylı da konuya benzer şekilde yaklaşmış ve çocuğun eğitiminin aile içinde anneye ve büyükanneye ait olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin modernleşme devrinde yazarların kadının yani annenin eğitimi üzerine önemle durduklarını ifade etmiştir. İlber, Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 83.

⁵⁶⁸ *İkdâm*, N. 4859, s. 1, 9 Kanun-i Evvel 1907.

⁵⁶⁹ *İkdâm*, N. 3996, s. 3, 25 Temmuz 1905.

⁵⁷⁰ *İkdâm*, N. 5058, s. 3, 25 Haziran 1908.

ilgili kaleme alınan makalede anneler insanlığın kaynağı olarak tarif edilmiştir. Yine *İkdâm*'a göre terbiye ve ahlakımızda etkisi büyük olan, çocuklarımızın yetişmesinin kaynağı olan kadınların, çocukluklarından itibaren iyi anne olarak yetiştirilmesi hedeflenmelidir. Ahlak ve Osmanlı adetlerine göre genç kızların terbiyesi için iffet ve masumluk noktalarından eğitimleri planlanmalıdır, denilmektedir.⁵⁷¹

Genel olarak bir aile içinde meydana gelecek durumlar üzerine kaleme alınmış bu makalelerin, evlilik yolunda yapılması gerekenler, mutlu evlilik için gereken şartlar vb. noktalara da değindiği görülmektedir. Türk ve/veya İslam toplumuyla ilgili, konunun ne surette tecelli ettiğini gösteren *İkdâm* makalelerine geçmeden evvel yurtdışındaki gelişmeleri *İkdâm*'ın nasıl okuduğuna bakmamız, adı geçen makalelerin içeriğini çözümlenmede yardımcı olacaktır. Örneğin Avrupa'da ayakkabı ile eve girilmesinin hatta yatak odasına kadar varılmasının adet olduğu, veremden bu denli şikâyet eden Avrupa'nın buna neden ses çıkarmadığı sorgulanmaktadır. Makalede kesinlikle “bizde” böyle bir adet olmadığı vurgulanmadan geçilmemiştir.⁵⁷² *İkdâm*'da âdetin tesirini görmezden gelmememiz gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁷³ Dünyanın sair bölgelerinden kendi tabiriyle “garip” evlilik adetleri de *İkdâm*'ın sütunlarında yer bulmuştur.⁵⁷⁴

Adet ve gelenek penceresinden o dönem meydana gelen evlilik tartışmasına dönersek Avrupa'da konunun, eşlerin birbirine denk olması, geçinmek ve nüfus meselesi üzerinde yoğunlaştığı görülür. Bir makalede Avrupalı kadınların erkekleri beğenmemesine sebep olarak erkeklerin kadınları anlamaya çalışmaması, kadınlara ehemmiyet vermemesi gösterilmiştir. Yazıya göre erkekler kadınları anlamaya gayret gösterirse bu durum problem olarak görülen birçok şey kendiliğinden ortadan kalkacaktır.⁵⁷⁵ Bundan başka Fransız gazetelerinden aldığı bir yazıda geçinme üzerine yaşanmış bir olay anlatılmaktadır. Fransa'da küçük bir otel işleten bir kadın, evlilik çağındaki kızının çeyizini hazırlamakla meşgulken otele kasabalı kadınların el işlerini satmak için gelip gitmeye başlayan bir delikanlıyla kızını evlendirmeyi

⁵⁷¹ *İkdâm*, N. 23, s. 1, 24 Ağustos 1894.

⁵⁷² *İkdâm*, N. 2382, s. 4, 12 Şubat 1901.

⁵⁷³ *İkdâm*, N. 270, s. 2, 28 Nisan 1895. Adet ve geleneklerin tesiriyle ilgili ayrıntılı açıklama çalışmamızın “Beşeri ve Sosyal Hayat” kısmında yapılacaktır.

⁵⁷⁴ *İkdâm*'ın aktardığına göre İzlanda ve İskoçya'da kızın gönlü olsa dahi ailesi zorluk çıkarır. Damat kızı almaya geldiğinde saatlerce kapıda bekletilir. Kız saklanır ve damat ve arkadaşları köyün her tarafında kızı ararlar. İngiltere'de kız evinin kapısını ailesi açmaz. Erkek tarafı kapıyı kırıp içeri girerler. İspanya'da serenat yapma âdeti vardır... *İkdâm*, N. 4107, s. 3, 13 Teşrin-i Sani 1905.

⁵⁷⁵ *İkdâm*, N. 4152, s. 3, 28 Kanun-i Evvel 1905.

planlamıştır. Kadının bu planının altında ticaretten anlayan bu delikanlıya otelin işletmesini vererek ailelerinin geçiminin kolaylaşması yatmaktadır.⁵⁷⁶ Yine Fransa'dan vereceğimiz örnekte nüfus artışının yavaşlamasının önüne geçmek için bekârlık vergisi tartışmalarının yaşandığı bilgisidir. Makalenin sonunda feminist bir yazarın buna itiraz ettiği ve vergilerle problemin çözülemeyeceğini iddia ettiği belirtilmiştir. Makalenin devamında geç mi yoksa erken mi evlenmeli konulu bir tartışma aktarılmıştır. Bu tartışmada erken evlenmeli fikrini savunanların argümanları aile saadeti, duyguların güçlenmesi, geçinme konusunda eşlerin birbirine desteği üzerinedir. Geç evlenmeli fikrini savunanlar ise evliliğin çocuk oyuncuğu olmadığını, Eflatun erkeklerin 30, kızların 20 ve Aristo'nun erkeklerin 37-38 yaşından önce evlenmemelerini tavsiye ettiklerini, meslek sahibi olmaksızın evlenilmesi durumunda geçinmenin zorlaşacağı iddialarıyla fikirlerini destekleme yoluna gitmişlerdir.⁵⁷⁷

Benzer bir tartışma Türk yazarlar arasında da meydana gelmiştir. *İkdâm*'da birçok makalesi bulunan Saffet Nezihî özellikle kızların erken evlendirilmesinin zararlarını kaleme aldığı yazısında, olayın sağlık yönünün istatistiklerle sabit olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte asıl tehlikenin toplumsal yapımızdan kaynaklandığını ileri sürmüştür. Okuyucunun durumu kafasında canlandırması için şöyle bir örnek vermiştir: “Bir gencin evlenmeye karar verdiğini düşünelim. Genç durumu ailesine bildirdiğinde onlar sormazlar ama biz soralım: Nasıl bir kız istiyorsun? Cevap olarak; Geçkin istemem. 13-14 yaşını geçmesin. Gözü, kaşığı şöyle olsun, buna benzer bir cevap verecektir.” Saffet Nezihî 13-14 yaşındaki kızları çocuk olarak nitelemiştir. Fakat aileler nezdinde 17-18 yaşındaki kızların evde kaldığının düşünüldüğünü ifade etmiştir. Ailelere, çocuklarını erken evlendirerek yavaş yavaş mahvolmaya gönderiyorsunuz, ikazında bulunmuştur.⁵⁷⁸

Kadın ölüm oranının yüksek olduğundan bahseden bir haberde bunu erken evliliğe veya cahil ebelerle bağlamak için yeterli kanıt olmadığı ifade edilmiştir.⁵⁷⁹ Bu konuda en sert cevap Mekteb-i Mülkiye hocalarından Doktor Mustafa Münif

⁵⁷⁶ *İkdâm*, N. 4456, s. 2, 28 Teşrin-i Evvel 1906.

⁵⁷⁷ *İkdâm*, N. 4146, s. 3, 22 Kanun-i Evvel 1905.

⁵⁷⁸ *İkdâm*, N. 2334, .3, 26 Kanun-i Evvel 1900.

⁵⁷⁹ *İkdâm*, N. 2354, s. 3, 15 Kanun-i Sani 1901.

Paşa'dan⁵⁸⁰ gelmiştir. Erken evlilik ve cahil ebelerin kadın ölüm oranının yüksek olmasına sebep olarak gösterilmesine karşı çıkmaktadır. Devletin birçok yerinde 14-16 yaşları arasında evlenildiğini ve eğer ölüme sebebiyet verseydi hiçbirimizin anne yüzü görmemesi gerekirdi demiştir.⁵⁸¹ Saffet Nezihi'nin konu hakkında yazdığı bir başka makalede Aliye Hanım'ın gönderdiği mektubu yazısının başında paylaştığı ve Aliye Hanım'a cevap verdiği görülmektedir. Aliye Hanım⁵⁸² kızları fikren olgunlaşmamış ve iyi eğitim almış olarak iki sınıfa ayırmıştır. Her iki sınıfa mensup kızların da 15-16 yaşlarında evlenmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Buna gerekçe olarak, yirmili yaşlarına gelmiş kızların fikren evliliğe alışmasının zor olacağını göstermiştir. Saffet Nezihi buna cevaben konunun fikri terbiyeyle alakalı olduğunu, kendisininse sağlık yönünden olaya yaklaştığını ve kızların küçük yaşta evlenmelerinin bedenlerinde giderilemez hasarlar bırakma ihtimali olduğunu belirtmiştir.

Aynı makalede Aliye Hanım eşler arasındaki denklik mevzusuna da değinmiştir.⁵⁸³ Ciddi tahsil ve terbiye görmüş, fikren gelişmiş kızların kendine denk erkek bulmakta yaşadığı sıkıntıyı anlatmıştır. Denk olmadıkları bir erkekle kuracakları ailede hayatlarının cehenneme döneceğini iddia etmiştir. Başa dönecek olursa kızların erken evlenmesini (iddiası 12-13 yaşında kızların evlendirilmesi yönündedir) bu denk olmama durumuna düşmemeleri için istediğini söylemiştir. Birçok kadının manen ölmektense maddeten ölmeyi tercih edeceğini sözlerine eklemiştir.⁵⁸⁴ Bunun tersinin iddia edildiği yazılar da mevcuttur. Erkeklerin çoğunun okuryazar olduğu belirtilen bir yazının iddiası bunların kendilerine denk arkadaşlar istedikleri, evde eğer bu ortamı bulamazlarsa dışarıya kayacakları yönündedir.⁵⁸⁵ Evi,

⁵⁸⁰ Mustafa Münif Paşa'nın eğitimci kimliğiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Hikmet Yıldırım, Celkan, "I. Meşrutiyet Döneminde Modern Bir Eğitimci: Mustafa Paşa", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2, 2008, s. 399-404.

⁵⁸¹ *İkdâm*, N. 2386, s. 3, 16 Şubat 1901.

⁵⁸² *İkdâm*'ın okuyucularından biri olup Fatma Aliye Hanım'la alakası yoktur.

⁵⁸³ Osmanlı Devleti'nde evlilik hakkında yabancı bir yazarın gözlemleri için bkz. Hester Donaldson, Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını Türk Kadınının Hayat Hikâyesi*, Ercan Kaçmaz (çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul 2014, s. 33-43. Osmanlı Devleti'nde Müslümanların evlenmesi, farklı dinlere mensup kişiler arasında evlilik olmaması gibi temel değerlendirmeler için bkz. Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s. 62-67. Orhan Türkdoğan'ın İslam öncesi Türk toplumundan Cumhuriyet dönemine kadar Türk ailelerinde evlenmeyle ilgili yaptığı değerlendirmenin çalışmamızın sınırları dâhilinde kalan bölümü için bkz. Orhan, Türkdoğan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015, s. 597-609.

⁵⁸⁴ *İkdâm*, N. 2391, s. 4, 21 Şubat 1901.

⁵⁸⁵ *İkdâm*, N. 89, s. 3, 29 Teşrin-i Evvel 1894.

erkekler için yaşanır kılacak olanların kadınlar olduğu başka bir makalede de konu edilmiştir.⁵⁸⁶ Evlilikte denklik mevzusunun işlendiği uzun bir yazıda, çiftlerin temelinde talim ve terbiyenin yattığı denk olma halinin gerçekleşmemesi durumunda en çok kadına zarar vereceği vurgulanmıştır. Bu durumu eğitilmiş erkeklerin bakış açısıyla açıklama yoluna gitmiştir. Kadının eşini ruhen ve kalben doyuramamasından dolayı erkekler nezdinde bir çocuk makinesinden başka bir anlamı kalmadığını iddia etmiştir. Kadınların güzel görünerek erkeği eve bağlama çabasının geçici bir önlemden ileri gitmeyeceği, evlilikte mutluluğun yakalanmasını sağlamayacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte erkelerde var olan bakış açısının mahzurlarını da saymıştır. Bizde eğitimin erkeklerde, kadının hayat yoldaşı olduğu, bütünü parçasını oluşturduğu fikrini vermediğini iddia etmiştir. *İkdâm*'a göre asıl problem bu fikirle yetişen erkeğin zamanla evinden dışarıda vakit geçirmeye başlayacağını, bunun sonucu olarak hem kendisinin gözü dışarı kayacağından hem de eşinin yaşadığı mutsuzluk çocuklara sirayet edeceğinden toplumsal olarak zararının daha büyük olacağıdır.⁵⁸⁷

Evlilik konusunu, toplum için gerekliliği noktasından değerlendiren başka makaleler de *İkdâm*'da yer almaktadır. Yukarıda eğitim ve terbiye noktasından eşlerin denk olmaması durumunda ortaya çıkabilecek olumsuzlukları anlatan yazıları derlemiştik. Yine benzer surette toplumun istikbali ve ilerlemesi için evliliğin öneminden bahsedilmiş, talim ve terbiye mutlu bir evlilik için olmazsa olmaz addedilmiş ama insanların evlenirken bu noktalardan değil asalet ve servet noktalarından denklik aradıkları iddia edilmiştir.⁵⁸⁸ Genellikle olması gerekenin anlatıldığı bu makalelerin yanında toplumsal duyguyu yansıtacak yazılar da *İkdâm*'da mevcuttur. Bunlardan birinde dikkat çeken husus kadınların güzel, latif, şarkı söyleyen ve saz çalanının makbul olduğu anlayışının yanlış olduğudur. Akıllı ve evine bağlı erkeklerin, kadınlarda aradığı özellikleri sevimlilik, nezaket, zekâ, bilgi, itaat, şıklık ve sanata meyil olarak sıralamıştır.⁵⁸⁹ Yazıların bir diğerinde, ismi belli olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nde yayın yapan bir gazetenin, okuyucularından gelen cevaplarla ortaya koyduğu “bir kadın bir erkeği niçin sever?” konusuna değinilmiştir. Esas olarak bunun tek bir cevabı olamayacağı, bir matematiğe dökülemeyeceği ifade

⁵⁸⁶ *İkdâm*, N. 243, s. 3, 1 Nisan 1895.

⁵⁸⁷ *İkdâm*, N. 2398, s. 4, 28 Şubat 1901.

⁵⁸⁸ *İkdâm*, N. 11, s. 1, 12 Ağustos 1894.

⁵⁸⁹ *İkdâm*, N. 4135, s. 3, 11 Kanun-i Evvel 1905.

edilerek erkekten beklenen tek şeyin sevmesini bilmek ve kadın kalbine girmeyi başarabilmesi olduğu ifade edilmiştir.⁵⁹⁰

Kadın ve erkeğin mutlu bir ailede yaşaması, bu bölümde aktardığımız makalelerin büyük kısmında görüldüğü üzere, tüm toplumların genel çabası olarak görülmektedir. *İkdâm*'da yer alan makalelerde kadın ve evlilik konusu içinde daha çok yer bulan aile kavramı, daha az olmakla birlikte özel olarak da konu edildiği görülmektedir. Çin'de aile öğretisinin anlatıldığı bir makalede bunun örneğini görmekteyiz. Çin ailelerini fakir ve zengin olarak tasnif ettikten sonra fakir ailelerin kadınlarının faal ve tutumlu olmalarını, zengin ailelerin kadınlarının ise hizmetçi ve uşaklara karşı ciddi davranmaları gerektiği öğütlenmiştir. Ailelerin komşularıyla iyi geçinmeleri, küçük meselelerden sıkıntı çıkarılmaması ve komşu çocuklarının da gözetilmesi salık verilmiştir.⁵⁹¹ *Figaro Gazetesi*'nden alınan bir yazıda, aile içinde iletişimin kuvvetli olması için kadınların el işleriyle uğraşmasının önemi üzerinde durulmuştur. Kadınların kendilerini geliştirmesinin bir fırsatı olarak değerlendiren el işinin yerini yavaş yavaş Fransız kadınları arasında spora bıraktığı eklenmiştir.⁵⁹² Yine Fransa'dan verilen bir örnekte bu sefer babaların çocuklarına davranışlarıyla ilgili ipuçları paylaşılmıştır. Çocuğun kişilik kazanmasında, aile hayatına dâhil olmasında, memleketine karşı sorumluluğun farkına varmasında babaların rolü anlatılmıştır.⁵⁹³

Yabancıların aileleriyle ilgili yazıların yanında Türk ve/veya Müslüman ailelerle ilgili yazılar sayıca daha fazladır.⁵⁹⁴ Ailede muhabbetin temini hususunda bilgiler içeren bir makalede konunun önemi toplumsal olarak ele alınmıştır. Ayyaşlık, serserilik gibi toplumsal huzuru bozan davranışların temeli mutsuz ailelere bağlanmıştır.⁵⁹⁵ Kitaplar, gazeteler vb. basın araçlarıyla ailenin öneminin halka

⁵⁹⁰ *İkdâm*, N. 3144, s. 3, 16 Mart 1903.

⁵⁹¹ *İkdâm*, N. 2382, s. 4, 12 Şubat 1901.

⁵⁹² *İkdâm*, N. 3713, s. 3, 10 Teşrin-i Evvel 1904.

⁵⁹³ *İkdâm*, N. 4182, s. 3, 27 Kanun-i Sani 1906.

⁵⁹⁴ Osmanlı Devleti'nde yaşayan zengin, orta halli ve fakir ailelerin alışverişten giyimine, kadınların doğumundan çocukların yetiştirilmesine değin yaşamları hakkında ayrıntılı bir gözlem için bkz. Raphaela, Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler ve Gelenekler)*, Mefkûre Poroy (çev.), Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973, s. 95-123.

⁵⁹⁵ *İkdâm*, bohçacı kadınlar ve hırsızlık konusunda da kadınları uyarmaktadır: "Son günlerde İstanbul'da türeyen bohçacı kadınlar saat, küpe, iğne vb. eşyaları evlerden çalmaya başlamışlardır. İlk ortaya çıktıklarında ufak tefek eşyalar satarken şimdi kürk, entari vb. ağır eşyaları çok az paraya satmaktadırlar. Bundaki asıl maksatları dikkat dağıtarak hırsızlık yapmaktır. Kadınlarımızın bunlara karşı dikkatli olmaları gerekir." *İkdâm*, N. 1957, s. 2, 14 Kanun-i Evvel 1899.

anlatılmasıyla birtakım olumsuzlukların ortadan kalkabileceği düşünülmektedir. Aile içi mutluluğun sağlanması için alınması gereken tedbirler; kadınlara ev işlerinin hakkıyla öğretilmesi, iyi eş ve anneler yetiştirmek, erkeklere ev işlerinin önemini kavratmak, erkek ve kadının birbirine mutlak surette ihtiyaç duyacaklarını hissettirmek şeklinde maddeler halinde sıralanmıştır.⁵⁹⁶ Gerek erkeğe gerekse kadına aile içinde bir dizi sorumluluk yükleyen bu maddelere destek olarak okunabilecek başka bir makalede, aile içinde iş bölümü üzerinde durulmuştur. İş bölümünün temeli ev işleri kadında, ev dışı işler erkekte olarak kurgulanmıştır. Makaleyi farklı kılan özelliği ise iş bölümünün sağlıklı yürütülebilmesi için her iki tarafın da belli bir eğitimden geçmelerinin faydalı görülmesidir.⁵⁹⁷

Ailenin gelişmesi ve sağlıklı büyümesi evde geçirilen zamanın daha kaliteli hale getirilmesiyle mümkündür. Bunun için yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere kadın ve erkeğin denk olmasının yanında evde geçirilecek vaktin değerlendirilmesi de önem arz etmektedir. *İkdâm*'ın iddiasına göre, Montesquie'den yapılan alıntıda görüleceği üzere, "...O gün canım çok sıkılıyordu... Hemen elime bir ekine alarak dantela yapmaya başladım. Akşam olduğu vakit bir de baktım ki can sıkıntım gitmiş. Önümde bir metrelik dantela birikmiş... Sana da tavsiye ederim. Canın sıkıldığı zaman el işleriyle uğraş..."⁵⁹⁸ bir kadının el işleriyle uğraşması onu rahatlatacağı için ailesine daha güler yüzlü olabilecektir. Evde vakit geçirmenin bir diğer hususu da evin dinlenme yeri olmasıdır. İşe giden erkeğin akşam olup da evine gelmesi daha sonra işinde de faydalı olmasını sağlayacaktır. Eğer bir erkek evinde vakit geçirme yollarını bulamazsa dışarıda vakit geçireceğinden vücudu gerekli istirahati sağlayamayacak, bu sebeple iş verimi de düşecek denmiştir. Toplumsal olarak yaklaşılacak bu meselede özellikle ev işlerini hizmetçilerin gördüğü ve bu sayede daha çok boş vakitleri olan zengin ailelere seslenilmiştir. Ev içinde hoş vakit geçirmek için resim ve musiki uğraşı, zarif el işleri tavsiye olunmuştur.⁵⁹⁹

Aile dâhil olmak üzere toplumsal yapının sağlıklı olmasında temel rol kadına verilmiştir. Kadın, annelik başta olmak üzere evi çekip çevirmekten, çocukların yetiştirilmesinden ve eşlerinin mutluluğundan birinci derece sorumlu tutulmuştur. Bu denli önem atfedilen kadının şüphesiz eğitimi de *İkdâm* satırlarında yer bulmuştur.

⁵⁹⁶ *İkdâm*, N. 4532, s. 3, 12 Kanun-i Sani 1907.

⁵⁹⁷ *İkdâm*, N. 89, s. 3, 29 Ekim 1894.

⁵⁹⁸ *İkdâm*, N. 27, s. 3, 28 Ağustos 1894

⁵⁹⁹ *İkdâm*, N. 4117, s. 3, 23 Teşrin-i Sani 1905.

Eğitimin içeriği ve teknik bilgileriyle ilgili kapsamlı bilgiler çalışmamızın “eğitim” bölümünde verilecek olup bu başlık altında daha çok kız çocuklarının eğitiminin toplumsal yönleri tartışılacaktır. Şu satırlarda görüleceği üzere, “Aileyi bîhakkın takdîr etmek için fikren münevver, kalben mütehasıs olmak icâb eder. Bu yüzden hem erkeğin hem kadının okuma yazma bilmesi ve fûnûn-ı ahlâkiye meziyetlerine mazhâriyeti gerekli ve mutlak olduğundan zikûra verilecek eğitimin inâsâ dahi tatbîk ve ta’lîmî muktezîdir.”⁶⁰⁰ kız çocukların okumasının aile üzerindeki tesiri ön plana çıkarılmıştır.⁶⁰¹ Kız çocuklarının okula gitmesinde 30-40 yıl önceye göre gözle görülür artış sağlandığı ifade edilmiştir. Sadece İstanbul’da değil devletin bütün vilayetlerinde kız mekteplerinin açıldığı belirtilmiştir. Adı geçen okullardan bir çok edebiyatçı, yazar hatta fen bilimleri uzmanı yetiştiği ifade edilmiştir.⁶⁰² Eğitimin müspet sonuçları ortaya çıktıkça kızlar okumalı mı sorusunun kendiliğinden azaldığı gözlenmiştir. Aynı makalede Hz. Muhammed’in ilmi tavsiye eden hadis-i şerifi de destekleyici mahiyette yer almıştır.⁶⁰³

Kız çocuklarının eğitiminin önemi yanında içeriğine dair tartışmaların olduğunu görmekteyiz. “Ta’lîm-i İnâs” başlıklı mülâhazâda eğitime dönük çabaların sonuç vermesi için hükümetin meseleye ciddi olarak eğilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Dünyada hiçbir şeyin ekonomik bakış açısından kurtulamadığını belirtip okula giden çocuğu daima büyüyen bir sermayeye, hükümeti de müşfik bir baba ve başarılı bir müdüre benzetmiştir. Avrupa’nın bu konuda faydalı işler yaptığını ve kız çocuklarına avukatlık, doktorluk, öğretmenlik gibi meslekleri kazandırdıklarını söylemiştir. İslam terbiyesinin de kız çocuklarının eğitiminde göz ardı edilmemesi gerektiğini söylerken bundan maksadını şu sözlere ortaya koymuştur: “Mekteplerimizde kız çocuklarının eğitimi de erkeklerinkine eş olmalıdır. İçerik yönünden bu eşlik sadece ibtidâ’î mektepler için geçerlidir. Rüşdî ve idâdî mekteplerde kız çocuklarının programlarının farklılaşması gerekir. Riyâziyenin

⁶⁰⁰ *İkdâm*, N. 181, s. 3, 29 Kanun-i Sani 1895.

⁶⁰¹ Osmanlı Devleti’nin önemli eğitimcilerinden Mehmet Nadir Bey de Sabah Gazetesi’nde kaleme aldığı makalelerinde kızların eğitime ahlak noktasından yaklaşmıştır. İlgili makalelerinde öğrenimin özellikle kadınların ahlaki eğitimlerine “güzel” katkıları olduğunu, yaratılıştan zaafî olan kadınların bu vesileyle çocuklarını daha iyi yetiştiren anneler olmalarının mümkün olacağını iddia etmektedir. Mehmet Nadir, *Terbiye ve Ta’lîm-i Etfâl (Çocukların Eğitimi ve Öğretimi) Bir Eğitim Öncüsünün Yazıları... 1895*, M. Sabri Koz ve Enfal Doğan (haz.), İstanbul Erkek Liseliler Eğitim Vakfı, İstanbul 2005, s. 16.

⁶⁰² *İkdâm*, N. 303, s. 3, 31 Mayıs 1895.

⁶⁰³ *İkdâm*, N. 1790, s. 3, 30 Haziran 1899.

ileri derecede öğretilmesindense ulûm-ı dinîye, ulûm-ı edebiye, tedbîr-i menzil, vezâ'if-i beytiye vb. dersler okutulmalıdır.”⁶⁰⁴ *İkdâm*’da bu görüşü destekleyen başka fikirlere de rastlanmıştır. Örneğin bir makalede kızlara özellikle kadınlık, eş olma ve anneliğin öğretilmesi gerektiği fikri ileri sürülmüştür. Kızların ilim ve fen okumasının artık bir zorunluluk olduğu yazar tarafından kabul edilmekle birlikte fikri yönden terbiyelerine dikkat edilmediği şerhi de düşülmüştür. Okullarda bu konunun sadece ahlak dersinde sınırlı kalmasına ise karşı çıkmaktadır.⁶⁰⁵ Bu makaleden yaklaşık 5 yıl sonra kaleme alınan bir yazıda benzer serzenişleri görmek mümkündür. İlgili yazıda okuma yazma, el işleri ve fen öğrettiğimiz kızların aldıkları bu eğitimin kadınlık, zevcelik ve annelik vazifelerine yansımadağı iddia edilmiştir.⁶⁰⁶

“Bir toplumun ilerleyebilmesi için elinden gelen herkesin çalışması gerekir. Bu bağlamda, herkes yeteneği ölçüsünde eğitim almalı ve çalışma hayatına katılmalıdır. Buna kadınlar da dâhildir. Gerek evinin mutluluğu gerekse ekonomiye katkı sunması bakımından kadınlar eğitim almalı ve çalışma hayatına katılmalıdır.”⁶⁰⁷ Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere kadınların çalışması fikri gündemde belli bir yer etmiştir.⁶⁰⁸ *İkdâm*’da konuyla ilgili yer alan en kapsamlı tartışma kadınların terzilik mesleğine girmesiyle ilgilidir. Sabiha Hanım imzalı ilk makalede terzilik mesleğine ilginin arttığı belirtilmiş, bu ilginin yanında belli bir yeteneğin de olması gerektiği vurgulanmıştır. İstanbul’da bulunan Kız Dârülmüâllimâtı ve İnâs Mekteb-i Sanâyîsi mezunu kızların nakış, biçki, dikiş gibi el işlerinde mahir olmaları nedeniyle bu kızların terziliği çabuk öğrenebilecekleri değerlendirilmiştir. Sabiha Hanım yazısının devamında, ailelerin müzik ve dil eğitimi için özel hoca tutmaktan çekinmediği gibi aynı davranışı kız çocuklarının biçki, dikiş gibi el işlerini öğrenmeleri için de göstermeleri gerektiğini ifade etmiştir. Bir meslek sahibi olmayı arzu eden bir kızın bunu gurur meselesi yapmasını, etraf ne der diye düşünmesinin doğru olmayacağını da sözlerine eklemiştir. Bununla birlikte

⁶⁰⁴ *İkdâm*, N. 59, s. 1, 29 Eylül 1894.

⁶⁰⁵ *İkdâm*, N. 2391, s. 4, 21 Şubat 1901.

⁶⁰⁶ *İkdâm*, N. 4141, s. 4, 17 Kanun-i Evvel 1905.

⁶⁰⁷ *İkdâm*, N. 4140, s. 2, 16 Kanun-i Evvel 1905.

⁶⁰⁸ Osmanlı Devleti’nde kadınların devlet memuru olarak istihdamıyla ilgili bkz. Yunus, Özger, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümelere”, *History Studies*, 4/1, 2012, s. 425-426. 1908 yılı öncesi kadınların çalışma hayatıyla ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. Sibel Dulum, *Osmanlı Devleti’nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s. 55-59.

toplum nezdinde terziliğe karşı bir ön yargının olduğu gerçeğini teslim etmiştir. İstanbul'da Müslüman bir kadın tarafından işletilen bir terzi dükkânı olmadığını dile getirmiştir. Sabiha Hanım, bir tane bile dükkân açılrsa bunun kız çocuklarının bu mesleğe yönelmesine ciddi katkı sağlayacağını düşünmektedir.

Sabiha Hanım terzilikle ilgili önerilerini sıraladıktan sonra Müslüman kadınların terziliğe başlamasıyla yaşanabilecek olumlu durumları da tasvir etmiştir. Örneğin Müslüman kadınlarımız tuvalet merakıyla Beyoğlu terzilerinde gezinmekten kurtulurlar, demiştir. Böylece paranın yabancıya gitmesinin önüne geçilebileceğini düşünmektedir. Müslüman kadınların ailelerinin bütçelerini zorlamak pahasına, giydikleri elbiseleri Avrupalı kadınlara diktirme çabasını, bundan bir an önce kurtulmaları gerektiğini ifade etmiştir. Modanın kadınlar arasında yayılmasıyla İstanbul'da çalışan Avrupalı terzilerin iyice zengin olduklarını dile getirmiştir. Türk ve Müslüman kadınlarının da Avrupalı kadınlar kadar zekâ ve yeteneğe sahip olduğunu belirten Sabiha Hanım, girişkenlik ve önlerinde örnek olmaması noktalarından eksik kaldıklarını ifade etmiştir. Bu eksikliklerin giderilmesi için ilk olarak kadınların ticaretle uğraşmalarının “ayıp” olduğuna dair fikrin terk edilmesinin ve terzilik yapan kadınların örnek olmasının gerektiğini belirtmiştir.⁶⁰⁹ Alıntıda görüldüğü üzere hem eğitim hem de ticaret noktasından konu tartışılmıştır. Alıntının sonlarına doğru geçen moda tabirini bu bölümün sonunda *İkdâm* makalelerinden edindiğimiz içerik çerçevesinde tartışacağız. Yukarıdaki makaleye dönecek olursak, terzilik mesleğiyle uğraşan Giritli Melek Hanım'ın kızları cesaretlendirici bir mektubu ilerleyen nüshalarda bir nevi cevap olarak yayınlanmıştır. Melek Hanım bu mektubunda kızların terziliğe yönlendirilmesinin kendine göre faydalarını sıralamıştır. Mesleğe başladıktan kısa süre sonra kazandığı 400 Osmanlı lirasıyla iki ev satın aldığını belirtmiş, 5 kişilik hanesinin bakımını kolaylıkla sağladığını sözlerine eklemiştir. Mesleğini İslam kızlarına da öğretmek arzusunda olduğunu fakat hiçbir kızın ataletten kurtulamayarak teklifinin karşılık bulmadığını üzülen ifade etmiştir. Makalenin sonunda kısa bir değerlendirme yapan *İkdâm*, Melek Hanım'ın belirttiği teessüfe kendilerinin de katıldığını yazmıştır.⁶¹⁰

⁶⁰⁹ *İkdâm*, N. 2404, s. 3, 6 Mart 1901.

⁶¹⁰ *İkdâm*, N. 2443, s. 3, 14 Nisan 1901. Kadınların terzilik mesleğiyle ilgilenmeye başlamaları hakkında aynı dönemde diğer basın ürünlerinde de benzer yazıların kaleme aldığı görülmektedir. Dönemin önemli gazetelerinden Hanımlara Mahsûs Gazete'de konu hakkında yer alan makalelerle

Türk ve/veya İslam kızlarının eğitimiyle ilgili yazılan makaleler bunlarla sınırlı değildir. Kızların eğitimi meselesinin yaşlılar tarafından nasıl görüldüğünü alıntılarla anlatan bir yazıda 20 yıl önceye kadar, kızların terbiyesinde görülen noksanların düzeltilmesinin ihmal edildiği iddia edilmiştir. Bu sözleri işiten yaşlı hanımlarımız şiddetle karşı çıkarak kendi terbiyelerinin şimdiki kızlardan daha iyi olduğunu söylemişlerdir. Her türlü ev işini muazzam bir titizlikle yaptıklarını, çocukların eksiklerinin imkânlar ölçüsünde giderilmesinden kendilerinin mesul olduğunu ifade etmişlerdir. Makalenin yazarı, yaşlı kadınların bu söylediklerinin anlatmak istediğiyle alakalı olmadığını belirterek bunların maddiyattan ibaret şeyler olduğunu vurgulamıştır. Yine yaşlı kadınların sözlerinden hareketle, o dönemde kız çocuklarının okutulması gerektiğiyle ilgili hiçbir fikrin onlarda bulunmadığını belirtmiştir. Yazar için önemli olan fikren bunun düşünülmemiş olmasıdır.⁶¹¹ Kızların eğitimiyle terbiye arasında bir önceki makalenin yazarının kastettiği bağı Mısırlı bir doktor olan Hasan Mahmut Paşa'nın yazısında görmekteyiz. Kız çocuklarının okuma-yazma öğrenmelerinin onların terbiyelerine ve dolaylı yoldan çocuklarını daha iyi yetiştirmelerine imkân vereceğini söylemiştir.⁶¹² Kız çocuklarının okumasının farklı bir faydasını Rasime Hanım bir yazısına konu edinmiştir. Eskiden de kız mekteplerinin varlığını belirttikten sonra yaşanan gelişmeler ışığında artık kızların okullara devamının ciddi manada yükseltilebildiğini, bu sayede kadın doktor sayısında gözle görülür bir artışın sağlanabildiğini dile getirmiştir.⁶¹³

ilgili bir değerlendirme için bkz. Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri (1869-1923)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-44.

⁶¹¹ *İkdâm*, N. 243, s. 3, 1 Nisan 1895.

⁶¹² *İkdâm*, N. 460, s. 3, 4 Teşrin-i Sani 1895.

⁶¹³ *İkdâm*, N. 2335, s. 3, 27 Kanun-i Evvel 1900. Dünya tarihinde kadınların doktor olabilmemesinin kısa bir tarihçesi *İkdâm*'da bulunmaktadır. Bu yazı özetle şu şekildedir: “Kadın doktorlar yeni bir şey değildir. Kadim Yunan ve Roma zamanından günümüze kadar doktorluk diplomasına haiz olan kendi çabalarıyla tıp ilminin gelişmesine hizmet eden kadınlara tesadüf olunabilir. Fakat kadın doktorların sayısı 1850'ye kadar azken, Amerika ve Lehistan'da kadınların dârülfünûnlara kabulü ile bu tarihten sonra birden artmaya başlamıştır. Kadın doktorların sayısındaki artışın mihenk taşı Florence Nightingale isminde bir İngiliz doktor kabul edilir. Dizanteriden ölen İngiliz askerlerini kendi çabalarıyla oluşturduğu hastane benzeri yapıda iyileştirmesiyle bir yılda ölen İngiliz asker sayısını on binlerden beş yüz elli bire düşürmeyi başarmıştır. Nightingale'in bu başarısı mesleğe olan kadın ilgisini arttırmış olmakla birlikte ilk diplomalı kadın doktor 1821 yılında İngiltere'de doğan Elizabeth Blackwell'dir. Büyük zorluklarla Genova Dârülfünûn-ı Tıbbiyesi'ne girmiştir. 1847 yılında kardeşi Emile de aynı mesleğe girmeye karar kılmış fakat hiçbir dârülfünûn kendisini kabul etmemiştir. Kararından vazgeçmeyen Emile, beş yıl sonra Chicago Dârülfünûnu'na girmeye hak kazanmıştır. Dârülfünûnların kadınları kabul etme noktasında takındığı bu tavır üzerine Amerika'da “Woman

Kız çocuklarının gerek ev idaresi gerekse bilim eğitimleri noktalarından Osmanlı Devleti'nde var olan bakış açısının *İkdâm*'da görülen yansımaları yukarıdaki şekildedir. Avrupa'da özellikle ev idaresiyle ilgili eğitim veren kurumlar hakkında da *İkdâm*'da makaleler mevcuttur. Bunlardan en çok gündeme getirileni "İdâre veya Umûr-ı Beytiye Mektepleri" adı verilen okullardır. *İkdâm* tarafından bu konu biri 4 makalelik bir seri olmak üzere 3 kez gündeme getirilmiştir. Ev idaresi meselesine Avrupa ve Amerika'nın önem verdiği *İkdâm*'ın Paris basımından yararlanarak kaleme aldığı makalelerden anlaşılmaktadır. Ev işleri hakkında bilinmedikçe rahat ve mutlu ailelerin meydana gelmesi zordur, denilmiştir. Bu sebeptendir ki her ülkede bu okulların vücuda getirilmesi hayati öneme haiz olduğu iddiasında bulunulmuştur.⁶¹⁴ Aynı eserde dile getirildiğine göre bazı kadınlar, ev işleriyle uğraşmaları yüzünden başka işlerden geri kalma endişesi yaşamaktalardı. Bu endişenin yersizliği, planlamayı öğrenen kadının diğer meşgalelerine de zaman ayırmakta zorlanmayacağı şeklinde anlatılmaya çalışılmıştır. Ev işleri süpürmek, silmek, yıkamak, pişirmekten ibaret görülse de "Umûr-ı Beytiye" mezunu kızların asıl mahareti bunları sağlık kurallarına, ekonomiye ve bilime uygun olarak yapmasında ortaya çıkmaktadır. Bunun en önemli ayağının da iktisadi kısmı olduğu ifade edilmiş, belirlenen kurallara riayet edildiği takdirde ev harcamalarının dörtte bir hatta üçte bir azaltılabileceği iddia edilmiştir. Aile saadetinin temelini oluşturması sebebiyle kız çocukları için bu mektepler hayati öneme haizdir, denilmiştir.⁶¹⁵

Birbirine benzer şekilde farklı ülkelerde hizmet veren "idâre veya umûr-ı beytiye" mekteplerinin ilk kez Finlandiya'da daha sonra Almanya, İsviçre, Flemenk

Medical Collegue of Pennsylvania" adı verilen kadınlara mahsus dârülfünûn açılmıştır. Diğer dârülfünûnlar bu okulla bilgi ve belge paylaşımına yanaşmayınca büyük zorluklar yaşamıştır. Tüm bu zorluklara rağmen 1893 yılına gelindiğinde Amerika'da yaklaşık iki bin diplomalı kadın doktor sayısına ulaşılmıştır. (Örneğin 1900'lerin başında Osmanlı Devleti'nde toplam diplomalı doktor sayısı 700 civarındadır. *İkdâm*, N. 2704, s. 3, 31 Kanun-i Evvel 1901) Avrupa'da kadın doktorları ilk kabul eden dârülfünûn ise 1864 yılında bir Rus kadını eğitime başlatan Zürih Dârülfünûn'u olmuştur. Daha sonra 1868'de Paris akademisi de kadın doktor adaylarını kabule başlamıştır. 1877 yılına gelindiğinde artık Londra'da kadınlara mahsus bir dârülfünûn eğitim faaliyetlerini devam ettirmektedir." *İkdâm*, N. 2834, s. 3, 10 Mayıs 1902.

⁶¹⁴ Kız çocukların eğitiminin yanında kadınlara evlendikten sonra da hizmet veren okullar bulunmaktadır. Örneğin *İkdâm*'da Romanya'da benzer içeriğe sahip "aile mektebi" açılışı haber yapılmıştır. Bu okullarından da İdâre ve Umûr-ı Beytiye Mekteplerinde olduğu gibi açılış, mobilya muhafazası, dikişi vb. dersleri ihtiva edeceği belirtilmiştir. Almanya ve daha sonra Fransa'da açılan "vâlidelik mektebi" adı verilen bir okul türü daha bulunmaktadır. Doktorlar, edebiyatçılar ve tecrübeli annelerin ders verdiği bu okullarda annelik namına hemen her konuda dersler verilmektedir. *İkdâm*, N. 4798, s. 2, 9 Teşrin-i Evvel 1907, *İkdâm*, N. 4859, s. 1, 9 Kanun-i Evvel 1907.

⁶¹⁵ *İkdâm*, N. 3827, s. 3, 6 Şubat 1905.

(Hollanda), İngiltere ve Amerika’da kurulduğu belirtilmiştir. Bunlardan Almanya’da hizmete giren okul hakkında *İkdâm*’da ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Buna göre bu okulların ilki 1866 yılında Breslav’da kurulmuş, zamanla Almanya’nın diğer bölgelerine yayılmıştır. Bu okulların büyük kısmı zengin kadınların yardımlarıyla tesis olunmuştur. Ayrıca bunlara belediyeler, kooperatifler, sigorta şirketleri ve muhtelif iane sandıkları da arka çıkmaktadır. Cüzi olmakla birlikte hükümetten de ödenek almaktadırlar. Kız çocuklarının hava değişikliği yaşamalarına yardımcı olması için genellikle şehir dışında, doğayla iç içe kurulmuşlardır. Ders programı; yemek yapma, ev idaresi, masraf defteri tutma, temizlik, hıfzıssıhha, yiyecekler, eşya muhafazası, çocukları terbiye kuralları, çamaşır yıkamak ve ütü yapmak, çiçekçilik ve bahçıvanlığın temelleri, şarkı derslerinden oluşmaktadır. Okula 14 ile 20 yaş arası kızlar kabul edilmektedir. Yatılı öğrencilerden altı ay süre için 200 frank alınmaktadır.⁶¹⁶ *İkdâm*’ın Almanya’daki bu okullarla ilgili başka bir makalesi daha bulunmaktadır. Bu okulları kuranların nezdinde kadın evvela yemek yapmak ve çocuk yetiştirmekle vazifeli olduğu için eğitim programların da bu iki konu hakkındaki derslerin öncelikli olduğu vurgulanmıştır. Almanya’da kadın doktorlar, profesörler yetişiyor olmasına rağmen Alman kadınlarının istekleri doğrultusunda ev idaresine dönük eğitime daha çok önem vermektedir.⁶¹⁷

Avrupa’da kız çocuklarının eğitimi yukarıda ifade edilen kısımlarla sınırlı değildir. Yaklaşık 30-35 yıldır Avrupa’da “Kız Sanayi Mektepleri”nin sayısında ciddi artış olduğu *İkdâm* satırlarında belirtilmiştir. Bu okullarda özellikle fakir ailelerin çocuklarının gelecekte hayatlarını idame ettirebilecek bilgi ve beceriler kazanması hedeflenmiştir. Belçika, Almanya, Avusturya, Flemenk ve Fransa bu okulların en yaygın olduğu Avrupa ülkeleridir. Bu okullarda hem genel dersler hem de bir sanat için gerekli olan uzmanlık dersleri birlikte verilmiştir.⁶¹⁸ Bu okullardan anlaşılacağı üzere kız çocuklarının iş hayatına atılması için bazı çaba gösterilmiştir. Bunun bir örneği Londra’da açılan bahçıvanlık okulunda karşımıza çıkmıştır. Bu okuldan mezun olan kız çocuklarının bu alanda iş sahibi olması planlanmıştır.⁶¹⁹ Bunun *İkdâm*’ın duyurduğu bir haberde hayata geçirilebilecek bir plan olduğu anlaşılmaktadır. Kadın ve çiçekler arasında tabii bir bağın varlığından bahseden

⁶¹⁶ *İkdâm*, N. 3829, s. 3, 8 Şubat 1905.

⁶¹⁷ *İkdâm*, N. 2990, s. 3, 13 Teşrin-i Evvel 1902.

⁶¹⁸ *İkdâm*, N. 2360, s. 3, 21 Kanun-i Sani 1901.

⁶¹⁹ *İkdâm*, N. 2773, s. 3, 25 Şubat 1902.

haberde çiçek ve meyve yetiştirmek, bahçeleri tanzim etmek için kadınların istihdam edildiği belirtilmiştir.⁶²⁰

Kız çocuklarının eğitimiyle ilgili çizilen genel çerçevenin ardından Fransa özelinde bu eğitimin kadınların yeni merakı olan “moda”⁶²¹ üzerinden nasıl kurgulandığıyla da karşılaşmaktayız. Fransız kadınlarının balolara, tiyatrolara, konserlere vb. birçok eğlence yerlerine gitmekten ev idaresiyle artık meşgul olmadıkları serzenişiyile başlayan alıntı bir haberde, bütün mevcudiyetini süslenme, giyinme ve eğlenceye ayıran bir kadın modelinin ortaya çıktığını iddia etmiştir. Bu kadınların narin yapısının ev idaresiyle uğraşmalarının önünde engel olduğu ve ev idaresinden anlamadıkları düşünülerek “idâre-i beytiye mektebi“ açılması kararı verilmiştir.⁶²² Zira Fransızlar için konunun bir başka boyutu da çalışmamızın “nüfus” başlığında ayrıntılı olarak değindiğimiz, nüfus artış hızının düşmesidir. Bundan başka işin iktisadi yönü de önem arz etmektedir. Örneğin Fransız gazetelerinin birinden iktibas edilen bir yazıda son modaaya uygun giyinmekten başka derdi olmayan bir kadının hikâyesi anlatılırken bunun zamanla iktisadi buhran derecesine varabildiği ifade edilmiştir.⁶²³

Londra’da haftalık yayınlanan bir dergiden alınan ve bir okuyucu mektubunun paylaşıldığı makalede yazdığına göre, modaaya uygun hareket etmenin aile bütçesini sarsmayacağı iddia edilmiştir. Bu iddianın sahibi olan kadın, erkeklerin evlerinde bakımlı kadınlar istediklerini belirtmiştir. Hatta buna lüzumundan fazla önem verdiklerini ve eşlerinin bakımlı olması sebebiyle iltifatta bulduklarını sözlerine eklemiştir. Böyle erkekler için kumaş gibi giderler aile bütçesine bir yük olarak değil aksine aile saadetine bir katkı olarak telakki edilir denmiştir.⁶²⁴ Modaaya olumlu bakış bununla sınırlı değildir. Yaygın olarak kullanılan kalitesiz şemsiyelerin yerini özellikle Avrupa ve Amerika’da kullanılmaya başlanan, biraz pahalı olmasını ve orta halli ailelerin ulaşmakta zorlanmasını göz ardı edersek, kenarları el işlemeli

⁶²⁰ *İkdâm*, N. 4791, s. 3, 2 Teşrin-i Evvel 1907.

⁶²¹ *İkdâm* moda için “tesâdüf” kelimesini kullanmıştır. Ayrıca güzel, fevkalade zeki bir kadının yahut birden çok kadının zekâsının ürünü ve eğilimi olarak ifade etmiştir. *İkdâm*, N. 3056, s. 2, 18 Kanun-i Evvel 1902. Başka bir yazıda ise modaayı zengin ailelere mensup kadınların ortaya çıkardığının düşünüldüğü, bu varsayımın kısmen doğru olmakla birlikte asıl tiyatro aktrisleri vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştığı iddia edilmiştir. *İkdâm*, N. 3056, s. 3, 18 Kanun-i Evvel 1902.

⁶²² *İkdâm*, N. 3402, s. 3, 9 Kanun-i Evvel 1903.

⁶²³ *İkdâm*, N. 2290, s. 3, 12 Teşrin-i Sani 1900.

⁶²⁴ *İkdâm*, N. 4521, s. 3, 1 Kanun-i Sani 1901.

ve sapı zarif şemsiyelerin aldığı ifade edilerek şıklık⁶²⁵ ve zarafetin⁶²⁶ ön plana çıkmaya başladığından bahsedilmiştir.⁶²⁷ Bu iki tabirin başka bir makalede kişisel zevkin (hüsn-i tabi'ât) ürünü olduğu belirtilmiştir. Zenginlerin dünyanın en meşhur moda uzmanlarından, terzilerinden faydalanarak bunlara ulaşması mümkünken asıl kişisel zevklerini ortaya koyanların orta halli kadınlar olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu kadınların maharetli oldukları, ehemmiyetsiz görülen kurdele veya kumaş parçasından harikalar yaratabildikleri makalenin devamında yer almıştır.⁶²⁸

İkdâm'ın satırlarında yer alan makalelere göre moda denilen olgu kadınların dünyasında önemli bir yer tutmaktadır. Hatta bir yazıda biraz da ironik olarak kadınların elbise modasına itirazın cesaret istediği söylenmiştir.⁶²⁹ Olumlu yanlarının yanında olumsuz taraflarının da *İkdâm*'da konu edildiğini görmekteyiz. Bununla ilgili en dikkat çekici husus korse meselesidir. Birbiriyle zaman yönünden bağlantısı olmayan farklı yazılarda bu meseleye değinilmiştir. Bunların ilkinde moda denilen kavramın ortaya çıkmasıyla elbiselerin kadın sağlığına olan etkisinin göz ardı edilmeye başlandığı vurgulanmıştır. Giyinmenin, filanca da onu giyiyor şekline geldiğini ve sırf ince ve narin görünmek için en çok rağbet gören kıyafetin korse olduğu ifade edilmiştir.⁶³⁰ *İkdâm*'da yer alan bir sonraki yazıda bu fikirleri destekler nitelikte, kadınların daha güzel görünmek için sağlığa zararı bilinen korselerden vazgeçemedikleri ifade edilmiştir.⁶³¹ En nihayetinde kadınların elbise kendine yakıştığı müddetçe sağlığına zarar gelip gelmeyeceğini önemsemeyecekleri çıkarımında bulunmuştur.⁶³² Başka bir makalede korse meselesine atıf yaparak, bu iddiasına deliller sunmuştur. Son zamanlarda Avrupa'da "boya" diye tabir edilen

⁶²⁵ *İkdâm*'da şık kelimesinin anlamıyla ilgili "şık denince ilk olarak modaya riayette ifrâda varan, son moda giyim tarzını sürekli takip etmek yahut sırf göze hoş görünsün diye harfî harfine modayı takip etmek olarak kullanılmaktadır. Dilimize geçen diğer bir anlamı da ince, titiz, nazik maden şişelerin, tarif etmek için kullanılan "şık şık eden akçedir" örneğindeki kullanımıdır. Buradaki anlamından taklit edilerek modaya uyma maksadıyla inceleşen, nazikleşenler için kullanılmaya başlanmıştır. Fakat kelimenin kullanımı yaygınlaştıkça bu anlamı üzerine tereddütler ortaya çıkmaya başladı." şeklinde bir tartışma bulunmaktadır. *İkdâm*, N. 4564, s. 3, 12 Şubat 1907.

⁶²⁶ *İkdâm* zarafeti "güzellik, saflık, giyside temizlik, akıllılık ve nezih olma kabiliyeti, renkleri birbirine uydurabilme vesairesinin nazik bir şekilde kullanımı gibi ekseriyetle kadınlar ve nadiren erkekler tarafından vücuda getirilen durum" olarak tanımlamıştır. *İkdâm*, N. 34, s. 3, 4 Eylül 1894.

⁶²⁷ *İkdâm*, N. 4299, s. 3, 24 Mayıs 1906.

⁶²⁸ *İkdâm*, N. 34, s. 3, 4 Eylül 1894.

⁶²⁹ *İkdâm*, N. 3249, s. 3, 29 Haziran 1903.

⁶³⁰ *İkdâm*, N. 3249, s. 3, 29 Haziran 1903.

⁶³¹ *İkdâm*, N. 3988, s. 3, 17 Temmuz 1905.

⁶³² *İkdâm*, N. 4998, s. 3, 26 Nisan 1908.

malzemelerle yüzü daha güzel gösterme çabasının rağbet görmeye başladığını ifade etmiştir. Sağlığa olan zararıyla ilgili yazılar yazılmasına rağmen boyaya olan rağbetin arttığından şikâyet edilmiştir.⁶³³

Modayla ilgili olumlu ve olumsuz yaklaşımların Avrupa nezdinde yansımalarından sonra konunun Türk ve/veya Müslüman kadınlar açısından *İkdâm*'da ne suretle yer aldığına baktığımızda, herhangi bir kadın yazar veya okuyucu tarafından yorumlanmadığını belirtmeliyiz. Örneğin konuyla ilgili uzun bir yazıda kadınların Avrupalı hemcinslerine göre, İslam dininin emri olan tesettür gereği, modayı takibinin yavaş olduğu belirtilmiştir. Tesettüre riayet etmek kaydıyla kadınların giyinmelerine dikkat etmelerinde bir beis olmadığı görüşü ilave edilmiştir. Daha sonra konu ekonomik boyuta çekilerek süse, dantelaya, pahalı terzilere gitme yarışının israf olduğu hatırlatılmıştır. Yazının ilerleyen kısımlarında “Kadınlarımızın maâ't-te'essüf Avrupalı hemcinslerinden daha fazla tâbî' olduklarını gözlemliyoruz.” cümlesinde görüldüğü üzere, başlarda söylediğiyle çelişen ifadeler bulunmaktadır. Bu iddiayı ortaya koyarken kadınların İstanbul tarafındaki terzileri değil Beyoğlu'nda bulunanları tercih ettiklerini örnek göstermiştir. İşin ekonomik boyutunu tekrar hatırlatarak yazının amacının kadınların modaya uygun giyinmesinin istenmemesi değil aile bütçesini sarsmadan hareket etmeleri olduğu vurgulanmıştır.⁶³⁴ Bu yazıdaki benzer şekilde farklı bir yazıda, kadınlara giyinme konusunda tasarruftan ve itidalden ayrılmamaları gerektiğini ifade etmiştir.⁶³⁵ Avrupalı kadınlarla yaptığı bir mukayesede onlardaki gibi birden çok kıyafete ihtiyacı olmadığını belirtmiştir.⁶³⁶ Tesettüre riayet eden kadınların buna göre hazırlanmış bir iki kat elbiseyle iktifa edebileceği iddia edilmiştir.⁶³⁷ Bu makalede

⁶³³ *İkdâm*, N. 4111, s. 3, 17 Teşrin-i Sani 1905.

⁶³⁴ *İkdâm*, N. 4295, s. 2, 20 Mayıs 1906.

⁶³⁵ *İkdâm*, N. 44, s. 3, 14 Eylül 1894.

⁶³⁶ *İkdâm*'a göre Avrupa'da, bazı kıyafetlerin herkeste olmasının sıradanlaşmıştır. Bu kıyafetler; ziyaret, tiyatro ve suare, ev dışı gezme ve seyahat olmak üzere dört çeşittir. *İkdâm*, N. 4295, s. 2, 20 Mayıs 1895. Yine *İkdâm*'da yer alan bir makaleye göre, bazı kıyafetleri kadınların kullanmaya başlaması zorunluluklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Fransa'da kadınların pantolon giymesi iki olaya bağlanmaktadır. Bunlardan ilki 1886 yılında Paris'te çıkan bir yangında kadınların geniş etekli elbiseleri yüzünden yanmalarıdır. İkincisi ve iznin verildiği durum ise kadınların velespit kullanmaya başlamalarıdır. Bu vesileyle geniş pantolon giymelerine müsaade edilmiştir. Amerika'da ise erkeklerinkine benzer kıyafet giyme iş yaşamıyla ortaya çıkmıştır. Önce barlarda çalışan kadınlara bu hak tanınmış, daha sonra yol inşaatlarında, sokak temizliğinde çalışan kadınların erkek kıyafeti kullanmasına müsaade edilmiştir. *İkdâm*, N. 2327, s. 3, 19 Kanun-i Evvel 1900.

⁶³⁷ Cariyelik, çok eşlilik ve moda konularında kaleme aldığı yazılardan özellikle “moda” konusunda kaleme aldığı yazılar, ilgili konu hakkında *İkdâm*'da var olan makalelerle benzer içeriği taşımaktadır.

birkaç kat elbise yeterli denilmesine rağmen *İkdâm*'ın ilk sayılarında yer alan bir yazıda zarafet sahibi bir kadının en az yedi kat elbisesi olması gerektiği belirtilmiştir. Bu sayı benzer şekilde tasarrufa riayet olarak ifade edilmiştir.⁶³⁸

Türk ve/veya Müslüman kadınlarıyla ilgili şu ana kadar değerlendirdiğimiz konuların dışında kadın ölüm oranları ve hamilelik süreciyle ilgili yazılara da göz atmak yerinde olacaktır. Kız çocuklarının evlenme yaşıyla ilgili kısmı aktarırken bir miktar değindiğimiz mektepli olmayan ebeler hususu gerek içeriği gerekse meydana çıkarttığı sonuç itibarıyla önem arz etmektedir. Mustafa Münif Paşa'nın önceden değindiğimiz yazısının devamında, gözüne “albasması veya iyi saatte olsunlar görüldüğü iddia edilen” kadınların cahil ebeler yüzünden hayatlarını kayb ettikleri fikrine katıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in saltanatı sırasında hayata geçirilen ebelik mekteplerinde birçok ebenin yetiştiğini de ilave etmiştir.⁶³⁹ Bu durum ortadayken kadın ölümlerini cahil ebelere veya erken evliliklere bağlamanın cehaletten ötürü olduğunu iddia etmiştir.⁶⁴⁰ Bu makale dışında konu hakkındaki diğer makalelerde kadın ölümlerinden birinci derecede sorumlu olarak cahil ebelerin gösterildiğini belirtmemiz gerekir. Bu yazılardan birinde cehaletin kötü sonuçlarından birinin kadın ölümlerinin fazlalığı olduğu söylenmiştir. Zorlu bir doğumda, tıbbi yardım alması gereken anne adayına cahil ebelerin engel oldukları bildirilmiştir. Bunu önlemenin ilk yolu olarak ebelerin eğitilmesi zorunluluğu

Bu yazılarda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde kadınların nasıl giyindikleriyle ilgili bir fikir edinmek de mümkündür. Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, Orhan Sakin (haz.), Ekim Yayınları, İstanbul 2012, s. 85-99. Tanzimat'la birlikte kadın kıyafetlerinde yaşanan değişim hakkında bilgi için bkz. Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 70-72.

⁶³⁸ Bir kadının zarif olması için gerekli elbiseler ve kullanım yerleri şu şekildedir: “1- Bir iki adet evde giymelik sade elbise. 2- Bir iki taneden az olmamak kaydıyla, az ziynetli konu komşu gelince giymelik. 3- Bir adet gösterişli olmamak şartıyla özel aileleri ziyarete giderken giyilecek süslü elbise. 4- Bir iki adet sayfiyeye, kırlara giderken giyilecek, kiri tozu götürür elbise. Bu esnada hanımlar gezip eylenecekleri, terleyecekleri için âdâb-ı mu'âşereye uygun olması hâsibiyle elbiselerin renkleri gül veya açık kahve olmalıdır. İktisâda dikkat eden bir kadın kır elbisesini, geçen sene evde konu komşusunu ağırlarken giydiği elbiseleri tamir ve ta'dil ederek ortaya çıkarır. 5- Bir adet özel yemeklerde giyilecek elbise. 6- Gayet kibâr bir ailenin davet, düğün vb. merasimlerinde giyilmek üzere, kıymetli kumaştan elbise. 7- Bir adet seyahate çıkmak için uygun kumaştan dikilmiş elbise.” *İkdâm*, N. 44, s. 3, 14 Eylül 1894.

⁶³⁹ *İkdâm*, ebelik eğitiminin XVIII. yüzyıldan itibaren başladığını, bu eğitimi Osmanlı Devleti'nde başlatanın ise Besim Ömer Paşa olduğunu, Doktor Asaf Derviş Bey'in kaleme aldığı yazısında ifade etmiştir. *İkdâm*, N. 4042, s. 3, 6Eylül 1905. Osmanlı Devleti'nde Ebe Mektepleriyle ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, s. 47-48.

⁶⁴⁰ *İkdâm*, N. 2386, s. 3, 16 Şubat 1901.

gösterilmiştir.⁶⁴¹ *İkdâm*'da konuyla ilgili yer alan en kapsamlı yazı *Hâmidîye Etfâl Hastâne-i Âlîsi İstatistik Mecmû'âsı*'ndan alınan, Doktor Asaf Bey imzalı yazıdır. Bu yazıda anne ölümleri üzerine geçmişten başlayarak kısa bir giriş yapılmış, gelinen noktada olumlu bir tablo çizilmiştir. Tablonun seyrinin daha olumlu hale getirilmesinin bilimsel bilgiye uygun hareket etmekle ve ebelerin eğitime önem verilmesiyle mümkün olabileceğini sözlerine eklemiştir.⁶⁴² Yazının sonunda *İkdâm*'ın kısa bir değerlendirmesi de bulunmaktadır. Doktor Asaf Bey'in mütalaasını pek kıymetli bulmuşlardır. Dünyaya yeni gelen nazik ve narın yavruların hayatıyla ilgili bu mesleğe gerekli önemin verilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Cahil ebelerin elinde bigâne kalan annelerin artık daha rahat olacağı ümit edilmektedir.

İkdâm ebelik mesleğinde yaşanan olumlu gelişmeleri, hamile kadınlar hakkında yapılan çalışmalar ve sunulan önerilerle de bir bütünlük içine oturtmuştur. Özellikle hamile kadınlar için temel bakım önerilerini içeren 7 sayılı yazı dizisi önemli bilgiler içermektedir.⁶⁴³ Yine konuyla ilgili Cem'iyet-i Tıbbîye-i Şahâne'nin de bir dizi kararlar açıkladığı görülmektedir. Bu kararlara göre, “öncelikle hamile kadınların olası sağlık sorunlarına karşı ilk 7 ay üç haftada bir, son 2 ay her hafta

⁶⁴¹ *İkdâm*, N. 1924, s. 1, 11 Teşrin-i Sani 1899.

⁶⁴² Ebelerin eğitimiyle ilgili Doktor Asaf Bey'in önerileri özetle şunlardır: “1- Ebelik mesleğine orta ve yüksek gelirli ailelerin çocukları intihâb edilmelidir. 2- En az Rüşdiye mezunu olanları okula kabul edilmelidir. 3- Okula kabul edilecek öğrenciler 18 ile 25 yaş aralığında olmalıdır. 4- Öğrenciler hüsn-i ahlâk ve namus sahibi olmalıdır. 5- Eğitim programı iki yıllık olmalıdır. Bunun ilk senesi nazarî, ikinci senesi amelî derslerden oluşmalıdır. 6- Her ebenin teşhis koyabilecek yeterlilikte eğitilmesi gerekmektedir. 7- Nabız, tansiyon, pansuman vb. basit tıbbi müdahalede bulunabilecek donanımda olmalıdır. 8- Ebelerin annelerin lohusa döneminde yapacakları hataların cezaları ağır olmalıdır.” *İkdâm*, N. 4042, s. 3, 9 Eylül 1905.

⁶⁴³ Adı geçen sekiz makaleden oluşturulan hamile kadınlar için temel bakım önerileri sırasıyla şunlardır: “1- Gezinti: Hamile kadın eğer kendini iyi hissediyor ve sıkıntı yaşamıyorsa yorulmaktan gezmesinde beis yoktur. 2- Ev İçi Uğraşlar: Uygun istirahat sağlanırsa piyano, ud vb. müzik aletleriyle vakit geçirebilir. 3- Ev İşleri: Özellikle ağır bir şeyler kaldırmak başta olmak üzere ev işlerinin tamamından uzak durmalıdır. 4- Seyahat: Hamile kadınlar için bu mesele oldukça mühimdir. Hamileliğin her dönemi için düşüğe ve erken doğuma sebep olma ihtimali bulunduğu için tren yolculuğu tehlikelidir. Araba yolculuğu özellikle uzun süreli olursa ciddi sıkıntılara sebep olabilir. Deniz yolculuğunda ise önemli olan denizin hamile kadını tutup tutmamasıdır. Eğer deniz tutması yaşıyorsa yolculuk tehlikeli olabilir. 5- Elbise: Bebeğin anne karnında belirginleştiği dördüncü aydan itibaren dar elbiseler giymek zararlıdır. Özellikle korse kesinlikle giyilmemelidir. Rahat yürümenin önemine binaen topuklu ayakkabı tercih edilmemelidir. 6- Beslenme: Herkesin vücuduna oranla gıda ihtiyacı farklı olduğu için hamile kadınlara beslenme şekli hakkında ortak bir akıl verilemez.” Ayrıca bu makalelerde bebeklerin emzirilmesi ve bebeğin yaşadığı ortamın sağlık yönünden ne suretle teşkil edilmesi gerektiği de açıklanmıştır. *İkdâm*, N. 311, s. 3, 8 Haziran 1895, *İkdâm*, N. 332, s. 3, 29 Haziran 1895, *İkdâm*, N. 339, s. 3, 6 Temmuz 1895, *İkdâm*, N. 343, s. 3, 10 Temmuz 1895, *İkdâm*, N. 346, s. 3, 13 Temmuz 1895, *İkdâm*, N. 376, s. 3, 12 Ağustos 1895, *İkdâm*, N. 381, s. 3, 17 Ağustos 1895.

muayene edilmesi, vücudunda şişlik, nefesinde darlık olan hamilelerin derhal doktora başvurması, ateşi 37,5 dereceyi geçen hamilelerin vakit kaybetmeden doktora müracaat etmesi, doğum başlayacağı anlaşılınca doktor çağırılması” tavsiye edilmiştir.⁶⁴⁴ Başka bir makalede hamileliğini tamamlayıp dünyaya çocuk getiren annelerin ilk dönemleri olan lohusalık sürecinde dikkatli olunması gerektiği ifade edilmiştir. Bu sürecin kadınlar için hayati önemde olduğu aile büyüklerine anlatılmalı ve gerektiğinde doktora müracaat etmenin önemi aile büyüklerine anlatılmalı, denilmiştir. Bu vazifenin ebe hanımların sorumluluğunda olduğu vurgulanmıştır. Makalenin sonunda yukarıda örneklerini verdiğimiz şekilde diplomalı ebe hanımların bu görevi yerine getirmede tereddüt göstermeyeceği, fakat diğer diplomasız ve eğitimsiz ebelik yapan kadınların bu konuda hassas davranmayabilecekleri okuyuculara hatırlatılmıştır.⁶⁴⁵

2.1.2. Çocuk Bakımı ve Terbiyesi

Çocukların her yönden gelişimi *İkdâm* için önemli konular arasında olmuştur. Çocukların kundaklarının hazırlanmasından beşiklerin fiziksel özelliklerine, sütün faydalarından beslenme önerilerine değin bu kapsamda birçok noktaya değinmiştir. Bunlar içinde en çok önem verdiği görülen konu ise “terbiye” dir.⁶⁴⁶ Bu konunun *İkdâm*’da ne şekilde yer bulacağını, kendi satırlarında özetle şöyle söylemiştir: “Bu konuda yazmaya başladığımız makaleler aileler ve öğretmenler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Halktan gördüğümüz şu teveccühe binaen “terbiye-i etfâl” konusunda neşre devam edeceğimizi vaat ediyoruz. Konuyla ilgili değerli kaynaklar edindiğimizden zamanla bunlara satırlarımızda yer vereceğiz.”⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ *İkdâm*, N. 2943, s. 2, 27 Ağustos 1902.

⁶⁴⁵ *İkdâm*, N:13, s. 3, 14 Ağustos 1894.

⁶⁴⁶ *İkdâm* bir makalesinde terbiye kelimesinin üç farklı tanımının olduğunu özetle şu şekilde ifade etmiştir: “İlkin efkârı tevcîh ve teşkîl etmek sanattır. Başka birine göre çocuk büyütme sanatıdır. Alman bir zata göre ise ağaçtaki filiz gibi çocukta gizli olan fezâ’il ve kemâlât-ı mutasavvîreyi çoğaltma ve bu faziletlerin bilinçli olarak ortaya çıkmasını sağlamaktır. Bu son tanım Eflatun’un tarifine garip bir surette benzerlik göstermektedir. Terbiye-i Etfâl mesleğinin kurucusu Eflatun terbiyeyi terbiyeden maksâd vücûd ve rûha kâbil oldukları bütün iyilikleri ve kemâlâtı vermekten ibaretti derdi.” *İkdâm*, N. 52, s. 3, 22 Eylül 1894. Bir başka makalede ise bu sefer talim ve terbiye arasındaki farkı dile getirmiştir. Talim ve terbiyenin halk arasında birbirinden ayrı kullanılmaya başlamasının yanlış olduğunu, iki kavramın birbirinin tamamlayıcısı olduğunu belirtmiştir. Genel olarak talimi malumat verme, terbiyeyi tavrı kazandırma süreci olarak görmüştür. *İkdâm*, N. 77, s. 3, 17 T. Evvel 1894. Talim ve terbiye hakkında başka bir makalede de genel olarak ilm-i bedene ta’lîm, ilm-i rûha terbiye demektedir. Terbiye konusunu da terbiye-i cismâniye, terbiye-i ahlâkiye ve terbiye-i fikrîye olarak üçe ayırmaktadır. *İkdâm*, N. 60, s. 3, 30 Eylül 1894, *İkdâm*, N. 4305, s. 3, 30 Mayıs 1906.

⁶⁴⁷ *İkdâm*, N. 52, s. 3, 22 Eylül 1894.

Bu alıntudan iki sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi ilgili makaleleri yazarların görüşü üzerinden değil, elde bulunan kaynağın konu tasnifinden sonra yayınladığıdır. İkinci olarak ise hem halkın konuya ilgi gösterdiği hem de *İkdâm*'ın buna kayıtsız kalmadığıdır. Zira çocuk terbiyesi yüz kere yazılsa hakkında söylenecek şeylerin bitmeyeceğini ifade etmiştir.⁶⁴⁸ Bir başka yazısının girişinde benzer ifadeleri kullanarak bu konuda gösterdiği özene yayınladığı makaleleri kanıt göstermiştir.⁶⁴⁹ Çocukların terbiyesine bu denli önem veren *İkdâm*'ın konu hakkında öne sürdüğü tezler -seçtiği kaynak itibariyle de olsa- nasıl bir bakış açısıyla yayımlandığını gösteren verilerden biridir. Kaleme aldığı makalelerin hepsinde terbiyenin aileden başladığını bir yerde belirtmiştir. Hatta gençlerin anne babalığın ne demek olduğunu bilmeden evlenmelerindeki sıkıntıyı dile getirerek altına girilen mesuliyetin büyüklerden duydukları derme çatma bilgilerle aşılabilecek bir şey olmadığını dahi söylemiştir.⁶⁵⁰ Fransızca bir gazeteden verdiği örnekte terbiyenin beşikten başlayan bir süreç olduğu ve içinde bulunduğu muhitin doğrudan çocukların terbiyesine etki ettiği ifade edilmiştir.⁶⁵¹ Başka bir makalede ise bu etkinin derecesinin ne olduğunu ifade etmenin güç olduğu, tam bir cevap verebilmek için birinin çocukluktan itibaren hayatının kayıt altına alınması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁵²

Aile içi terbiyede *İkdâm*, asıl rolün annede olduğunu söylemiş, bunun nedeni olarak da çocuğun annesine sonsuz sevgi ve güvenini göstermiştir. Bir başka dikkat çektiği husus ise annenin merhamet duygusudur. Babaların daha sert ve ince düşünmediğini ifade ederken tahammülsüzlük gösteren babanın çocuğun şevkini kırdığı dile getirilmiştir.⁶⁵³ Babaya bu konuda biçilen rol mutluluğunu evinde araması, yemelerde bulunması, akşamları kitap okuyarak, sohbet ederek vb. ailesini hem bir arada tutması hem de ailesine iyi örnek olması ile sınırlandırılmıştır.⁶⁵⁴ Bununla birlikte doğru olanın çocuğun aile içinde büyümesi olduğu söylenmiştir. Ortalama aileler bunu yaparken zengin ailelerin çocuklarını lala, sütüne⁶⁵⁵, dadı vb.

⁶⁴⁸ *İkdâm*, N. 4520, s. 3, 31 Kanun-i Evvel 1906.

⁶⁴⁹ *İkdâm*, N. 157, s. 3, 5 Kanun-i Sani 1895.

⁶⁵⁰ *İkdâm*, N. 695, s. 3, 26 Haziran 1896.

⁶⁵¹ *İkdâm*, N. 5069, s. 3, 6 Temmuz 1908.

⁶⁵² *İkdâm*, N. 4533, s. 3, 13 Kanun-i Sani 1907.

⁶⁵³ *İkdâm*, N. 4470, s. 3, 11 Teşrin-i Sani 1906.

⁶⁵⁴ *İkdâm*, N. 157, s. 3, 5 Kanun-i Sani 1895.

⁶⁵⁵ Sütüne konusu *İkdâm*'da birçok kez gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti'nde Müslümanların aile yapısının içinde kendine bir yer edinebilmiş olan sütinelerin şikâyet edilen konularının başında beslenmelerine ve sağlıklarına dikkat etmemeleri gelmektedir. Böylece sütinelik yaptığı çocuğa yetemediği durumlar olduğu söylenmektedir. Bizde bu şekilde zuhura gelen problem Avrupa'da bambaşka bir yönden ifade edilmektedir. İlk sırada kadınların vücutlarının bozulmaması için

elinde büyüttüklerini, böyle büyüyen çocukların hayvani duygularının insani duygularının önüne geçtiği iddiasında bulunmuştur. Bunu da tekraren anne sevgisinden mahrum bırakılmasına bağlamıştır.⁶⁵⁶ Bunun çocuğun her yaptığına evet demek anlamına gelmediğini ifade eden *İkdâm*, bu sebeple saygısız ve iyiyi kötüden ayıramayan annelere bu işin bırakılmaması gerektiğini söylemiştir. Bu makaleye devamla terbiyede dikkat edilecek hususların başında çocukların isteklerinin doğru zamanda yerine getirilmesinin başat rol oynadığını eklemiştir. Kazandırılmaya çalışılan herhangi bir kavram veya davranış için de doğru zamanlamanın önemine değinmiştir.⁶⁵⁷ Yine kadınlara seslenerek çocuklarına en evvel kendi kendine ihtiyaçlarını karşılayabilmelerinin öğretilmesini istemiştir. Bunu yaparken çocuklarına özel zaman ayırmalarını istemiştir. Burada da çocuğun her dediğinin yapılmasının uygun olmadığı dile gelmiştir.⁶⁵⁸

Terbiyede cezanın yeri öteden beri tartışılmalı bir konudur. Geçmişten beri türk toplumu içinde söylenegelen “Eti senin, kemiği benim.” deyişinde bu durum kendini hissettirmektedir.⁶⁵⁹ *İkdâm*’da yer alan bir makalede ceza, “ita’âtsizliğin istikâmete tahvîli” olarak tanımlanmıştır. Cezanın amacının, çocuğun hayatta karşılaşabileceği problemlerin önünü almak olduğu vurgulanmıştır. Bunları kaleme alırken cezanın neden gerekli olduğunu açıkladığı görülür. Çocuğun yanlış hareketlerinin cezadan arı tutulmasını eleştirerek böyle bir durumda artık terbiye kabul etmeyeceğini iddia etmiştir. Doğanın içinde kendi kendine terbiye yolunun ise bazı zararlarını örneklendirmiştir. Örneğin camdan sarkan 3 yaşındaki bir çocuğun yaptığı işin tehlikesini anlaması için düşmesini beklemenin tehlikesini göstermiştir. Aynı makaleyi Hz. Ali’nin şu sözleriyle bitirmiştir: “Evladın edebini kendininkine benzetmeye çalışma. Zira o başka bir vakit için yaratılmıştır... Ailene faydalı olmak istersen onları eğitmeye çalış.”⁶⁶⁰ Eğer bu şekilde yaklaşılmazsa okul vakti gelince

kendilerinin emzirmesi yerine sütüne tercih etmeleri gelmektedir. Bu şiddetle tenkit edilmektedir. Asıl iç acıtıcı olan kısım ise kendi çocukları da olan bu sütinelerin evlere çocuklarıyla beraber kabul edilmemesidir. Bunun sonucu olarak anne sevgisinden mahrum, inek sütüne mecbur büyüyen çocuklar ortaya çıkıyor. *İkdâm*, N. 2314, s. 3, 6 Kanun-i Evvel 1900, *İkdâm*, N. 2431, s. 3, 2 Nisan 1901, *İkdâm*, N. 2528, s. 3, 8 Temmuz 1901, *İkdâm*, N. 4390, s. 3, 23 Ağustos 1906.

⁶⁵⁶ *İkdâm*, N. 4200, s. 3, 14 Şubat 1906.

⁶⁵⁷ *İkdâm*, N. 263, s. 4, 21 Nisan 1895.

⁶⁵⁸ *İkdâm*, N. 29, s. 3, 30 Ağustos 1894.

⁶⁵⁹ Cezanın türüne değinmemekle birlikte geçmiş dönemde okullarda çocukların cezalandırılmasının toplum nezdinde hoş karşılanacağıyla ilgili bir iddia için bkz. E. Nihal Ahioglu-Lindberg, “Çocuk Yetiştirme Açısından Türkiye’de Çocukluğun Tarihi”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31/1, 2012, s. 47.

⁶⁶⁰ *İkdâm*, N. 36, s. 2, 6 Eylül 1894.

terbiyenin daha da zorlaşacağını *İkdâm*, başka bir makalede söylemiştir. Bir idâfî mektep mualliminin yazdığı bu makalede daha kucakta dayak yemeye alışan birinin okulda söz dinlemeyeceği yazılmıştır. Bunun tam tersi olan durumda yani her istediği yapılan çocukta da arsızlık olduğu ifade edilerek orta yolun bulunarak terbiyenin başlaması gerektiği dile getirilmiştir.⁶⁶¹ İstenmeyen bir davranış meydana geldiğinde çocuklara ceza verilmesinin gerekliliği de vurgulanmıştır. Burada cezanın yapılan davranışla, çocuğun yaşıyla bağlantısına dikkat edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.⁶⁶²

Yukarıda anlatılanlardan özetle, kadınların çocukların terbiyesine olan etkisini tartıştığı makalelerin birinde kısasa olarak verdiği örnek diğer yazıların bir nevi özeti hüviyetindedir. Bu kıssada idam cezası verilen mahkûmun annesi ile yaşadığı bir olay anlatılmıştır. “Son isteği olarak annesini yanına çağıran mahkûm “uzat da bana nasihat ettiğin dilini öpeyim” demiş. Anne isteği yere getirince adam dili ısıracağı gibi kopararak kalabalığa dönmüş: “Siz şimdi beni hem azılı bir hırsız olduğum için hem de annemin dilini kopardığım için lanetleyeceksiniz. Lakin felaketimin sebebi bu kadındır. Küçükken komşudan yumurta çalınca bana aferin demişti. Büyüdüm ve şimdi haydut oldum. Beni buraya getiren bu kadının tatlı dilidir.” diye bağırmıştır.⁶⁶³

Çocukların terbiyesi noktasında farklı ülkelerdeki uygulamaların *İkdâm*'da yer aldığını görüyoruz. Genellikle Avrupa'daki gelişmeler aktarılmış olmakla beraber farklı bir örnek olarak Çin Müslümanlarında çocuk terbiyesinin konu edildiği bir makale de bulunmaktadır. Çinli çocukların 4 yıl 4 aylık olunca ayet okuyacak yaşa geldiğinin düşünüldüğü ve camiye götürülerek ibadete yönlendirildikleri belirtilmiştir. Camiye ilk gittiklerinde şefkatli, akıllı ve zeki olmaları için dua edildiğini de sözlerine eklemiştir. Çocukların okula gönderilme yaşını ise 6-7 olarak vermiştir. Ekonomik durumu iyi olan ailelerin, devlet memuru olabilsinler diye çocuklarını edebiyat yarışmasında başarı gösterecek şekilde eğitmeye çaba gösterdiklerini dile getirmiştir. Bununla birlikte Çinli Müslümanlar için çocuk terbiyesinin en önemli noktasının dini hükümleri öğrenmek olduğu yine makalenin sözleri arasındadır.⁶⁶⁴

⁶⁶¹ *İkdâm*, N. 47, s. 1, 17 Eylül 1894.

⁶⁶² *İkdâm*, N. 702, s. 3, 3 Temmuz 1896.

⁶⁶³ *İkdâm*, N. 243, s. 3, 1 Nisan 1895

⁶⁶⁴ *İkdâm*, N. 86, s. 3, 26 Teşrin-i Evvel 1894.

Avrupa’da çocuk terbiyesiyle ilgili makalelerin ise daha çok bilimsel tartışmaları içerdiği görülmektedir. Avrupa devletleri arasında “terbiye ilmi” sıralaması yapılırsa birincinin İngiltere, ikincinin ise Almanya olacağı söylenmiştir. Fransızların ise geri kaldıklarını kabul ederek ilerlemenin yollarını aradıkları not edilmiştir.⁶⁶⁵ Bir başka haberde ise Londra’da “terbiye-i ahlâkiye” konferansı toplanacağı ve terbiyeyi etkileyen faktörlerden terbiyenin sağlanması için okutulacak ders kitaplarına değin bir dizi konuda fikir alışverişinde bulunulacağı ilan edilmiştir.⁶⁶⁶ Yine Avrupa’da bu yüzyıl içinde *İkdâm*’ın “çocuk bahçeleri” olarak adlandırdığı yerlerin ilk defa 1837 yılında Almanya’da “Kinder Garden” ismiyle kurulduğu okuyucuyla paylaşılmıştır.⁶⁶⁷

Osmanlı’da Müslüman ailelerinin, XIX. yüzyılın bir sonucu olan mürebbiyelikle tanışması beraberinde bir dizi problem getirmiştir.⁶⁶⁸ *İkdâm*’a göre problemlerin temelinde mürebbiyelerin çocukların milli bilincine zararlı olması yatmaktadır. Farklı zamanlarda yayınladığı iki makalede bu fikri açıkça görülmektedir. Bir Muharrir imzalı “Mürebbiyeler” başlıklı mülâhazâda İslam terbiyesinin namus, ahlak ve fazilete sahip olmak ve temeli sağlam irfanla olacağı söylenmiştir. Gerek evlerin gerekse toplumun saadetini bu özellikleri taşıma ölçüsüne bağlamıştır. Bu girişten sonra son zamanlarda evlerimizde mürebbiyeler görünmeye başladı diyerek bunların %99’u için iyi şeyler söyleyemeyeceğini belirtmiştir. Bir çocuğun terbiyesinin küçüklükten başladığını vurgulayarak, çocuklarımızı kime teslim ettiğimizi tartmamız gerektiğini ifade etmiştir. Belki mürebbiye yabancı dillere vakıf olsa da çocuğun terbiyesine katkısının moda, saç boyama, elbise seçme vb. şeylerden öteye geçmediğini üzülenek belirtmiştir.⁶⁶⁹

Diğer makalede ise Osmanlı çocuğunu terbiye etmeyi Osmanlı bir validenin, Osmanlı bir kadının, Osmanlı bir ailenin yapacağı bir iş olarak görmüştür. Küçük yaştan itibaren çocuklarımızı emanet ettiğimiz mürebbiyelerin ise kendi milletinin özelliklerini taşıması yönünden yavrularımızın Osmanlılık hissiyatına zararlı

⁶⁶⁵ *İkdâm*, N. 4565, s. 3, 14 Şubat 1907.

⁶⁶⁶ *İkdâm*, N. 5080, s. 3, 17 Temmuz 1908.

⁶⁶⁷ *İkdâm*, N. 4200, s. 3, 14 Şubat 1906.

⁶⁶⁸ Necdet Sakaoğlu, mürebbiyelerin çocukların eğitiminde etkin rol oynamaya başladığı dönemi 1847 yılında Osmanlı Devleti’nde köle alım satımının yasaklanmasından sonraki dönemde yoğunluk kazandığını söyler. Necdet Sakaoğlu, “Medeniyet Değişmeleri Çerçevesinde Türklerde Ailede Eğitim”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 356.

⁶⁶⁹ *İkdâm*, N. 2536, s. 1, 16 Temmuz 1901.

olacağını düşünmüştür.⁶⁷⁰ Bu iki makalede görüldüğü üzere *İkdâm* için mürebbiyelerin zararlı olduğu nokta onların yabancı olmasıdır. Zira başka bir mülâhazâda mürebbiyeliğe karşı olmadığı görülmektedir. Bazı ailelerin evde talim ve terbiye verme arzusunu değil mürebbiyenin yabancı olmasının yanlış olduğunu söylemiştir. Bu sebeple kızlarımızın mürebbiye olmalarını hem onların kişisel gelişimi hem de aile yapısının ve çocukların terbiyesinin muhafazası için elzem görmüştür. İnas mekteplerini bitiren kızlarımıza biraz daha eğitim vererek mürebbiyeliğe yönlendirilmesini önermiştir.⁶⁷¹ Bunu bir bilim olarak gördüğünü “Mürebbiye Mektepleri” başlıklı musâhabesinden müşahede etmekteyiz. Çocukların fikrini ve eğitimini sağlam bir şekilde muhafaza etmek suretiyle onları büyütme ve hakkıyla terbiye etme yöntemlerinin Almanya’da oldukça ilerlediğini söylemiştir. Sanayi ve ticaretin Almanya’da bu denli gelişmesine sebep olarak, küçük yaşta pekiyi terbiye görüp hakkıyla yetiştirilen bu çocukları göstermiştir. Almanya’nın gelişiminin temelinde “Mürebbiye Mektepleri”nin varlığı vurgulanmıştır.⁶⁷²

Gazetede çocuk terbiyesinin yanı sıra bakımının da önemine çeşitli makalelerde vurgu yapılmıştır. Bir makalenin girişinde çocuğun bir yük, bir baş ağrısı olarak görülmemesi, Tanrı’nın vergisi, evlerin neşe kaynağı olarak görülmesi gerektiği sözlerinden, çocuğa değer verildiği sonucu çıkarılabilir.⁶⁷³ Bununla birlikte bir okuyucu mektubunda ise çocuklardan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Camilerin ramazan aylarında adeta çocukların oyun alanı haline geldiğinden şikâyete eden bu kişi, Süleymaniye, Bayezid ve Şehzade Camilerinde namaz kılanları kendine şahit tutmuştur.⁶⁷⁴ Caminin çocuğun oyun alanı haline gelmesi çocukluğun tabiatındandır, diyen *İkdâm*, büyüklerin istirahat etmesinin temelinde yatan sebebi gündelik işlerinde daha verimli olmasına bağlayarak oyunu çocuklar için vazgeçilmez bir uğraşı olarak yorumlamıştır.⁶⁷⁵

Oyunun çocuklar için ihtiyaç olmasının yanında bir hak olduğunun da unutulmaması *İkdâm* tarafından okuyucularına hatırlatılmıştır.⁶⁷⁶ Bu hakkın

⁶⁷⁰ *İkdâm*, N. 4161, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1906.

⁶⁷¹ *İkdâm*, N. 4131, s. 1, 7 Kanun-i Evvel 1905.

⁶⁷² *İkdâm*, N. 4814, s. 3, 25 Teşrin-i Evvel 1907.

⁶⁷³ *İkdâm*, N. 99, s. 3, 8 Kasım 1894.

⁶⁷⁴ *İkdâm*, N. 1928, s. 3, 15 Teşrin-i Sani 1899.

⁶⁷⁵ *İkdâm*, N. 77, s. 3, 17 Ekim 1894.

⁶⁷⁶ *İkdâm*, N. 4115, s. 3, 21 Teşrin-i Sani 1905. *İkdâm*’da yer alan bir habere göre Fransa’da, yaz tatillerinde canları sıkılmaması için fakir çocuklarına 120 bin frank harcanarak tatil kampları kurulmuştur. Konu hakkında tafsilat için bkz. *İkdâm*, N. 4102, s. 3, 8 Teşrin-i Sani 1905.

kullanımının vasıtası oyuncak, oyuncuğun kullanım alanı da oyunlardır. *İkdâm*'da kısa bir oyun ve oyuncak tarihi de bulunmaktadır. Yunanlıların Olympos'larında, Romalıların gladyatörlerinde örneklerinin görüldüğü ifade edilmiştir. Güvercin taklası ve adım atmanın da kadim Türk oyunlarından oldukları ilave edilmiştir. Gazetenin yayımlandığı dönem için bilgiler vermeye devam eden *İkdâm*, oyuncak üretiminde Nürnberg'in önemini kaybetmeye başladığını, yerini ise Fransa'nın almaya başladığını belirtmiştir. İstanbul'da bile vitrinleri Fransız oyuncaklarının süslediğini, zamanında oldukça ilgi gören Eyüp oyuncakçılarının artık bir iki dükkândan ibaret kaldığını teessüfle zikretmiştir.⁶⁷⁷ Oyuncuğun çocuğun gelişimine etkisini göz ardı etmemek gerekir. *İkdâm* oyuncakların şekline ve içeriğine dikkat çektiği yazısında, oyuncakların doğrudan çocukların ahlak kazanmasına, bilgi edinmesine etki ettiğini ifade etmiştir. Bunun yanında oyuncakların, sağlık yönünden zararlı olmamasını da ön koşul olarak belirtmiştir. Yukarıda belirtilen özellikleri taşımayan oyuncakların, sadece çocuk istedi diye alınmasının uygun olmadığını ifade etmiştir.⁶⁷⁸

Oyun ve oyuncak nasıl çocuğun hem ruhsal hem de fiziksel gelişiminin önemli birer parçasıysa fiziksel aktiviteler de *İkdâm*'a göre aynı seviyede değerlendirilmektedir. Ailelerin bu konularda bilgili olmalarının önemi üzerinde durmuştur. Sağlam bir fikrin ancak sağlam bir vücutta bulunabileceği gerçeğinin artık kuşku duyulmayacak derecede açık olduğunu söylerken ailelerin çocuklarını gezinti, jimnastik, yüzme⁶⁷⁹, el işleri gibi aktivitelere yönlendirmesini elzem görmüştür. Bunun sağlık yönünden faydalarını da yazmıştır.⁶⁸⁰ Zaten çocuğun sağlığına dikkat etmek toplumun sağlığına da dikkat etmek demektir. Kuşpalazı haberlerinin arttığı bir dönemde ailelere çocuklarının sağlığıyla yakından ilgilenmesinin salık verilmesi, *İkdâm*'ın konuya gösterdiği hassasiyete bir örnektir.⁶⁸¹ Çocukların doktora alıştırılmasının da faydalı olduğunu söylemektedir. Bir Muharrir'in doktor bir arkadaşının anlattığı hikâyeyi naklettiği makalede doktor

⁶⁷⁷ *İkdâm*, N. 77, s. 3, 17 Ekim 1894.

⁶⁷⁸ *İkdâm*, N. 4121, s. 3, 27 Teşrin-i Sani 1905.

⁶⁷⁹ *İkdâm*'ın muhtelif haberlerinde deniz banyosu olarak tanımlanan bu aktiviteyle ilgili şöyle bir haber göze çarpmaktadır: "Yaz ayları geldiğinde mümkün merteye çocuklar deniz kenarına götürülmelidir. Hem madden hem de manen çocuğun rahatladığı görülecektir... Özellikle büyük şehirlerde yaşayan çocuklarda daha sık görülen kansızlık deniz havası ve suyuyla deva bulur." *İkdâm*, N. 1818, s. 3, 28 Temmuz 1897.

⁶⁸⁰ *İkdâm*, N. 5066, s. 3, 3 Temmuz 1908.

⁶⁸¹ *İkdâm*, N. 2534, s. 1, 14 Temmuz 1901.

çocuğu türlü oyunlarla ancak bir saatte muayene edebildiğini belirtmiştir. Avrupa’da ise ailelerin çocuklarını bu konuda terbiye ettiğini ifade etmiştir.⁶⁸²

İkdâm’ın konuyla ilgili değerlendireceğimiz son makaleleri tamamen çeviri yazılardan oluşmaktadır. Birinde çocuğun uykusundan, ilk yürümeye alıştırılırken “Frenk Arabası”⁶⁸³ kullanımının faydalarından⁶⁸⁴; diğesinde kundak yapma ve beşik sallama yönetmelerinden⁶⁸⁵; bir başkasında ise ideal sütün özelliklerinden bahsedildiği görülmüştür.⁶⁸⁶ Hülasa, *İkdâm*’ın çocuk bakımı ve terbiyesini aktardığımız bu bölümde ağırlığın terbiye noktasında yoğunlaştığı görülmektedir. Terbiye konusunun tamamlayıcısı olarak çalışmamızın “Kadın” bölümünde yer alan kız çocuklarının terbiyesi ve “Eğitim” bölümünde yer alan gençlerin terbiyesi hakkındaki yazılar beraber değerlendirilmelidir. Bu suretle parçaların birleştirilmesinden *İkdâm*’ın genel olarak “terbiye” için çizdiği çerçeve daha iyi anlaşılacaktır. İşin bakım boyutunda ise karşımıza çıkan eğilim, geleneksel metotların yanlışlarının ayıklanarak Avrupa’da ortaya çıkan yeniliklerle birleştirilmesinin hedeflendiğini söyleyebiliriz. Yazıların büyük çoğunluğunun Avrupa basınından alması ve ilgili makalelerde yazarlara karşı olumlu bir dil kullanması bunun göstergelerinden biridir.

2.1.3. Nüfus

“Bir millet için tenâkus-ı nüfus kadar dehşetli bir felâket ve musîbet tasvîr edilemez. Mesela bir beldede büyük bir doğal afet olsa veya büyük bir savaş meydana gelse ve nüfusunun çoğunu kaybetse bile afet dinince veya savaş bitince tekrar toparlanabilir. Fakat nüfusun azalmasını durdurmak ve tersine çevirmek ise oldukça güçtür.”⁶⁸⁷ *İkdâm*’dan alıntılanan bu pasaj gazetede genel olarak nüfus meselesiyle ilgili yazıların temel görüş açısını yansıtmaması bakımından önemlidir. Nüfus konusunda Avrupa basınından seçilen yazıların, *İkdâm* tarafından bilinçli olarak mı tercih edildiği yoksa Avrupa basınında nüfus meselesi sadece bu yönüyle mi ele alındığı bilinmemektedir. Elde var olan makalelerden bununla ilgili kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Zira nüfus ile ilgili bir fikrin veya Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmelerin aktarıldığı yazılardan ziyade, çoğunluğu

⁶⁸² *İkdâm*, N. 2604, s. 3, 22 Eylül 1901.

⁶⁸³ Yürüteç.

⁶⁸⁴ *İkdâm*, N. 99, s. 4, 8 Teşrin-i Sani 1894.

⁶⁸⁵ *İkdâm*, N. 159, s. 3, 7 Kanun-i Sani 1895.

⁶⁸⁶ *İkdâm*, N. 133, s. 3, 22 Teşrin-i Sani 1894.

⁶⁸⁷ *İkdâm*, N. 2337, s. 3, 29 Kanun-i Evvel 1900.

Fransa'dan olmak üzere Avrupa menşeli yazıların çevirilerinden oluşan bir yazılar bütünü söz konusudur. Hükümetler nezdinde ciddi bir tartışma ve çalışma konusu olduğu gözlemlenmektedir. Bir milletin saadet ve mutluluğu nüfusa bağlanmış, hükümetlerin bu konuda genel sağlığı düzenleme, cinayetleri azaltma vb. yollarla nüfusu ayakta tutması ve arttırması önemli vazifelerinden biri olarak görülmüştür.⁶⁸⁸ Diğer taraftan yine hükümetler üzerinden nüfusun iktisadi noktadan önemi üzerinde durularak birçok memleketin bu sebeple nüfusun azalmasına ya da artış hızının azalmasına tahammülü olmadığı belirtilmektedir.⁶⁸⁹

Yukarıda değinildiği üzere *İkdâm*'da, Osmanlı Devleti'ndeki nüfus değişimi ve yapısıyla ilgili kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Bunlardan iki tanesi resmi duyurudur. İlki nüfus tezkerelerinde yapılan hataların düzeltilmesinin istenildiği Dâhiliye Nezareti'nden yapılan duyuru⁶⁹⁰, ikincisi ise İstanbul'da doğan çocukların kaydının ne şekilde yapılacağına belirtildiği ilandır.⁶⁹¹ Başka bir makalede de nüfus sayımının öneminden ve ne tür bilgileri içermesi gerektiğine değinilmiş, Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımında II Abdülhamit döneminde önemli gelişmeler yaşandığından bahsedilmiştir.⁶⁹² Nüfus konusunda *İkdâm*'ın asıl üstünde durduğu mesele ise genç yaşta anne ölümleri ve ebelerin eğitimsizliğidir. Yaklaşık 50 yıldır İstanbul'da var olan ebelik okuluna rağmen istenen gelişmenin sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Besim Ömer Paşa'nın başını çektiği bir grup bu konuda önemli çalışmalara imza atmış ve bir dizi önlemlerden bahsetmiştir. *İkdâm*, bu yazıyı kaleme alan Dr. Asaf Derviş'e, yazının önemi ve ebelik mesleğine dair verdiği bilgiler için ayrıca teşekkür etmiştir.⁶⁹³ Başka bir iki nüshada da kadın ölüm oranlarından ve ebelerin durumundan bahsedildiği görülmektedir.⁶⁹⁴

Kadınların sosyo-ekonomik durumu ve bu durumun nüfus artışıyla olan bağlantısı, Avrupalı araştırmacıların ilgilendiği konulardan biridir. Amerika özelinde

⁶⁸⁸ *İkdâm*, N. 1924, s. 1, 11 Teşrin-i Sani 1899.

⁶⁸⁹ *İkdâm*, N. 19, s. 1, 20 Ağustos 1894.

⁶⁹⁰ *İkdâm*, N. 2874, s. 2, 19 Haziran 1902. *İkdâm*'da yer alan bu duyuruda özellikle nüfus tezkerelerindeki hataların düzeltilmesi ve tekrarlanmaması ilan edilmiştir. Nüfus kayıtlarının sağlıklı tutulması için bir çaba olduğu görülmektedir. Kemal Karpat da bir dönem Osmanlı idaresi altında yaşamış toplumların dahi devletin kayıtlarına göz attığını söylemektedir. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yay, İstanbul 2010, s. 35.

⁶⁹¹ *İkdâm*, N. 4581, s. 1, 2 Mart 1907.

⁶⁹² *İkdâm*, N. 49, s. 1, 19 Eylül 1894. II. Abdülhamit Dönemi nüfus politikasının temellerine dair bir değerlendirme için bkz. Nedim İpek, "II. Abdülhamit Devri Nüfus Politikası (1876-1908)", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu*, I, Ankara: 2014, s. 171-180.

⁶⁹³ *İkdâm*, N. 4042, s. 3, 9 Eylül 1905

⁶⁹⁴ Konuyla ilgili *İkdâm*'da yer alan diğer makaleler için bkz. *İkdâm*, N. 1924, s. 1, 11 Teşrin-i Sani 1899, N. 2345, s. 3, 15 Kanun-i Sani 1901.

verilen bir örnekte tıpkı Fransa'da olduğu gibi Amerika'da da evliliğin azalmaya başladığı vurgulanmıştır.⁶⁹⁵ Ekonomik özgürlüğünü eline almaya başlayan kadının evlilikten uzak durmaya başladığı iddia edilmiştir. Evlilikle ilgili en büyük felaketlerin Amerika'da yaşandığını belirten makalede, Amerikan basınının konunun önemine binaen ciddi enerji sarf ettiği belirtilmekte, ilaveten Fransız basınında da evlilikle ilgili haberlerde artış olduğu söylenmektedir.⁶⁹⁶ Fransız basınından özetlenen başka bir makalede de evlilik oranının azalmasıyla ilgili benzer ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Üstü kapalı bir şekilde ortaya konan bu gerekçeler kadınların eskisi gibi olmadığı ve kızların evliliğe elverişli yetiştirilmediği şeklinde betimlenmektedir. Makalenin devamında kız çocuklarının yetiştirilememesini, erkekleri anlayamamaları dolayısıyla da erkeklerin evliliği madden külfet olarak görmelerine sebep oluyor şeklinde açıklanmaktadır.⁶⁹⁷

Fransa'da evlilikle ilgili Bir Muharrir'in, okuyuculardan gelen mektuplardan derlediği bilgilerle oluşturduğu bir makale evliliğe bakışta yaşanan değişimi göstermesi bakımından değerli bilgiler içermektedir. Adı geçen makalenin yazarı mektuplarda ilk dikkatini çeken hususun birbiriyle uyumsuz doğal olarak mutsuz olan çiftlerin sayısındaki fazlalık olduğunu belirtmektedir. Yazının devamında bunun en açık nedeni olarak kızların aldığı eğitimin niteliğinin artması ve ailelerin kızlarını daha sosyal yetiştirmelerini görmektedir.⁶⁹⁸ Tüm bu evlilikle ilgili kaleme alınan yazıların planlı olduğunu düşündürten bir makalede ise nüfusun azalmasına çare aranması konusunda yoğun çaba harcadığı ve basının bu konu hakkında daha fazla yayın yapması gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁶⁹⁹ Evlilik konusunda genel olarak kadının rolü üzerinden değerlendirme yapılan bu yazılara tekraren kadının toplumda farklılaşan kimliği üzerinden yaklaşan benzer makaleler bulunmaktadır. Örneğin bu makalelerin birinde evli kadınların paralarını tiyatro, parfümeri, sokak satıcıları, cici bici şeyler vb. gereksiz yerlere harcadığından yakınılmaktadır.⁷⁰⁰

Kadınların sosyal aktivitelere katılmaları hakkında olumsuz eleştiriler getiren bu yazılara, kadınların yeni bir kimlik oluşturması üzerinden de benzer olumsuz eleştiriler yapılmıştır. Çalışmamızın "Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus" başlığında

⁶⁹⁵ 1903 yılında Amerika'da 4 nikâha 1 boşanma düşmektedir. *İkdâm*, N. 3717, s. 3, 19 Teşrin-i Evvel 1904.

⁶⁹⁶ *İkdâm*, N. 4191, s. 3, 5 Şubat 1905.

⁶⁹⁷ *İkdâm*, N. 4152, s. 3, 28 Kanun-i Evvel 1905.

⁶⁹⁸ *İkdâm*, N. 1980, s. 2, 6 Kanun-i Sani 1900.

⁶⁹⁹ *İkdâm*, N. 4135, s. 3, 11 Kanun-i Evvel 1905.

⁷⁰⁰ *İkdâm*, N. 3039, s. 3, 1 Kanun-i Evvel 1902.

ayrıntılı şekilde değindiğimiz, kadınların eğitimi ve çalışma hayatına katılmalarıyla ilgili birkaç örneği bağlamından koparmamak adına burada değerlendireceğiz. Bu makalelerin ortak özelliği feminizmi⁷⁰¹ merkeze alarak kadınlar hakkında yapılan değerlendirmelerdir. Yazıların birinde yeni yeni kendini hissettiren feminizm akımıyla beraber başta doktorluk olmak üzere kadınların yeni meslek dallarıyla ilgilenmeye başladığı, asıl vazifesi ev işleri ve çocuk bakmak olan kadınların bunlardan uzaklaştığı iddia edilmektedir.⁷⁰² Başka bir yazıda ise feminist yazarların kadınlara eşlerini ve nihayetinde evliliği kötü göstererek onları uzak tutmaya çalıştıklarından bahsedilmektedir. Bu vesileyle kadının, tabiatından uzaklaştırıldığı ve bir gönül eğlencesi ve/veya metaya dönüştürüldüğü söylenmektedir.⁷⁰³ *İkdâm* yazarlarından Saffet Nezihi'nin İstanbul'da Fransız bir uzmanın verdiği konferanstan naklettiği bilgileri içeren bu yazının devamı niteliğindeki makalede ise kadınlarla ilgili kendi ifadelerine rastlanmaktadır. Feminist yazarların topluma aşladığı fikrin temel olarak yanlış olduğunu ve bugün kadınların yaşadığı ruhsal ve manevi çöküntünün sebebinin, erkeklerin kadınları fazlaca serbest bırakmasından ileri geldiğini iddia etmektedir. Daha doğrusu “Batılı Usta Kalemler” olarak nitelendirdiği kişilerin fikirlerine katıldığını belirtmektedir. Özetle konuyu, dünya zevklerinin öne çıkmasına, bunun sebeplerinin de eşler arası ilişkilerde, toplumsal kaynaşmalarda velhasıl beşeri ilişkilerde samimiyet ve doğallıktan uzaklaşılmasında aranması gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁰⁴

Nüfus konusunda basının, ciddi çalışmalar içerisinde olduğu çeşitli örneklerde belirtilmiştir. Kadınlara evlilik ve çocuk sahibi olmada verdikleri öğütlerin ne kadar işe yaradığını ölçmek mümkün olmamakla birlikte *Tan Gazetesi*'nden alınmış bir yazıda yazarlara bir dizi eleştiri getirilmektedir. 4 evli kadının aralarında yaptıkları sohbet üzerinden kurgulanan bu makalede, önce çocuğu olmayan kadın zamanı gelince yapacağını, bir erkek çocuğu olan kadın ise memleketine karşı sorumluluğunu yerine getirdiğini ifade etmektedir. Söze giren üçüncü bir kadın ise Fransızların nüfusunun özellikle Alman nüfusuna karşı azaldığını belirterek, çocuk sahibi olanı Allah'ın koruyacağını belirtiyor. Bir

⁷⁰¹ Osmanlı Devleti'nde tartışılmalı olan “feminizm ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Ayşe Durakbaşı, *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 66-75. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası feminizmin gelişimiyle ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Emine Öztürk, *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011, s. 148-162.

⁷⁰² *İkdâm*, N. 2088, s. 3, 24 Nisan 1900.

⁷⁰³ *İkdâm*, N. 2289, s. 3, 11 Teşrin-i Sani 1900.

⁷⁰⁴ *İkdâm*, N. 2345, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1901.

yazardan alıntılarla paylaştığı bu sözler üzerine lafa karışan dördüncü bir kadın, bu yazarın evli olduğunu fakat çocuğu olmadığını belirterek önce memlekete olan borcunu kendisi ödesin; sonra bizlere akıl verir diyerek karşılık veriyor.⁷⁰⁵ Bu örnekten hareketle nüfus konusunda bir tarafta basının etkisi tartışılırken diğer taraftan doğumu arttırmanın çözüm olup olamayacağı da değerlendirilmelidir. Yine bir Fransızca makalede nüfus artışı için doğumun arttırılmasının bir zorunluluk olduğu belirtilerek anneleri eğitimsiz olan toplumların yapısında bozukluk olacağı iddia edilmiştir.⁷⁰⁶ Toplumun yapısında yaşanacak bozulmalardan istisna tutularak, Amerika'nın dış göçlerle nüfusunu arttırdığı da unutulmamalıdır. Eğer Amerika dışarıdan göç almayıp kadınlarının doğurganlığıyla yetinseydi nüfusunun azalacağı iddia edilmiştir.⁷⁰⁷

“Bir milletin anâsır-ı esâsiye-i şevket ve kudretinin en birincisi, en kuvve-i isnâdgâhı, sermâye-i vicdânî nüfûs-ı umûmîyesindeki faaliyet ve kesrettir.”⁷⁰⁸ Nüfus azalışının veya nüfus artışının durağanlaşmasının Avrupalı ülkeler nezdinde nasıl kabul göreceğini özetleyen alıntıdan anlaşılacağı üzere Avrupalı uzmanlar bu konu hakkında birçok yazı kaleme almışlardır. *İkdâm*'da yer alan makaleler incelendiğinde karşımıza çoğunlukla Fransa özelinde incelenen nüfus yazıları çıkmaktadır. Bu yazıların hemen hepsi diğer Avrupalı devletler karşısında nüfus gücünü kaybeden Fransa'nın nasıl toparlanabileceği ile ilgili uzman görüşlerini yansıtmaktadır.⁷⁰⁹ Fransa'nın nüfus konusunda yaşadığı sıkıntının temelini bir grup, ahlaki yozlaşmada aramaktadır. Bir makalede ahlaki yozlaşmanın ulaştığı boyut açıklanırken 16 yaş altındaki çocukların tutuklanma sayısındaki artıştan bahsetmektedir. Bunu önlemenin ilk çaresi olarak aile kurumunun tekrar düzene konulması gösterilmektedir.⁷¹⁰ Benzer makaleler incelendiğinde, ahlaki yozlaşmayla beraber nüfus artışının durmasına alkol

⁷⁰⁵ *İkdâm*, N. 2342, s. 2, 3 Kanun-i Sani 1901.

⁷⁰⁶ *İkdâm*, N. 4141, s. 4, 17 Kanun-i Evvel 1905.

⁷⁰⁷ *İkdâm*, N. 3119, s. 3, 19 Şubat 1903.

⁷⁰⁸ *İkdâm*, N. 618, s. 1, 10 Nisan 1896.

⁷⁰⁹ Avrupalı Devletlerin nüfuslarının birbiriyle karşılaştırıldığı bir cetvelde Fransa'nın 1850 yılı nüfusu 35 milyon raddelerindeyken 1900 yılında takribi 39 milyona çıkarak 4 milyonluk bir artış gerçekleşmiştir. Anılan dönemde Almanya'nın nüfusu 35 milyondan 56 milyona yükselmiş yani 21 milyon artmıştır. Yine aynı dönemde İngiltere'nin nüfusu yaklaşık 14 milyon, İtalya'nın 9 milyon artmıştır. *İkdâm*, N. 2536, s. 3, 16 Temmuz 1901.

⁷¹⁰ Adı geçen makale verilen sayıların hangi yıla ait olduğunu belirtmemiştir. Bu makalede bir yıl içerisinde 5.579 erkek ve 908 kız çocuğunun tutuklandığı söylenmektedir. *İkdâm*, N. 21, s. 1, 22 Ağustos 1894.

ve bulaşıcı hastalıkların da etken olduğu iddia edilmektedir.⁷¹¹ Alkol ve bulaşıcı hastalıklar üzerinden yapılan yorumların dikkat çekicilerinden biri evlilik işlemleri sırasında Fransa’da taraflardan istenen “Te’ehhüle Ehliyet Şehâdetnâmesi”dir. “Zevk ve sefahat neticesinde günden güne nüfusu azalan Fransa’da bilim adamları bu konuya kafa yoruyor. Kimi çocuk yapana para yardımını kimi de vergi indirimini salık veriyor. Kimi de gayrimeşru doğan çocukların devlet korumasına alınması için kanun teklifi veriyor...” *İkdâm Gazetesi* konuyla ilgili yaptığı yorumda, tüm bu çabaların halka bir türlü ulaşamadığını bunun da sebebinin içtimai hayatın hemen her noktasına nüfuz eden alkol alınımının durdurulmaması olduğunu iddia etmektedir.⁷¹² Dr. Celal Muhtar Bey imzasıyla yer alan bu makalenin devamında da benzer şeyler tekrar edilmiş olup verem ve frenginin olumsuz etkileri anlatılmıştır.⁷¹³

Fransa nüfusunun yaşadığı bu durgunluk veya düşüşün önemli etmenlerinden bir diğeri de evlilik hususudur. Buraya kadar değerlendirmeye aldığımız makalelerin büyük bir kısmında yaşanan olumsuzluklar nihayetinde evliliğe bağlanmaktadır. Fakat ana mevzu evliliği ortadan kaldıran veya daha geç istenen bir durum haline getiren konular üzerinde durduğundan biz de onları değerlendirdik. Fransızların doğrudan evliliğe olan mesafeleri yüzünden Fransa’nın nüfus yönünden yaşadığı olumsuzluklar görece *İkdâm*’da fazla yer kaplamamaktadır. Verilen bir örnekte şehirleşmeyle birlikte ailelerin oğullarını mevki sahibi yapmak için fazla uğraştıklarını, bunun sonucunda daha eğitilmiş ve meslek sahibi kızlarla evlendirmek istemelerinden dolayı evlilik oranında ciddi azalma yaşandığını belirtmektedir.⁷¹⁴ Evlilikle ilgili bir yazıda çeyiz vb. birikimlerin zorlaştırıcı etkisi, arazilerin parçalanması sebebiyle geçimin güçleşmesi ve kadınların evlilik hayatında yaptıkları israfın da evlilikleri azaltan sebeplerden olduğu öne sürülmüştür.⁷¹⁵ Bir başka makalede de evlilik yapan ailelerin çocuk yapmaktan kaçındıkları veya bir çocuktan fazlasına sahip olmak istemedikleri belirtilmektedir.⁷¹⁶ Bekârlığın günden güne arttığı Fransa’da kaleme alınan *Bekârlar Memleketi* isimli eser var olan durumun toplum nezdindeki durumunu göstermesi bakımından değerlidir. Yazar bekarların,

⁷¹¹ Üç farklı makalede frengi hastalığının görülmesinin sıklaşması ve ispiroto kullanımına bağlı olarak ortaya çıkan bir dizi olumsuzluk benzer ifadelerle tekraren aktarılmıştır. *İkdâm*, N. 2337, s. 3, 29 Kanun-i Evvel 1900, *İkdâm*, N. 2380, s. 1, 10 Şubat 1901, *İkdâm*, N. 2403, s. 3, 5 Mart 1901.

⁷¹² *İkdâm*, N. 2375, s. 3, 5 Şubat 1901.

⁷¹³ *İkdâm*, N. 2380, s. 1, 10 Şubat 1901.

⁷¹⁴ *İkdâm*, N. 2448, s. 3, 19 Nisan 1901.

⁷¹⁵ *İkdâm*, N. 2543, s. 3, 23 Temmuz 1901.

⁷¹⁶ *İkdâm*, N. 1980, s. 2, 6 Kanun-i Sani 1900.

becarlığın toplum nezdinde normalleşmesine ve nihayetinde evliliğin olumsuz olarak algılanmasına sebep olduklarını iddia etmektedir. Gençler için aile babası olmak fikrinin adeta nefrete dönüştüğünü söylemektedir.⁷¹⁷

Evlilik oranıyla paralel olarak doğum oranında da ciddi azalmalar yaşandığı gözlemlenen Fransa'da, ilaveten bebek ölümlerinin de hızlı olması nüfus artışının durmasındaki bir başka sebeptir.⁷¹⁸ Bu konuda Fransa'da bazı çalışmalar yapıldığını yine *İkdâm*'ın satırlarından öğrenmekteyiz. Adı geçen makalede çocukların himayesi için heyetler teşkil edildiği, zayıf ve çelimsiz çocukların tedavi ettirildiği, ihtiyaç sahibi annelere yardım edilmeye çalışıldığı, halkın izdivaca teşvik edildiği gibi bir dizi önlem alındığı belirtilmiştir.⁷¹⁹ Başka bir makalede çocukların iâşe ve idaresinde yaşanan eksiklikler ortaya konmuştur.⁷²⁰ Çocukların iâşeleri noktasında Fransa'da sütüne olarak çalışan kadınların çocuklarının ciddi tehlikede olduğu söylenirken evlere bu kadınların çocuklarıyla beraber kabul edilmemesinin buna zemin hazırladığı savunulmuştur.⁷²¹ Yaklaşık altı yıl arası olan iki *İkdâm* makalesi Fransa'nın yaşadığı nüfus probleminde diğerlerinde olduğu gibi bebek ölümlerinin fazlalığını göstermiştir.⁷²² "Valideler Mektebi" başlıklı musâhabesinde bu bilgileri sayısal verilere dökerek çözüm önerileri sunmuştur. Yılda ortalama 150 bin çocuğun vefat ettiğini, bunun yaklaşık seksen bininin annelerin bilgisizliğinden ileri geldiğini ifade etmiştir. Çözüm çocukları annelerinin emzirmesi olarak sunulurken bunun gerçekleşmemesini hayat pahalılığından dolayı annenin de çalışmak zorunda kalmasına⁷²³ bağlamıştır.⁷²⁴

⁷¹⁷ *İkdâm*, N. 755, s. 3, 25 Ağustos 1895.

⁷¹⁸ *İkdâm*, N. 2738, s. 3, 3 Şubat 1902.

⁷¹⁹ *İkdâm*, N. 4148, s. 2, 24 Kanun-i Evvel 1905.

⁷²⁰ *İkdâm*, N. 446, s. 3, 21 Teşrin-i Evvel 1895.

⁷²¹ *İkdâm*, N. 2528, s. 3, 8 Temmuz 1901.

⁷²² *İkdâm*, N. 2811, s. 3, 17 Nisan 1902, *İkdâm*, N5035, s. 3, 2 Haziran 1908.

⁷²³ Fransa'nın 1896 yılı nüfusu ve kadınların işgücüne katılımıyla ilgili *İkdâm*'da şöyle bir istatistik bulunmaktadır: "Fransa'da toplam 14.382.432 kadın yaşamaktadır. Bunun 6.382.658'i bir iş veya sanat sahibidir. Ev işleriyle meşgul olanlar bu kategoriye konulmamıştır. Evli Kadınların sayısı 7.728.854'tür. Bunun 2.685.796'sı herhangi bir işte çalışmamaktadır. Bize göre ev işleri de iş veya sanattan sayılmalıdır. O halde Fransa'da bir iş veya sanat sahibi olan kadın sayısı 14.111.512'dir. Bunların iş kollarına dağılımı: 7.728.854'ü idâre-i beytiye ile meşgul olanlar, 2.754.593'ü orman ve ziraat işlerinde çalışanlar, 1.888.947'si sanâyî-i muhtelifede çalışanlar, 377.941'si hizmet-i beytiyyede istihdam edilenler, 571.079'u ticârette bulunanlar, 160.760'ı el işleri ve nakliyatla istihdam edilenler, 138.460'ı muharrirlik, avukatlık, doktorluk ve sanayi-i nefise ifa edenler, 120.000'i meslek-i ruhânîde bulunanlar, 104.648'u belediye ve hükûmet hizmetinde bulunanlar, 12.645'i tiyatro ve bale gibi işler ile panayır tâcirliğinde bulunanlar, 5.236'sı balıkçılıkla meşgul olanlar, 4.759'u taş ve maden ocaklarında çalışanlar." *İkdâm*, N. 2806, s. 3, 12 Nisan 1902.

⁷²⁴ *İkdâm*, N. 3078, s. 3, 9 Kanun-i Sani 1903.

Fransa nüfusu ile ilgili bu denli olumsuz bir perspektif sunan *İkdâm*'da Saffet Nezihi imzasıyla çıkan bir makalede Almanya'nın nüfusu için ise oldukça olumlu bir dil kullanılmaktadır. Fransızların, nüfusları üzerindeki bu denli kötü gidişin bir milli mesele olduğunun farkında oldukları söylenebilir. Bununla birlikte bu kötü gidişe Fransızların aile yaşamının ve çocuklarının yetişme tarzının sebep olduğu kabul ediliyor. İngilizlerin Fransızlar hakkında yazdıkları bir eserde, Fransız çocuklarının hayata göğüs gerecek şekilde yetiştirilmediği, ziraat ve sanayiden bihaber olarak ailesine bağımlı yetiştirildikleri belirtiliyor. Fransa ile ilgili gelişmelerin anlatıldığı bu makalelerde, Almanya'nın nüfus durumu ile ilgili verilen bilgilere bakıldığında, karşımıza sadece 1899 yılında 847 bin doğum gerçekleştiği ve nüfusunun olağanüstü artış kaydetmesindeki ana sebebin Almanya'da evliliklerin vaktinde yapılması ve çocuk bakımına önem verilmesi olduğu ifade edilmektedir.⁷²⁵ Almanya'yla ilgili farklı iki yazıda ise yıllara göre nüfus sayıları verilmiştir. Almanya'nın nüfus defterlerine övgüyle başlayan yazıların ilkinde 1816'da 24,8 milyon olan nüfusunun 1900 yılında 58,1 milyona çıktığı belirtilmiştir.⁷²⁶ Bir diğer yazıda ise 1895 ile 1900 yılları arası Almanya nüfusunun değişimi gösterilmiştir. Anılan yıllar arasında Almanya nüfusu 52 milyondan 56 milyona yükselmiş olup tarım nüfusu da yüzde 35,74'ten yüzde 33'ün altına düşmüştür. İki makale arasında Almanya'nın nüfusu 2,1 milyon kişi farklılık göstermektedir.⁷²⁷

Nüfus probleminin sebepleri ve çözüm önerileri hakkında bir dizi konunun yayımlandığı makalelere ilaveten işin sayısal durumunu ortaya koyan başka makaleler de *İkdâm*'da yer almaktadır. Dikkat çekici olanlarından biri Fransa nüfusunun durumuyla ilgili “tenakûs” terimini mi yoksa “tevakkuf” terimini mi kullanmanın daha doğru olacağıyla ilgilidir. Adı geçen makalede 1895 ile 1900 yılları arasında Fransa nüfusunun 330 bin kişi arttığı göz önünde tutularak “tevakkuf” teriminin kullanımının daha doğru olacağı belirtilmektedir.⁷²⁸

Buraya kadar açıkladığımız nüfus yazılarından başka *İkdâm*'da yer alan 3 adet makalede dünya nüfusu ile ilgili sayısal veriler bulunmaktadır. Bir yazıda

⁷²⁵ Fransa ve Almanya'nın nüfus durumu ve aile yapısı ile ilgili makaleler için bkz. *İkdâm*, N. 2311, s. 3, 3 Kanun-i Evvel 1900, *İkdâm*, N. 2321, s. 3, 13 Kanun-i Evvel 1900, *İkdâm*, N. 2342, s. 3, 3 Kanun-i Sani 1901.

⁷²⁶ *İkdâm*, N. 3193, s. 3, 4 Mayıs 1903.

⁷²⁷ *İkdâm*, N. 3018, s. 3, 10 Teşrin-i Sani 1903.

⁷²⁸ *İkdâm*, N. 2543, s. 3, 23 Temmuz 1901.

Avrupa'nın 1901 yılındaki nüfusu 392 milyon olarak gösterilirken⁷²⁹ başka bir makalede 1903 yılı nüfusu 395 milyon 985 bin kişi olarak belirtilmiştir.⁷³⁰ Üçüncü ve son makalede ise 1903 yılı dünya nüfusu 1 milyar 611 milyon 496 bin kişi olarak ifade edilmiştir.⁷³¹ Adı geçen her üç makalede de dünya nüfusunun kıtalar ve Avrupa kıtası özelinde milletler nezdinde XIX. yüzyılda geçirdiği sayısal farklılıkların da bulunmaktadır.

2.2. Beşeri ve Sosyal Hayat

2.2.1. Kültür ve Şehir Hayatı

İkdâm'ın içerik tasnifinde en problemlili alanların başında kültür gelmektedir. Örneğin mimari bir kültürün yansıması olarak da düşünülebileceği gibi bilimsel bir çaba olarak da görülebilir. Bu aşamada mimarinin kültür veya bilim çatısının hangisi altında değerlendirileceği problemi oluşmaktadır. Makalelerin içeriğine göre kültürel öğelerin ön plana çıkanlarının farklı, bilimsel yönü ön plana çıkanların farklı başlık altında incelenmesi ise konu bütünlüğünü bozma riski taşımaktadır. Çünkü aynı makalenin içerisinde dahi gerek kültürel gerekse ilgili olduğu konuya ait bilgi ve değerlendirmeler bulunabilmektedir. Bu sebeple, mimari örneğinde olduğu gibi kültürle ilişkili diğer konular da makalelerin ilgi alanlarına uygun bölümler içinde değerlendirilmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak bu başlık altında sınırlı bir içerik değerlendirmesi yapılacaktır. Bununla birlikte diğer başlıkların içinde de kültür ögesinden izler bulunmaktadır.

Girişte ifade ettiğimiz, konuların iç içe geçmesi durumunu ortaya koyan örneklerden biri de kahvehanelerdir. Çalışmamızın “Aile, Kadın, Çocuk ve Nüfus” başlıklı bölümünde ifade ettiğimiz üzere, erkeklerin ev dışında fazla vakit geçirmesinin aile yaşamına olumsuz etkileri olmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasının sebeplerinden birinin kahvehane sayısındaki artış olduğu iddia edilebilir. Zira *İkdâm*'da yer alan bir makalede kahvehane sayısındaki bu artışa dikkat çekilmiştir. Halk nezdinde kahvehaneye gitme merakının gittikçe arttığı ve her mahallede 5-6 kahvehane bulunduğu belirtilmiştir. Bu sayının, insanların temel ihtiyacını karşıladığı bakkal, aktar gibi dükkânlarından daha fazla olduğunu belirtmiştir. Kahvehanelerin büyük çoğunluğunun rutubetli, havasız ortama sahip

⁷²⁹ *İkdâm*, N. 2356, s. 3, 17 Kanun-i Sani 1901.

⁷³⁰ *İkdâm*, N. 3163, s. 4, 4 Nisan 1903.

⁷³¹ *İkdâm*, N. 3240, s. 3, 20 Haziran 1903.

olmasına rağmen özellikle kış gecelerinde büyük rağbet gördüğünü ifade etmiştir. İnsanların dinlenmek için gittiğini iddia ettiği kahvehanelerin bilakis insanlara baş ağrısı hediye ettiğini de sözlerine eklemiştir.⁷³²

İnsanların eğlence, dinlenme ve zaman geçirme aracı olarak gördükleri kahvehanelerin, *İkdâm*'a göre zararlı yönleri bulunmaktadır. “Kahvehane Müdavimleri” başlıklı mülâhazâsında dile getirdiği iddialar arasında, buralarda kumar oynanması sebebiyle birçok ailenin dağıldığı belirtilmiştir. Hükümet tarafından kumar oynanması yasaklandığı için bu durumun büyük oranda önüne geçildiği ifade edilmiştir.⁷³³ Bununla birlikte çayına, yemişine tavla, bezik, satranç, dama gibi oyunların oynanmaya devam ettiği belirtilerek, kanaatlerine göre bunun da zararlı alışkanlıklardan olduğu dile getirilmiştir. Eğlencenin dinlenmek için bir vasıta kabul edilmesine karşı olmadıklarını söylerken ilmî ve fennî mülâhazâlara vakit ayrılmasının daha doğru bir davranış olacağını düşünmektedirler. Kahvehanelerle ilgili asıl şikâyet edilen mevzu, iş gücü sahibi olmayan kimselerin zamanını buralarda heba etmeleridir. İlâveten özellikle gündüz vakitlerinde öğrencilerin de ders çalışma bahanesiyle kahvehanelere gittiklerini, bir müddet sonra ise oyun oynamaya başladıklarını ifade etmiştir.⁷³⁴

Kahvehanelerin mevzu edildiği son *İkdâm* makalesi ise kahve ve kahvecilerle ilgilidir. Taze pişmiş kahvenin, ehlikeyfin keyfini tazelemenin yegâne yolu olduğu söylenirken, güzel kokulu nefis tadın zihin açtığı da dile getirilmiştir. Ataların sözlerine bakılarak geçmişten beri kahveyle aramızın iyi olduğu görülebilir, denmiştir. “Kahve ile tütün, keyifler oldu bütün.” ve “Kahve Yemen'den, bülbül çimenden gelir.” deyişlerinde bu durumun açıkça görüldüğü belirtilmiştir. Kahvenin Avrupa'ya, Osmanlı Devleti vasıtasıyla yayıldığı yazılmış, bu vesileyle kahvenin misafirperverliğimizin bir nişanesi olduğu ifadesi kullanılmıştır. Kalemle alınan bu

⁷³² *İkdâm*, N. 157, s. 3, 5 Kanun-i Sani 1895.

⁷³³ Beyoğlu'nda bulunan “Cafe do Commerce”in anlatıldığı bir makale kumar konusu karşımıza çıkmaktadır. Bu yazıda adı geçen mekânda kumar oynatıldığı iddiası gündeme getirilmiştir. Bu yazı, masaların etrafına doluşan bir grubun işaretli kâğıtlar marifetiyle hile yaptıkları gibi ayrıntıları da içermektedir. Bir gece kafede bulunduğunu belirten yazar, bir masada 200 Osmanlı lirasının döndüğünü anlatarak bu durumun ne kadar süreceğini merak ettiğini ifade etmiştir. *İkdâm* ise bu yazıyı değerlendirdiği pasajda, yaklaşan Ramazan ayıyla birlikte bu gibi yerlerin daha çok rağbet görmeye başladıklarını belirtmiştir. Beyoğlu zabıtasını bu gibi yerleri denetlemesi için göreve çağırmıştır. *İkdâm*, N. 1966, s. 2, 23 Kanun-i Evvel 1899. Bu yazıdan sadece 47 gün sonra Beyoğlu kumarhaneleri tekrar gündeme gelmiştir. 21 yaşlarında Osmanlı tebaasına mensup bir Bulgarın intiharı haber yapılmıştır. Devam eden tahkikat neticesinde bu gencin kumar borcu yüzünden intihar ettiği tespit edilmiştir. *İkdâm*, N. 2013, s. 1, 8 Şubat 1900.

⁷³⁴ *İkdâm*, N. 4488, s. 1, 29 Teşrin-i Sani 1906.

yazının devamında iyi kahve pişirme usulleri anlatılmış ve söz İstanbul kahvehanelerine gelmiştir. Makalenin iddiasına göre kahvehanelerin çoğunda saf kahve içmek mümkün değildir. Genellikle kahveye kavrulmuş nohut koydukları iddiasını da gündeme getirmiştir. Kahvehane sahiplerinin devamlı müşterilerini elden kaçırmamak için ise dükkânlarında muhakkak saf kahve bulduklarını belirtmiştir. Kahvehanecilerin makamlı nidalarının sadece işlerinin sanatsal yönü veya gösterişi olarak değil aynı zamanda bir amacın gerçekleştirme vasıtası olarak da görülmelidir, denmiştir. Bu sözlerini Mahmut Paşa Camii civarındaki dükkân sahiplerinden örnek vererek açıklamıştır. Adı geçen bölgede birçok kahvecinin olması sebebiyle birbirleriyle rekabetlerinin de dikkat çekici olduğu vurgulanmıştır. Yine bu nidaların belli anlamlara geldiğini ifade etmiştir. Her şeyden önce yoldan gelip geçenlere dükkânlarında çok müşteri olduğu izlenimini vermek amacıyla çığırkanlık yaptıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte nidalarındaki bazı terimlerin farklı anlamlar taşıdığı da belirtilmiştir. Bu iddiaya göre “asma altına iki kahve” derken, nohut karışımından getir demek olduğunu, “çınar altına nargile derken” de çanak altında hazırlananlardan getir demek olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁵

Mahmut Paşa Camii etrafında yaşananlardan bir kesit sunan yukarıdaki makale, İstanbul ile ilgili küçük bir yaşamsal örnek sunmaktadır. Benzer bir kesit, *İkdâm*'ın “Öte Beri” sütununda da karşımıza çıkmaktadır. Bu makalelerde Haliç Köprüsü ve adalar vapuru üzerinden İstanbul'un kalabalığı tasvir edilmiştir. Akşamüzeri, vapura yetişmeye çalışan insanlarla dolu Haliç Köprüsü'nün anlatıldığı makalede, mesafe kat edebilmek için insanlara çarpa çarpa ilerlemek, köprü üstünde yığılan arabalardan sakınmak ve işi gücü olmayıp mavnacıları ve balıkçıları seyredenlerden fırsat bulmak gerektiğini dile getirmiştir.⁷³⁶ Adalar vapurunun kalabalığını tasvirine ise 1,5 saatlik yolculuğu rahat yapabilmek için iskelenin saatine bakarak 10 dakika önce vapura bindiğini ifade ederek başlamıştır. Henüz vapura adım attığında güvertenin kalabalığıyla karşılaştığını söylemiştir. Üst kamaraların da hınca hınç dolu olduğunu da sözlerine eklemiştir. Dinlenme ve temiz hava alma umudunun tükendiğini ve alt kamaraya doğru ilerlediğini ifade etmiştir. Orasının da

⁷³⁵ *İkdâm*, N. 4448, s. 2, 20 Teşrin-i Evvel 1906.

⁷³⁶ *İkdâm*, N. 4360, s. 3, 24 Temmuz 1906.

kendi gibi düşünen fakat başaramayan insanlarla dolu olduğu cümleleriyle tasvirini tamamlamıştır.⁷³⁷

Şehir hayatında saat kullanmanın bir zorunluluk haline geldiği yukarıdaki makaleden de anlaşılmaktadır. Bu husus, saat kullanmanın Frenk gömleği giymek ve belki mendil taşımaktan daha ziyade bir ihtiyaç halini aldığını belirten “Saat” başlıklı mülâhazâda ayrıntılı olarak işlenmiştir. Artık büyük şehirlerde yaşayanların evde saatini bırakması sonucu hissettiğinin tütün tiryakisinin tabakasını unuttuğu anda hissettiğiyle aynı seviyeye geldiğini belirtmiştir. Saatlerin bu denli yayılmasındaki sebeplerden biri olarak 20-30 yıl önce hayale dahi gelmeyecek ölçüde saatçiliğin ilerlemesi olarak gösterilmiştir. Bu gelişmeye rağmen Piryol marka veya başka pahalı marka saate sahip olmayanların, saatlerinin 1 saat kadar geri kalmasından dolayı sıkıntı çekmeye devam ettiklerini de sözlerine eklemiştir. Kronometreli saatlerin dışındaki tüm saatlerin günde en az bir kere ayarlanması gerektiğini ve bunun için İstanbul’da Yeni Cami saati, Beyoğlu Rasathane saati gibi umumi saatlerin kullanıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte bu saatlerin saniyesine kadar doğru vakti göstermesi ve birbirleriyle aynı olması gerekirken, Yeni Cami saati civarından geçen arabaların titreşimden ve elektrikli pille çalışan Rasathanedeki saat ise yüksekliğinden dolayı sık ayarlanamadığından sağlıklı olmadıkları ifade edilmiştir. İstanbul gibi kalabalık yerlerde saatlerin bu karmaşasının ciddi problemler doğurduğu iddia edilmiştir. Yazıya göre şimendifer ve vapurların vaktinden evvel hareket etmesi, buna mukabil insanların bu vasıtalara gecikmesi bu kabilden değerlendirilmiştir. Saatlerle ilgili yaşanan diğer sıkıntının ise alaturka ve alafranga saatlerin bir arada kullanılması olduğu söylenmiştir. Bazı semtlerde alafranga saat bile bulunmazken Mekteb-i Sultânî, Duyun-ı Umumiye ve bankalar gibi kurumların ise alafranga saat kullandıkları, bunun da karmaşaya sebebiyet verdiği ifade edilmiştir. Yine Sirkeci treninin alafranga, Anadolu şimendiferinin ise alaturka saate göre sefer düzenlemesinden kaynaklı problemlerin meydana geldiği belirtilmiştir.⁷³⁸

Saatlerin yaygınlaşma başlamasıyla ortaya çıkan dönüşümün bir benzeri, ev işlerine yardımcı olmak için istihdam edilen hizmetçilerde de görülmektedir. Bu dönüşümle birlikte hem yaptıkları işler hem de sosyal statüleri doğrudan

⁷³⁷ *İkdâm*, N. 4355, s. 3, 19 Temmuz 1906.

⁷³⁸ *İkdâm*, N. 4532, s. 1, 12 Kanun-i Sani 1907.

etkilenmiştir. Örneğin Beyrut'ta alınan bir karar gereğince tüm hizmetçilerin isim ve şöhretleriyle onları istihdam edenlerin kayıt altına alınmasına başlandığı haber verilmiştir. Bu kayıtlara göre adi hademedden 5, sütnine ve aşçı gibi nitelikli hizmetçilerden 10 kuruş alınarak şahadetname verileceği, hizmet ettikleri evlerden hırsızlık yapmayacakları ve ahlaksız harekette bulunmayacaklarına dair taahhüt senedi alınacağı da belirtilmiştir. Bu haberin altına yorum yapan *İkdâm*, benzer uygulamanın İstanbul'da da derhal hayata geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Evlerde çalıştırılmak üzere kadın bulmanın zorlaştığı, işe kabule dilen kadınların da birkaç gün geçmeden, ücretini aldıktan sonra, ya evden kaçtıklarını ya da kendilerini kovdurmak için türlü hilelere başvurduklarını iddia etmiştir. Bu olumsuzlukların ortadan kalkması için hizmetçilerin ivedi şekilde kayıt altına alınması gerektiğini belirtmiştir.⁷³⁹ *İkdâm*'ın İstanbul'da da ivedilikle kurulmasını istediği hizmetçilere ait bir idarehanenin benzerinin Avrupa'da da olduğu ifade edilmiştir. Bu yerlerin hizmetçilerle ilgili her türlü kaydı tuttuğu ve gazetelere ilan vererek iş aradıklarını belirtmiştir. Hizmetçilerin kısa biyografilerine dahi ulaşıldığını sözlerine eklemiştir.⁷⁴⁰

İkdâm'ın ilk yazıdan yaklaşık 5 sene sonra kaleme aldığı başka bir makalesinde yine aynı konulardan şikâyetçi olduğu görülmektedir. İyi bir hizmetçi bulmanın oldukça güç olduğu, üstüne üstlük ramazan ve kış aylarında iki kat ücret talep ettiklerini belirtmiştir. Çocuklu, taşlıkları büyük, merdiveni fazla ve çok katlı olan evlerde çalışmaktan imtina ettiklerini de sözlerine eklemiştir. Belli bir süre aynı ailenin yanında çalışan bazı hizmetçilerin de evdeki çocukları kendine alıştırmak suretiyle nazlanmaya başladıklarının müşahede edildiğini söylemektedir. Hizmetçilerle ilgili olumsuz dille yazmaya devam eden *İkdâm*, üstleri başları perişan halde evlere hizmetçi olan bu kimselerin, ellerine de birkaç kuruş geçince o para hiç bitmeyecekmiş gibi homurdanmaya başladıklarını iddia etmiştir.⁷⁴¹ Bu yazıyla yakın tarihlerde kaleme alınan bir makalede de benzer iddialar tekrarlanmıştır. Özellikle hizmetinde buldukları ailenin kendilerine mecbur olduklarını hissetmeleri durumunda nazlanmalarının arttığını yazmaktadır. Esasında hizmetçiden istenen şeylerin oldukça sıradan şeyler olduğunu ifade etmiştir. Ütü yapmak, yemek pişirmek, evi temizlemek, çocuklarla ilgilenmek ve evdeki veya başka evlerdeki

⁷³⁹ *İkdâm*, N. 2509, s. 1, 19 Haziran 1901.

⁷⁴⁰ *İkdâm*, N. 4151, s. 2, 27 Kanun-i Evvel 1905.

⁷⁴¹ *İkdâm*, N. 4422, s. 3, 24 Eylül 1906.

diğer hizmetçilerle dedikodu etmemek, söz konusu istekler olarak sıralanmıştır. Böyle bir hizmetçinin nasıl bulunacağı sorusu da bu yazıda cevaplanmıştır. Okuyucunun hoşuna gitmeyeceği şerhiyle beraber, *İkdâm* bunun tek nedenini evlerin hanımlarının, eski kadınlar gibi “iyi ev hanımı olmamaları” olarak göstermektedir. “Usûl-ı Kâdim-i Osmâniye”yi bilmeyen bu kadınların hizmetçileri iyi terbiye edemedikleri iddia edilmiştir. Adı geçen usulü de şöyle tarif etmiştir: “ Her şeyi hizmetçiden bekleyerek, buna mukâbil birkaç mecdiye aylık vermek ve yalnız bununla hizmetçinin kanaat edeceğini zannetmek abestir. Sadece parayla iş göreceк hizmetçi da’îma ailenin yabancıısı kalır. Nerede fazla para kazanırsa oraya koşar. Oysa evvelde, hizmetçi aile efradından biri gibi muamele görürdü. Onun terbiye, talim ve tezhîb-i ahlâkıyla iştilal olunur, bunu muhâfazasına çalışılırdı. Ona çeyiz hazırlanarak münâsib bir zevç bulununca evlendirilirdi.”⁷⁴² *İkdâm*’ın bu değerlendirmesi, geçmiş ile hali hazıran karşılaştırılmasına iyi bir örnektir.

Toplumsal yapının dönüşmeye başlamasıyla genel görgü kurallarında yaşanan farklılıkların bir yere kadar hizmetçileri de etkilediği görülmüş, bununla birlikte hizmetçilerde görülen bu hal ve davranış değişikliklerinden memnun kalınmadığı *İkdâm*’ın satırlarına yansımıştır. Tabii olarak bu durum sadece hizmetçilerle sınırlı kalmamıştır. Farklı makaleler altında “âdâb-ı mü’âşeret” olarak tarif edilen tutum ve davranışlarda yaşanan değişmeler ve olması gereken ideal düzen de işlenmiştir.⁷⁴³ *İkdâm*’ın henüz ilk aylarında kaleme aldığı “Âdâb-ı Mü’âşeret” başlıklı yazıda mesele ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Makale, güzel ahlak insanın zatında mündemiç olmadığı takdirde, hal ve davranışlardaki terbiyenin yani nezaketin sahte bir gösterişten ibaret kalacağını ifadeyle başlamıştır. Daha sonra görgü kurallarını tarif ederek yazı devam etmektedir. Buna göre görgü kuralları, insanlar arasındaki ilişkilerin kurallarını belirleyen bir bilimdir. Medeni ülkelerde yaşamının şartlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Güzel ahlaka sahip olmanın da önemli olduğunu belirtmekle birlikte, görgü kurallarını bilmeyen bir kişinin eksik olduğu ifade edilmiştir. Usulüyle birini selamlamak, misafirlikteki davranışlar ve yemek yeme şekli bu kurallardan bazıları olarak sıralanmıştır. En önemli noktasının ise Avrupalıların “yaşamayı bilmek” olarak tarif ettiği konuşma, merak edilen bir haberi

⁷⁴² *İkdâm*, N. 4375, s. 3, 8 Ağustos 1906.

⁷⁴³ Ekrem Işın bir çalışmasında Ahmet Mithat Efendi’nin “âdâb-ı mü’âşeret” hakkındaki yazılarında İstanbul’da yaşayan orta tabaka zanaatkâr aileleri konu edindiğini iddia etmiştir. Ekrem Işın, “Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muaşeret”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 208-209.

duyunca verilen tepki gibi söze dayalı davranışlar olduğunu belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşayanlar için görgü kurallarının anlamının bir nebze farklılaştığını ifade etmiştir. Zira geçmişten taşıdığı, kendine has adabı olan bir toplumun, Batının davranışlarını kabul etmesiyle beraber ikili bir yapı içinde bu kuralları uygulama çabası içinde olduğunu iddia etmiştir. *İkdâm* da bu makalenin yazılış amacı olarak bu durumu göstermiştir.⁷⁴⁴

Nitekim Avrupa'da gayet normal görülen eve ayakkabı ile girmek fiiline sert bir tepki verildiği *İkdâm*'da görülmektedir. “Avrupa'da Âdet Böyle!” şeklinde kinayeli bir başlıkla kaleme alınan yazıdan bu durum açıkça görülmektedir. İlgili yazının Türkçe özeti şu şekildedir: “Bazıları alafrangaya özeneli, hanelerde sokakta gezilen potinle rastgelen salona, odalara, hatta yatak odalarına girmek alışılan bir durum oldu. Kapı önünde paspas veya demir varsa potinler yalan yanlış, çamurundan tozundan kurtulmak için temas ettirilir. Bunu yapmayana da bir şey denilmez. Çünkü adet böyleymiş Avrupa'da. İtiraza mahal yokmuş. Çünkü sokak potini ile hane içine girmek alafranga adata mutabık olduğu için bu hususta itirazda bulunmak, güya lazıme-i medeniyete riayet olunmadığına delalet edeceğinden, bir şey söylemek ayıp görülür. Güzel halılar kirlenir; ne ye's. Halının eskisi makbuldür. Taşlık, merdivenler, basamaklar kirlenir. Hizmetçilerin işi ne; temizlesinler... Avrupa'da âdet böyle diye âdet-i millîyeye muhalif olarak meydan alan bu murdarlığı hoş görenleri tenkit etmeyi bir tarafa bırakalım. Bir vapurun kamarasında konu hakkında konuşan iki tabibin sözlerine bakalım: “Bizde sokak ayakkabısıyla eve girilmemesi âdeti ne kadar doğruymuş. Şimdi Avrupa usulünü taklit için milyonlarca mikrop evlere taşınıyor.” Evet, her Avrupa âdetini muhâkeme etmeksizin taklit etmenin en kötü örneklerinden biri de budur.”⁷⁴⁵

İkdâm'ın yanlış bulduğu adetlerin sadece Avrupa kaynaklı olduğu iddia edilemez. Ankara'dan gelen bir mektuba binaen kaleme alınan düğün adetlerinin yer aldığı “Düğünlerimiz” başlıklı mülâhazâda bu duruma bir örnek vardır. “Anadolu düğünü” tabirini duyunca akla alelade bir düğün gelmemesi gerektiğini belirtmiştir. Zira pek lüzumsuz harcamalar yapılır, demiştir. Bunun sebebi olarak ise eskiden beri böyleymiş, eğer adet yerini bulmazsa herkes gülermiş gibi savunmalar getirildiğini belirtmiştir. Adı geçen harcamaların kız tarafına düşünleri kabaca şu şekilde

⁷⁴⁴ *İkdâm*, N. 73, s. 3, 13 Teşrin-i Evvel 1894.

⁷⁴⁵ *İkdâm*, N. 4429, s. 3, 1 Teşrin-i Evvel 1906.

sıralamıştır: “1- Orta halli bir gelin için 15-20 liralık bir gelin esvâbı. 2- Gümüş na’leyn (ayakkabı). 3- Gümüş ayna. 4- Gümüş fincan takımları. 5- İğnelik. 6- Birkaç kat libas ve birçok eşyâ-yı beytiye.” Erkek tarafına düşenlereyse “hiç sormayın” şeklinde başlamıştır. Kız tarafından bir pusula vasıtasıyla istenenler şunlardır: “1- Beşibirlik ki galiba memleketimizin kız alışverişi herhalde bu latif maden üzerindedir. 2- 20-30 top kumaş ki bir kısmı muhakkak ipek olacak. 3- Ayna, masa vb. eşyalarla oda döşemesi. 4- 20-30 lira başlık tabir olunan, kıza yapılmış ve yapılacak olan çeyiz masrafı.” Bu listeden bir miktarını kız tarafının karşılamaşının erkek tarafı için bir nimet olacağı belirtilmiştir. Mektuba göre düğün, orta ölçekli bir esnafın veya eli henüz iş tutmamış bir delikanlının bütün biriktirdiği paranın bitmesi, üstelik bir o kadar da borca girmesi demektir. Bir hafta boyunca tutulan çalgıcılar ve düğün yemeği de ayrıca erkek tarafının masrafları arasındadır, denmiştir.

Memleket dâhilinde nadiren kızları masraf ettirmeksizin evlendiren babaların olduğu belirtilmiş, böyle kişilere halkın küçümseyerek baktığını ifade edilmiştir. Hatta masraf olmasın diye düğün yerine nikâh yapanlara sürekli “düğün ne zaman?” sorusu yöneltilerek adeta zorlandıklarının da vaki olduğu iddia edilmiştir. Masraflı düğünlere talebin sadece şehirliler arasında değil köylüler arasında dahi revaçta olduğunu sözlerine eklemiştir. Sözü geçe masrafın İstanbul’da 2-3 düğün yapmaya yeteceği ifade edilerek, Ankara çevresinde evde kalmış kızların sayıca fazla olduğunu dile getirmiştir. 300-500 kuruşla dul veya fakir kız almanın dahi imkansız olduğunu söylemektedir.⁷⁴⁶

Görgü kuralları hakkında değerlendirmelere devam eden *İkdâm*, başka bir makalesinde ise olumsuz davranışlara örnekler vermiştir. Medeni bir millet için bu kuralların en önemlilerinin çarşıda, sokakta, vapurda, gazinolarda vb. halka açık yerlerdeki davranışları kapsayanlar olduğunu belirtmiştir. Böyle ortamlarda tanıdık veya tanımadık kim olursa olsun rahatsız edici davranışta bulunmamanın bu işin anahtarı olduğunu ifade etmiştir. Acele acele yürüyüp sağa sola çarpmamak, yağışlı havalarda paldır küldür yürüyerek çamur sıçratmamak, sokak başındaki adama rastgele saat sormamak, sigara yakmak için ondan bundan ateş istememek vb. sıraladığı diğer kurallardandır.⁷⁴⁷ Başka bir makalede de tanışma sırasında görgü kurallarına aykırı davranışların anlatıldığı görülmektedir. Kalabalık bir ortamda,

⁷⁴⁶ *İkdâm*, N. 4206, s. 2, 20 Şubat 1906.

⁷⁴⁷ *İkdâm*, N. 4418, s. 3, 20 Eylül 1906.

özellikle avukat, doktor, yazar vb. mesleklere mensup olanlar arasında, ortama yeni bir kişi geldiği zaman diğerlerine tanıtıldığında gereksiz sorularla meşgul edilmektedir, denmiştir. Bu durumun ortama yeni gelen kişide gerginliğe sebep olduğu belirtilmiştir.⁷⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde görgü kurallarının, adet ve geleneklerin bazı örnekleri yukarıda incelenen makalelerde değerlendirilmiştir. Bunlardan başka yüzyıllardır bir gelenek halini alan Ramazan hazırlıkları, iftar sofraları ve eğlencelerin de *İkdâm*'a konu edildiği görülmektedir. Yine Ramazan ayının gelmesiyle gazete içeriklerinin de değiştiği belirtilmektedir. Samih imzalı “Ramazan Mektupları” başlıklı yazıda, ramazan ayı içinde okuma ihtiyacının arttığı, gazetelerin de farklı başlıklar altında manzumeler, makaleler yayınladığını dile getirmiştir.⁷⁴⁹ Ramazan anılarında paylaşılan ve bir çocuğun İstanbul'a ilk kez gelişini kendi dilinden aktaran “İlk Mahya” başlıklı yazı buna güzel bir örnektir. Adı geçen yazının Türkçeleştirilmiş özeti şu şekildedir:

Bir gün bütün aile efradının ağzından işittiğim “İstanbul'a gidiyoruz!” cümlesini ben de aklıma kazımıştım ve bütün arkadaşlarıma anlamını bilmeden söylüyordum. Herkes gibi seviniyor, bu kadar sevince neden olan güzel şehri hayal ediyordum. O yaştaki bütün çocuklar gibi anneme sabırsızlık göstererek 100 bin soru soruyordum. Bunlardan birkaçına cevap veren annem “A görsek oğlum. Ne büyük camiler, ne çok kandiller, ne güzel mahyalar, ne cici bici fenerler var.” diyor ve merakımı bunlarla gidermeye çalışıyordu. Ben anlamını bilmeden bu kelimeleri aklımdan çıkarmıyor, sürekli düşünüyordum. Yola çıkacağımız güne kadar sabrım ve dayanma gücüm tükenmişti... İstanbul'a vardığımızda her şeyi görmek istiyordum. Kalabalıkta babam elimden tutmuş olmasına rağmen sağa sola bakmaktan başım dönmüştü. Artık bu güzel memlekette geçirdiğim günler, benim için birer neşeli ve güzel anı olmuştu. Artık annemin taşrada söylediklerini, burada gözlerimle görüyordum. Yine de “hani fenerler, nerede mahyalar” diye soru sorup duruyor, Ramazan niye gelmiyor diyordum... Babam bir gün “bak oğlum akşam Ramazanın ilk gecesini, seni teravihe götüreceğim.” dedi. Ne zaman çıkacağız diye evdekilere sordukça “davullar çıksın, kandiller yansın.” diyorlardı. Uzun uzun cevap vermedikleri için iyice sıkılıyordum. Hâlbuki Ramazan hazırlıklarından bana vakit ayıramazlardı ki. Yalnız kapıyı açmaya bir adam lazım. Bakkal erzakları, manav hoşafıkları, kalaycı bakırları, şekerci reçel ve şurupları peyderpey getiriyordu. Bunca işin içinde bir de ben karpuz fener, küçük bir baston, ufak bir para kesesi diye tutturuyordum... Nihayet elimde fener olduğu halde babamla dışarı çıkıyordum. Ben, o zamanki aklımla mahyayı elinde feneri olan küçük bir çocuk olarak düşünüyordum. Hâlbuki “Merhabâ Yâ Şehr-i Ramazân” selam-ı istikbalini görünce bambaşka hayallere kapılıyorum...⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ *İkdâm*, N. 2627, s. 3, 15 Teşrin-i Evvel 1901.

⁷⁴⁹ *İkdâm*, N. 1976, s. 3, 2 Kanun-i Sani 1900.

⁷⁵⁰ *İkdâm*, N. 4446, s. 3, 18 Teşrin-i Evvel 1906. Alıntıyla yakın dönemlerde İstanbul'da bir ramazan akşamı tasviri için bkz. Ebru Boyar, Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Serpil Çağlayan (çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 227.

Yukarıdaki anı tarzı yazının son bölümlerinde Ramazan hazırlıklarına da değinildiği görülmektedir. Evlerde yapılan hazırlıkların anlatıldığı bu yazıya hazırlıkların esnaflar arasında ne şekilde olduğuyula ilgili bir makale ile desteklemek anlamlı olacaktır. “Ramazan Hazırlıkları” başlığıyla yayınlanan bu makale, Ramazana bir ay kala yayınlanmıştır. Okuyucuların bu yazıyı erken bulabileceği düşünülerek, esnafların hazırlıkları bağlamında kaleme alındığı belirtilmiştir. Esnafın bu zamanlarda evlere en çok alınacak, her zamandan daha fazla para edecek şeyleri alma telaşına düştükleri ifade edilmiştir. Söylediklerinin anlaşılması için bir defa Uzun Çarşı’dan geçmenin yeterli olacağını okuyucularıyla paylaşmıştır. Esasen çalışkan, işine bağlı fakat önceden öğrendiği işe devam edip bir adım ilerleyemeyen Uzun çarşı esnafının başını kaşıyacak vakti olmadığını belirtmiştir. Esnafın, Ramazanın en sade, en hoş gidecek hediyelerinden olduğunu söylediği tesbihleri, sigaralıkları sattığını ve kazancının büyük kısmını Ramazanda elde ettiklerini dile getirmiştir. Topkapı ile Silivrikapı arasındaki güllaççılar başta olmak üzere bu esnafın da işlerinin açıldığı ifade edilmiştir. Asmaaltı, Ramazan öncesi yoğunluğun yaşandığı yerlerden sayılmıştır. Burada bulunan mağazaların müşterilerle dolduğu ve çuvalcı esnafının işlere yetişmekte zorlandığı belirtilmiştir. Asmaaltı’ndan balık pazarına doğru ilerledikçe yoğunluğun devam ettiği, peynircilerin, pastırmacıların, yumurtacıların vb. esnafın bakkallara dağıtılacak ürünleri hazırlamakla meşgul olduklarının görüleceğini ifade etmiştir.⁷⁵¹

Ramazanın gelmesiyle gıda ürünlerine ilginin artmasından dolayı, esnaflarla girilen diyalogların da gazete sütunlarında yer aldığı görülmektedir. Bu durumun *İkdâm*’da yer alan örneklerinden birinde, yumurta almak için bakkal bakkal dolaşan bir kişinin son uğradığı dükkânda esnafla yaptığı konuşma yer almaktadır. Normal zamanda tanesi 10 para olan yumurtanın 20 paraya satılmasından şikâyet eden bu zat, onca dükkân gezdikten sonra Kayserili bir bakkala “yumurtanın tanesi 10 para olmaz mı?” sorusunu yönelttiğini ve cevaben “efendi, sen tavuk olsan bu havada yumurtlayabilir misin?” cevabını aldığını belirtmiştir. İşte bu ve benzeri birçok hikâye kısa pasajlar şeklinde *İkdâm*’da yer almaktadır. Nitekim bu diyalogun da yer aldığı makalenin yazarı durumun Ramazan ayında içerik oluşturma telaşından kaynaklandığını belirtmiştir. Gazetelere benzer içerik üretmekle memur olan yazarların, hemen her yere müracaat ederek bu ihtiyacı karşılamaya çalıştıklarını

⁷⁵¹ *İkdâm*, N. 4416, s. 3, 18 Eylül 1906.

belirtmiştir. Adı geçen yazarların en çok uğradıkları yerin de Direklerarası olduğunu sözlerine eklemiştir.⁷⁵²

Bazı yazılarda Direklerarası bazılarında Şehzadebaşı ismiyle anılan ve ramazan eğlencelerinin merkezi olan bu yerin *İkdâm*'da birçok makaleye konu olduğu görülmektedir. Buranın Ramazan gecelerinde İstanbul'un en kalabalık, en eğlenceli yeri olduğu vurgulanmıştır. Hoşça vakit geçirmek isteyenlerin, Ramazan ayını dört gözle bekleyen esnafın, dost ve ahbablarıyla bir çay içmenin hazzını yaşayanların Ramazan akşamlarını geçirdikleri yer olarak betimlenmiştir.⁷⁵³ Samipaşazade Sezai Şehzadebaşı'nı, "Çaycı dükkânları, karşılarında sirk, 5-10 adım ileride fonograf... Yolumuzun üstünde renkli fenerleri ve kandilleriyle bir baraka, bizi pervaneler gibi kendisine çekti..." şeklinde tiyatrunun, eğlencenin olduğu yer olarak tasvir etmiştir.⁷⁵⁴ Bir başka makalede Direklerarası'na kurulan sirk anlatılmıştır.⁷⁵⁵ Hülâsa *İkdâm*, iftar davetlerinin konu edildiği makalelerde de görüldüğü üzere⁷⁵⁶, Ramazanın insanlar arasındaki ilişkiyi kuvvetlendiren yönünün daha ön plana çıkartıldığı bir içerik sunmaktadır.⁷⁵⁷

2.2.2 Sanat

İkdâm'da yer alan sanat yazılarının büyük kısmını, Rauf Yekta'nın kaleme aldığı "Musâhabe-i Mûsîkiyye" başlıklı yazılar oluşturmaktadır. Bunun dışında yer alan makalelerde başta Osmanlı sanat anlayışı olmak üzere İslam sanatının incelendiği görülmektedir. Nitekim bunlardan en kapsamlı olanları Celal Esad imzasıyla yayınlanan "Şark Sanâyî-i Nefîsesinden: Osmânî Sanâyî-i Nefîsesi" başlıklı yazı dizisidir. İlk yazısına, bazı Avrupalı yazarların Osmanlı sanatını, Arap, Fars ve Bizans sanatının taklidi olarak ifade ettikleri görüşlerini reddederek başlamıştır. Celal Esad Osmanlı sanatının hem Osmanlılığa ait bir kimlikten hem de Osmanlı Devleti'nin tarihinden beslendiğini belirtmiştir. Bununla birlikte adı geçen

⁷⁵² *İkdâm*, N. 1272, s. 3, 29 Kanun-i Sani 1898.

⁷⁵³ *İkdâm*, N. 4453, s. 3, 25 Teşrin-i Evvel 1906.

⁷⁵⁴ *İkdâm*, N. 1441, s. 3, 16 Temmuz 1896.

⁷⁵⁵ *İkdâm*, N. 1633, s. 3, 24 Kanun-i Sani 1899.

⁷⁵⁶ İftar sofralarının akraba ve ahbabların birbirini görmesi için vesile olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca misafirperverliğin de bir nişanesi olarak kabul edilmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdâm*, N. 4465, s. 2, 6 Teşrin-i Sani 1906.

⁷⁵⁷ Şehzadebaşı'nda tertip edilen eğlencelerle ilgili bir anı için bkz. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 524-530. Ramazan gecelerinde sahneye konulan tiyatro oyunlarıyla ilgili bir anı için bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 57.

milletlerin sanatıyla, coğrafyası ve dini inancı itibariyle, etkileşiminin olduğunu da sözlerine eklemiştir.⁷⁵⁸

Daha sonra İslam sanatı ve özelde Arapların sanat anlayışıyla ilgili makalelerin varlığı görülmektedir. “Sanâ-yî-i Nefîse-i İslâmiyeden” başlığıyla *İkdâm*’da yer alan yazı dizisi, konu hakkındaki en kapsamlı içeriğe sahiptir. Toplam 22 makaleden müteşekkil bu yazı dizisini yazarı İsmail Hakkı’dır. İlk yazı “Hatt-ı Celî” unvanıyla yayınlanmıştır.⁷⁵⁹ İkinci ve üçüncü makaleler “Usûl-ı Teclîd” başlığıyla çıkmıştır.⁷⁶⁰ Dördüncü ile yedinci makaleler ise avânîlerle (kap-kacak) ilgilidir.⁷⁶¹ İlerleyen makalelerde mensucat, camlar ve çiniler hakkında bilgiler verilmiştir. Aynı başlık altında olmayıp, adı geçen makalelerle aynı zamanda yayınlanan 3 farklı makalede de ahşap oymacılığı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.⁷⁶² Bu konular içinde güzel yazı yazmaya ayrı bir önem verildiği görülmektedir. Yine bu makalelerle yakın zamanda neşredilen “Hüsn-i Hattın Lüzum ve Ehemmiyeti” başlıklı mülâhazâda konu ayrıntılarıyla incelenmiştir. İslam toplumları için güzel yazının anlamının, Avrupalıların resim sanatına verdikleri değerlerle mukayese edilecek boyutta olduğunu belirtmiştir.⁷⁶³ Bununla birlikte İslam toplumlarında da resim sanatının örneklerine rastlandığı da vakidir. Paris kütüphanelerinde bulunan eserler incelendiğinde Fars ve Hintlilere ait örneklerle rastlandığı ifade edilmiştir.⁷⁶⁴ Arapların sanat anlayışını müstakil olarak inceleyen makale ise “Araplarda Sanat ve Menşei” başlığını taşımaktadır. Makalenin amacı Arapların kendine has bir sanat anlayışlarının olduğunu örneklerle açıklamıştır.⁷⁶⁵

Rauf Yekta gibi bir yazarın varlığı *İkdâm*’ın müzik konusunda birçok makale barındırmasına vesile olmuştur. Bu sayede Rauf Yekta’nın düzenli bir arşivine de ulaşma imkânı doğmuştur. Bu içerik zenginliği diğer sanat dallarında ise görülememiştir. Örneğin “resim” ile ilgili tespit edebildiğimiz makale sayısı sadece 18 adet olup bunların 6 tanesi sergilerle, 6’sı yabancı kaynaklardan alınan ressam

⁷⁵⁸ *İkdâm*, N. 4502, s. 3, 13 Kanun-i Evvel 1906, *İkdâm*, N. 4507, s. 3, 18 Kanun-i Evvel 1906.

⁷⁵⁹ *İkdâm*, N. 4474, s. 2, 15 Teşrin-i Sani 1906.

⁷⁶⁰ *İkdâm*, N. 4553, s. 3, 2 Şubat 1907, *İkdâm*, N. 4574, s. 3, 23 Şubat 1907.

⁷⁶¹ *İkdâm*, N. 4817, s. 3, 28 Teşrin-i Evvel 1907, *İkdâm*, N. 4822, s. 3, 2 Teşrin-i Sani 1907, *İkdâm*, N. 4830, s. 3, 10 Teşrin-i Sani 1907, *İkdâm*, N. 4835, s. 3, 15 Teşrin-i Sani 1907.

⁷⁶² *İkdâm*, N. 4807, s. 3, 18 Teşrin-i Evvel 1907, *İkdâm*, N. 4809, s. 2, 20 Teşrin-i Evvel 1907, *İkdâm*, N. 4811, s. 2, 22 Teşrin-i Evvel 1907.

⁷⁶³ *İkdâm*, N. 4806, s. 1, 17 Teşrin-i Evvel 1907.

⁷⁶⁴ *İkdâm*, N. 4798, s. 3, 9 Teşrin-i Evvel 1907, *İkdâm*, N. 4800, s. 3, 11 Teşrin-i Evvel 1907, *İkdâm*, N. 4803, s. 2, 14 Teşrin-i Evvel 1907.

⁷⁶⁵ *İkdâm*, N. 2440, s. 3, 11 Nisan 1901.

hayatlarını, diğer 6 ise resim dersleri gibi muhtelif konuları işlemiştir. “Tiyatro” ile ilgili içerik nicel ve nitel olarak resimden daha fazladır. Nicelik olarak fazla olması tiyatro oyunu duyurularıyla mümkün olmuştur. Ayrıca Tahsin Paşa'nın anılarında da değindiği üzere, II. Abdülhamit'in tiyatrosever bir padişah olması sebebiyle⁷⁶⁶ gazetede konu hakkında haber ve duyuru yayınlanmasının sakıncalı bulunmadığı söylenebilir. Yazıların niteliğine baktığımızda en dikkat çeken içerik Saffet Nezihî imzasıyla yayınlanan “Tiyatroculuk Sanatına Dair” başlıklı makalelerde bulunmaktadır. Saffet Nezihî yazısına Menak Efendi ile olan ihtilafını açıklayarak başlamıştır. Osmanlı tiyatrosuyla ilgili yapılan tenkitlerle doğrudan bir ilişkisinin olmadığını ifade etmiştir. Menak Efendi'yi tenkit ederken, hem yazar hem sanatçı olmanın zorluğundan bahsederek bunu dünyada Şekspir ve Moliere'den başka başarabilen olmadığını iddia etmiştir. Makalenin devamındaysa Şekspir ve Moliere'in oyunlarıyla ilgili tafsilatlı bilgiler vermiştir.⁷⁶⁷

Bu yazıdan tam 275 gün sonra devam yazısı da kaleme alınmıştır. Bu yazıyı yazma nedeni olarak ise farklı gazetelerde tiyatrolarımız hakkında yayınlanan 3 adet yazıyı göstermiştir. Henüz tiyatroculuk sanatına vakıf olmadığımız sonucunu çıkarmıştır. “Bizde tiyatroculuk tesis edemedi, tiyatro sanatı vücut bulmadı.” demiştir. Sadece Osmanlı tiyatrosunu tenkide değer bulmuştur.⁷⁶⁸ Bu fikrini üçüncü makalesinin ana konusu haline getirmiştir. “Tiyatrolarımız içinde şay3an-ı tenkîd bir Osmanlı tiyatrosu var. Diğerlerini lisanıma almaktan hayâ ederim.” sözleriyle fikirlerini okuyucularıyla paylaşmıştır. Makalenin devamında Güllü Efendi ve orta oyunuyla beraber, Osmanlı tiyatrosunun tarihini anlatmaya başlamıştır.⁷⁶⁹ Son makalesinde ise tiyatro oyunlarının içeriğine değinmiştir. Tuluatı sadece “bizim” sahnelerde görülen bir rezillik olarak tanımlarken Avrupa'da oyunların tiyatro kitaplarından uyarlanarak oynandığını söylemiştir. Saffet Nezihî, bir tiyatro oyununun metin üzerinden devam etmesinin önemli olduğu kanısını taşımaktadır.⁷⁷⁰

Yukarıda ifade edildiği üzere Rauf Yekta vasıtasıyla, *İkdâm*'ın sanat konusunda en çok ürün müzik hususunda meydana konmuştur. Tespit edebildiğimize

⁷⁶⁶ Tahsin Paşa, Yıldız Sarayı'nda İtalyan oyuncuların müteşekkil bir tiyatronun daimi bulunduğu bahsetmiştir. Adı geçen oyuncuların Batı oyunlarını, Mızıkâ-yı Humayûn'a bağlı sanatkarlarınsa alaturka oyunları bizzat sarayda sergilediklerini belirtmiştir. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, s. 19.

⁷⁶⁷ *İkdâm*, N. 1990, s. 3, 12 Kanun-i Sani 1900.

⁷⁶⁸ *İkdâm*, N. 2265, s. 3, 18 Teşrin-i Evvel 1900.

⁷⁶⁹ *İkdâm*, N. 2276, s. 3, 29 Teşrin-i Evvel 1900.

⁷⁷⁰ *İkdâm*, N. 2300, s. 3, 22 Teşrin-i Sani 1900.

göre Rauf Yekta'nın konu hakkındaki ilk makalesi "Osmânlı Mûsîki Hakkında Birkaç Söz Daha"⁷⁷¹ başlığıyla 1898 yılının başında yayınlanmıştır. Düzenli yazı yazmaya ise "Tenkîdât-ı Mûsîkiye" başlıklı makalesiyle aynı yılın sonunda başlamıştır. Makalede Zekai (Dede) Efendi'nin eserleri üzerinden Doğu ve Batı müziği karşılaştırması yapılmıştır.⁷⁷²

Bu yazıdan yaklaşık 1 ay sonra Ahmet Mithat Efendi imzalı "Kemana Bir Giriş Zammi"⁷⁷³ başlıklı yazı, İsmail Bey, Salih Zeki, Rauf Yekta ve Nuri Şeyda'nın da dâhil olduğu uzun bir tartışmaya sebep olmuştur. Bu yazıya cevaben Rauf Yekta'nın kaleme aldığı makale ile tartışmanın başladığı iddia edilebilir.⁷⁷⁴ Bu tartışmaya yaklaşık 2 hafta sonra *Sabah*'tan İsmail Bey de katılmıştır. İsmail Bey'e cevabı *İkdâm* sütunlarından Salih Zeki vermiştir. Ahmet Mithat Efendi, tartışmaya Salih Zeki'ye cevap vererek bu sefer *Tercümân-ı Hakikat*'ten dâhil olmuştur. Ahmet Mithat Efendi'ye mukabeleyi, *İkdâm*'dan Rauf Yekta yapmıştır. Bir süre sonra tartışmaya, hangi gazeteden yazdığı belli değildir, Nuri Şeyda da dâhil olmuştur. Bu şekilde devam eden tartışma 1899 yılının ilk aylarına kadar devam etmiştir.

Rauf Yekta'nın "Musâhabe-i Mûsîkiyye" başlığı altındaki diğer yazılarının ana konusu Osmanlı'nın müzik anlayışı ve enstrümanları olmuştur. "Mûsîki-i Osmâniye Târihine Bir Nazâr" başlıklı yazı dizisiyle konuya giriş yapmıştır. İtalyan Toderini'nin *Târih-i Edebiyât-ı Osmâniye* adlı eserine atıf yaparak Osmanlı Devleti'nde müziğin gelişimiyle ilgili bilgiler vermiştir.⁷⁷⁵ "Mûsîki-i Osmâni Nazâriyâtı" başlıklı yazı dizisinde ise müzik algısı üzerinde durmuştur. Osmanlı Devleti'nde müzik eğitiminin hatalı verildiğini iddia etmiştir. Müziğin, Avrupa'da ahlak terbiyesinin bir parçası olarak görülürken Osmanlı Devleti'nde dost meclislerinde eda edilen bir uğraşı olarak addedildiğini belirtmiştir. Müzikle işgal etme arzusu taşıyanların ciddi zorluklarla karşılaştıklarını da sözlerine eklemiştir. Osmanlı müziğiyle ilgili Haşim Bey'in eserinden başka derli toplu eser bulunmadığını belirtmiştir. Osmanlı müziğinin güncel sorunlarına da değinerek uşşak, segâh gibi makamların kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ifade

⁷⁷¹ *İkdâm*, N. 1339, s. 3, 6 Nisan 1898.

⁷⁷² *İkdâm*, N. 1518, s. 3, 1 Teşrin-i Evvel 1898.

⁷⁷³ *İkdâm*, N. 1545, s. 3, 28 Teşrin-i Evvel 1898.

⁷⁷⁴ *İkdâm*, N. 1553, s. 3, 5 Teşrin-i Sani 1898.

⁷⁷⁵ *İkdâm*, N. 1993, s. 3, 19 Kanun-i Sani 1900, *İkdâm*, N. 2000, s. 3, 26 Kanun-i Sani 1900, *İkdâm*, N. 2022, s. 3, 17 Şubat 1900.

etmiştir.⁷⁷⁶ “Âlât-ı Mûsîkiyemiz” başlıklı makalelerinde ise kullanılan müzik aletlerinin Osmanlı müziğiyle ilişkileri irdelenmiştir. Hakkında yazı kaleme alınan müzik aletleri ise keman, ud, tambur ve piyanodan oluşmaktadır. Rauf Yekta'nın Osmanlı müziğiyle ilgili tekil makalelerinde farklı konuların da işlendiği görülmektedir. Notalar ve Osmanlı müziğindeki karşılıkları⁷⁷⁷, Osmanlı müziğiyle ilgili vücuda getirilen eserin azlığı⁷⁷⁸, gramofon ve kullanımı⁷⁷⁹, tetkikine en çok ihtiyaç duyulan konu olduğunu iddia ettiği Osmanlı müziğinde usul⁷⁸⁰ vb. konular işlenmiştir.

Rauf Yekta'nın genel olarak Osmanlı müziği ile ilgili yazılar yazdığına yukarıda değinmiştik. Adı geçen konunun dışında kaleme aldığı makalelerde başta Batı müziği olmak üzere sair milletlerin müziği ile ilgili kitabi bilgiler sunmuştur. Avrupa müziğiyle ilgili makalelerinde kaç makam olduğu⁷⁸¹, Avrupa orkestraları⁷⁸², armoni⁷⁸³ vb. konuları işlemiştir. “Alâfranga Mûsîki Târihine Bir Nazâr” başlıklı makalesinde Osmanlı müziğinin etkilendiği sahalardan biri olarak ifade ettiği Batı müziğinin tarihini anlatmıştır. Bach'ın, Mozart'ın, Beethoven'in fikir dünyaları ile ilgili kısa bilgiler vermiştir.⁷⁸⁴ Batı müziğinden başka Mısır⁷⁸⁵, İran⁷⁸⁶, Japon⁷⁸⁷ ve Doğu⁷⁸⁸ müzikleri hakkında makamından armonisine değin bir dizi bilgiler sunmuştur.

2.2.3. Doğa Yazıları

Doğanın güzellikleri, ülkelerin güzel yerleri, hava durumu vb. *İkdâm*'da fazla yer tutmayan konular bu başlık altında toplanmıştır. Bunlar içinde en düzenli ve sık olan “ahvâl-i havâ'ie” başlıdır. Bu başlık altında Osmanlı Devleti'nin sair yerlerinde hava şartlarına bağlı olarak meydana gelen aşırı yağmurlar, dolu, kar,

⁷⁷⁶ *İkdâm*, N. 2044, s. 3, 11 Mart 1900, *İkdâm*, N. 2052, s. 3, 19 Mart 1900, *İkdâm*, N. 2063, s. 3, 30 Mart 1900, *İkdâm*, N. 2071, s. 3, 7 Nisan 1900, *İkdâm*, N. 2143, s. 3, 18 Haziran 1900.

⁷⁷⁷ *İkdâm*, N. 1965, s. 3, 22 Kanun-i Evvel 1899.

⁷⁷⁸ *İkdâm*, N. 4202, s. 3, 16 Şubat 1906.

⁷⁷⁹ *İkdâm*, N. 4223, s. 3, 9 Mart 1906.

⁷⁸⁰ *İkdâm*, N. 4538, s. 3, 18 Kanun-i Sani 1907.

⁷⁸¹ *İkdâm*, N. 1575, s. 3, 27 Teşrin-i Sani 1898.

⁷⁸² *İkdâm*, N. 2029, s. 3, 24 Şubat 1900.

⁷⁸³ *İkdâm*, N. 4587, s. 3, 8 Mart 1907.

⁷⁸⁴ *İkdâm*, N. 4258, s. 3, 13 Nisan 1906.

⁷⁸⁵ *İkdâm*, N. 2411, s. 3, 13 Mart 1901, *İkdâm*, N. 2451, s. 3, 22 Nisan 1901.

⁷⁸⁶ *İkdâm*, N. 3447, s. 3, 23 Kanun-i Sani 1904.

⁷⁸⁷ *İkdâm*, N. 4160, s. 3, 5 Kanun-i Sani 1906, *İkdâm*, N. 4167, s. 3, 12 Kanun-i Sani 1906.

⁷⁸⁸ *İkdâm*, N. 4244, s. 3, 30 Mart 1906, *İkdâm*, N. 4524, s. 3, 4 Kanun-i Sani 1907, *İkdâm*, N. 4625, s. 3, 19 Nisan 1907.

fırtına gibi doğa olayları haber verilmiştir.⁷⁸⁹ Az olmakla beraber Avrupa’da meydana gelen doğa olayları da bu başlık altında haber yapılmıştır.⁷⁹⁰ Hava durumuna bağlı gelişmelerin müstakil olarak haber yapılması 1906-1907 kış ayında yoğunlaşmıştır. Özellikle “musâhabe” başlığı altında kış şartlarının zorluğu kendini hissettirmiştir. Örneğin Avrupa’da kış şartlarının ağır olduğunu belirten bir yazıda okuyuculardan kış ayları için hazırlık yapmaları istenmiştir.⁷⁹¹ Birkaç yazı devam eden bu önerilerin ayrıntılarına inilerek soba ve ocağın nasıl kurulduğu anlatılmıştır.⁷⁹² Kış mevsiminin olağan hallerinin bir diğer boyutu da çevreye kattığı güzelliştir. Nice kentinin kış manzarasının tasvir edildiği musâhabe, bu meyanda değerlendirilebilir.⁷⁹³ Yine “Karlı Havalarda” başlıklı bir mülâhazâda İstanbul’da kış mevsiminde dikkat edilmesi gereken hususlar belirtilmiştir.⁷⁹⁴ Başka bir makalede ise soğuk havanın çiçekler üzerindeki etkisi anlatılmıştır.⁷⁹⁵

Bahar ve yaz mevsimleri de kış mevsimine benzer şekilde *İkdâm*’da yer bulmuştur. Özellikle 1905 yılının yaz mevsiminde, “Sıcaklar” başlığıyla 20’ye yakın haber ve makale yayınlanmıştır. Bunlar bazen beslenmeyi bazen de denize girmeyi konu edinmiştir. Sineklerden korunma yolları ve Avrupa şehirlerinde yaşanan bunaltıcı sıcaklar değinilen diğer konular olmuştur. “Bahar” ve “Yaz” başlıklı musâhabelerde mevsimlerin özellikleriyle ilgili kapsamlı açıklamalar yapıldığı da müşahede edilmiştir. Bunun dışında bahar ayının dükkân camekânlarını da canlandırdığı gibi mevsimin ticaretle ilişkisinin irdelendiği yazılar da bulunmaktadır.⁷⁹⁶ Yaz mevsimi denilince insanların aklına “sayfiye”⁷⁹⁷ nin geldiğini *İkdâm* haber vermektedir.⁷⁹⁸ Buradan hareketle sayfiyenin farklı boyutlarıyla ele alındığı görülmüştür. Örneğin Eylül ayında kaleme alınan bir makalede sayfiye dönüşü evin nasıl bırakılacağı ve hangi yolların kullanılacağı üzerinde durulmuştur. Nisan ayında yayınlanan “Sayfiyelere Nakil” başlıklı mülâhazâda, evlerin nasıl

⁷⁸⁹ Bir örnek için bkz. *İkdâm*, N. 5073, s. 2, 10 Temmuz 1908.

⁷⁹⁰ Fransa sahillerindeki fırtınayı haber veren bir örnek için bkz. *İkdâm*, N. 4463, s. 3, 10 Teşrin-i Evvel 1906.

⁷⁹¹ *İkdâm*, N. 4475, s. 3, 16 Teşrin-i Sani 1906.

⁷⁹² *İkdâm*, N. 4486, s. 3, 27 Teşrin-i Sani 1906.

⁷⁹³ *İkdâm*, N. 4509, s. 3, 20 Kanun-i Evvel 1906.

⁷⁹⁴ *İkdâm*, N. 4544, s. 1, 24 Kanun-i Sani 1907.

⁷⁹⁵ *İkdâm*, N. 4597, s. 3, 18 Mart 1907.

⁷⁹⁶ *İkdâm*, N. 4297, s. 3, 22 Mayıs 1906.

⁷⁹⁷ 19. yüzyılın sonlarında İstanbul’da sayfiye alanlarıyla ve sayfiyede yapılanlarla ilgili kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Boyar, *Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi*, s. 253-268.

⁷⁹⁸ Halit Ziya anılarında her yaz düzenli olarak sayfiyeye gittiklerini, sayfiye hazırlıkları başlayınca evin kalabalıklaştığını ve düzensizliğin arttığını belirtmiştir. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 75.

bırakılacağı, sayfiyeye hangi eşyaların götürüleceği gibi konular anlatılmıştır.⁷⁹⁹ “Yazın Sayfiye ve Göç Başlıklı” mülâhazâdaysa sayfiyenin sağlık noktasından değerlendirmesi yapılmıştır. Kâğıthane, Çırpıcı gibi yerlere haftada 1-2 gün güneşlemenin sağlık için yeterli olmadığı vurgulanmıştır. Bu sebeple Erenköy, Kızıltoprak ve Yakacık gibi yerlere sayfiyeye gitmenin sağlık için zaruri olduğu vurgulanmıştır.⁸⁰⁰

2.2.4. İslam Dini ve Müslüman Toplumdaki Gelişmeler

Müslümanların imza attığı tüm gelişmeleri dünyanın neresinde olursa olsun sütunlarına koymayı vadeden *İkdâm*, bunu görevlerinden biri olarak görmüştür. Ayrıca buralarda yaşayan Müslümanlarla ilgili bilgileri de okuyucularıyla paylaşmayı vaat etmiştir. *İkdâm*'in henüz yayınlanmaya başladığı dönemde vermiş olduğu bu söz, gazetenin ilerleyen nüshalarında hemen her konuda karşımıza çıkmıştır. Edebiyattan dil meselelerine, eğitimden aile hayatına kadar birçok farklı alanda gerek İslam dini ile ilişkilendirilmesi gerekse İslam devletlerinde meydana gelen gelişmeler noktasından bu sözün yerine getirildiği görülmüştür. Çalışmamızın bu kısmında diğer bölümlerde değerlendirilmemiş olan bu minvaldeki haber ve makaleleri içermektedir. Bu sebeple başlık altında görece az bir içerik oluşmuştur. İkinci olarak, bu başlık altında yer verilen haber ve makalelerin içeriği genellikle birbirine benzediği için birkaç örnek verilmesi uygun görülmüştür. Adı geçen yazıların büyük çoğunluğu “Âlem-i İslâm” başlığı altında, dünyanın sair devletlerinde yaşayan Müslümanları konu edinmiştir.

Örneğin bunlardan birinde Rusya sınırları içerisinde yaşayan Müslümanların yayıncılık faaliyetlerini anlatmaktadır. Rusya’da Müslümanlara ait ilk matbaanın Hicri 1177 (m. 1763-1764) yılında Kazan’da faaliyete başladığı belirtilmiştir. Yazar, burada basılan ilk eserin de “Kuran-ı Kerim” olduğunu sözlerine eklemiştir. Matbaanın faaliyete başlamasıyla burada yaşayan Müslümanların İslam diniyle ilgili bilgilerinin arttığı vurgulanmıştır. Kazan ve Kırım’ın yayıncılık faaliyetlerinin yoğun olarak devam ettiği yerler olduğu ifade edilmiştir. Yine Bahçesaray, Bakü, Taşkent ve Tiflis’te de kitap neşrine devam edildiği dile getirilmiştir. Ayrıca Rusya’da yaşayan Müslümanların gazete çıkardıkları da görülmektedir. İlgili makale

⁷⁹⁹ *İkdâm*, N. 4626, s. 1, 20 Nisan 1907.

⁸⁰⁰ *İkdâm*, N. 2832, s. 1, 8 Mayıs 1902.

Taşkent'te Rusça ve Çağatayca 2, Sibiry'a'da Rusça ve Kırgızca 2 gazetesinin yayında olduğunu yazmaktadır.⁸⁰¹

İslam dininin öğrenilmesi için kaynak eserler neşredilmesi Osmanlı Devleti'nde de gündeme gelmiştir. *İkdâm*'ın konu hakkında kaleme aldığı makalelerde, bu yayınların faydaları uzun uzun anlatılmaktadır. (Bâbânzâde) Ahmet Naim imzasıyla yayınlanan "Muhtâc Olduğumuz Âsâr-ı Dînîye" başlıklı makalede dini eserlerin ivedilikle Türkçeye çevrilmesinin faydaları sıralanmıştır. Dini eserlerin %90'a yakınının el yazması olarak tozlu raflarda beklediğinden şikâyet etmiştir. Arapçaya vakıf âlimlerin bir an evvel bu eserleri tercüme etmelerinin gerekliliğini anlatmıştır. Ahmet Naim'in asıl meselesi, "Ecdâdlarının diniyle ilgili sahîh bilgiye sahip olmayan gençler, Müslümanlığın manasını akıllarında oturtmadan, Türkleri tanımayan Frenklerin yalan yanlış bilgilerine maruz kalmaktadırlar." ifadelerinde görüldüğü üzere gençlerin bu eserlere ulaşamamasıdır. Bazı gençlerin Kuran-ı Kerim'in aslını hiç görmeden Fransızca ve İngilizce tercümelerine maruz kaldığını, eksik ve yanlış bilgiler edindiklerini iddia etmiştir.⁸⁰²

İslam dini ve Müslümanlar hakkındaki tekil makaleler bunlarla sınırlı olup konu hakkındaki diğer yazılar *İkdâm*'ın 3976. ile 4374. sayıları arasında yayınlanan "Âlem-i İslâm" başlığı altında bulunmaktadır. Bunların ilki Fas'tan bahsetmektedir. Ülke içinde ticaretin geliştirilmesi için alınan önlemleri içermektedir.⁸⁰³ Yine aynı başlık altındaki son yazı ise İngiltere'de yaşayan Müslümanlarla ilgilidir. Liverpool'da bulunan Müslümanların kurduğu bir cemiyetin dokuzuncu yıl toplantısını yaptığını haber vermektedir.⁸⁰⁴ Başka bir makalede ise Hindistan'da yaşayan bir Müslüman âlimin kaleme aldığı makale paylaşılmıştır. Bu makalede Japonya'nın yakaladığı gelişmenin, eğer dinine uyarlarsa Müslümanlar tarafından da yakalanacağı iddia edilmektedir.⁸⁰⁵ Rusya'da müftülük kurulması⁸⁰⁶, Sibiry'a'da cami yapımı⁸⁰⁷ ve Akmescit'te yaşayan kızların eğitimi için okul açılması⁸⁰⁸ adı geçen başlık altında verilen makalelerin içeriğine dair diğer örneklerdir. "Âlem-i İslam" başlığı altında olmayıp dünya üzerindeki Müslümanların faaliyetleri ile ilgili diğer

⁸⁰¹ *İkdâm*, N. 8, s. 2, 9 Ağustos 1894.

⁸⁰² *İkdâm*, N. 1947, s. 3, 4 Kanun-i Evvel 1899.

⁸⁰³ *İkdâm*, N. 3976, s. 3, 5 Temmuz 1905.

⁸⁰⁴ *İkdâm*, N. 4374, s. 3, 7 Ağustos 1906.

⁸⁰⁵ *İkdâm*, N. 4212, s. 3, 26 Şubat 1906.

⁸⁰⁶ *İkdâm*, N. 4306, s. 2, 31 Mayıs 1906.

⁸⁰⁷ *İkdâm*, N. 4301, s. 2, 26 Mayıs 1906.

⁸⁰⁸ *İkdâm*, N. 4018, s. 3, 16 Ağustos 1905.

haber ve yazılarla, Çin ve Madagaskar Müslümanları başta olmak üzere farklı devletlerdeki Müslümanlarla ilgili haberler okuyucuya duyurulmuştur.

2.2.5. Seyahat Yazıları, Amerika ve Japonya Hakkında Yazılar

2.2.5.1. Seyahat Yazıları

İkdâm'da yer alan seyahat yazıları bazen sütun tefrikası bazen de yazı dizisi olarak verilmiştir. Bunların dışında yabancı gazetecilerin Anadolu'da yaptığı seyahatler ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda esir olan bir Yunan askerinin anıları da bulunmaktadır. Bunların dışında üç farklı *İkdâm* makalesinde seyahatin bizatihi kendisiyle ilgili değerlendirmeler de bulunmaktadır. Seyahatin tarihini anlattığı ilk makalesinde ilk ve ortaçağlarda seyahatin bilinmediği, Vasco Dö Gama ve Christoph Colomb'tan sonra dünyada yayılmaya başladığı iddia edilmiştir. Bu yazının maksadı seyahatin tarihini yazmak değil denilmişse de ilerleyen satırlarda ilk seyyahlardan hali hazırda kadar yapılan seyahatler kaleme alınmıştır.⁸⁰⁹ Diğer makalede ise seyahatlerin yaygınlaşmasının sebepleri anlatılmaya çalışılmıştır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ulaşım araçlarındaki gelişmelerin temel sebep olduğu vurgulanmıştır. Bunun dışında araştırma ve inceleme arzusu ile ticaret diğer sebepler olarak sıralanmıştır.⁸¹⁰ Bu yazıdan iki gün sonra kaleme alınan makalede ise Fransız gazetelerinden birinden alınan bir pasaj yayınlanmıştır. Bu pasajda, eski seyahatnamelerin alelade coğrafi bilgilerden oluşurken son zamanlarda kaleme alınanların bu bilgilerin yanında maddi ve iktisadi gelişmeler ve bunların nedenleri de anlatılmaya başlandığı ifade edilmiştir.⁸¹¹

İkdâm'da yer alan seyahat yazıları şunlardır:

Anadolu'dan Mektup: 1897 yılında meydana gelen Ermeni olayları üzerine yurtdışında kamuoyu oluşturma maksadıyla Anadolu'yu gezmesine müsaade edilen gazetecilerden olan *Newyork Herald Gazetesi* muhabiri Doktor George Hobbwers tarafından kaleme alınmıştır. Toplam 12 makaleden oluşan bu yazı dizisi Amerika gazetelerinin birinden önemli noktalar tercüme edilerek hazırlanmıştır. İlk iki makalede Hobbwers, Avrupa yoluyla İstanbul'a gelişini, buradan sırasıyla Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Antep ve İskenderun'a gideceğini ve Ermeni

⁸⁰⁹ *İkdâm*, N. 10, s. 4, 11 Ağustos 1894.

⁸¹⁰ *İkdâm*, N. 4701, s. 3, 4 Temmuz 1907.

⁸¹¹ *İkdâm*, N. 4703, s. 3, 6 Temmuz 1907.

meselesinin ana hatlarını belirtmiştir. Ermenilerin bir kısmının yerel güçlere karşı geldiği, Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde hatta Amerika'da bulunan zararlı yapıların, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri kışkırttığı gibi iddiaları gündeme getirmiştir. Türklerle Ermenilerin yaşanan olaylardan önceki ilişkilerinin nasıl olduğu, problemin çıkmasına nelerin sebebiyet verdiği gibi sorular sormaktadır. Özetle ilk iki makalede Hobbwers, kedi kamuoyuna meseleyi kısaca açıklamıştır.⁸¹²

Üçüncü makale yazarın “Bir tepenin üzerine kurulmuş, dar sokaklı güzel bir şehirdir.” tanımıyla Trabzon'u anlatmaktadır. Sokaklarında arabayla hızlı hareket etmenin imkânsız olduğunu, halkın faal, zeki ve ticarete yatkın bulduklarını sözlerine eklemiştir. 12.000'i Rum, 8.000'i Ermeni olmak üzere Trabzon'un nüfusunun toplam 42.000 olduğunu belirtmiştir. Ermeni meselesiyle ilgili izlenimlerini yazarken şehirde bulunan Alman, Fransız, İngiliz gibi Türk veya Ermeni olmayan kimselerden edindiğini dile getirmiştir. Konu hakkında en kapsamlı değerlendirmeyi *Newyork Herald Gazetesi* okuyucularının da güveneceği bir dostundan edindiğini belirtmiştir. Osmanlı Bankası baskınından sonra Bahri Paşa'nın da suikasta uğramasıyla olayların başladığını belirten dostu eğer suçlular yakalanıp idam edilseydi olay kapanırdı, zaman ilerledikçe Müslümanlar, suçluların Ermeniler tarafından saklandığı düşünmeye başlamıştır, demiştir. Bu olaylardan sonra Trabzon'da da bazı aşırılıklar meydana geldiğini, özellikle ticaretin sekteye uğradığını belirtmiştir. Olaylarda kadınlara ve çocuklara 1-2 münferit olay dışında dokunulmadığını da yazarın dostu sözlerine eklemiştir.⁸¹³

Dördüncü ve beşinci makaleleri Trabzon'dan Erzurum ve oradan Bitlis'e kadar olan yolu tasvir etmeye ayırmıştır.⁸¹⁴ Altıncı makalede Erzurum izlenimlerini paylaşmıştır. Olayları çözebileceği anahtara Kürtlerin arasında elde ettiğini belirtmiştir. Burada, Protestan misyonerlerin Ermenileri kışkırttığından bahsediyorlar, yaptığım araştırmalarda bu iddiayı destekleyecek emareler göremedim, demiştir. Daha sonra Erzurum'u anlatmaya başlamıştır. 42 binlik nüfusunun 10 bininin Hıristiyan, onlarında hemen hepsinin Ermeni olduğunu ifade etmiştir. Hobbwers, Ermenilerin kapıldığı hayallerin boş olduğunu, Kürdistan'da 500 bin Ermeniye karşılık 3 milyon Kürt yaşadığını dile getirmiştir. Ermenilerin olası bir mücadeleyi kazanma şansının olmadığını sözlerine eklemiştir. Bazı Ermenilerin,

⁸¹² *İkdâm*, N. 1193, s. 2, 11 Teşrin-i Sani 1897. *İkdâm*, N. 1194, s. 3, 12 Teşrin-i Sani 1897.

⁸¹³ *İkdâm*, N. 1214, s. 2, 2 Kanun-i Evvel 1897.

⁸¹⁴ *İkdâm*, N. 1217, s. 2, 5 Kanun-i Evvel 1897. *İkdâm*, N. 1223, s. 2, 11 Kanun-i Evvel 1897.

kazanma ihtimalleri olmayan bu yola bilinçli bir şekilde girdiklerini iddia etmiştir. Bir dostunun söylediği “İşte ortadaki durum bundan ibarettir. Londra, Paris, Berlin, İsviçre’de yaşayan, oldukça eğitilmiş kızgın bir Ermeni grup var. İşi gücü olmayan akılsız Ermenileri tahrik ve teşvik ederek olay çıkartıyorlar.” tespitinde de tekrar edildiği üzere Anadolu’da meydana gelen huzursuzluğu Avrupa’da yaşayan Ermeniler kışkırtmaktadır.⁸¹⁵

İkdâm yayınladığı yedinci makalede genel bir değerlendirme yapmıştır. Hobbwers’in hangi maksatla Anadolu’yu gezdiği, gazetesi *Newyork Herald*’ın hem Amerika hem de Paris’te yayımlandığı gibi bilgiler bu makalede okuyucuyla paylaşılmıştır. Hobbwers’in yazdığı mektupların Amerika basınında nasıl karşılandığı dair bilgiler de bulunmaktadır. Amerika’da Ermeni olaylarının ciddiyle takip edildiği hatta küçük yerleşim yerlerine ait gazetelerin bile konu hakkında yazılar kaleme aldığı belirtilmiştir.⁸¹⁶ Sekizinci makalede Bitlis ile Diyarbakır arasındaki yolculuk tasvir edilmiştir.⁸¹⁷ Dokuzuncu makale ise Doğu Anadolu’da II. Abdülhamit tarafından oluşturulan Hamidiye Alayları’nı tanıtmaktadır. Aşiret reislerine rütbe ve nişan, aşiret mensuplarına silah verilmek suretiyle 50-60 bin kişilik süvari birlikleri oluşturulmuştur. Yazara göre bu II. Abdülhamit için büyük bir başarıdır.⁸¹⁸ 10. makale, yılbaşını Antep’te karşıladığıyla başlamakta olup Anadolu’daki misyoner merkezlerini anlatmaktadır. Merzifon, Harput ve Antep’te bulunan merkezlerde görev yapanların çoğunun Amerikalı Protestanlar olduğunu belirtmiştir. Okul ve ibadethaneleri olan bu merkezlerin finansmanının Amerika tarafından sağlandığını dile getirmiştir. Buralarda fakir öğrenciler okutulduğu gibi sağlık hizmeti de sunulduğu belirtilmiştir.⁸¹⁹

Onbirinci ve onikinci makaleler ise Hobbwers’in dönüş yolunda kaleme aldığı mektupları içermektedir. Maarif Vekâleti mektupçularından Sırrı Bey’le yaptığı uzun mülakattan bahsetmiştir. II. Abdülhamit zamanında eğitimde yaşanan gelişmeleri uzun uzadıya anlatmıştır. Daha sonra gezi sırasında kimlerle görüşüğünü ayrıntılarıyla belirtmiştir. Valilerden askerlere, yerli halktan yabancılara kadar

⁸¹⁵ *İkdâm*, N. 1237, s. 3, 25 Kanun-i Evvel 1897.

⁸¹⁶ *İkdâm*, N. 1241, s. 2, 29 Kanun-i Evvel 1897.

⁸¹⁷ *İkdâm*, N. 1244, s. 2, 1 Kanun-i Sani 1898.

⁸¹⁸ *İkdâm*, N. 1258, s. 2, 15 Kanun-i Sani 1898.

⁸¹⁹ *İkdâm*, N. 1280, s. 3, 6 Şubat 1898.

konuyla ilgili herkesle görüştüğünü belirtmiştir. Yazara göre Ermeni olayların sorumlusu ise Ermeni bozgunculardır.⁸²⁰

Bir Esirin Notası: Osmanlı-Yunan Savaşı'nın Yenişehir muharebelerinde esir düşen bir Yunan askerinin anılarıdır. Savaş meydanından İstanbul'da tutuldukları Selimiye Kışlası'na gelene kadar yolculuklarını ve İstanbul'da esir tutuldukları bu yerde yaşadıklarını kaleme almıştır. 4 makaleden oluşan bu anının Türkçeleştirilmiş özeti şu şekildedir:

Türklerin nerede olduklarını 2 köylüye sordum. Yenişehir köprüsünde olduklarını işittikten sonra daha önce apar topar Yunan askerleri tarafından boşaltılan Yenişehir'den gitme yollarını aramaya başladım. Şimendifere gittim fakat evvelki geceden beri işlemiyormuş. Çatalca'ya yürümeye karar verdim. 1 saat gitmemiştim ki 20 Türk atlısı beni yakaladı. Yanımda o sıra mukâvelât muharriri Nikola ile kasap Hirolimbo da yakalandı. Bizi hemen demiryolu istasyonunda bulunan Türk zabıtine teslim ettiler. Silahlarımızı aldıktan sonra yanımda bulunan 2 kişiyi salıverdiler. Beni ise yanıma 2 asker katarak hükümet dairesine götürdüler. Orada bir paşa tarafından sorgulandım. Tutulduğumda saat alafıranga 7.30 idi. Düşman süvarisi Yenişehir'e 6.15 sularında girdi. Biri beni Çatalca'da tutan olmak üzere Yenişehir'e iki koldan girdiler. Biraz karışıklık oldu. Daha sonra Seyfullah Paşa'nın çıkardığı kollar vasıtasıyla sükûnet sağlandı. Ertesi gün Ethem Paşa, komutanlarıyla Yenişehir'e geldi. Derhal kimsenin korkmasına gerek olmadığını rahatlarına bakmalarını içeren bir beyanname neşrettiler...⁸²¹

İkinci gün, bulunduğum hapisanede beni 2 Avrupalı gazeteci ziyaret etti. Prens Konstantin'in ve askerinin Yenişehir'den ne zaman kaçtığını, Teselya'da kaç bin askerimiz olduğunu vb. sorular sordular. Fakat ben doğrusunu söylemedim. Verdiğim cevaplar hep yalandı. Birkaç gün sonra beni Yenişehir'e gönderdiler. Orada benim gibi 6 kişi daha vardı. 5 gün sonra Alasonya'ya nakledildim... Allah kendilerinden razı olsun. Beraberinde olduğumuz askerler bize haddinden fazla iyi davrandılar. İyilikleri unutulmaz şeydir. Alasonya'da 1 gün kaldıktan sonra 24 Nisan'da bizi Serfiçe'ye gönderdiler. Orada da 1 gün kaldıktan sonra Karaferye'ye geçtik. Saat geç olduğu için bu yolculukta bir handa mola verdik. Samanların üstünde uyuduk. Bu durum bizi biraz rahatsız etti. Sabah yola çıktık ve Karaferye'ye ulaştık. Hükümet konağında 1-2 saat kaldık. Orada yemek de verdiler. Daha sonra şimendifere bindirdiler. Ayın 28'inde Selanik'e vardık. İstasyonda bulunan birçok koruma askeri bizi teslim alarak Beyazkale'deki hapisaneye götürdü. Orada 7 Mayıs'a kadar kaldık. İlk gün bir Türk askeri gelerek bize sabah çorba ve akşam çorba ile et verilmesini emretti. Yatmak için de bir puşide (örtü) verdiler. Üzerimizdeki kaputları da yorgan yaparak uyuduk. 4 Mayıs'ta birer kat elbise verdiler. Ayın 6'sında birer çift ayakkabı ve lazım olanlara 1'er fes verdiler. Beyazkale'de kaldığımız sürece Türk askeri bize oldukça iyi davrandı. Ne horlanma ve azar ne de başka bir şey yaptılar. 6 Mayıs akşamı bize İstanbul'a gideceğimiz söylendi. Ertesi gün bir bölük asker bizi istasyona kadar götürdü ve İstanbul'a gidecek trene bindirdi. 2-2,5 günlük yolculuktan sonra 10 Mayıs öğleden 3 saat önce sahile indik. Bizi bir istimbota bindirerek Üsküdar'a oradan da Selimiye Kışlası'na götürdüler. Bizden evvel esir tutulan 150 Yunan askeri de oradaydı.⁸²²

⁸²⁰ *İkdâm*, N. 1281, s. 3, 6 Şubat 1898. *İkdâm*, N. 1282, s. 2, 8 Şubat 1898.

⁸²¹ *İkdâm*, N. 1243, s. 4, 31 Kanun-i Evvel 1897.

⁸²² *İkdâm*, N. 1244, s. 3, 1 Kanun-i Sani 1898.

Selimiye Kışlası, Hıfzısıhha dairesinde inşa edilmiş iki katlı büyük ve mükemmel bir binadır. Bize üst katta gayet geniş 9 oda ve 2 sofa ile alt katta 8 oda ve 2 sofa tahsis edilmişti. Gittiğimiz odada bizden evvel tutulmuş 25 Yunan neferi vardı. Yazın sonuna kadar her odada 30 esir bulunuyordu. Soğuklar gelince bu sayı 50'ye çıkarıldı. Esaretim boyunca toplam esir sayısı 252 kişiydi... 11 Mayıs'ta esirlerin nezaretine tayin olunmuş Türk zabiti, beni ve 9 neferi huzuruna çağırdı. Üzerimizde askeri elbiselerim varken fotoğrafımızı çektiler. Daha sonra başka elbise giydirerek de fotoğrafımızı çektiler. Ayın 13'ünde bir berber hepimizi tıraş etti. Kışlanın yanındaki hamama da götürdüler. Bu hamam çok temizdi; bu yüzden asla hatırımdan çıkmaz...22 Haziran Pazar günü Miralay Mehmet Beyefendi geldi. Emri üzere cümlemiz bir sıraya dizildi. Çavuşlara 2'şer, onbaşılara 1,5'ar, neferlere 1'er meciydi verildi. Her ayın sonunda muntazaman maaş verileceği söylendi. Padişahın lütfuyla günde 2 saat gezmemize müsaade buyurulduğu da söylendi. Ertesi günden itibaren beraberimizde bir zabıt ile 2 asker olduğu halde gezmeye başladık. Üsküdar'ın bazı muhitlerine gitmemiz serbestti. İspirtolu içki katiyen yasaktı... Gezmemize müsaade olunmazdan evvel salı, perşembe ve pazar günleri bizi kışla önüne çıkarırlardı. Binaenaleyh güzel vakit geçirirdik. İçimizden bazıları türkü söyler, kimi oyun oynardı. Oynadığımız yere çocuklar birikir, eğlenirlerdi... 18 Temmuz'da birer maaş daha verildi. Artık haziran sığığında⁸²³ harap olduğumuz için deniz hamamı inşasını talep eyledik. Bu hususta da arzumuz muvaffak olduk... Maaş almaya başlayınca kudurmuş gibi kâğıt oyununa üşüştük. Ne yazık ki kendimize bu vesile ile canımızı sıkacak meseleler çıkardık. Atışmaktan, birbirimize sövmekten başımızı alamıyorduk. Kavgaya tutuşmadan, bereket versin aramızdaki 1-2 akıllı zabite haber verdi. Kâğıt oyununu yasakladılar da kurtulduk. Güzel oyunlar oynamaya, türküler söylemeye devam ettik. Bize 2 sofa daha tahsis ettiler ve etkinliklerimizi orada devam ettirdik. Her gün Yunan oyunlarını seyretmek üzere birçok zabıt toplanırdı. Bazı arkadaşlarımızın oyunları çok beğenildi. Bu da bazı esirlerin hoşuna gitmedi. Bu sefer de arada kıskançlık çıktı. Dolayısıyla bu oyunlar da yasaklandı. Neşesiz günler başladı. Can sıkıntımızı geçirmek için rahipten İncil tercümesi talep ettik. Bunun da nihayeti geldi. Aramızda tartışmalar yine başladı. Bu sebeple bizden memur zabıt istemeden de olsa bize kötü muamele göstermek zorunda kaldı. Zabıtın muamelesi mecburiydi... Bize verilen yemek trük askerlerine verilenle aynıydı. Genellikle sabah akşam birer kadeh çay, sabahleyin çorba ve limon, akşam çorba, limon ve et veriliyordu. En has cinsinden günde adam başına 300 dirhem ekmek veriyorlardı. İki günde bir birer paket sigara ile sigara kâğıdı, Pazar ve Perşembe günleri etin yanında pılav ve limonata veriliyordu. Yemeğimiz, karşımızda bulunan topçu kışlasında pişiriliyordu. Bizden birileri giderek alıp geliyordu. Yattığımız yer itiraz edilecek bir yer değildi. Samandan bir yatak, üzerinde bir döşek ve yorgandan ibaretti... Bizim umurumuza nezaret etmek Faik Paşa ile Mehmet Bey'e verilmişti. Günlük ihtiyaçlarımızla ilgilenenler ise Mülazım Sıtkı ve Rıza Efendiler ile maiyetlerindeki Bakı ve Emin çavuşlardı. Bunlardan başka her hafta bizden bir kişiyi nöbetçi çavuşu tayin ediyorlardı.⁸²⁴

7 Eylül günü Miralay Mehmet Beyefendi gelerek barış anlaşmasından sonra memleketlerimize gönderileceğimizi söylemiştir ki bizdeki mutluluğu tarif edemem. 4 Ekimde bu müjde alaturka saat 4'e doğru daha büyük, daha kıymetli bir haberle teyit etti. Duyumumuza göre hükümetimizin sulh görüşmeleri için görevlendirdiği aza İstanbul'a gelmişti. Birkaç gün sonra biraz üzüldük. Bizimle beraber olan bir arkadaşımız 1 haftadır bulunduğu hastanede vefat etmiş. Her türlü dini tören Kadıköy Kilisesi'nde yapılmış, 60 Osmanlı askeri ve birçok

⁸²³ Temmuz yerine yanlışlıkla haziran yazılmıştır veya yazar geriye dönük bir anlatımda bulunmuştur.

⁸²⁴ *İkdâm*, N. 1245, s. 2, 2 Kanun-i Sani 1898.

Hıristiyan katılmıştır. Biz de katıldık, mezarlığa dahi gittik... 11 Ekim'de ilk kez olmak üzere Prens'in kerimesi, Yunan sefaretî tercümanlarından biri ve Atina hariciye nezaretî memurlarından biri bizi ziyarete geldi. Görmüş olduğumuz iyi tavır ve davranışları kendilerine anlattık. Bundan dolayı izhar-ı memnuniyetle hepimize birer parça tütün verdiler. Sefarethane papazı da yanlarındaydı. O da bizlere birer dua kitabı verdi. İşte esna-yı esaretimizde vatandaşlarımızdan aldığımız hediyeler bundan ibarettir... 15 Ekim'de Mehmet Bey maaşlarımızı dağıttı. Akabinde elbise ve ayakkabı da verildi. Bunlar padişahın hediyeleriydi... 21 Ekim'de imzalanan anlaşmayı ancak 6 Kasım'da haber alabildik. Ayın 7'sinde koşuşlar temizlendi. Mehmet Bey hepimize 1'er lira verdi. Akşamüzeri bize tekrar birer kat yeni elbise ile kundura, gömlek, don gibi levazım padişah tarafından lütfedildi... Ayın 9'unda papaz geldi. Hepimizle ayrı ayrı vedalaştı. Bundan sonra Teselya vapuruyla 36 saat yolculuk yaparak Pire'ye vardık...⁸²⁵

Fırat Vadisinde: İstanbul'dan başlayıp Ege ve Akdeniz yoluyla İskenderun'a oradan Irak'a kadar uzanan, Avrupalı bir grubun gezi notlarıdır. *İkdâm* bu yazı için şu girişi yapmıştır: "Avrupa'nın doğudaki son noktasından Asya'ya doğru yola çıkmak, İstanbul'dan başlayarak İskenderun, Halep, Bağdat, Musul ve Basra'ya kadar bir gezi yapmak faydalı bir seyahattir. Bu gezinin notlarının lezzetle okunacağından eminiz."

Adı geçen gezi notlarının Türkçeleştirilmiş özeti ise aşağıdadır:

Aralık ayının sakin bir gününde akşamüzeri İstanbul'dan ayrılıyor. Lloyd Kumpanyası'nın en yeni vapurlarından birindeyiz... Sabah Gökçeada'yı görüyoruz, Çanakkale Boğazı'ndan geçiyoruz. Baba Burnu, Çandarlı açıkları, Limni önleri geçiliyor. Midilli'nin hiçbir şeyle ölçülemez güzelliği, tabiiyeti, şairaneliği gözümüzün önünden geçiyor... Akşamüzeri İzmir'e yaklaşıyoruz... Ertesi gün İzmir'den ayrılıp adalar arasında yolculuğa devam ediyoruz. Kâh uzaklarda bembeyaz bir köyün yeşillikler arasına gömüldüğü, kâh bir dere kenarında üzeri kırmızı tuğlalarla örtülmüş birkaç yuvamsı meskenin bir Köyceğiz vücuda getirdiği görülür. Böyle 24 saat yolculuk insanı kendine getirir... Ertesi gün Rodos'a varıyoruz. Daha sonra Mersin'e hareket ediyoruz. 2-3 gün yolculuk esnasında önce İçil'in (İçel) çıplak ve sarp kayalıkları görülür. Sahilin açık bir köşesine gömülen Mersin'in ilk görünüşü hiç de hoş gitmez... Ertesi gün İskenderun'a yaklaştıkça bambaşka bir iklim sizi karşılar. Hava birden durgunlaşır. Hatta bir müddet boğucu sıcaktan şikâyet edilir. İskenderun Körfezi'nin kuzeyindeki Payas Kalesi uzaktan beyaz bir nokta gibi görünür... İskenderun'un üstündeki dağları görünce insan, bunları aşip nasıl Fırat vadisine ulaşacağını tayin edemez. Yılan Dağı'nı yaran vadilerdeki kuş yuvası gibi sarkıp duran köy evlerinin yapısını, Yılan kasabasını birden bire görünce pek tabii ve şairane bir panorama karşısında bulur insan kendini. Yılan Dağı ve devamında dağ silsilesi aşılinca karşınıza Gülek Boğazı çıkar. Buranın sonundaki yer, yerlilerin uzanıp gitmesinden, beyaz beyaz parlamasından kinaye olmak üzere Akdeniz namıyla isimlendirdikleri "Amik Gölü"dür... Amik Ovası, Amik Gölü boyunca Kürt Dağı'na kadar uzanır. Lezzetli pirinçlerin yetiştirildiği ovanın bitiminde Ömer Ağa telgraf merkezi civarında birkaç kükürtlü kaplıca vardır... Buradan harekete devam ederek Afrin suyunu güzelce bir köprüden geçtikten sonra yol birden güneye dönerek meşhur Azaze Kalesi'nden Halep'e kadar uzar.

⁸²⁵ *İkdâm*, N. 1250, s. 3, 7 Kanun-i Sani 1898.

İşte Mercidabık Ovası buralardadır. Kilis'le Halep arasındaki verimli arazinin çoğu burasıdır... Halep oldukça çukurdadır. Uzaktan gelen yolcu ilk olarak Halep Kalesi'nin minaresini görür. Halep belki bu iklimin en güzel şehridir. Zeytin ağaçlarının, bağların, bahçelerin bu şehre büsbütün farklı bir hava verdiği aşikârdır. Kırık Nehri, yerliler Halep arığı diyor, ta Antep'ten gelir ve şehri baştanbaşa ihya eder. Halep'e "Şehba" namı beyaz evlerinden dolayı verilmiştir. Halep evlerinin kendine has bir tarzı vardır. Burada adeta eski Roma usulü taklit ediliyor. Sokakları araba geçemeyecek kadar dardır. Bazı eski yapılar muhafaza edilmiştir. Örneğin 500-600 yıllık bir mermer kaldırım hala duruyor. Her evin bu dar sokaklara açılan kapısından girilince sizi geniş bir avlu karşılar. Çoğu avlunun ortasında minik bir çiçek bahçesi, 1-2 portakal ve limon ağacı, su havuzu, etrafında 1 ve nadiren 2 katlı yapılmış odalar bulunur. Binanın birçok yerine kömürler konmuştur. Eski Halep'in etrafındaki surun halen ayakta kalan burç ve boruları, hususıyla şehri ortasındaki kalenin hendek ve duvarlarıyla mevcut yapılar, şehirdeki camiler, tüccar haneleri güzel sanatlar noktasından incelenecek olursa bütün bu yapıların nefis ve Arapların zarif mimarisıyla muvaffak ve cidden sanatkârane inşa edilmiş oldukları teslim edilir.⁸²⁶

Halep'ten sonra Fırat vadisine doğru ilerledikçe Irak ve Elcezire görülmeye başlar. Bu vadi boyunca 5-6 saatte bir önünde keçi veya öküz olan 1-2 köylüyle seraptan başka bir şey yok... Buralarda seyahatin en büyük zorluğu konak yerlerinde çekilir. Taşsız, ağaçsız dümdüz bu arazide konak yeri olan köylere vakitlice yetişmek çok zordur. Oldukça az sayıda ve düzensiz bu yerlere bir de tedarikiniz olmadan geç vakitte giderseniz aç kalmanız işten bile değildir. Toprak ve kerpiçten yapılmış bu kulübelerde uyumak ve kokusuna tahammül etmek zordur. Halep ile Meskene arası 2 gündür. Arazi hep anlattığım gibidir... Meskene'de bir han, bir asker kışlası, bir de telgrafhane vardır. Zorlu yolculuktan sonra buradaki han dinlenmek için gayet uygundur. Meskene Hanı, Fırat'ın sağ kıyısında, çakıllı bir yol üstünde yapılmıştır. İslam tarihinde Balis Kalesi olarak bilinen Meskene'deki kalenin eteklerinde Arap köyleri bulunur. Zaten Fırat nehri boyunca köylülük hayatı en hakiki bir göçebeliktir. Örneğin Fırat yatağını değiştirdikçe daha önce kurulmuş köy başka yere taşınır... Meskene'den çıkılıp 2-3 saat gidildikten sonra fırınlanma usulü ve taklidi mümkün olamadığı yabancılarca da itiraf edilen kırmızı, narin, zarif, metin ve mütenasip tuğlalarla yapılmış birçok büyük yapılar ve bakayası bir sanat eseri gibi durur. Bunların içinde yer alan minarenin yeri ise apayrıdır. Hele tuğlaları o kadar özeldir ki, 40-50 metre uzunluğunda narin bir sütunu andıran bu abidenin çevresindeki mini mini pencereler o kadar güzel düzenlenmişlerdir ki zevk ve zarafeti anlatılmaz. Arap mimari tarzının parlak bir nişanesidir. Bugünkü durumu pekiyi değildir. O derecededir ki kapısı üzerindeki birkaç satırlık tarihten, birkaç harf bile seçip çıkarmak mümkün değildir. Burası kocaman bir şehrin harabesi üzerinedir. Hamam, cami ve han harabeleri de bulunur...⁸²⁷

Bağdat yolunun Meskene'den Zor Sancağı'nın merkezi Deyre'z Zor kasabasına kadar uzanan kısmında Fırat yatağı takip edilir. Yollar oldukça çetin olup kış şartlarında yolculuk neredeyse imkânsız bir hal alır. Yol üstünde Ebu Hureyre denilen ziyaret noktası görünüyor. Az ilerisinde de Ebu Hureyre hanı bulunmaktadır. Bu han 1-2 parça bina ile 1 jandarma karakolundan ibarettir. Kervan burada da birçok handa olduğu gibi hanın dışarısına kondu. Kervanı gören Araplar, nehir kenarından topladıkları odunlarla geldiler. Bu soğukta en önemli şeylerden biri olan bu odunları ocakta yakıp, hancıdan aldıkları siyah ekmekleri yemeye başladılar. Biraz ötede hububat ve meyhan kökü taşıyan bedevi deveçiler de develerini halka şeklinde çöktürüp ortalarında konaklıyorlar. Siyah bir tencerenin

⁸²⁶ *İkdâm*, N. 4096, s. 2, 2 Teşrin-i Sani 1905.

⁸²⁷ *İkdâm*, N. 4100, s. 3, 6 Teşrin-i Sani 1905.

başında titreye titreye yemek yiyorlar... Hamam konak yeri ile Ebu Hureyre hanı arasında, küçük tepeciklerle Fırat yatağı devam ediyor. Hamam hanı, nispeten yeni yapılmış olmakla birlikte, yine handan ziyade hububat ambarına benziyor. Yine burada, Fırat'tan tutulan büyük ve lezzetli balıklar bulunur. Bazen kılıç balığı kadar büyük olan, pullu ve beyaz bu balıkların kılıcı pek keskin, etleri pek yumuşak ve lezzetlidir. Bu zorlu yolculuğun böyle müstesna gıdalar bulunan bazı dönemleri az çok mutluluk veren zamanlardır. Eğer bu balık haşlamasının verdiği enerji olmasaydı, eksi 3 derecede, kapısız bir odada uyumak pek mümkün olmayacaktı. Bu civarda bazen balık o kadar ucuzluyor ki 10-15 okkalık büyük bir balık 5-6 kuruşa satılıyor...⁸²⁸

Rodos Yollarında: İkdâm'ın "Fenniye" başlığı altında makaleleri yayınlanan Muhittin Bey tarafından kaleme alın olan bu gezi notu, 1898 yılının Kasım ayında İstanbul'dan başlamış olup, Batı Anadolu çevresini kapsamaktadır. Türkçeleştirilmiş özeti aşağıdaki gibidir:

Anadolu'nun güzel sahillerini sırasıyla seyrederek İzmir'e vardım. Bu makale İzmir'den Rodos'a kadar gidişimde edindiğim malumatın bir tasviridir. Rodos'a daha büyük ve muntazam olan yabancı vapurlarıyla pek az zamanda doğruca gitmek mümkündür. Hâlbuki Osmanlı vapuruna binmek Bir Türk için ilk akla gelen şeylerdendir. Binaenalyh İzmir'de tesis edilen Şirket-i Hâmidiye'nin küçük bir postasına binmişim. Bu vapur bütün Anadolu sahiline ve adalara uğrayacaktı. Önce Aydın ve üzümleriyle meşhur Çeşme kasabasına vardık. Daha sonra Sisam Adası'nın bir nahiyesi olan Karlıova'ya geçtik. O sırada buraya liman inşa edilmekteydi. Karlıova'ya bir şehir demek de mümkündür. Bu ada, imaret usulüyle idare olunur. Osmanlı Devleti'ne senelik belli bir miktar vergi vermekle yükümlüdür. Burada 2 bölük piyade, bir kısım topçu askeri ile bir de küçük gemisi vardır. 100 kadar jandarma ve polis asayiş gücünü oluşturur. Bunların ufak bir fes, uzun sakız biçimli püskülü, siyah fistanı ve ayaklarında püsküllü çarıkları vardır... Buradan Kuşadası'na uğradık. İsmi önünde bulunan küçük adadan gelmektedir. Az zaman sonra buradan ayrıldık. Sabah uyandığında İstanköy limanındaydık. Burası birinci sınıf kaza merkezidir. Adadaki evler baştan ayağa yeşillikler, ağaçlar arasına gömülmüş bir insan yuvası halindedir. Evlerin hepsi beyaz renktedir. Hipokrat'ın, altında öğrencilerine ders verdiği rivayet edilen bir çınar ağacı bulunmaktadır. Buradan Bodrum'a geçtik. En evvel göze, hapishane olarak kullanılan kale çarpar. Burada su bol olduğu için yağmur suyundan istifade maksadıyla, kasabadaki evlerin çatıları toprakla kaplıdır. Buradan ayrılıp 2 saat yol aldıktan sonra Simi Adası'na uğradık. Şehir diğer yüze kurulduğu için ancak bir geminin sığabileceği geçitten geçerek şehir tarafına ulaştık. Boğazda deniz yemyeşil görünüyordu. Limanda pek çok yelkenli kayıklar vardı. 20 binlik nüfusu süngercilik sanat ve ticaretiyle meşguldü. Tarıma elverişli olmadığından tüm ihtiyaçlarını dışarıdan almaktalardı. Tüm haneler yalçın kayalar üzerine, beyaz renkte ve mavi pencere olarak bina edilmiş. Tatlı su kaynağı olmadığından yağmur suyu kullanıyorlar. Adanın arka tarafında, dinsel ayin icra edilmeye devam eden, gayet büyük bir manastır vardır... Simi'den hareketle 2 saat sonra Rodos'a vardık. Mekteb-i İdâdî müdürü amcaoğlum Ahmet Bey'in evine geçtim. Ertesi gün (13 Ocak 1899) Almanya imparator ve imparatoriçesi de Rodos'u ziyaret etti. Buranın 27 bin nüfusu vardır. Rodos, hoş mekî ve güzel havası ile meşhurdur. Toprakları tarıma elverişlidir. Meyvelerden başlıca ticaret ürünleri portakaldır. Doğal güzellikleri insanların faydalanması

⁸²⁸ *İkdâm*, N. 4105, s. 3, 11 Teşrin-i Sani 1905.

için eşsiz fırsatlar sunar. Yalnız dostlarımız yoksa can sıkıcı olabilir. Sokaklar kum ve çakıldan olup ne kadar yağmur yağarsa yağsın çamur olmaz.⁸²⁹

Sven Hedin ile Mülakat: İkdâm, o sırada İstanbul'da bulunan İsveçli seyyah Sven Hedin'le bir mülakat yapmıştır. 40 yaşında olan bu seyyah için "Türk dostu" ifadesini kullanmıştır. 20 yaşından beri Asya'dan Avrupa'ya birçok seyahat yaptığı ve araştırmalarda bulunduğu ifade edilmiştir. Bu araştırma gezilerinin sonuncusunu Tibet'e yaptığını da *İkdâm*, sözlerine eklemiştir. Avrupa'nın önemli cemiyetlerinde konferans vermiş olan bu ünlü seyyahla mülakat yapmanın önemi vurgulanmıştır. İstanbul Pera Palas'ta gerçekleşen bu mülakatın Türkçeleştirilmiş özeti şöyledir:

Muharrir (M): Görüşmek istediğimi belirten kartı alır almaz beni hemen kabul etti. Ayağa kalktı, elimi sıktı. Pek güleç ve sevimli olan simasından samimiyeti ve sağlamlığı belli oluyordu. Boyu, milliyetine göre orta, Doğu milletlerine göre uzundur. Ten rengi beyaz, sakalsız ve sarı bıyıklıdır. Çok gezmiş ve birçok sıkıntı çekmiş olmasına rağmen yaşını göstermemektedir. Bir Fransız kadar seri konuşmasa da Fransızcası anlaşılardır. Birçok yabancı dile, hatta Çağatayca'ya dahi vakıftır. Biz ise mülakatımızı Fransızca gerçekleştirdik... Son gezinizi Orta Asya'da bulunan Türkistan Çin'ine, Tibet'e ve Sibirya'ya olması Türkler nezdinde de bilinirliğinizi arttırdı. Bu sebeple İkdâm adına gelecek seyahatiniz hakkındaki fikirlerinizi öğrenmek istedik.

Sven Hedin (SH): Son seyahatimin tamamı yayınlanmıştır. Gelecek seyahatimin nasıl sonuçlanacağını bilmediğimden konuşacağım bilgiye şu an sahip değilim.

M: Maksudımız, son seyahatiniz hakkındaki eserinizle ilgili özet isteğidir. Bir de yapacağınız seyahatin güzergâhını öğrenmek isteriz.

SH: Amacım, Tibet'in bilinmeyen noktalarını öğrenmekti. Tibet'in başkentine yabancıların girmesi yasak olduğu için gidemedim. Oraya 540 km kala lama kıyafetleri giydik.

M: Söylediğiniz yerin bir adı yok mu?

SH: Yok. Çünkü Tibet denilen yaylada şehir ve kasaba yoktur. Seyahatimin herhangi bir siyasi amacı yoktu. Sadece bilimsel bir amaca hizmet ediyordu. Gezi sırasında 1.100 harita çizdik. Bunlar İsveç ve Norveç hükümetleri tarafından basılmaktadır Kral tarafından bu gezi için 100 bin frank tahsis edilmişti. Gezi ile ilgili bilimsel açıklamayı Stockholm ve Petersburg'daki büyük coğrafya cemiyetlerine de verdim. Bu eser, İsveç, Danimarka, Almanya, İspanya, Flemenk, İtalya, Fransa ve Rusya'nın kullandıkları dillere de tercüme edilmiştir. Amerika ve Avusturalya'da da tercüme edilmiş. Japonya'da ise tercüme edilmek üzeredir. İsveç'te unvanı "Asya Arasında 1.000 mil"dir. 1 İsveç mili 10 km'dir. Asıl seyahatname ayrıntılı olduğu için bunun 350 sayfa kadar Almanca bir özeti vardır. Adı "Tibet Sergüzeşterleri"dir.

M: Daha önce hiç İstanbul'a geldiniz mi?

SH: Birden çok defa geldim. Hatta 1890'da İsveç Kralı tarafından İran şahı Nasreddin Hazretleri'ne gönderilen özel heyetin kâtipliğiyle İstanbul'a uğramıştım. İran şahı tarafından iftara davet olunma şerefine nail olmuşuk. Kendisine, İsveç kralı tarafından sunulmak üzere bir

⁸²⁹ *İkdâm*, N. 1957, s. 3, 14 Kanun-i Evvel 1899.

mektup taşıyorduk. Hatta Merhum Osman Paşa Hazretleri bulunduğumuz sofraya başkanlık ediyordu.

M: Osmanlılar hakkında düşünceleriniz nelerdir?

SH: Osmanlıları sevmeyecek bir İsveçli düşünülemez. Biz, Osmanlılardan vaktiyle gördüğümüz yardımı asla unutamayız. Diyebilirim ki Avrupa halkları içinde en çok muhabbet beslediğimiz millet, Osmanlılardır.

M: Osmanlılar da İsveçlilere tarihten gelen muhabbetlerini hatırlarından çıkarmazlar. Kendileriyle hiçbir vakit hiçbir suretle bir anlaşmazlık olmamış bir Avrupalı millet varsa o da İsveçlilerdir. Bundan sonra ne yapacaksınız?

SH: Buradan Çarşamba günü ayrılmak niyetindeyim.⁸³⁰

2.2.5.2. Amerika ve Japonya Hakkında Yazılar

Diğer ülkelerle ilgili *İkdâm*'da yer alan haberlerden Amerika ve Japonya'nın ayrılmasının nedeni, bu iki ülke hakkında kültür ve şehir hayatıyla ilgili bilgiler içeren makalelerin varlığıdır. Zira *İkdâm*'ın dış haberleri incelediğinde savaşları, devletlerarası ilişkileri, yabancı ülkelerin iç siyasi meseleleri vb. konuları işlediği görülür. Amerika ve Japonya hakkında da böyle haberler mevcut olmakla birlikte her iki ülkeyle ilgili beşeri ve kültürel haberler de bulunmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde Avrupalı seyyahların notlarından alıntılanan Amerika hatıraları ve Japonya'nın sosyal yönüyle ilgili makaleler değerlendirilmiştir.

2.2.5.2.1 Amerika Hakkında Yazılar

İkdâm'ın Amerika hakkında yazılara sütunlarında yer vermesinin gerekçesi bir makalesinde açıklanmaktadır. Henüz 400 yıldır tanınan bu ülkenin nüfusu 100 bini geçen onlarca şehrinin olmasının, tarım ve sanayi yönünden gelişmişliğinin dikkat çekici unsurların başında geldiği vurgulanmıştır. Amerika hakkında kaleme alınan seyahatnamelerin methiye düzeyinden ileri gitmediği ifade edilerek bu konudaki eksiklik belirtilmiştir. Son zamanlarda ise özellikle Fransız seyyahların daha kapsamlı ve araştırmaya yönelik seyahat notlarının yayınlanmaya başladığı dile getirilmiştir. *İkdâm* bu durumu, daha kapsamlı araştırmalar yapılmasına ve seyahat düzenleyenlerin itidalli tavırlarına bağlamıştır. Bu minvalde meydana konulan eserlerin faydalı olduğunu belirterek zaman zaman sütunlarında yer vereceğini de sözlerine eklemiştir.⁸³¹

Amerika hakkında *İkdâm*'ın sütunlarında yansıttığı ilk makaleler *Figaro Gazetesi*'nden alınmıştır. New York lokantalarını tasvir eden bu yazıda, adı geçen

⁸³⁰ *İkdâm*, N. 4087, s. 1, 24 Teşrin-i Evvel 1905.

⁸³¹ *İkdâm*, N. 4300, s. 3, 25 Mayıs 1906.

lokantaların Avrupalıları bile kışkırtacak kadar güzel oldukları belirtilmiştir.⁸³² Aynı seyahatten alıntılanan başka bir makalede New York'ta bulunan Waldrof Astoria otelinden bahsedilmiştir. Yazar bu otelin Amerikan ahval ve adetlerinin anlaşılması için iyi bir yer olduğunu iddia etmiştir.⁸³³ Başka bir makalede ise New York Chicago arasında sefer yapan ve 20. asır adıyla anılan hızlı tren izlenimleri aktarılmıştır. Bu trende her an şehirle irtibat kurulabilecek telefonda, poker salonuna değin birçok farklı amaca hizmet eden şeyleri bulmanın mümkün olduğu dile getirilmiştir. Trenin geçtiği istasyonlarda telgraf çektirmenin ve adınıza gelen telgrafın alınmasının da mümkün olduğunu sözlerine eklemiştir. Aynı makalenin ikinci kısmı ise Amerika'nın toplum yapısından örneklerle ayrılmıştır. Banker, ressam, yazar vb. meslek sahiplerinin evlilik için karşılıklı rıza aradıkları Amerikan toplumuyla ilgili belirttiği özelliklerden ilkidir. Yemek alışkanlıklarından bahsederken, hizmetçilerin dahi haşlama et yemediklerini iddia etmiştir. Bunun dışında tekli kibrit satılmadığını, 10'dan fazla bakkal, tütüncü ve eczane gezmesine rağmen hepsinin düzine ile kibrit sattıkları için ihtiyacını karşılayamadığını belirtmiştir. Otellerde büyük kibrit kutuları olduğunu ve ihtiyaç duyanların kibritlerini buralardan tedarik ettiklerini de ifade etmiştir.⁸³⁴

Başka bir Avrupa gazetesinden alınan yazıda Amerika toplumunun adet ve geleneklerinin değerlendirilmesine devam edilmiştir. "Amerika Ziyafetleri" başlığını taşıyan bu yazıda, Amerika'da düzenlenen bazı ziyafetler anlatılmıştır. İlgili makale, bu ziyafetleri Amerikalı zenginlerin tuhaf israf anlayışlarından biri olarak tanımlamaktadır. Bir milyarderin yarış kazanan atları için verdiği ziyafet bu duruma örnek olarak verilmiştir. Ziyafetin kalabalık olmasının yanı sıra, sahiplerinin atlarını iki yanında konuşlandırılmaları ve en pahalı arpalarla beslemesi de tasvir edilmiştir.⁸³⁵ İstanbul'da yayın yapan Fransızca gazetelerden alınan başka makalede ise Fransız bir kadının Amerika izlenimleri okuyucuyla paylaşılmıştır. Adı geçen kadın Amerikalıların hayat gayelerinin çok para kazanmak olduğunu iddia etmiştir. Amerikalı kadınların ise en büyük zevkinin para harcamak olduğunu da sözlerine eklemiştir. Evin her türlü idaresinin kadının vazifeleri arasında olduğunu ifade etmiştir.⁸³⁶ Bu makaledeki fikirlere benzer bilgiler içeren başka bir *İkdâm* makalesi

⁸³² *İkdâm*, N. 3047, s. 3, 9 Kanun-i Evvel 1902.

⁸³³ *İkdâm*, N. 3123, s. 3, 28 Şubat 1903.

⁸³⁴ *İkdâm*, N. 3324, s. 3, 22 Eylül 1903.

⁸³⁵ *İkdâm*, N. 4485, s. 2, 26 Teşrin-i Sani 1906.

⁸³⁶ *İkdâm*, N. 4571, s. 3, 20 Şubat 1907.

daha vardır ki o da *Tan Gazetesi*'nden iktibas edilmiştir. Bu makalede de yukarıdakilere benzer şekilde, Amerikan adet ve geleneklerinin zenginler üzerinden anlaşılacağını iddia etmektedir. Bunun dışında Amerikalıların misafirperver oldukları, evlerine gelen misafirlerinden güler yüzü eksik etmedikleri gibi özelliklerden de bahsedilmektedir.⁸³⁷

2.2.5.2.2 Japonya Hakkında Yazılar

Japonya hakkında ticaretinden müziğine, yemeklerinden çay sohbetlerine değin *İkdâm*'ın yayınladığı yazılar, Rusya ile Japonya arasında meydana gelen savaş döneminde yoğunluk kazanmıştır.⁸³⁸ *İkdâm*'da yayınlanma sırasına göre değerlendireceğimiz yazıların ilki Japonya'nın başta Tokyo ve Osaka şehirleri olmak üzere, Japon şehirlerinin nüfusu, yüzölçümü, birbirlerine olan mesafeleri gibi teknik bilgiler içermektedir.⁸³⁹ Bir sonraki makalede Japonya'nın tarihine bir bakış atılmıştır.⁸⁴⁰ Japonya'nın hali hazırının anlatıldığı makalede halkın sağduyulu ve itaatkâr tavrından bahsedilmiştir. Bununla birlikte korsanlık ve hırsızlık olaylarının da sık karşılaşılan durumlardan olduğu da satırlara yansıtılmıştır.⁸⁴¹ Birbirinin devamı niteliğindeki bu yazıların devamındaysa Japonya'nın zirai⁸⁴², sanayi⁸⁴³ ve ticari⁸⁴⁴ hayatından kesitler sunulmuştur. Her üç alanda da Japonya'nın gelişmiş olduğu ve terakkinin devam ettiği vurgulanmıştır.

Bir yılı aşkın süre Japonya'yla ilgili yazılar yayınlamayan *İkdâm*, 1905 yılı Mayıs ayında Japonya'ya tekrar sütunlarında yer vermeye başlamıştır. Bu yazıların ikinde Japonya'da müziğin tarihsel gelişimi konu edilmiştir.⁸⁴⁵ Diğer bir makalede özellikle askeri tıp olmak üzere bu alanda yaşanan gelişmeler aktarılmıştır.⁸⁴⁶ Avrupa'da yayınlanan bir gazeteden alındığı belirtilen bir makaledeyse Japon yemeklerinden bahsedilmiştir. Bu makalede ayrıca Japonya ile ilgili haberlerin dünya nezdinde de arttığı belirtilmiş, nedeni olarak Rusya karşısında elde ettikleri başarı

⁸³⁷ *İkdâm*, N. 4990, s. 3, 18 Nisan 1908.

⁸³⁸ Halit Ziya, Rusya-Japonya Savaşı'nı adım adım takip ettiklerini belirtmiştir. Buna neden olarak Rusya'nın emperyalist dürtülerle saldırgan politikalarına duyulan nefreti göstermiştir. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 847-848.

⁸³⁹ *İkdâm*, N. 3435, s. 3, 11 Kanun-i Sani 1904.

⁸⁴⁰ *İkdâm*, N. 3439, s. 3, 15 Kanun-i Sani 1904.

⁸⁴¹ *İkdâm*, N. 3440, s. 3, 16 Kanun-i Sani 1904.

⁸⁴² *İkdâm*, N. 3442, s. 3, 18 Kanun-i Sani 1904.

⁸⁴³ *İkdâm*, N. 3443, s. 3, 19 Kanun-i Sani 1904.

⁸⁴⁴ *İkdâm*, N. 3445, s. 3, 21 Kanun-i Sani 1904.

⁸⁴⁵ *İkdâm*, N. 3920, s. 3, 10 Mayıs 1905.

⁸⁴⁶ *İkdâm*, N. 3970, s. 3, 29 Haziran 1905.

gösterilmiştir.⁸⁴⁷ Yine Ruslara karşı kazandıkları deniz savaşından sonra yayınlanan bir makalede bu başarının temelinde eğitime verdikleri önemin yattığı iddia edilmiştir.⁸⁴⁸

Bu yazılardan sonra yaklaşık 6 ay *İkdâm* sütunlarında Japonya ile ilgili yazı bulunmamaktadır. 1906 yılı Şubat ayında tekrar başlayan yazılar ise daha çok sosyal hayata dönük içeriktedir. Bunların ilki Japonya'daki çay merasimleriyle ilgilidir. Çayın Japon kültürüne ne zaman girdiğinden ve çayın bu kültürdeki öneminden bahsedilmiştir.⁸⁴⁹ Bir sonraki makale ise İstanbul'da yaşayan bir Japon ailesini konu edinmiştir. Bu ailenin İstanbul'da geçmişten o güne kadar ikamet eden ilk Japon ailesi olduğu iddia edilmiştir. Adı geçen aile, Nakamura Japon Mağazası kâtibinin ailesi olup eşi, çocukları ve 2 akrabasından oluşmaktadır. *İkdâm* bu ailenin kıyafetleri hakkında yorumda bulunmuş olup erkeklerinin alafranga, kadınlarının ise yerel kıyafetler giydiklerini belirtmiştir. Ayrıca bu ailenin yabancı dillerden Fransızca'yı kullandıkları da ifade edilmiştir.⁸⁵⁰ Japonların toplumsal özelliklerinin ön plana çıkarıldığı başka bir makalede, Japonların dünyadaki gelişmeleri takip ve uygulama yeteneklerinden bahsedilmiştir.⁸⁵¹ Bazı Avrupalı yazarlar, Japonların yakaladığı bu gelişimin yüzeysel olduğu tespitini yapmaktadır. Bu tespiti katılmayanlar ise kadim uygarlıkları vesilesiyle bunun mümkün olamayacağını dile getirmişlerdir.⁸⁵² İngiliz gazetelerinin iddialarını gündeme getiren başka bir yazıda ise Avrupa'nın gelişmesine ayak uydurmayı hızlandırmak için Japonların, alfabelerini tadil edecekleri iddia edilmiştir.⁸⁵³

2.2.6. Ölüm Haberleri ve Tercüme-i Hâller

2.2.6.1. Ölüm Haberleri

İkdâm'da yer alan ölüm haberlerini iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki "te'essüf", "irtihâl", "defin" gibi başlıklar altında verilen 2-3 satırlık ölüm ilanlarıdır.⁸⁵⁴ Bunların çoğu devlet memurların ölümü haber vermekte olup

⁸⁴⁷ *İkdâm*, N. 3993, s. 3, 22 Temmuz 1905.

⁸⁴⁸ *İkdâm*, N. 4005, s. 3, 3 Ağustos 1905.

⁸⁴⁹ *İkdâm*, N. 4207, s. 3, 21 Şubat 1906.

⁸⁵⁰ *İkdâm*, N. 4208, s. 2, 22 Şubat 1906.

⁸⁵¹ *İkdâm*, N. 4214, s. 3, 28 Şubat 1906.

⁸⁵² *İkdâm*, N. 4289, s. 3, 14 Mayıs 1906.

⁸⁵³ *İkdâm*, N. 4264, s. 3, 19 Nisan 1906.

⁸⁵⁴ Gazetelerde yer alan ölüm haberleriyle ilgili, *İkdâm*'ın *Mecmû'â-yı Ebûzziya*'dan alıntı yaptığı yazı dönemi için bir değerlendirme yapmaktadır. Ölüm haberlerinin genellikle ölüş şekli, hastalık gibi

eşraftan olanların da haberlerinin verildiği görülmüştür. Bu haberlerin içinde genellikle “şu kadar zamandır hastalık çeken”, “filanca yerde saldırıya uğrayan” gibi kalıp cümleler bulunmaktadır. İkinci kısımda ise Gazi Osman Paşa’nın vefat haberinde örneği görüleceği üzere, toplumda önemli bir yere sahip olan kişilerin ölüm haberleri bulunmaktadır. Çalışmamızın bu bölümünde değerlendireceğimiz yazılar bu kısımdakiler olacaktır.

Konuyla ilgili ilk haber, II. Abdülhamit’in kızı Hatice Sultan’ın ölüm haberidir. Henüz 8 aylıkken vefat eden Hatice Sultan’ın hastalıktan vefat ettiği belirtilmiştir. II. Abdülhamit’e uzun ömür niyaz edilen metinde doktorların tüm müdahaleleri yaptığı da vurgulanmıştır.⁸⁵⁵ Ertesi gün kaleme alınan yazıda ise halk nezdinde duyulan üzüntünün boyutu tasvir edilmiştir. Herhangi bir Osmanlının yüzüne bakılsa üzüntünün tesirinin okunacağı dile getirilmiştir.⁸⁵⁶

Hanedan mensuplarından, II. Mahmut’un kızı ve II. Abdülhamit’in halası Adile Sultan’ın ölüm haberi *İkdâm*’ın ilk haberi olmuştur. Ölüm haberi şu dörtlülle başlamaktadır:

Öldü bir Sultan-ı Âlişân bugün makber-i güzîn
Dil nasıl etsin tahammül etsin böyle mehcûriyete
Çıktı bir âh-ı te’essür söyledim târihini
Etti rihlet Âdile Sultân cihân-ı rahmete.

Bu dörtlükten sonra Adile Hanım’ın ölüm haberinin yarattığı ortam uzun uzadıya tasvir edilmiştir. Kamuoyundaki üzüntü dile getirilmiştir. Adile Hanım’ın yardımseverliğinden bahsedilmiş, ölüm haberine en çok yetimlerin üzüldüğü vurgulanmıştır. Cömert ve dindar yapısı da tekraren belirtilmiştir. Makalenin devamında cenaze merasiminin anlatıldığı görülmektedir.⁸⁵⁷

Kamus-ı Türki başta olmak üzere Türkçeye değerli eserler kazandıran Ş. Sami Bey’in ölüm haberi de *İkdâm*’da ayrıntılı yer almıştır. “Bir Haber-i Elîm” başlığıyla okuyucuya duyurulan bu haberde, kıymetli eserleriyle dünyada pek az kişiye nasip olacak bir yer edindiği belirtilmiştir. Ş. Sami Bey’in ölüm haberini alışlarını, “Dün saat 11’de hey’et-i tahrîriye odasına gelen biri Sami Bey vefat etti,

mücbir sebepleri içerdiği belirtilerek, bunların önemsiz ayrıntılar olduğu iddia edilmektedir. Önemli olanın, ölen kişinin görevi, başarıları gibi kişisel özellikleri olduğu belirtilmiştir. *İkdâm* da bu fikre katıldığını belirtmekle birlikte diğer bilgilerin de ölüm haberlerinde bulunmasında bir beis görmemektedir. *İkdâm*, N. 2051, s. 2, 18 Mayıs 1900.

⁸⁵⁵ *İkdâm*, N. 1287, s. 1, 13 Şubat 1898.

⁸⁵⁶ *İkdâm*, N. 1288, s. 1, 14 Şubat 1898.

⁸⁵⁷ *İkdâm*, N. 1654, s. 1, 14 Şubat 1899.

dedi. Hepimizin benzi sarardı. Ş. Sami Bey... Biz bu muhterem nâmı taşıyan üstâdın irtihâline inanmak istemiyor ve Onu kaybetmiş olmak acısını birkaç dakika daha hissetmemek için yalancı bir ümîd ile, hangi Sami Bey, diye soruyor ve izâhât bekliyorduk...” cümleleriyle satırlarına yansıtmıştır.⁸⁵⁸ Bir gün sonraki sayısında cenaze merasimi ve cenazeye kimlerin katıldığı tafsilatıyla anlatılmıştır. Ayrıca anısına hürmeten eserlerinin birinden bir pasaj da gazeteye konmuştur.⁸⁵⁹

İkdâm'ın ölüm haberine en geniş yer verdiği kişi, Plevne kahramanı Osman Paşa olmuştur. “İrtihâl” başlığıyla ilk haber olarak gazeteye konmuş ve bu yazıda kişisel özellikleri anlatılmıştır. Her milletin kendi içinden çıkan büyük adamlara derin hürmet besler, denmiştir. Böyle âlî, mu'âzzez bir vücûdun, şâyân-ı muhabbet bir zâtın kaybı her gönülde bir iz bırakır, şeklinde üzüntünün boyutu tarif edilmiştir. Aynı metinde Osman Paşa'nın dindarlığının da ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Hayatını kaybettiği gün dahi abdest alıp namazını kılmaktan geri kalmadığını da belirtilmiştir. Plevne'de gösterdiği kahramanlık dile getirilmiş, bunun kendisinde hiçbir zaman büyüklenmeye sebep olmadığı ifade edilmiştir. Cenaze alayı ve cenazeye katılan zevat ayrıntılı anlatılmış, cenaze masraflarının bizzat II. Abdülhamit tarafından karşılandığı belirtilmiştir.⁸⁶⁰ Osman Paşa'nın uzun bir tercüme-i hâlî de okuyucuyla paylaşılmıştır. Bu tercüme-i hâlde, Plevne'ye kadar ve Plevne'den sonra askeri hayatı ön plana çıkarılmış, erkek çocuklarıyla ilgili bilgiler de verilmiştir.⁸⁶¹ Askerlikle ilgili kaleme alınan bir kitaptan kendisiyle ilgili bölüm gazeteye konulmuş ve Şura-yı Devlet mülkiye dairesi azasından Reşid Bey'in yazdığı mersiye okuyucuyla paylaşılmıştır. Ayrıca İstanbul Gazetesi'nde bir gün önce Osman Paşa hakkında yayınlanan yazı *İkdâm*'ın sütunlarına konmuştur.⁸⁶²

2.2.6.2. Tercüme-i Hâller

Çalışmamızın “dil” bölümünde değindiğimiz üzere, yabancı dillerden Türkçeye giren kelimelere karşılık yeni kelimeler türetme XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunluğu artan bir tartışma konusudur. “Biyografi” kelimesi de bunlardan biri olup “tercüme-i hâl” olarak çevrilmiştir. Burada “tercüme-i hâl”in “biyografi”yi karşılayıp karşılamadığı tartışması, ölüm haberlerinin verilişinde de

⁸⁵⁸ *İkdâm*, N. 3595, s. 2, 19 Haziran 1904.

⁸⁵⁹ *İkdâm*, N. 3596, s. 2, 20 Haziran 1904.

⁸⁶⁰ *İkdâm*, N. 2070, s. 1, 6 Nisan 1900.

⁸⁶¹ *İkdâm*, N. 2070, s. 2, 6 Nisan 1900.

⁸⁶² *İkdâm*, N. 2070, s. 3, 6 Nisan 1900.

karşımıza çıktığı üzere, içerikle ilgilidir. Örneğin M. Rıfat, “tercüme-i hâl”in ayrıntılı olması gerektiğini, kişinin doğumundan ölümüne yaşamının ayrıntılarını da kapsaması gerektiğini iddia etmiştir. Bu yönüyle her iki kelimenin birbirini karşıladığı fikrini savunmaktadır.⁸⁶³ Abdurrahman Şeref ise konuya tarih ilmi noktasından yaklaşmıştır. Tarihi, “nefs-i vukûât” ve “ammâl-i vukûât” olarak ikiye ayırmıştır. Tarihçilerimiz birinci safhada at oynatmak istemişler ve vekâyi-nüvisliğe daha ziyade rağbet etmişler, demiştir. “Ammâl-i Vukûât” olarak ifade ettiği ikinci kısım ona göre “terâcim-i ahvâl”dir. İbn Hallikân’ın *Vefeyâtü’l-Ayân* isimli eserini örnek göstererek, adı geçen konu hakkında bazı çalışmalar yapıldığını fakat devamının getirilemediğini sözlerine eklemiştir.⁸⁶⁴

İkdâm’da yer alan tercüme-i hâller çeşitlilik arz etmektedir. Bunları devlet görevlileri, Avrupalı müsteşrikler, ilim adamları ve sanatçılar olmak üzere 4 kategoride değerlendirmek mümkündür. Devlet görevlileri hakkında kaleme alınan tercüme-i hâller genellikle ölümü üzerine yayınlanmıştır. Doğum ve ölüm tarihleri, anne ve babalarının kim olduğu ve hangi memuriyetlerde bulunduğu gibi bilgileri içermektedir. Avrupalı müsteşriklerin tercüme-i hâlleri ölümleri üzerine değil, yazı dizisi olarak *İkdâm*’da yayınlanmıştır. İlim adamlarıyla ilgili olanlar ise peyderpey *İkdâm*’da yer almış olup konuyla ilgilenen bir yazarın okuduğu bir kitapta görmesiyle kaleme alınmıştır. Sanatçıların tercüme-i hâllerinde ise müzisyenler başta gelmektedir. Necip Asım, Nuri Şeyda ve Rauf Yekta isimli yazarların bu bölümdeki tercüme-i hâllerin hemen hepsini vücuda getirdiği görülmektedir. Bu bilgiler ışığında tercüme-i hâlleri verilen kişiler, belirtilmişse kaleme alan yazarlar ve haklarında kısa bilgiler şu şekildedir:

Tablo 6: İkdâm’da Yer Alan Tercüme-i Hâller

Tercüme-i Hâl Sahibi	Özeti	Tercüme-i hâlin Alındığı Kaynak veya Yazarı
Hafız Mehmet Said Efendi	Maliyede görev yapmıştır.	-
Sadi-i Şirazi	Sokrat-ı Farsî namıyla bilinir.	Barbier de Meynard’dan alınmıştır.
Turgut Reis	Avrupalıların hakkında birçok eser kaleme almasına rağmen Osmanlı Devleti’nde hakkındaki	Mülazım Ali Rıza Seyfi

⁸⁶³ *İkdâm*, N. 2206, s. 3, 20 Ağustos 1900.

⁸⁶⁴ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 298-299.

	çalışmaların yeterli olmadığı belirtilmiştir.	
Evliya Çelebi	“Tercüme-i hâl”in anlamı tartışılmış ve Evliya Çelebi’nin yaşamından kesitler sunulmuştur.	M. Rıfat
Hakani	İranlı bir şairdir. Eserlerinin, döneminin edebiyat tarzı, ruh hali ve ahlakına ışık tuttuğu belirtilmiştir.	
Mahmut Celaleddin	Ünlü bir hattat olup Dağıstanlı’dır.	Mahmut Tahir
Hafız Osman Bin Ali	Nesih hattın ustası olarak tanıtılmıştır	Mahmut Tahir
Seyyit Abdullah Bin Seyyid Hasan Haşimi	Ünlü bir hattattır.	Mahmut Tahir
Derviş Muhammet	Ünlü bir hattattır.	Mahmut Tahir
İsmail Zühtü	Ünlü bir hattattır.	Mahmut Tahir
Ömer Vasfî	Ünlü bir hattattır. Trabzonlu olduğu için Laz Ömer olarak bilinir.	Mahmut Tahir
Mimar Mehmet Ağa	I. Ahmet zamanında hassâ-yı mi’ mârân ağalığı yapmıştır.	25 satırlı, 87 sayfalık bir eserden iktibas edilmiştir.
Nemartine Kouuze	Prusyalıdır. Eğitimi din bilimleri üzerine olup Sarf ve Nahiv-i Şarki, <i>Müntehabât-ı Şâhnâme</i> isimli eserleri kaleme almıştır.	
Josef Anion Kovolovsky	Rusyalıdır. Moğolca üzerine eserleriyle tanınır.	
Michael Amarry	İtalyalıdır. Matematik ve Latince eğitimi almıştır. Arap Ferman ve Beratları isimli eseri yazmıştır.	
Dozy	Flemenklidir. Tarih ve coğrafya eğitimi almıştır.	Midilli Ceza Mahkemesi Reisi Mahmut Bey
Noel Des Vergers	Fransalıdır. Hukuk, fen ve doğu dilleri eğitimi almıştır.	
Fransuva Bernar Şarmva	Fransalıdır. Hukuk ve doğu dilleri eğitimi almıştır. Farslı Nizami’nin <i>İskendernâmesi</i> ’ni tercüme etmiştir.	
Leon Say	Almanyalıdır. Almanca, Fransızca, İbrani dilleri eğitimi almıştır. İbraniceden Almancaya eserler çevirmiştir.	Ali Kemal
هولومبوء	İsveçlidir. Din bilimleri eğitimi almıştır.	Christoph Andre
برنار دورن	İsveçlidir. Doğu dilleri eğitimi almıştır. Nimetullah’ın Farsça yazdığı <i>Agan Tarihi</i> ’ni İngilizceye tercüme etmiştir.	

Peter Johansen	Hollandalıdır. Edebiyat ve din eğitimi almıştır.	
Am. Sedilliot	Fransalıdır. Hukuk ve tarih eğitimi almıştır.	
Fransuva Alfons Belen	Fransalıdır. Doğu dilleri eğitimi almıştır. Mirhond tarihinden Cengiz Han'ın tercüme-i hâlini ve Sasaniler tarihini çevirmiştir.	Necip Asım
Clement Mullet	Fransalıdır. Hukuk ve fen bilimleri eğitimi almıştır	Necip Asım
Bresuier	Fransalıdır. Edebiyat ve Doğu dilleri eğitimi almıştır. <i>Arapça Tahsîli ve Lisân-ı Şifahî-i Arâbi</i> isimli eserleri vardır.	Necip Asım
Ahmet Hıfzı Paşa	Yanya Valisi ve Yanya'nın eski kumandanıdır. Ferik rütbesindedir. Devlet almış olduğu görevler belirtilmiştir.	
Mınak Efendi (Mardiros Minakyan)	Tiyatro sanatçısıdır.	Kendisi
Papa 10. Pius		
Arthur Lumley Davids	İngilterelidir. <i>Sarf-ı Türki</i> isimli eseri kaleme almıştır.	
Bir Milyarder	Amerikalıdır. Dünyanın en zenginleri arasındadır.	Bir İngiliz Gazetesi
Yaver Paşa	Posta müdürüken vefat etmiştir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	
Krikor Efendi	Divân-ı Muhâsebât Birinci Daire üyesiiken vefat etmiştir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	
Şakir Paşa	Anadolu Vilâyât-ı Şahânesi müfettişi iken vefat etmiştir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	
Zühtü Paşa	Ma'ârif Nâzırı iken vefat etmiştir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	
Ahmet Nazif Paşa	Mâliye Nâzırı iken vefat etmiştir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	
Ahmet Lütfi Efendi	Vakanüvistir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	

Mehmet Sait Paşa	Şûrâ-yı Devlet Reisiyken vefat etmiştir. Devlette aldığı görevlerden bahsedilmiştir. Madalyaları sıralanmıştır.	
Hoca Abdulkadir	Doğu musikisi üstatlarındadır.	Necip Asım
Hoca Seyfeddin Abdülmümin	Doğu musikisi üstatlarından olup, bu müziğin teorisi üzerine yazdığı eseriyle tanınır.	Rauf Yekta
Hoca Zekai Dedeefendi	Doğu musikisi üstatlarındandır.	Rauf Yekta
Giuseppe Verdi	Ünlü bir bestekârdır.	Rauf Yekta
Zaharya	Osmanlı musikisinin en büyük önderlerindedir.	Nuri Şeyda
Mehmet Çelebi	Musikiyi, fen ve ilim noktalarından incelemiştir.	Nuri Şeyda
Itri	Milli musikiye etkileri yönünden çok önemli bir musikişinastır.	Nuri Şeyda

2.3. Dil ve Edebiyat

İletişimin tarihi çalışmaları Avrupa özelinde, Gutenberg'in matbaayı icat etmesinden sonra halk nezdinde anadil ve edebiyata yönelimin arttığını iddia etmektedir.⁸⁶⁵ Avrupa'nın sair ülkelerinde matbaanın yayılmasıyla beraber kitap sayısında hızlı bir artışın kaydedilmesinin bunun ana nedeni olduğu belirtilir. Artan kitap sayısı ile beraber, okuma-yazma oranında görülen artış birbirini beslemiştir. Anadile ve edebiyata olan ilgi beraberinde tartışmaları da doğurmuştur. Gazetelerin yaygınlaşması ile de adı geçen tartışma kamuoyu önünde daha görülür olmuştur. Benzer gelişmeler Osmanlı coğrafyasında da meydana gelmiştir. Matbaa ve gazetenin yaygınlaşması, Avrupa'dan daha geç gerçekleştiği için bu tartışmalar Osmanlı Devleti'nde 19 yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlanmıştır. Dil ve edebiyat tartışmalarının diğer gazetelerde olduğu gibi *İkdâm*'da da yer alması bu durumla benzeşmektedir.

2.3.1. Dil

Türk dili hususunda tarihinden fonetiğine, kelime kökenlerinden sadeleştirilmesine değin, *İkdâm*'ın zengin bir içeriğe sahip olduğu iddia edilebilir. Gerek diğer gazetelerle tartışmalar, gerekse dizi şeklinde hazırlanan makalelerle, yazarların konu hakkındaki fikirleri ve önerileri *İkdâm* sütunlarına yansımıştır. Her

⁸⁶⁵ Bu çağa tipografik kültür adını veren Massimo Baldini, tek biçimliliğin, sürekliliğin ve türdeşliğin bu dönemin başat nitelikleri olduğunu iddia eder. Baldini, *İletişim Tarihi*, s. 67.

şeyden önce *İkdâm Gazetesi* de Türk dili ile yazılan, içeriğini bu dille oluşturan bir iletişim aracı olması sebebiyle konu hakkında ayrıntılı bilgiler taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle hem Türk dilinin konu edildiği makale ve yazılar noktasından, hem de herhangi bir konuda yazılmış içeriğin dili noktasından dönemiyle ilgili fikir edinmemizi sağlamaktadır. Örneğin “Şu’ûnât-ı Umûmîye” başlığıyla alelade olayların anlatıldığı bölümde yalın bir Türkçe kullanılırken resmi haberlerin verildiği “Selâmlık Resm-i Âlîsi”, “Tevcihât”, “Tebliğât-ı Resmîye” gibi başlıklar altında sunduğu içerikte Arapça ve Farsça ağırlıklı bir dilin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle II. Abdülhamit’in özelliklerinin ve faaliyetlerinin anlatıldığı “Âsâr-ı Seniyye-i Mülûkâne” bölümü ile cülus ve veladet törenlerinde ise çok daha ağdalı bir dil kullanılmaktadır. İşte, “Türk Dili”nin konu edildiği makalelerde, bir yerde de bunların tartışıldığı söylenebilir. *İkdâm*’ın konu hakkında ürettiği yazı ve makalelerin özellikle 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’yla paralel olarak ortaya çıkması da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir noktadır. Dönemin siyasi ve kültürel olaylarının dil tartışmalarının milli bir boyut kazanmasında etkili olduğunu savunan görüşe göre, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı’nın yarattığı duygusal atmosferin de etkisiyle dilde ve tarihte Türkçülük hareketi hızlanmıştır.⁸⁶⁶ Bu aynı zamanda yukarıda değinilen tartışmayı da alevlendirmiştir. “Sonuç” bölümünde tartıştığımız üzere Mardin’in “Kültür Türkçülüğü” olarak tanımladığı ve *İkdâm*’ı da bunun öncülerinden kabul ettiği savına, bu durumun bir destek olduğu söylenebilir.⁸⁶⁷

İkdâm’ın sunduğu içeriği incelemeye Türk yazısının tarihiyle başlamayı uygun gördük. Necip Asım’ın kaleme aldığı “Türk Yazıları” başlıklı makale konu hakkındaki en kapsamlı yazıdır. Necip Asım yazısına, bir dilin başka bir dilin alfabetiyle yazılmasına taklit denilmesi gerektiği tespitiyle başlamıştır. Dilin gramer yapısına vakıf, doğal seslerini tanıyan kimseler vasıtasıyla alfabe oluşturması gerektiğini, bunun da uygarlığın simgelerinden olduğu iddiasıyla sözlerine devam etmiştir. Bu girişten sonra kaleme aldığı yazının amacını, kullanılmakta olan alfabenin ne zamandan beri Türkçenin yazımında kullanıldığını tespit etmek olarak belirtmiştir. Necip Asım, bir kavmin okuma- yazmaya ihtiyaç duymasının medeni ve siyasi yapıya kavuşmasıyla olacağını, sürekli gezen ve komşu kabilelerin saldırılarından kaçan bir kavmin alfabeğe ihtiyaç duymayacağını dile getirmiştir. Buradan hareketle Türk yazılarının ancak VI. yüzyıldan sonra ortaya çıkmaya

⁸⁶⁶ Nerkiz, “Ahmet Rasim ile Aşık Coşkun Arasındaki “Türkçe Şiirler Tartışması””, s. 190.

⁸⁶⁷ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 94-96.

başladığını iddia etmiştir. Yine Türk yazısının, komşu Çin, İran veya Yunan yazılarından birinin taklidi şeklinde zuhur ettiğini vurgulamıştır. Necip Asım vermiş olduğu bu bilgiden sonra konuyu genelleştiriyor. Örneğin Türklerin, diğerlerine nazaran Çinlilerle daha sıkı ilişkide olmasına rağmen Çin alfabesini kullanmamalarının akıllıca olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra konuyu başka bir boyuta taşıyarak, Türk kağanlığının Konstantiniyye'ye gönderdiği bir mektubun yazıldığı alfabenin, ayrıca o dönemde basılan sikkeler üzerinde yer alan alfabenin Türklere has olduğunu dile getirmiştir.

Yazının devamında Necip Asım, Türk tarihine girmiştir. Türklerin kullandığı ilk alfabenin Uygurlar zamanında keşfedildiğini tahmin ettiğini, tarihi eserlerin tetkikine yeni başlanıldığı için bunun şimdilik kesin olmadığını belirtmiştir. Türklerin, Orhun Abidelerinden çok önceki zamanlarda kendi alfabelerini kullandıklarını tahmin etmektedir. Bununla birlikte Orhun Abidelerini bir milat noktası olarak kabul edip, daha sonra Uygur Türklerinin alfabesine geçildiğini sözlerine eklemiştir. Uygur alfabesinin, Süryani alfabesinin bir taklidi olduğunu, Türkçeyi yazmak için yeterli olmadığını dile getirmiştir. Buna rağmen Türklerin, yaklaşık 600 yıl bu yazıyı kullandığını, Kutadgu Bilig gibi eserlerin bu yazıyla kaleme alındığını ifade etmiştir. Orta Asya'daki Türklerin Uygur alfabesini kullanmaya devam ederken, Batıya göçen Türklerin Arap alfabesiyle tanıştığını belirten Necip Asım'a göre, özellikle Selçuklular ve devamında Osmanlılarla Arap alfabesi, Türkler arasında iyice yerleşmiştir.⁸⁶⁸

Recep Beşe'nin de Türkçenin tarihine dair bilgiler aktardığını *İkdâm* satırlarında okumaktayız. Müsteşriklerin 100 yıldan fazla süredir Orta Asya'da çalışmalar yaptığından ve Finlandiyalı Thompson'un gayretleriyle, en eski Türk yazıtlarını okuyabildiğinden bahsetmiştir. Recep Beşe'ye göre bulunan bu kitabelerdeki sözlerin düzgünlüğü, parlaklığı daha eski yazıtların da olabileceğini düşündürmektedir. Ortaya çıkartılan bu eserlerin alelade uluslara nasip olmayacağını, Latin, Çin, Hint, Arap, Pers, İbrani, Süryani gibi eski uygarlıklarda görülenlerle benzerlik taşıdığını dile getirmiştir.

Türkçenin bu denli gelişmiş halinin zamanla unutulduğundan şikâyet edilmektedir. Selçuklulara kadar Türkçe yazı yazmaya devam edildiği, bu tarihten sonra yazı dilinde Türkçenin kullanılmadığı belirtilmiştir. Karamanlıların Türkçe

⁸⁶⁸ *İkdâm*, N. 2453, s. 3, 24 Nisan 1901.

yazmakla birlikte, dil bilgisi kuralları olarak Arapçayı kullandığını ifade etmiştir. Edebiyatta ise Fars etkisi günden güne artmıştır, demiştir. Recep Beşe, “Biz kılıçla Acemlere ne kadar üstün olmuşsak, dilce o denli mağlup olmuşuz” değerlendirmesini yapmaktadır. Farsça etkisinde yazı yazarların el üstünde tutulduğu, Kâtip Çelebi, İshak Hoca gibi Türkçe yazı yazmaya çabalayanların yüzüne dahi bakılmadığını, sözlerinin bayağı görüldüğünü iddia etmiştir. Bu değerlendirmelerden sonra Recep Beşe, kalem erbabı olanların yazıları hakkında yorum yapmaya başlamıştır. Örneğin Ahmet Mithat’ın Kırkambar ve Dağarcık adlı eserlerindeki yazı biçimini eleştirmektedir. Daha sonra Ohannes Efendi’nin yazılarına dair sözler sarf etmiştir. Necip Asım’ın yazılarının beğenildiğini ifade ettikten sonra onu da yeterli Türkçe kelime kullanmadığı için tenkit etmiştir. Bununla birlikte Necip Asım’ın özellikle *İkdâm*’da yer alan makalelerinde kullandığı dilin daha çok kişi tarafından beğenildiğini de sözlerine eklemiştir.⁸⁶⁹

Bu yazıdan 11 gün sonra kaleme aldığı “Türkçenin İlerisi-2” başlıklı devam makalesinde, Recep Beşe’nin eski Türkçe eserler üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Türkçenin kullanımıyla ilgili tarihi serüveni anlatmaya çalışmıştır. Eski Türk kitabelerinden sonra, Büyük Selçuklular zamanında bu tarz eserler varsa dahi bunların bulunamadığını belirtmiştir. Rum (Anadolu) Selçukluları zamanında bazı eserlere rastlanmakla birlikte, Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü anlatan eseri kaleme alan Ali Şir Nevai’de dahi Türkçenin açık yazılışının görülemediğini iddia etmiştir. Molla Celaleddin gibi âlimlerin yanında, Selçuklu hükümdarlarının dahi yazılarında Farsça etkisinin bariz bir şekilde belli olduğunu ifade etmiştir. İlk makalede Kâtip Çelebi ve İshak Hoca örneklerinden yola çıkarak dönemlerinde kıymet verilmediğini söylemişti. Bu sefer ise Farsça ağırlıklı yazılan yazıların kimsenin hafızasında yer etmediğini, Âşık Ömer gibi Türkçe yazan kişilerin eserlerinin gönüllere girdiğini, akıllarda yer ettiğini belirtmiştir. Baki’yi, Nedim’i Naki’yi İstanbul’da dahi hatırlayanların sayısı yok denecek kadar azken, “Akşam olur, güneş gider şimdi buradan” türküsünü ise Yemen’den Afrika’ya kadar dünyadaki tüm Türklerin dilinden düşürmediğini satırlarında belirtmiştir. Recep Beşe, tarihsel süreç içerisinde bu yaklaşımlarla, Türkçenin edebi bir dil olamayacağı duygusunun insanlara yerleşmesine çalışıldığını iddia etmiştir. Hatta Fuzuli’nin “Türkçe şiir söylemek isten bile değilse de Türkçenin dar oluşu buna engel oluyor.” ifadelerini alıntılıyarak, bu

⁸⁶⁹ *İkdâm*, N. 1683, s. 3, 15 Mart 1899.

minvalde değerlendirmiştir. Son zamanlarda İzzet Molla'nın, Akif Paşa'nın, Şinasi'nin, Veled Çelebi'nin, Faik Paşa'nın, Necip Asım'ın ve nicelerinin, Türkçenin yeniden yazı dilinde hâkim olması için çaba sarf ettiklerini överek anlatmıştır. Recep Beşe sözü kendine getirerek, amacının Türkçe yazı yazmak olduğunu belirtmiş, *Tarîk Gazetesi*'nde Âşık Coşkun imzalı bir yazıyla kendisine karşılık verildiğini okuyucularıyla paylaşmıştır.⁸⁷⁰

Bu değerlendirmeden başka, *İkdâm*'ın ilk yıllarında kaleme alınan başka bir Türk yazısı tarihi daha bulunmaktadır. Bu makalede de Uygur alfabesinin Süryanilerden alınma olduğu bilgisi tekrarlanmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte Arapça ve Farsçanın ne surette Türk diline intibak ettiği anlatılmıştır. Buna göre bilim dili olarak Arapçanın, edebiyat dili olaraksa Farsçanın, Türkler arasında ağırlığının arttığı ifade edilmiştir. Makaleye göre, Büyük Selçuklu Devleti'nin "Arabî Türkçe"yi resmi dil ilan etmesiyle beraber yukarıda belirtilen durum oluşması hızlanmıştır. Bu suretle ortaya çıkan dili Osmanlı Devleti'nin sahiplenmesi, dilin daha da gelişmesini ve medeni bir kavme layık mertebeye ulaşmasını sağlamıştır. Cengiz ve Timur zamanında Uygur dili de gelişmeye devam etmiş, Çağatay Han zamanında bu dil "Çağatayca" namıyla kullanılmaya başlamıştır. Yine bu makaleye göre, Doğu Türkçesi ismi verilen "Uygurca" ile Batı Türkçesi namıyla anılan "Osmanlıca"⁸⁷¹ arasında pek bir fark olmadığına uzmanlarca ortaya konulduğu iddia edilmiştir. Türkçenin kollarına değinildikten sonra makaleye "Osmanlıca" özelinde devam edilmiştir. Vermiş olduğu bilgilerden hareketle imlanın Arap usulüyle, dilin inşasının ise Fars üslubuyla yapıldığı tespitinde bulunmuştur. İmla noktasından Osmanlı Devleti'nde düzenlemeler yapılsa da dilin Fars taklidinden kurtarılamadığı ifade edilmiştir. Son yıllarda bu taklitten uzaklaşıldığı ve ilerlemenin yakalandığı satırların devamında ifade edilmiştir.⁸⁷²

⁸⁷⁰ *İkdâm*, N. 1694, s. 3, 26 Mart 1899.

⁸⁷¹ *İkdâm Gazetesi*'nde "Türkçe" ve "Osmanlıca" terimleri birbiri yerine kullanılmıştır. Bu iki terim belirgin bir ifadeyle birbirinden ayrılmamıştır. Bu sebeple, çalışmamız sırasında alıntı yaptığımız makalelerde hangisi kullanılmışsa tarafımızdan metinde o kullanılacaktır.

⁸⁷² *İkdâm*, N. 751, s. 4, 21 Ağustos 1896. Türk dilinin gelişme gösterdiğini ifade eden bu makalelerde, Orta Asya'da Türklerin kullandıkları dillerden hali hâzırda kullanılmakta olan Türkçenin özellikle son yüzyılda bilinçli bir etkiyle bir gelişim sürecine sokulduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Ernest Renan Dilin Kökeni Üzerine isimli eserinde dillerin tarihinde kendi kendine yeni bir dil yaratılmayacağını iddia etmiştir. İlaveten dillerin düzeltilemeyeceğini Çince'nin durumunu örnek göstererek reddetmektedir. Sâmi dillerinin zaman ve kip bakımından tatmin edici bir sistem oluşturamamasıyla savını delillendirmeye devam etmiştir. Bu durumun sebebi olarak her dilin kendi gramer yapısına hapsolmesini göstermiştir. Başka dillerden kelime alarak zenginleşmesini, yapısını değiştirmesini

Yukarıda değinilen ve Türk dilinin tarihsel süreçte aldığı yolu anlatan iki makalenin devamında değerlendirmeye yine Necip Asım'ın "Dilimize Hizmet" başlıklı makalesi alınacaktır.⁸⁷³ Adı geçen makalede millet kavramı üzerinden dillerin gelişimi anlatılmaktadır. Dillerin ortaya çıkmasında, kullanan kavmin maddi isteklerinin ve kısmen de manevi taleplerinin etkin olduğunu iddia etmiştir. Konuyu dillerin oluşumuna kadar götürürsek, atalarımızın 5-10 kelimeyi vücuda getirmek için uzun yıllar harcadığı görülecektir, demiştir. Makaleyi ise dilin ilk oluştuğu evreden değil, birkaç yüz kelimeye ulaştığı zamandan başlatacağını belirtmiştir. Necip Asım, dillerin oluşmasında milletlerin bilinç düzeyinin, fiziken yaratılışlarının ve yaşadıkları coğrafyanın tesirinin etkili olduğunu dile getirmiştir. Milletlerin birbiriyle ilişkisiyle de meydana gelen dilin gelişmesinin hızlandığını vurgulamıştır. Medeniyetin gelişmesiyle beraber yeni tanıştığı bir eşya veya fikir karşısında, eğer kendi dilinde bir karşılık yoksa o milletin iki yol ile bunları kavramsallaştırdığını belirtmiştir. Bu yolların ilki doğrudan diğer milletlerin dilinden kelime almaktır. Diğer yol ise kendi dilinden yeni kelime türetmektir. Necip Asım, bu yollardan ilkini tercih eden milletlerin dilini kaybettiğini, ikinci yolu tercih edenlerin ise Arapçada örneği görüldüğü üzere dillerini geliştirdiği çıkarımını yapmıştır.⁸⁷⁴

Hüseyin Daniş'in kaleme aldığı "Terakkiyât-ı Lisânîye" başlıklı yazının, Necip Asım'ın ifadeleriyle paralellik arz ettiği görülmektedir. Örneğin, yeni fikirlerle tanışan toplumların, buna kendi dillerinden karşılık bulmaları Hüseyin Daniş'e göre de toplumun gelişme belirtisi olarak değerlendirilmiştir. Necip Asım'dan farklı olarak ise dillerin ilk oluşumuna dair bilgiler içermektedir. İlk insanların dillerinin hecesiz, basit seslerden ve vücut hareketlerinden oluştuğunu ifade etmiştir. Gelişme gösteren insan zamanla bu basit işaret ve hareketlerden vazgeçmiş, sistemli bir yapı ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte yazar, alay, kuşku, aşk, şiddet vb. duyguların

kabul etmekle beraber karakteristik özelliğinin değişmeyeceğini sözlerine eklemiştir. Ernest Renan, *Dilin Kökeni Üzerine*, Atakan Altınörs (çev.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, s. 73-74.

⁸⁷³ Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de Necip Asım'ın Türkçe ile ilgili başka makalelerine de değinilecektir. Yazarın kaleme almış olduğu bu makalelere, başka gazeteler vasıtasıyla teşekkür yazıları yazıldığı da olmuştur. Örneğin İzmir'de yayınlanan Hizmet Gazetesi'nde, Necip Asım'a bu yazılarından dolayı teşekkür edilmiştir. Bu yazı kısaca şu şekildedir: "Bizde en çok ehemmiyet verilmemiş ve düşünülmemiş bir şey varsa dilimizdir... Her şeyde ileri gidilir; lakin lisan hususunda önce geriye dönülmeli, sonra ilerlenmelidir... Bugün Türkçe yazma uğraşına 50 sene önce başlasaydık bugün medeniyetin daha ileri noktasında olurduk. Düşünmemizi tam anlamıyla ifade edemiyoruz. Çünkü eenebi lisanıyla düşünmüyoruz. Necip Asım, bununla ilgili çabalarının ilkini geçen gün *İkdâm*'da neşretti. Necip Asım, bu konuda yetkindir. Onu okumaya devam edeceğiz." *İkdâm*, N. 2340, s. 2, 1 Kanun-i Sani 1901.

⁸⁷⁴ *İkdâm*, N. 2331, s. 3, 23 Kanun-i Evvel 1900.

ifadesinde insanların halen ilk insana benzer davranışlar sergilediğini iddia etmiştir. Duygusal ifadelerde devam edegelen bu durum, dilin gelişmesinde kendini göstermez. Aksine toplumsal gelişme, dilde ilerlemeyi beraberinde getirmektedir. Bu duruma, gelişmiş bir toplum yapısına sahip olmakla birlikte Çin dilinde rastlanmadığını belirtmiştir. Fakat Hüseyin Daniş ayrıntı vermemiştir. Yazar, makalenin ilerleyen bölümlerinde gelişmiş bir dilin nasıl kelime ürettiği üzerinde durmuştur. Burada ya kelimededen harf atılmasıyla ya da edat marifetiyle kelime türetilmesi yoluna gidildiğini dile getirmiştir.⁸⁷⁵

Dillerin gelişimiyle ilgili iki yazarın düşünceleri üzerine, Necip Asım'ın Türkçe ile ilgili fikirlerine göz atmak faydalı olacaktır. Arapçanın gelişmesine işaret eden yazar, Türkçenin bu dil ile tanıştıktan sonra üretkenliğini kaybettiğini iddia etmiştir. Bu iddiasını, Arapların cahiliye dönemi yaşarken, Türklerin başka dillerden yalnız birkaç kelime alarak Kültigin yazıtını oluşturabildiğiyle desteklemiştir. Ayrıca X. yüzyılda Kutadgu Bilig oluşturulurken, dini zorunluluklardan ötürü 91 Arapça ve Farsça kelime alındığını ve bundan başka dillerden kelime ihtiyacı duyulmadığını da sözlerine eklemiştir.⁸⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde Türklük bilinciyle de harmanlanarak, dilde belli bir mesafe alındığını belirtmiştir. Yazar, bundan sonraki süreçte ne tür gelişmelerin olduğunu açıklamamakla birlikte son yüzyılda dilde sadeleştirme çabalarına girişildiğini satırlarına yansıtmıştır. Necip Asım, sadeleştirmenin yanında dilin zenginleştirilmesinin de elzem olduğunu düşünen kesimdedir. Makalenin son bölümünü, dilde gerek sadeleştirme, gerekse zenginleştirme konusunda neler yapılabileceğine ayırmıştır. Sadeleştirme konusunda genel kanının, özellikle Farsça terkiplerin olduğu gibi sözlüklere ilave edilmek suretiyle yapılmasının kabul edildiğini ifade etmiştir. Kendisi ise bu fikre katılmakla birlikte, zamana ihtiyaç duyulan bir çözüm olduğunu düşünmektedir. Okul programlarının içeriğinde bu minvalde yapılacak düzenlemelerin ilerisi için ihtiyacı karşılayabileceğini dile getirmiştir. Dilin zenginleştirilmesi için ise uzun bir çözüm önerisi sunmaktadır. Her dilin başka dillerden kelime almasının oldukça normal olduğunu belirterek, sıkıntının diğer dillerin kurallarının da olduğu gibi alınması

⁸⁷⁵ *İkdâm*, N. 742, s. 3, 12 Ağustos 1896.

⁸⁷⁶ *İkdâm*'da yer alan bir makaleye göre, Petersburg müzesi müdürü W. Radloff'un bir eserinde, Necip Asım'ın 91 olarak verdiği sayıyı 92 olarak ifade etmiştir. Ayrıca Radloff da Türkçenin Arapça ve Farsça etkisinden kurtarılması gerektiğini düşünmektedir. Eğer Türkler de Ruslar gibi halk dilini yazı diline geçirmiş olsalardı, hali hazırda ilmi ve edebi bir dile sahip olurlardı, değerlendirmesini yapmıştır. *İkdâm*, N. 1274, s. 1, 30 Kanun-i Sani 1898.

noktasında yaşandığını belirtmiştir. Buradan hareketle Türkçenin zenginleştirilmesi için daha doğrusu eksikliklerinin giderilmesi için izlenmesini istediği yolu 9 maddede tarif etmiştir:

- 1- İstanbul'da her sınıf ahâlimizin, hatta eski kadınlara varıncaya kadar lisânlarında dolaşan Türkçe kelimelere bakılmalıdır.
- 2- Anadolu ve Rumeli ahâlîsinin kelimelerine bakılmalıdır.
- 3- Bunlardan türeme yoluyla yeni kelimeler oluşturulmalıdır.
- 4- Osmânî Devleti'nin ilk zamanlarında yazılan kitaplar incelenmelidir.
- 5- Çağatayca dediğimiz Doğu Türkçesinin eski ve yeni kelimelerine bakılmalıdır.
- 6- Azerbaycan, Özbek ve Kalmuk sözlükleri incelenmelidir.
- 7- Kırım-Kazak ve sair Türk kavimlerinin lehçeleri incelenmelidir.
- 8- Dördüncü maddeden itibaren sayılan Türk kavimlerinin kelimelerinden yeni kelimeler türetilmelidir.
- 9- Arapça, Farsça ve bütün Avrupa dillerinden uygun kelimeler bulunmalıdır.⁸⁷⁷

Necip Asım'ın Türk dili tarihiyle beraber değindiği, dilde sadeleştirme çabalarıyla ilgili, başka yazarların da makaleleri vardır. *İkdâm*'ın henüz dil tartışmalarına girmediği ilk yıllarında dahi konuyla ilgili bir yazı bulunmaktadır. Bir okuyucu tarafından Selanik'ten gönderilen mektup, kendi içinde konuyu tartışmaktadır. Dilde sadeleştirme konusunda okuyucu, Arapça ve Farsça kelime ve terkipleri kullanmayarak Türkçeyi eski haline döndürmek mi, yoksa Osmanlıların tanımadığı kelimeleri atarak herkesin bildiği dil ile yazmak mı, diye sormuştur. Eğer ilk yol tarif ediliyorsa, birçok kişinin de ifade ettiği üzere, mümkün olmadığı kanaatindedir. İkinci yolun ise daha uygulanabilir olduğunu, bu sayede herkesin Türkçeyi rahatça yazabilecek eğitimi alabileceğini iddia etmiştir.⁸⁷⁸

Dilde sadeleştirme konusuna bir müddet ara verildikten sonra 1898 yılının Ekim ayında tekrar gündeme gelmiştir. İlk olarak Bahai konuya eğilmiş ve “Osmânî Lisânı”nın tarifıyla ilgilenmiştir. “Osmanlı Devleti'nde konuşmada kullanılan Türkçe” şeklinde yaptığı tanım, dilde sadeleştirme konusunda ortaya atılan fikirlerin de toplamı gibidir. Yazar, halk dili ile yazı dili arasında uçurum olduğunu ifade etmiştir. Yazarların Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç farklı dille yazı yazdığından ve bu birleşime bir dil muamelesi yapmalarından şikâyet etmektedir. Zira ona göre bu sebeple halk okumaktan uzaklaşmıştır. Dile yabancı kelime alınmasına karşı olmadığını ifade ederken Bahai de aynı fikri savunan diğer yazarlarla benzer tehlikeye dikkat çekmiştir. Dile alınan bu kelimelerle, alındığı dilin kurallarının da Türkçede uygulanmasından rahatsızlığını dile getirmiştir. Halkın

⁸⁷⁷ *İkdâm*, N. 2331, s. 3, 23 Kanun-i Evvel 1900.

⁸⁷⁸ *İkdâm*, N. 107, s. 3, 16 Teşrin-i Sani 1894.

kullanmakta olduğu Osmanlıcanın, diğer, Türk dillerine nazaran daha temiz ve gelişmiş olduğunu, yazarların da bu dili kullanması gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁸⁷⁹

Ferit isimli yazarın “Türklük” başlıklı yazısında konu, dil ile millet arasındaki bağ üzerinden kurgulanmıştır. Dil, bir milletin diğerlerinden farkı veya varlığının delili olarak tanımlanmıştır. Kendi dilini unutan veya başka milletlerin dilini kullanmaya başlayan milletlerin, asli özelliklerini unutarak kullandıkları dilin mensubiyetine geçeceğini iddia etmiştir. Din ve bilim adamlarının Türk dilinin kurallı yapısına rağmen, fikirlerini sadece Arapça ve Farsça veya onları taklitle kaleme almalarının doğru olmadığını dile getirmiştir. Ş. Sami’den alıntı yaparak, birçok millet kendini Türkler içine katmak isterken, birçok Türkün diline önem vermeyerek başka dillere mensup olma çabalarını garip bulmaktadır. Yazar, dünyanın en gelişmiş Türklerinin Osmanlı Devleti’nde yaşadıklarını belirterek, diğer Türklerin gözünün kendilerinde olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle dilin sadeleştirilmesinin, kurallarının biran önce kayıt altına alınmasının vaktinin gelip geçtiğini savunmaktadır. Necip Asım, Veled Bahai gibi yazarların dilin kurallarıyla ilgili ciddi çalışmalar yaptığını, Abdülhak Hamit, Ekrem Bey gibi değerli şairlerin de Türk şiirini, Farsçayı taklitten kurtarmaya uğraştıklarını ifade etmiştir. Adı geçen kişilerin her türlü teşekkürü hak ettiklerini, sayelerinde Türk dilinin medeni diller arasına girdiğini sözlerine eklemiştir. Yazar makalesini bitirirken *İkdâm*’ı da unutmamış, Türk dili konusunda gösterdiği çabanın, devletini ve milletini seven tüm insanlar tarafından takdir edildiğini ve tarihte mutlaka yer alacağını dile getirmiştir.⁸⁸⁰

Yukarıda belirtilen yazıya Bahai, “Türklük: Ferit Bey Hazretlerine” başlığıyla karşılık vermiştir. Bahai, önceki yazıda hemen her noktaya değinildiğini belirttikten sonra birkaç küçük katkı yapma arzusunda olduğunu söylemiştir. Konuyu, Türk dilinin öğrenilmesi noktasında ele aldığı görülmektedir. Ona göre Türk dili, Osmanlılar nezdinde olduğu gibi yabancılar tarafından da kolay öğrenilebilir bir dil olmalıdır. Bunun gerçekleşebilmesi için bazı önerileri mevcuttur. İlk olarak yazı dilinin konuşma diline uyumlu hale gelmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazarların konuşurken halkla anlaşabildiğini, kaleme aldıkları yazının ise halk tarafından

⁸⁷⁹ *İkdâm*, N. 1557, s. 2, 9 Teşrin-i Sani 1898.

⁸⁸⁰ *İkdâm*, N. 1688, s. 3, 20 Mart 1899.

anlaşamadığını vurgulamıştır. Bunun temel nedeninin yabancı kelime kullanma hastalığı olduğunu iddia etmiştir. İkinci önerisi, yabancı kelime alınması hususunda, ilk öneride ifade ettiğinin tersi surette bir taassubun da olmaması gerektiği üzerinedir. Türk dilinin henüz bir fen dili olmaması nedeniyle yabancı dillerden gerekli kelimelerin alınabileceğini dile getirmiştir. Üçüncü olarak, imla meselesinde uygun olanın önüne gelenin değil, uzmanlığı olanların fikir beyan etmesidir, demiştir. Dördüncü ve son olarak ise kapsamlı bir sözlük oluşturulması gerekliliğini belirtmiştir.⁸⁸¹

Türkçenin sadeleştirilmesi tartışmalarında, sözlük ihtiyacının da gündeme geldiği görülmektedir. *İkdâm*'ın konuyla ilgili ilk makalesi, Ahmet Mithat Efendi imzalı olup Mehmet Fuat Efendi'nin sözlükler hakkında yayınladığı *Fransızcadan Türkçeye Yeni Lügat* isimli eseri hakkında kaleme alınmıştır. Ahmet Mithat Efendi, sözlükte yer alan tüm kelimeleri incelediğini dile getirmiştir. Makaleyi kaleme aldığı tarihe kadar yayınlanmış hemen tüm sözlükleri de tetkik ettiğini, Ş. Sami Bey'inki gibi iyiler olduğu gibi Osmanlıcaları, Fransızca karşılıklarına uymayacak derecede olanlarıyla da karşılaştığını ifade etmiştir. Fransızcanın değişmeye devam ettiğini, Osmanlıcanın ise bilim ve sanayi dili olmaya yeni başladığını belirterek bu yanlışlıkların olağan olduğunu sözlerine eklemiştir. Buradan hareketle, Mehmet Fuat Efendi'nin sözlüğünü başarılı bulduğunu dile getirmiştir. Adı geçen eser üzerinden başlayarak sözlüklerle ilgili değerlendirmeye devam eden Ahmet Mithat Efendi, meşhur sözlük yazarı Pierre Laros'un "Örneksiz sözlük bir iskelettir." sözü üzerine fikirlerini beyan etmiştir. Ona göre Osmanlı Devleti'nde sözlük yazarları, eserlerini örneklerle zenginleştirmeye başlamamıştır. Sözlük tarzı eserlerin sayılarının artmaya başlamasıyla eksikliklerinin daha hızlı gidereceğini düşünmektedir.⁸⁸²

Osmanlı Devleti'nde yayınlanan Türkçe sözlükler içinde en meşhuru Ş. Sami Bey'in kaleme aldığı "Kâmus-ı Türkî"dir. Sözlük hakkında Necip Asım'ın bir değerlendirmesini zikredeceğiz. "Kâmus-ı Türkî" başlığıyla *İkdâm*'da yayınlanan bu makalede, "Kâmus Mütercimi" denilince akla Asım Efendi'nin, "Kâmus" denilince de akla Ş. Sami Bey'in geldiği iddia edilmiştir. Ayrıca yazara göre Ş. Sami Bey, Son 5-10 yıl içerisinde Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya 2 sözlük, ayrıca 6 ciltlik büyük bir sözlük yazarak "Kâmusun Babası" unvanı da hak etmiştir.

⁸⁸¹ *İkdâm*, N. 1697, s. 3, 29 Mart 1899.

⁸⁸² *İkdâm*, N. 392, s. 2, 28 Ağustos 1895.

KâmUs-ı Türki ile ilgili sözlerine başlamadan evvel Necip Asım, ondan öncesine bakılmasının elzem olduğunu ifade etmiştir. İlk Türk sözlüklerinin Mısır'da yazılmaya başladığını, bunun genel bir kaide şeklini aldığını belirttikten sonra bu durumun sebebini Abbasiler döneminde Mısır'ın Türk valiler tarafından yönetilmesi olarak göstermiştir. Daha sonra Selçuklular ve Gazneliler zamanında Mevlana ve oğlunun bir iki eseri dışında kayda değer bir gelişmenin olmadığını ifade etmiştir. Necip Asım, Osmanlılar zamanında da diğerlerinde olduğu gibi Arapça ve Farsçanın etkisini devam ettirdiğini, hatta matbaada basılan ilk sözlüğün bu sebeple birçok gereksiz Arapça ve Farsça kelime barındırdığını sözlerine eklemiştir. Osmanlıların, kendi dillerine ait ilk sözlük denemeleri *Lehçe* ismiyle Esad Efendi ve daha sonra Ahmet Vefik Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, sayılan tüm eserlerin *Kâmus-ı Türki*'ye ancak kaynaklık edebilecek özellikleri içerdiğini söylemiştir.⁸⁸³

Necip Asım, iki gün sonra kaleme aldığı devam yazısında, *Kâmus-ı Türki*'nin birinci cildini incelemiş ve bu cilt üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. *Kâmus-ı Türki*'ye Ş. Sami Bey'in, Doğu Türkçesi Çağatayca ile Batı Türkçesi Osmanlıcanın ayrı diller olmadığı tespitiyle başladığını ifade etmiştir. Ortadaki farkın biçim ve aruz noktalarında olduğunu, biraz çabayla ortadan kaldırılabileceğini düşünmektedir. Osmanlıların dilde sadeleştirme yapması, daha açık yazı yazması gibi gayretleri varken, bu çabalar Kırımlılarda, Kazanlılarda, Azerbaycanlılarda da kendi anlayacakları surette kitap basma şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu bilgiden sonra Necip Asım, tekrar Osmanlı Devleti'nde sözlüklerle ilgili gelişmelere dönmüştür. Halkın, bir zamanlar Esad Efendi ve Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe* isimli sözlüklerine rağbet etmeyerek, Arapça ve Farsça sözlükleri kullanmaya devam ettiğini ifade etmiştir. Hatta Redhouse isimli bir İngilizin, *Lugât-ı Osmâniye* isimli sözlüğüne bazı ilaveler yaparak yüzlerce kez basıldığı görülmüştür. Bundan daha yakın zamanda Muallim Naci çocuklar için kaleme aldığı sözlükte, Arapça ve Farsça kelimeleri bir araya toplamıştır. Necip Asım, Muallim Naci edebiyattaki Allah vergisi yetkinliğini sözlük yazmada kullansaydı bugün dil hususunda çok daha iyi noktada olurduk, demiştir. Tüm bu gelişmeler, Türk dilinde sözlük ihtiyacını ortaya koymaktadır. Necip Asım, Ş. Sami Bey'in salt Türkçe ya da yalnız Arapça ve Farsça kelimelerden müteşekkil sözlüklerin eksik olacağını belirttiğini ifade etmiştir. Dil tartışmalarının

⁸⁸³ *İkdâm*, N. 2346, s. 2, 7 Kanun-i Sani 1901.

bir faydası da Ş. Sami Bey'in bu sözlüğü kaleme alma cesaretini gösterebilmesine vesile olmasındır. İlâveten Ahmet Cevdet Bey de bu hacimli esere sermaye koymaya cesaret edebilmiştir. Necip Asım bu çıkarımdan sonra, Anadolu'nun sair vilayetlerine giden gençlerin “Lugât-ı Erzurum, Lehçe-i Erzincan”⁸⁸⁴ gibi eseler kaleme alarak o yörelerin kelimelerinin tanıtılmasına vesile olmaları gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁸⁵

Türkçe bir sözlük oluşturmak için gösterilen çabaların, Türk dilinin sadeleştirilmesi noktasında önemli bir mihenk taşı olmuştur. Sözlük konusuna girmeden evvel, dilde sadeleştirme çabalarıyla ilgili *İkdâm*'da yer alan tartışmaların ilk kısmına değinmiştik. Şimdi ise Ş. Sami Bey'in *Kâmus-ı Türkî* hakkında yazdıklarından yola çıkarak birbirini takip eden dilde sadeleştirme tartışmalarına göz atılabilir. Ş. Sami'nin adı geçen eserinde yer alan Arapça ve Farsça kelimeler üzerinden yorum yaptığı görülmektedir. İlim adamlarının ve edebiyatçıların Türk dilini, Türkçe, Arapça ve Farsçadan müteşekkil bir dil olarak gördüklerini ve Türk dilini Arap dilleriyle giyinmiş ve Acem ziynetleriyle süslenmiş bir geline benzettiklerini ifade etmiştir. Ş. Sami Bey, ilimde gelinen nokta itibarıyla bir dilin başka dillerden oluşamayacağını gösterdiğini belirtmiştir. Dillerin dönüşebileceğini, kollara ayrılabileceğini fakat birden çok dilin bir araya gelerek farklı bir dil oluşturamayacağını dile getirmiştir. Özellikle dinin etkisiyle, Türk dilinde Arapça ve Farsça kelime kullanımının yaygınlaştığını, başka dillerin de farklı dillerden kelime alabildiğini ve bunun normal bir süreç olduğunu ifade etmiştir. Türk dili ile ilgili asıl problem, farklı iki dil varmış gibi bir algının oluşmasıdır. “Lisân-ı Osmâni” olarak isimlendirilen üçlü yapının, “Lisân-ı Türkî” terimiyle de Türkçenin adlandırılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Dil hususunda asıl yapılan hatanın, başka dillerden alınan kelimelerin Türk dilinin kurallarıyla yeniden türetilmemesi olduğunu iddia etmiştir. Örneğin Arapçadan alınan “zâbit” kelimesinin, Türkçe “-ler” ekiyle “zâbitler” olarak çoğaltmak mümkünken, Farsça “zâbitân” kelimesinin kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Bu durumun, aynı ifadeyi iki farklı kelimeyle karşılamak

⁸⁸⁴ *İkdâm*'ın mülâhazâ bölümünde Türkçe kelimelerin kullanımının yaygınlaştırılması, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılığı varsa onların kullanımının özendirilmesi için bazı çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir. Bu çalışmaların temelini Anadolu'nun sair bölgelerinde dilde kullanılan fakat henüz yazıya geçmemiş kelimelerin toplanılması oluşturmaktadır. *İkdâm*, N. 89, s. 1, 29 Teşrin-i Evvel 1894.

⁸⁸⁵ *İkdâm*, N. 2348, s. 1, 9 Kanun-i Sani 1901.

mecburiyetinde bıraktığını ve mükemmel bir Arapça ve Farsça bilmeksizin, yazı yazmanın ve okumanın imkânsız hale gelmesine sebep olduğunu iddia etmiştir.⁸⁸⁶

Bu yazıya 4 gün sonra Halil Rüştü imzasıyla mukabele edilmiştir. Bu yazıda, Ş. Sami Bey'in fikirlerinin onaylanmadığı görülmektedir. Farklı dillerden alınan kelimelerin, artık kullanıldığı dilin malı olduğu fikri ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin kökenlerinin bilinmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Halil Rüştü, Türkçenin Afganistan ve Türkmenistan civarında konuşulan dil olduğunu, Anadolu'da kullanılan dilin Osmanlıca şeklinde ifade edilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Osmanlıcanın kendi kimliğine kavuşmasının yolunun saf Türkçe kelimelerle yazmaktan değil, diğer dillerden alınan kelimelerin dile mal edilerek kullanılmasından geçtiğini düşünmektedir.⁸⁸⁷ *İkdâm*'da bu yazıdan başka, Ş. Sami Bey'in görüşlerine katılmayan bir okuyucu mektubunun da olduğu görülmektedir. Ş. Sami Bey'in makalesinden alıntılar yaparak, eğer bu cümleleri Ş. Sami Bey gibi biri kurabiliyorsa biz dil mükemmelliğini kimde arayalım, sözleriyle serzenişte bulunduğu görülmüştür.⁸⁸⁸

Bu iki yazıya karşılık Ş. Sami Bey bir cevap yazısı kaleme almıştır. Halil Rüştü'nün kendisini, “edîblerimiz, şâ'irlerimiz” demek varken “üdebâ, şu'âra” kelimelerini kullandığı için tenkit ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca kendisinin sözlerine isteyen uyar, isteyen uymaz şeklinde ukalaca bir tavır sergilemediğini, kendisine böyle yakıştırmalar yapılmasının haksızlık olduğunu belirtmiştir. Nitekim Ş. Sami'ye göre dilde sadeleştirme taraftarları arasında dahi bir fikir birliği yoktur. Amacını, gittikçe sadeleşen dili daha da sadeleştirmek için Arapça ve Farsça kelimelerin varsa Türkçe karşılıklarını, yoksa daha bilinen eş anlamlılarını kullanmaya özen göstermek olarak özetlemiştir. Ayrıca dili sadeleştirmenin ne olmadığı konusunda da fikirlerini beyan etmiştir. Dilde sadeleşmenin, halkın kullandığı yalan yanlış kelimeleri tetkik etmeksizin kullanmak, dili kabalaştırmak, Arapça ve Farsça kelimeleri azalttıkça azaltıp gerekli hallerde dahi kullanmamak anlamına gelmediğini ifade etmiştir.⁸⁸⁹

Ş. Sami Bey ile okurları arasında geçen dil tartışmalarının ışığında, gerek *İkdâm*'ın diğer makaleleri gerekse dönemin diğer iletişim mecralarında tartışma

⁸⁸⁶ *İkdâm*, N. 2720, s. 1, 16 Kanun-i Sani 1902.

⁸⁸⁷ *İkdâm*, N. 2724, s. 3, 20 Kanun-i Sani 1902.

⁸⁸⁸ *İkdâm*, N. 2730, s. 3, 26 Kanun-i Sani 1902.

⁸⁸⁹ *İkdâm*, N. 2731, s. 1, 27 Kanun-i Sani 1902.

yürütüldüğü bilinmektedir.⁸⁹⁰ Dil üzerine yapılan bu tartışmaların, Türk dilini daha ileriye taşıyacağı fikri genel kabul görmüştür. *İkdâm*'da “م. ز. (M. Z.)” imzasıyla yayınlanan bir makalede, dil tartışmalarının faydalarından bahsedilmiştir. Devam edegelen çatışma ve çalışmaların, 30-40 sene evvel yapılan tartışmalardan kat kat üstün olduğunu ifade etmiştir. Yazar, ortadaki tartışmaların Türk dilinin gelişimine hizmet etmesi nedeniyle, konu hakkında fikir beyan eden kalem sahiplerine teşekkür edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Eski ve yeni dönem tartışmalarındaki kalite ve üslup farkına dikkat çekerek, kalem erbabının münazara ilminde de ileri gittiğini sözlerine eklemiştir.⁸⁹¹

İkdâm sütunlarında yer bulan dil tartışmalarında, Necip Asım ile Ali Kemal arasında vuku bulanı da dikkate değerdir. Ali Kemal'in bu tartışma başlamadan evvel kaleme aldığı “Mebâhis-i Lisâniye: Yine Arabî ve Farsî” başlıklı yazısında dil tartışmalarından maksadının ne olduğunu ifade ettiği görülmektedir. Dil konusunda kaleme aldığı tüm makalelerinde tek amacının Türk dilinin gelişmesi olduğunu dile getirmiştir. Ali Kemal'i bu satırları yazmaya sevk eden, *Servet-i Fünûn*'da hakkında kaleme alınan yazılardır.⁸⁹² İlgili makalelerde Ali Kemal'in 5-10 yıl önce imla konusunda ifade ettiği bazı fikirler eleştirilmiştir. Ali Kemal'in, o günlerde ifade ettiği fikirlerle aynı yerde olmadığı dile getirilmiştir. Bu eleştirilere cevaben Ali Kemal, o satırları kendinin yazdığını kabul etmekle birlikte zamanla fikirlerinin değiştiğini vurgulamıştır. Arapça ve Farsça kuralların, Türk diline geçen kelimelerde uygulanmaması fikrinden vazgeçtiğini, artık bu dillerden gelen kelimelere kendi dillerinin kurallarının uygulanması gerektiğini düşündüğünü söylemiştir. Ayrıca yazarlık mesleğiyle iştigal edenlerin bu iki dili çok iyi bilmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁸⁹³

Dilde sadeleşme taraftarı olduğu bilinen ve her dilin kendi kurallarıyla yazılması gerektiğini savunan Necip Asım da Ali Kemal'e benzer eleştiriler getirmiştir. Ali Kemal, üslup noktasında yazarlar arasında bu denli farkın oluşmasını

⁸⁹⁰ Halit Ziya, devam etmekte olan dil tartışmalarında Türkçenin kendi kurallarıyla yazılması gerektiğini savunan tarafta yer almaktadır. Dil meselesinde muhafazakâr tutum takınanlara “daima geri kalmayı tercih edenler” yakıştırmaması yapmıştır. Kendi gibi düşünen yazarların, muhafazakârlar tarafından “lisanı berbat eden ihtilalciler” olarak adlandırılmasına şiddetle karşı çıkmaktadır. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 462-466.

⁸⁹¹ *İkdâm*, N. 1631, s. 3, 22 Kanun-i Sani 1899.

⁸⁹² Ali Kemal'in işaret ettiği makaleler, *Servet-i Fünûn*'un 380-383 numaraları sayılarında bulunmaktadır.

⁸⁹³ *İkdâm*, N. 1394, s. 2, 30 Mayıs 1898.

yadırgadığını beyan etmiştir. Bu sözlerinden üslup farkına karşı olduğu sonucunun çıkarılmamasını, sadece farklılığın anlaşılabilir boyutu geçtiğini söylemiştir. Fikirlerini beyan ettikten sonra, makalesinin son bölümünde Necip Asım'a seslenmiştir. Birçok konuda benzer düşünceleri paylaşmakla birlikte, kalem erbabının Arapça ve Farsçaya vakıf olmaları gerektiği ısrarını sürdürmüştür.⁸⁹⁴ İki yazar arasındaki bu tartışma ilerleyen safhalarda *İkdâm*'ın büyük bir hevesle yayınlamaya başladığı dönemin ansiklopedisi hüviyetine haiz *Ansiklopedi Yahûd Muhîtü'l-Ma'ârif* bendinde devam etmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi çalışmamızın "Kitap Tanıtım ve Tenkitleri" bölümünde verilmiş olmakla birlikte, dil tartışmalarını bölmek adına, ilgili bölüm burada ifadesini bulacaktır.

Necip Asım, Ali Kemal'in cevabına binaen bir yazı kaleme almıştır. Yazısına, Ali Kemal'e teşekkür ederek başlamıştır. *Ansiklopedi Yahûd Muhîtü'l-Ma'ârif* bendinde devam etmekte olan dil konusuna karşı tavrını takdir etmiştir. Ali Kemal'in, Türk diline karşı hassasiyetini övmüştür. Bu girişten sonra dillerin oluşum evrelerini anlatmaya başlamıştır. Dillerin birbiriyle etkileşime girmesiyle beraber "Teşkilât-ı Âlîmâne (Formation Savante)" sürecinin başladığını, bununla birlikte dillerin gelişiminin bir kural çerçevesinde devam etmesi için çabalar gösterildiğini iddia etmiştir. Bununla birlikte "Teşkilât-ı Amîyâne (Formation Populaire)" sürecinin de başladığını ve dillerin saf hallerinin bozulduğunu ifade etmiştir. Bu süreçlerin, dilin tarihindeki yerini araştırmanın ve ortaya çıkarmanın dil uzmanlarının işi olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca dilin felsefi tartışmasını yapmakla da mükellef olduklarını, bu işi gramer kuralları üzerinden değil edebi eserler üzerinden gerçekleştirmeleri gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁸⁹⁵

Dilin oluşumu ve gelişiminde âlimlere düşen vazifeler hakkında mülâhazâda bulunan Necip Asım'a, Ali Kemal 15 gün sonra karşılık vermiştir. Meydana çıkan dil tartışması gayet faydalı bir hal aldığı için teşekkür faslını kısa kesmiştir. Necip Asım'a aralarındaki ihtilafın teferruatta olduğunu, bu noktaları açıklamalarının dile hizmet edeceğini düşündüğünü belirtmiştir. Bu noktalardan biri olan Arapça ve Farsçanın konumuna değin görüşlerini, Necip Asım'dan yaptığı alıntıyla açıklamıştır. Necip Asım'ın ifade ettiği "alfabemizi te'sîs, imlâmızı takrîr, kavâ'id-i lisâniyemizi tedvîn ettiğimiz zaman Türkçemizi doğru yazmak ancak mümkün

⁸⁹⁴ *İkdâm*, N. 1441, s. 3, 16 Temmuz 1898.

⁸⁹⁵ *İkdâm*, N. 1447, s. 2, 22 Temmuz 1898.

olabilir.” tespitinden hareketle, işaret edilen durum oluşana değin Arapça ve Farsçanın öğrenilmesini zarûrî görmektedir. Yani dil uzmanları için bu iki dili öğrenmek bir vazîfedir, demiştir.⁸⁹⁶

Bu tartışmanın devamı, Arapça ve Farsçanın Türk dilindeki yerinden, imla meselesine kaymıştır. *İkdâm*'ın, dil hususunda en çok teknik bilgi barındıran kısmı da imla meselesi üzerine kaleme alınan yazılarıdır. Buna ilaveten dil mevzuunda hacim olarak en çok içerik bu hususta üretilmiştir. Bu girişten sonra tartışmaya geri dönersek, konunun “Türk” kelimesinin yazılışı üzerine olduğu görülür. Ali Kemal, “Türk” kelimesi yazılırken “و (vav)” harfinin kullanılmaması gerektiğini yani “ترك” şeklinde olması gerektiğini düşünmektedir. Bununla birlikte son zamanlarda “تورك” şeklinde yazılmaya başlandığını, “محبت توركيه (muhabbet-i Türkîye)” ibaresinin sıklıkla metinlerde yer aldığını belirtmiştir. Bu tamlama yerine en azından “توركيه محبت (muhabbet-i Türkî)” kullanılsa daha doğru olur, demiştir. Dilin genel kurallarının bir kez çiğnenmesine göz yumulunca, buna benzer durumların artık kaçınılmaz olduğunu üzülen ifade etmiştir. Ali Kemal, “Türk” kelimesinin yazılışının “تورك” şeklinde olması gerektiğini savunanlar, bir müsteşrikin eserinden bu yazılışı örnek vermiştir. Bunun üzerine Ali Kemal de başka bir müsteşrik eserinden “ترك” şeklinde ifade edilmesini karşı sav olarak sunmuştur.⁸⁹⁷

“Türk” kelimesinin yazılışıyla ilgili, *İkdâm*'da müstakil bir makale de bulunmaktadır. “ترك mü? Yoksa تورك mü?” başlığını taşıyan bu yazıda Necip Asım ve Bahai gibi yazarların ikinci şekli tercih ettiği vurgulanmıştır.⁸⁹⁸ Tartışma devam ederken Ali Kemal'in bu yazılış şekline itiraz ettiğini sözlerine eklemiştir. Bu itiraz karşısında Necip Asım'ın “Bizim تورك (Türk) imlâsını kullanmamıza, Paris muhâbiri itiraz ediyor. Hatta bizi lisânı tahrîb eden bîhaberler meyânına sokuyor. Biz bozmuyoruz; elden geldiği kadar aslına döndürmeye çalışıyoruz. ترك (Türk) yazıp, اتراك (Etrâk) bulmaya çalışmıyoruz. Biz, Türkün çoğulunu توركلر (Türkler) şeklinde yazıyoruz. Bize tumturaklı sözler değil, herkesin anlayacağı kuvvetli ma'nâlar gerek.” sözlerini sarf ettiğini aktarmıştır. Yazar, Ali Kemal'in bu sözlere cevabını da yazısına eklemiştir. Ali Kemal'in cevaben, “Necip Asım kendini Türkçede istediği tahrifâtı yapmaya mahîr görüyor. Bunu ancak büyük edebiyatçılar yapabilir.”

⁸⁹⁶ *İkdâm*, N. 1462, s. 3, 6 Ağustos 1898.

⁸⁹⁷ *İkdâm*, N. 1465, s. 3, 9 Ağustos 1898.

⁸⁹⁸ “Türk” kelimesinin yazılışıyla ilgili Bahai, başka bir makalede de benzer fikirleri savunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdâm*, N. 1717, s. 3, 17 Nisan 1899.

sözlerini kaleme aldığını belirtmiştir. Makalenin devamında Bahai'nin konu hakkındaki fikirleri de yer almaktadır. Bahai'ye göre “Türk” kelimesinin aslı “تورك” şeklinde yazılmaktayken, Arapçanın etkisiyle “ترك” şeklinde yazılmaya başlanmıştır. Sözlerine “kendi ismimizi dahi Arapça yazıyoruz. Bizler dilimize sahip çıkarak aslına döndüreceğiz.” şeklinde devam etmiştir.⁸⁹⁹ Recep Beşe'nin de “Türk” kelimesinin yazılışı üzerine fikir beyan ettiği *İkdâm*'da yer alan makalelerinden anlaşılmaktadır. Konu hakkındaki fikirlerini doğrudan açıklamaktansa Ş. Sami'nin yazdıklarını tenkit ederek ifade etmiştir. Ş. Sami'nin dilimizi düzeltmek, birbirimize çağımıza göre yazı yazmak yolunda serf ettiği çabayı takdir ederek makalesine başlamıştır. Bununla birlikte cümlelerinde tenkit de olduğu görülmektedir. Ş. Sami Bey'i daha açık, daha kolay yazmamakla itham etmiştir. Söylediklerine nazaran, “تورك (Türk)” kelimesini “ترك (Türk)” şeklinde yazmasının uygun olacağını fakat bu yolu tutmadığını ifade etmiştir.⁹⁰⁰

İmla meselesi *İkdâm*'da yer bulmaya başladıkça konu hakkında farklı yazarlar da fikir beyan etmeye başlamıştır. Örneğin *Cerîde-i Askeriye* başmuharriri ve *Sefîne-i Belagât* isimli eserin sahibi Abdurrahman Süreyya Efendi'nin, bu konuda kaleme aldığı yazılar hariç *İkdâm*'da başka makalesi bulunmamaktadır. Yazarın, imla meselesine dildeki sesler üzerinden yaklaştığı bu yazıları toplam 6 adettir. Yazısına, basında uzun zamandır süregitmekte olan imla meselesi hakkında fikirlerini beyan edeceğini belirterek başlamıştır. Ortada dönen tartışmaların bir sonuca ulaşmamasından, daha doğrusu bir esas bina edilememesinden şikâyetçi olduğu görülmektedir. A. Süreyya Efendi, konunun tanımlar üzerinden yapılması gerektiğini düşünmektedir. Öncelikle imla, kitabet, yazı usulü vb. terimlerin açıklamalarının yapılmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. İmlanın, Arapça “birine bir şey yazdırma” anlamına geldiğini fakat Türk diline bu anlamıyla geçmediğini belirtmiştir. A. Süreyya Efendi'nin bu iddiası *Kamûs-ı Türki*'de yazarlarla çelişmektedir. *Kamus-ı Türki*'de imla kelimesinin anlamı “1- doldurma, 2- söyleyip yerine yazdırma” şeklinde açıklanmıştır.⁹⁰¹ Bu tanımdan hareketle A. Süreyya Efendi'nin iddiası açıklanmaya muhtaçtır.

A. Süreyya Efendi kitabetin, imladan daha önemli olduğunu düşünmektedir. Yazarların, duyduğu metni doğru şekilde kâğıda geçirmesinin önemi üzerinde

⁸⁹⁹ *İkdâm*, N. 1351, s. 3, 18 Nisan 1898.

⁹⁰⁰ *İkdâm*, N. 1683, s. 3, 15 Mart 1899.

⁹⁰¹ Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007, s. 167.

durmuştur. Bundaki amacın, bir kelimenin birden çok şekilde okunma ihtimali olduğu gibi birden çok anlama da gelebileceği için yanlışlıkların önüne geçmek olduğunu ifade etmiştir. İlk makalesinin sonunda tartışmayı tekrar Arapça ve Farsçanın, Türkçe üzerindeki tahakkümüne getirmiş ve problemin kaynağının yönetimi elinde bulunduran Türklerin dillerini korumamasında aranması gerektiğini dile getirmiştir.⁹⁰² İkinci makalesinin başında ilk makalesini özetlemiş ve düzgün bir hat ile yazı yazmanın önemine tekraren vurgu yapmıştır. Makalesinin çerçevesini ise “etimoloji” üzerine oturtmuştur. “İlm-i metin-i lügat” olarak tarif ettiği bu ilim çerçevesinde, bir dilde kullanılan kelimelerin ilk çıkış noktalarına geri dönerek, kullanılmakta olan dile entegre edilemeyeceği fikrini savunmuştur.⁹⁰³ Üçüncü makalesini ise sesli ve sessiz harflerin kullanımına ayırmıştır. Ayrıca, Arapça dil kuralında yer alan “ism-i fâ’il ve ism-i mef’ûl”ün Türkçede ne şekilde uygulanacağını da bu makalesinde tartışmıştır. “Yazan-yazılan ve soran-sorulan” örneklerinden hareketle, bir fiile işi yapan anlamının Türkçede “ان (-an)” ekiyle verildiğini belirttikten sonra “ism-i fail ve ism-i meful” tabirleri yerine “sigâ-yı sile (kip)” teriminin kullanılması gerektiğini iddia etmiştir.⁹⁰⁴ A. Süreyya Efendi’nin diğer yazılarında da dilbilgisi kurallarıyla ilgili teknik ayrıntılar yer almaktadır.⁹⁰⁵

Kelime yazılışlarındaki farklılıklar ile ilgili bir diğer görüşün “imlâ-yı Osmânî”nin şekil ve suret itibariyle farklı dönemleriyle açıklandığı da olmuştur. Bu konunun irdelendiği bir makalede ilgili dönemler eski, eskiden biraz sonrası ve açık yazılma kısımları olmak üzere üçe ayrılmıştır. Konunun örneklendirilmesinde “كلمك (gelmek)” fiilinin ism-i falini kullanmış; eski dönemlerde “كلان (gelen)”, daha sonra “كلن (gelen) ve açık yazılma dönemde كه له ن (gelen) şeklinde yazıldığını ifade etmiştir. Bu üç suretin de esasında bir kural çerçevesinde oluşturulmadığını, Türk dili ile ilgili henüz bir kurallar manzumesinin ortaya konmadığını iddia etmiştir. Bununla birlikte ortaya çıkan bu farklılıkların giderilmesi için çaba gösterilmesi gerektiğini, aksi takdirde konuşmada dahi tuhafılıkların ortaya çıkacağını dile getirmiştir. Dil uzmanlarının, bu üç yazım döneminden birine göre Türk dilinin kurallarını belirlemelerinin elzem olduğunu düşünmektedir. Türk dilinin kelime kökenine inilmesi, Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden alınan kelimelerin

⁹⁰² *İkdâm*, N. 1555, s. 3, 7 Teşrin-i Sani 1898.

⁹⁰³ *İkdâm*, N. 1564, s. 3, 16 Teşrin-i Sani 1898.

⁹⁰⁴ *İkdâm*, N. 1571, s. 3, 23 Teşrin-i Sani 1898.

⁹⁰⁵ *İkdâm*, N. 1580, s. 3, 2 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1587, s. 3, 9 Kanun-i Evvel 1898, *İkdâm*, N. 1594, s. 3, 16 Kanun-i Evvel 1898.

belirlenecek kurallar çerçevesinde Türk diline alınması, birçok yazar gibi bu makalenin yazarının da arzusudur.⁹⁰⁶

Kelimelerin yazılışıyla ilgili tartışmaların, kelime kökeni üzerinden yürüdüğü görülmektedir. Yukarıdaki makalede değinildiği üzere, belli kalıplar dâhilinde yazı yazılmasının önemi burada da kendini hissettirmektedir. Necip Asım'ın kaleme aldığı bir değerlendirme yazısında, kelimelerin alındığı dilde dahi kökenlerinin araştırılması gerektiği ve şeklen ona göre dile kazandırılmasının uygun olduğu savunulmuştur. Adı geçen makalede Necip Asım, konuyu Fransızcadan Türk diline geçen kelimeler üzerinden irdelemiştir.⁹⁰⁷ Necip Asım'ın makalesinde ifade ettiklerinin, Arapça ve Farsça dillerinden Türk diline alınan kelimelerdeki durumunu ise Hüseyin Daniş incelemiştir. “بخش (bahş) - بخشایش (bahşayış) - بخشش (bahşış) kelimeleri gibi aynı veya yakın anlamlı üç kelimedenden yola çıkarak, Arapça ve Farsça kelimelerin Osmanlıcaya alınışında yaşanan kargaşanın son bulması gerektiğini ifade etmiştir. Hiçkimsenin bir kelimeyi istediği şekilde Osmanlıcaya sokmaması gerektiğini ve bu durumun belli kurallara oturtulmasının zorunluluk olduğunu sözlerine eklemiştir.⁹⁰⁸ Benzer şekilde, başka bir makalede *Tercümân-ı Hakikat* ile *Mecmû'â-yı Ebuzziya* arasında “bülheves (çok hevesli, maymun iştahlı)” kelimesinin yazılışı hakkında yaşanan tartışma gündeme getirilmiştir. Bu yazılıştaki fark, bir üstteki paragrafta incelenen makaledeki dönemsel farklarla benzerlik göstermektedir. *Tercümân-ı Hakikat* bu kelimenin “بوالهوس (bülheves)” şeklinde, *Mecmû'â-yı Ebuzziya* ise “بلهوس (bülheves)” şeklinde yazılması gerektiğini iddia etmektedir. *İkdâm*'ın makalesi ise konuya kelimelerin kökeni üzerinden yaklaşarak, önce kelimeyi “بول (bül)” ve “بل (bül)” üzerinden değerlendirmiştir. *İkdâm*, bunlardan “بول (bül)” şeklinin Türkçeye uygun olduğunu, bülhevesin anlamındaki “çok”un bununla karşılanabileceğini ifade etmiştir. Diğer yazım şekli olan “بل (bül)”ün kullanımının ise dil kurallarıyla bağdaşmadığını belirtmiştir. İkinci kısımda ise “heves” kelimesinin etimolojisi üzerinde durmuştur.⁹⁰⁹

Kelime yazılışlarıyla ilgili Ali Kemal'in de bir katkısı bulunmaktadır. *İkdâm*'ın amacının, dil konusunda her görüşe yer vererek hakkı teslim etmek olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Ali Kemal, Doktor Kanber Efendi'nin “Kavaid-i

⁹⁰⁶ *İkdâm*, N. 582, s. 3, 5 Mart 1896.

⁹⁰⁷ *İkdâm*, N. 2336, s. 3, 28 Kanun-i Evvel 1900.

⁹⁰⁸ *İkdâm*, N. 1190, s. 3, 8 Teşrin-i Sani 1897.

⁹⁰⁹ *İkdâm*, N. 1147, s. 3, 26 Eylül 1897.

Selase” isimli eserinde gördüğü “cüz ve bed” kelimelerindeki yanlışlara dikkat çekmiştir. Kitapta cüz kelimesinin “جزو (cüz)” şeklinde yazıldığını, doğrusunun ise “جزء (cüz)” şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir. İkinci kelime olan “bed”in de “بدأ (bed)” şeklinde yazıldığını, hâlbuki “بدء (bed)” olarak yazılması gerektiğini sözlere eklemiştir. Bu hatalara, Zihni Efendi, Naci Efendi gibi Arapçaya hâkim olan yazarların eserlerinde rastlanılmayacağını dile getirmiştir. Buradan hareketle, dilde gelişme istiyorsak gelişigüzel kural uydurmak yerine belli kurallar çerçevesinde hareket etmeliyiz, demiştir.⁹¹⁰ Ali Kemal kaleme aldığı başka bir yazıda bu sefer “0 ve 5” rakamlarının yazılışı üzerinde durmuştur. 0’ın “٠” noktaya benzer yapısı nedeniyle özellikle el yazısında noktayla karıştırılabildiğini dile getirmiştir. Konuyu matbaalarda görevli müretteplere getirerek, yaşadıkları zorluklara değinmiştir. Bu karmaşadan kurtulmanın yolu olarak, 5 yerine kullanılan “٥” şeklinin 0 olarak kullanılmasını, 5’in yeni şeklinin de 4’ün tersi “٤ (bu şeklin tersi)” biçiminde yeni bir şekil tesis edilmesini göstermiştir.⁹¹¹

İmla hakkındaki *İkdâm* makalelerinde genel kanı, kelimelerin yazılışlarındaki farkların, Türk dilinin belli kurallar çerçevesine alınmamasından kaynaklı olduğu yönündedir. Ali Kemal’in yukarıda değinilen yazılarında birkaç örnek kelime üzerinden konu anlatılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte yazarın, konuyu daha kapsayıcı şekilde kaleme aldığı yazı “İmla Bahsi” başlığıyla *İkdâm*’da yer bulan makalesidir. Kendisi yazıya başlarken imla hususunda söyleyeceklerinin malumun ilanı olduğunu, süregiden tartışmalarda sıklıkla dile getirildiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte bu söylemi inatla devam ettireceğini, Türk dilinin kurallı bir yapıya kavuşması için buna ihtiyacı olduğunu dile getirmiştir. Bu amaçla kaleme aldığı yazısında, Türk diline giren yabancı kelimelerin kökenleri ve alınma kuralları üzerinde durmuştur. Türk dilinin Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer yabancı dillerden beslendiğini, bu kelimelerin Türk diline alınmasında imla yönünden 3 faslın olduğunu açıklamıştır. Bu açıklamalarına göre ilk fasıl, Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerden oluşmaktadır. Türk dilinin imlasının büsbütün bozulmamasına, daha kolay şekilde geleceğe taşınmasına en çok bu kelimelerin hizmet ettiğini ifade etmiştir. Bunlar, belli kural ve şekil üzerine oldukları için katiyen tahrif kabul etmez, demiştir. Arapça ve Farsça kaynaklı bu kelimeleri de kendi içinde 3’e ayırmıştır. Birincisini, değiştirilmesi kesinlikle kabul edilemeyecek kelimeler olarak

⁹¹⁰ *İkdâm*, N. 1232, s. 3, 20 Kanun-i Evvel 1897.

⁹¹¹ *İkdâm*, N. 2349, s. 3, 10 Kanun-i Sani 1901.

sınıflandırmıştır. Örnek olarak “حاضر (hazır)” kelimesini vermiş ve bu kelimenin kimse tarafından “حاضر (hazır)” şeklinde yazılamayacağını dile getirmiştir. Bu kelimelerin yapısını değiştirmeye çalışanların dikkate alınmaması gerektiğini düşünmektedir. İkincisini, yazarlar tarafından bazı durumlarda değiştirilmesinde beis olmayan kelimeler olarak tasnif etmiştir. Bu gruba ise “كچوك (küçük)” kelimesini örnek vermiş “كچوك (küçük)” veya “كچوك (küçük)” şeklinde de yazılabileceğini dile getirmiştir. Ali Kemal, bu tarz değişikliklere olumlu bakmamaktadır. Arapça ve Farsça kelimelerin asli şekillerinin muhafaza edilmemesinin edebiyata, dilin ahengine ve akıcılığına zararlı olduğunu düşünmektedir. Yani Ali Kemal, Arapça ve Farsça kelimelerin kendi dillerindeki kurallara göre değil de Türkçenin kurallarına göre değiştirilmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu gruptaki kelimeler için tam bir kural olmadığını da sözlerine eklemiştir. Üçüncüsünün ise artık tamamen değiştirilmiş kelimeler olarak kategorize etmiştir. Burada verdiği örnek ise “قفص (kafes)” kelimesi olmuştur. Bu kelimenin herkes tarafından “قفص (kafes)” şeklinde yazıla geldiğini belirtmiştir. Bu kelimelere artık Türkçe kelime nazarıyla bakılması gerektiğini ifade etmiştir.

Ali Kemal, ikinci faslı bazı noktalarda kuralları olan Türkçe kelimelere ayırmıştır. Kaleme aldığı bir makalede “gelmek” fiilinin yazılışıyla bu faslı örneklendirmiştir. Bu fiilin ism-i failinin “كلان (gelen)” şeklinde değil, “كلن (gelen)” şeklinde yazılmasının doğru olduğunu belirtmiştir. Bu durumu dil bilgisi kurallarıyla açıklamıştır. Kurala göre mastar “مك (-mek)” ile biterse kelimelerin sonuna “ن (-en), mastar “مك (-mak)” ile biterse “ان (-an)” ekinin getirildiğini söylemiştir. Ayrıca eklerle ilgili başka açıklamalar da yapmıştır. “-mek, -mak” ile ilgili bu kuralı Ahmet Rasim’e, “-de” ekinin bitişik veya ayrı yazılması kuralını da Muallim Naci’ye borçluyuz, demiştir. İlk iki faslın belli kurallarla oluşturulan, tartışmaya çok açık olmayan kelime gruplarından oluştuğunu belirten Ali Kemal, asıl zorluğun, belli bir kurala bağlanamayan Türkçe kelimelerin oluşturduğu üçüncü fasılda yaşandığını iddia etmiştir. Bu fasıldaki kelimeleri düşündükçe Türk diline acıdığını ifade etmiştir. Üstüne üstlük, “yenilik heveskârı fakat sermaye züğürdü yazarların elinde” bu kelimelerin hepten perişan olduğunu sözlerine eklemiştir. Bu fasıl hakkında örnek verirken “ط (tı)” harfinin okunuşu üzerinde durmuştur. Bu harfin kelime başında “d” gibi okunduğunu “طوغرو (doğru)” kelimesi üzerinden göstermiştir. Bununla birlikte “طاش (taş)” kelimesinde olduğu gibi “t” sesini de karşıladığını belirtmiş, müşkülâtı

bunun gibi durumların ortaya çıkardığını dile getirmiştir. Sözü edilen bu karmaşanın asıl sıkıntıyı, çocuklara ve yabancılara Türk dilini öğretirken çıkardığını sözlerine eklemiştir. Kelimelerin yazılışıyla ilgili tüm bu karmaşanın çözümü için, kullanımda olan kelimelerin acilen bir sözlük altında toplanması gerektiği önerisini getirmiştir.⁹¹²

Ali Kemal'in bu makalesine 10 gün sonra *İkdâm*'da "İmlâ Bahsi" başlığı altında, aşama aşama cevap verilmiştir. İlk aşamada yer alan kelimeleri edebiyat ve bilimde kullanılanlar ile halk ağzında kullanılanlar olarak ikiye ayırmıştır. İlk grupta yer alan kelimelerin, uzmanlar tarafından tetkik olunarak Osmanlıcaya kazandırıldığı için, asıllarının asla bozulmaması gerektiği vurgulanmıştır. İkinci aşamada, Ali Kemal'in belirttiği şekilde yer alan kelimelerin ve bazı eklerin yazılışındaki hataların, Osmanlıca okuyamayanlar tarafından yapıldığı belirtilmiştir. "Beşyüz, camiîşerif vb." yazım hataları bu minvalde değerlendirilmiştir. Bu hataların yapılması eleştirilmiş ve Türkçenin gramer kurallarının gayet kolay olduğu ifade edilmiştir. Üçüncü aşama için ise önce kelimelerin soyut, çoğul ve türemiş olarak sınıflandırılması gerektiği düşünülmektedir. Kelimeler tasnif edildikten sonraki aşamanın ise sesli harflerin kullanımı olduğu belirtilmiştir. Arap alfabesinin kullanılmaya başlandığı ilk zamanlarda, Türkçe kelimeler, örneğin "الوب (olup)", Arapça kurallarıyla, örneğin "الب (olup) yazılmaya başlanmış ve zamanla bu kullanım yerleşmiştir. Yazar bu durumu, Türk diline birçok Arapça ve Farsça kelimenin alınmasının sebeplerinden biri olarak görmektedir.⁹¹³

Türk dilinin Arap alfabesiyle yazımı, Türkçedeki kimi seslerin Arap alfabesinde karşılığı olmadığı için bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. "İslâh ve Tebdîl-i Hurûf" başlıklı mülâhazâda bu konu alfabenin yapısı üzerinden değerlendirilmiştir. Adı geçen yazıda yapılan ilk tespit, harflerin şeklinin kolay ve okunaklı olması ve kullanıldığı dilin seslerini karşılama kabiliyetine haiz olmasını içermektedir. Ayrıca bilimsel faaliyetlerin Doğuda yayılmaya başlamasının da çok şeyi değiştirdiği ve alfabeyi değiştirme fikrini doğurduğu dile getirilmiştir. Bu fikrin ilk olarak 1862 yılında gündeme geldiği, İstanbul gazetelerinin konuyu birkaç sene sonra tekrar tartışmaya başladığı vurgulanmıştır. Şiddetli tartışmaların yaşandığı bu süreç bir sonuca bağlanamamıştır. Devam edegelen tartışmanın ise Türkçedeki sesli harflerin tek tek gösterilmesi üzerinde yoğunlaştığını belirtmiştir. Yazar, sesli

⁹¹² *İkdâm*, N. 610, s. 3, 2 Nisan 1896.

⁹¹³ *İkdâm*, N. 620, s. 3, 12 Nisan 1896.

harflerin tek tek gösterilmesinin yazıyı daha çok bozacağını, okumayı daha da güçleştireceğini öne sürerek böyle bir değişikliğe taraf olmadığını belirtmiştir.⁹¹⁴

Sesli harflerin tek tek gösterilip gösterilmemesi hususunda yapılan tartışmalar, dil bilgisi boyutunda “ımlâda âhenk” konusu üzerinde şekillenmektedir. Esasında imlâda ahenkten kastedilen “büyük ve küçük ünlü uyumu”dur. İlerleyen makalelerde görüleceği üzere bu bazen dile getirilmiş ve sesli harflerin uyumu olarak belirtilmiş, bazen de bu ibare kullanılmaksızın adı geçen uyum anlatılmıştır. Örneğin, *İkdâm*’ın ilk sayılarında yer alan bir makalede, Türk dilinin en dikkat çekici özelliğinin, Turani dillerin tümünde görüldüğü üzere, “âhenk-i savtî (ünlü uyumu)” vurgulanmıştır.⁹¹⁵ Yukarıda ifade edilen “Turânî Diller”in, başka bir makalede hangileri olduğu belirtilmiştir. Buna göre Türkler, Yakutça, Uygurca, Kırgızca, Nogayca ve Türkçeyi kullanmış ve halen kullanmaktadır.⁹¹⁶ Bu dillerle ilgili kısa bilgiler de bulunmakta olup makalenin asıl konusu Türkçenin eklerle türetilmesiyle ilgilidir. Özellikle Arap alfabesinde sesli harf olmadığı için, Türkçenin yazımında eksik kaldığı iddia edilmektedir. Bu eksikliğin kısmen “ى, و, ه, ا (elif, he, vav, ye)” harfleriyle giderildiği ifade edilmiştir. Bunun dışında bazı seslerin de karşılığı olmadığı belirtilerek bunlar için de “پ, چ, ژ, گ (pe, çim, je, genizsi ne)” harflerinin eklendiği dile getirilmiştir. Bunların da yetmediği yerde örneğin “و (vav)” harfine türlü işaretler konularak “ğ” sesi gösterilmeye çalışılmıştır.⁹¹⁷

Konuyla ilgili bir diğer makalede başka bir gazeteden alıntı yapılarak, imla bahsiyle ilgili karşılıklı fikirler beyan edilmiştir. İfade edilen alıntı Arapça yayınlanan *Ma'lûmât Gazetesi*'nden alınmıştır. Türkçenin imlasını düzeltme çabasının boşa olduğunu dile getirmiş, nedenini ise Arapça ve Farsça harflerin kullanılmasına bağlamıştır. Her yönüyle Arapçaya taban tabana zıt olan Türkçenin,

⁹¹⁴ *İkdâm*, N. 513, s. 1, 27 Kanun-i Evvel 1895.

⁹¹⁵ *İkdâm*, N. 48, s. 1, 18 Eylül 1894.

⁹¹⁶ Turani dillerin hangileri olduğu ve bu konuda yapılmış çalışmalara başka bir *İkdâm* makalesinde ayrıntılarıyla değinilmiştir. İlgili makaleye göre, Turani dillerin de içinde yer aldığı Ural-Altay dil grubu, ilk olarak doğu ve batı olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Batı yani Ural grubu Samoyed ve Fin, Doğu yani Altay grubu Moğol, Tunguz ve Türk dillerinden oluşmaktadır. Türk dilleri de Yakut, Uygur, Kırgız, Nogay, Osmanlı, Eski Uygur, Çağatay, Türkmen şubelerine ayrılmıştır. Bu dillerin çoğu kelimelerinin ortak, telaffuzlarının benzer olduğu ifade edilmiş, sarf ve nahivlerinde farklılıklar olduğu dile getirilmiştir. Sarf ve nahiv hususunda yapılan ve yapılacak çalışmaların aynı zamanda bu dillerin tarihlerini ortaya çıkaracağı belirtilmiştir. Makalenin devamında bu bağlamda yapılmış olan *Asya Tarihine Medhâl, Mebde'den 1405 Tarihine Kadar Türkler ve Moğollar* adlı eser incelenmiştir. *İkdâm*, N. 687, s. 3, 18 Haziran 1896.

⁹¹⁷ *İkdâm*, N. 733, s. 3, 3 Ağustos 1896.

Arap harfleriyle asla düzgün yazılamayacağını iddia etmiştir.⁹¹⁸ Bu fikirlere karşı *İkdâm*, Arapça kuralların Türkçeye tatbik edilmesinden ise sadece harflerinin kullanımının daha doğru olacağını dile getirmiştir. Bununla birlikte her kelimenin alındığı dilin kurallarıyla yazılması gerektiği gibi bir önceki ifadeleriyle çelişen bir iddia da ortaya atmıştır. Buna sebep olarak ise bu konunun tartışılması için daha erken olduğunu düşünmesidir. Konuyla ilgili tartışmaların Türkçe kelimelerin yazılışında yoğunlaşmasının nedeninin, Arapça ve Farsça kelimelerin yazılışını sözlüklerden bulmanın mümkün olmasında aranması gerektiğini ifade etmiştir. Türkçe kelimelerin yazılışıyla ilgili herhangi bir kaynak olmadığından, isteyen herkesin arzusuna kelimeleri yazdığını iddia etmiştir. *İkdâm*'a göre Türkçenin imla usulünün düzenlenebilmesi için başta fonetik olmak üzere Türkçenin dilbilgisi kurallarının belirlenmesi gerekmektedir. Bu şekilde Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye uygun yazılabileceğini de sözlerine eklemiştir. Buradan hareketle dilin ıslahı ve Avrupa dilleri gibi mükemmel olabilmesi için 3 aşamadan bahsetmektedir. İlk olarak, Türkçeye diğer dillerden alınan tüm kelimeleri tek şekilde yazmaya müsait imla usulü belirlenmelidir. İkinci olarak, kullanılmakta olan bütün kelimelerin, Türkçeye aitmiş gibi gramer kurallarının belirlenmesi gerekmektedir. Üçüncü olarak da kelimelerin bitişik yazma usulünün kaldırılarak, harflerin ayrı yazılması gerektiğini ifade etmiştir.”⁹¹⁹ Özetle gerek *Ma'lûmât* gerekse *İkdâm*, Türk dilinin gramer kurallarının belirlenmesi ve hangi dilden alınmış olursa olsun bu kuralların tüm kelimelere uygulanması yönünde görüş bildirmişlerdir.

İkdâm'ın bir yazarı ile Ş. Sami Bey arasında vuku bulan imla tartışması, konu hakkında *İkdâm*'ın en kapsamlı içeriğini oluşturmaktadır. *İkdâm*'ın makalesi “Bârika-i hakîkât müsâdeme-i efkârdan doğar”⁹²⁰ cümlesiyle başlamaktadır. Bu tartışmada amacın Türk diline fayda sağlamak olduğu görülmektedir. Tartışmanın ilk noktasını “hangi” kelimesinin خانگی (hangi)” şeklinde mi, yoksa “هانگی (hangi)” şeklinde mi yazılması gerektiği oluşturmuştur. Ş. Sami Bey ilk şekildeki gibi yazılması taraftarıdır. Buna gerekçe olarak, Türkçede sesli harf uyumuna uyulmasının genel kural olmasını göstermiştir. Yani Türkçede hecelerden biri ince sesli ile yazılırken diğeri kalın sesli ile yazılamaz, buna ekler de dâhildir, savunmasını getirmiştir. Makalenin yazarı ise ikinci şekilde yazılmasının uygun

⁹¹⁸ Malumat, N. 47, s. 1, 20 Nisan 1898.

⁹¹⁹ *İkdâm*, N. 1363, s. 3, 29 Nisan 1898.

⁹²⁰ Hakikatin ışığı, fikirlerin çarpışmasından doğar.

olacağı kanaatindedir. Ses uyumuna itiraz etmemekle birlikte her kelime için ince-ince, kalın-kalın seslerin uyumunun aranmasının mümkün olamayacağını iddia etmiştir. Bu tür bir ses uyumuna çaba gösterilmesini, medeni dillere en çok yaklaşan Türk dili olan Osmanlıcanın, Çağatayca ve Kırgızca gibi diğer Türk dilleri seviyesine indirmek demek olacağını söylemiştir. “نارين (narın)” ve “شفتالی (şeftali)” gibi kelime örnekleri vererek fikrini desteklemiştir.⁹²¹

Yazarın bu sözlerine Ş. Sami Bey’in cevabı yine aynı makale içerisinde verilmiştir. Ş. Sami Bey, ses uyumu konusunda söylediklerinin anlaşılmadığı hükmünü getirmiştir. Kendisine karşı sunulan “narın ve şeftali” örneklerinden yola çıkarak, dile getirdiği ses uyumunun Türk dili ile ilgili olduğunu vurgulamıştır. Arapça, Farsça, İtalyanca vb. dillerden alınan kelimelerde de aynı uyumun aranacağını ifade etmediğini belirtmiştir. Diğer yazar ise Ş. Sami Bey’e üç başlıkta cevap vermiştir. İlk olarak, kullanılmakta olan Türkçenin gelişmiş bir dil olduğunu belirterek, diğer Turani dillerin kurallarının tamamen kullanılmasının söz konusu olamayacağını belirtmiştir. İkinci olarak, yapılan her türlü dil tartışmasının amacının dili ileriye taşımak gayesi gütmesi gerektiğini dile getirmiştir. Son olarak ise, dilin kurallarının genel kullanımla oluşacağını, bir kişiye ve azınlığa bağlanamayacağına işaret etmiştir.⁹²²

Bu tartışmaya 4 gün sonra Ahmet Mithat Efendi de dâhil olmuştur. Yapılan tartışmayı faydalı bulduğunu belirtmiştir. Hangi tarafı haklı bulduğu sorusuna, açıklama yaparak cevap vermiştir. Bir zamanlar Osmanlı dilinin kurallarını araştıranların, Arap, Fars ve bir aralık da Fransız dillerinin dilbilgisi kurallarına bakarak incelemelerde bulunduğunu ifade etmiştir. Farklı dillerin kuralları üzerine yürütülen incelemelerin netice doğurmadığını belirtmiştir. Ş. Sami Bey, diğer yazar arkadaşı, Veled Çelebi ve Necip Asım gibi kişilerin, Türk dili hususunda ortaya koydukları çabalar neticesinde dili kendi içerisinde araştırma yolunun açıldığını dile getirmiştir. Böyle bir tartışmanın ilk defa yapıldığını söyleyerek hiçbir kitapta bulunamayacak bilgilerin ortaya çıkarıldığını sözlerine eklemiştir. Bu girişten sonra makalede yer alan bilgileri tetkik etmeye başlamıştır. Ş. Sami Bey’in Türkçeyi,

⁹²¹ Ş. Sami Bey’in “خانگی (hangi)” kelimesinin yazılışıyla ilgili fikirlerine *İkdâm’ın* 1517 numaralı nüshasında cevap verildiği görülmektedir. Bu makaleyi kaleme alan yazar “hangi” kelimesinin “هانگی (hangi)” şeklinde yazılmasını savunmaktadır. 800-1000 yıl evvel kullanılan Türkçe için üretilen kuralların, yüzyıllardır terakki eden Türk diline uygulanmasının mümkün olmadığını iddia etmektedir. Dilbilgisi kurallarının yaşanan çağa uygun olarak düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu fikrini “kurallar dilden, dil ise insanlardan çıkar” cümlesiyle özetlemiştir. *İkdâm*, N. 1517, s. 3, 30 Eylül 1898.

⁹²² *İkdâm*, N. 1506, s. 2, 19 Eylül 1898.

“diğer Türk dillerinin toplamı” olarak tanımlamasına katıldığını belirtmiştir. Sesli uyumunun, bildiği 6 dilin hiçbirinde Türkçedeki kadar önemli olmadığını ifade etmiştir. Daha sonra eklerle ilgili kendisi de bazı örnekler vermiştir. “سز (-siz)” ekinen yola çıkarak bazı kelimelere eklendiğinde karşıladığı seslerden bahsetmiştir.⁹²³ “İpsiz” kelimesinde “siz (siz) sesini koruduğunu, “soysuz” kelimesinde “suz (souz)” şekline dönüştüğünü ve “sapsız” kelimesinde “sız (sez)” sesini aldığını belirtmiştir. Bunların farklı seslerle ifade edilmesinin, her biri için ayrı ses olarak düşünülmemesi gerektiğini, bunun Türk dilinin ses uyumunun göstergesi olduğunu dile getirmiştir.

Bununla birlikte Ahmet Mithat Efendi, ses uyumunun yazıya aktarılmasında karşılaşılan bazı yeniliklerin anlamsız olduğunu iddia etmiştir. Son zamanlarda imla meraklılarının, “النان (olunan)” kelimesini “اولونان (olunan)” şeklinde yazılmasında görüldüğü üzere sesli harfleri göstererek yazmaya başladıklarını, bunun boş bir çaba olduğunu, aksine “يازيلان (yazılan)” kelimesindeki ikinci “ى (ye)” harfinin kaldırılmasına uğraşmalarının gerektiğini iddia etmiştir. “ى (ye)” harfinin kaldırılmasındaki amacı, *İkdâm*’ın 1580. sayısından aktardığımız bilgiyle de paralellik arz eden, “ان (-an) ekinin kelime köküne doğrudan eklenmesi kuralıyla açıklamıştır. İlerleyen süreçte “ا (elif) harfinin de yazımdan kaldırılacağını ve sonunda “olunan” kelimesinin “اولنن (olunan) şekline geleceğini düşünmektedir. Bu noktada diğer yazara hak vermeye başladığını kendisi dile getirmektedir. “ا, و, ى (ye, vav, elif)” harflerinin, sesli harfleri göstermek için kullanımdan kaldırılması fikrine gülenlerin, yani Ş. Sami Bey gibi düşünenlerin, asıl bu harfler kullanılırsa ortaya çıkacak garabeti düşünmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Dil konusunda yapılan tartışmaları yazısının sonunda değerlendirirken, siyasetteki fırsatçılığın dil meselelerinde de geçerli olması gerektiğini iddia etmiştir. Dilin kuralları bir şeyin şeklini belirlemiş dahi olsa, uygulanmakta olan kuralların daha önemli olduğunu, ortada olan duruma göre hareket edilmesi gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁹²⁴

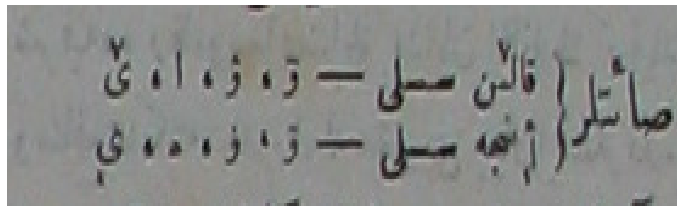
Devam etmekte olan imla meselesi hakkındaki tartışmanın yanında, diğer gazetelerde de benzer tartışmaların olduğunu *İkdâm* zikretmektedir. Bu minvalde Ahmet Mithat Efendi’nin makalesinden bir hafta sonra “İmlâ Mes’eleşi” başlığı

⁹²³ Kelime örneklerinde parantez içinde verilen ses karşılıkları makale içerisinde Latin harfleriyle verilmiş olup burada aynen korunmuştur.

⁹²⁴ *İkdâm*, N. 1510, s. 3, 23 Eylül 1898.

altında bu sefer *İdes ve Zeliha*⁹²⁵ adlı eserin incelenmesi yayınlanmıştır. Ekrem Bey tarafından kaleme alınan bu makalede, adı geçen eserden seçilen kelime örnekleri üzerinden, Türk dilinin yazımı üzerinde durulmuştur. Hali hazırda yazarlık yapanların imlayı iyice savsakladığı, eskiyi bırakmakla birlikte yeni bir şey de ortaya koyamadıkları tespitinde bulunmuştur. Türk dilinde kullanılmakta olan binlerce Arapça ve Farsça kelimedede sesli harfler zaten gösterilmezken, Osmanlıların bunları okumakta zorlanmadıklarını iddia etmiştir. Bununla birlikte, Türkçe kelimelerde sesli harfleri gösterme çabasının sonucunun ne olacağını merak ettiğini de sözlerine eklemiştir. Ekrem Bey bu sözlerinden, kadim imla anlayışının mükemmel olduğu ve mutlak korunması gerektiği sonucunun çıkarılmamasını istemektedir. Sözlerindeki amacın, yapılmak istenen değişikliklerin, çağa uygun ve ilerlemeyi hedefleyen içeriğe sahip olması gerektiğini ifade etmiştir.⁹²⁶

Tartışmanın son makalesi ise Bahai tarafından kaleme alınmıştır. “Âhenk-i Tedrîcî” başlığıyla yayınlanan bu makalede kalın ve ince seli harflerin uyumu hakkında bilgiler verilmiştir. Öncelikle sesli harfleri kalın ve ince sesliler olarak ayırmış ve Arap alfabesindeki karşılıklarını listelemiştir. (bkz. Şekil 6) Daha sonra ünlü uyumunun tanımını yapmıştır. Yaptığı tanıma göre ünlü uyumu, ilk sesli harfe göre diğer seli harflerin ya onunla aynı ya da ondan ince sesli olmasıdır. Bu kuralın yalnızca, Uygurcadan, Türkmence ismiyle ayrılan ve elan kullanılmakta olan Osmanlıca namıyla anılan dilin kelimeleri için geçerlidir, demiştir. Makalenin devamında ise cins isimlerin yazılışı, fiil çekimleri gibi dilbilgisinin teknik konularına girmiştir. Yazısının sonunda ise Osmanlıcaya yabancı dilden alınan ve Osmanlıcada var olan Türkçe kaynaklı bütün kelimelerin tek bir kurala tabii olması gereklidir, fikrini yinelemiştir.⁹²⁷

Şekil 6: Türkçedeki Kalın ve İnce Sesli Harflerin Arap Alfabetiyle Gösterimi

⁹²⁵ *İkdâm*'da belirtilmemekle birlikte bu eser Hamdibeyzade Osman Adil Bey'e aittir.

⁹²⁶ *İkdâm*, N. 1517, s. 2, 30 Eylül 1898.

⁹²⁷ *İkdâm*, N. 1550, s. 2, 2 Teşrin-i Sani 1898.

İmla meselesinde yapılan tartışmalar, konunun dil bilgisi boyutunun yanında kültürel tarafının da irdelendiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle dilde sadeleştirme, imlada Türkçe kuralları tatbik etme taraftarlarıyla, dilin eski yapısının muhafaza edilmesi ve Arapça ve Farsça kelimelerin kurallarının korunması gerekliliğine inanan iki grubun oluştuğu görülmektedir. *İkdâm*'ın bu noktada taraf olduğunu söyleyebileceğimiz bir veri elimizde bulunmamaktadır. Örneğin ilk gruba yakın olan Ş. Sami Bey'in yazılarına da, ikinci gruba yakın olan Ali Kemal'in yazılarına da aynı sıklıkta yer verdiği görülmektedir. Yine Necip Asım ve Bahai arasında bir ayrım yapılmamış, ikisinin de makaleleri yayınlanmıştır. Buradan hareketle, dil bahsinin teknik yazılarının da az olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. *İkdâm*'da sınırlı sayıda yer alan bu yazıların birinde "filoloji" hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır. Flolojinin iki Rumca kelimedenden oluştuğunu ve harfi harfine "habb-ı kelâm (sözün çekirdeği)" anlamına geldiğini belirtmiştir. Eski Yunanda varlığının bilindiğini ifade etmiş, Eflatun'un Sokrates'e filolog dediğini aktarmıştır. Bu makalede ayrıca Çiçeron'un da filoloji tanımına yer verilmiştir. Ona göre filoloji, gramer yönünden Yunan şairlerine dair bilgi sahibi olmaktan, tarihi araştırmalardan, telaffuza dönük kurallardan ve kelimeler hakkında derin bilgilerden müteşekkildir.⁹²⁸

Yukarıda belirtilen duruma diğer bir örnek "dil bilim" hakkında yazılan makaledir. "Elsîne-i Turânîyenin Sarf ve Nahiv Tatbîkî ve Târihiyesi" başlığıyla yayınlanan yazıda öncelikle "ilm-i lisan" tarif edilmiştir. Bu makale, insanın ayırt edici özelliklerinin "akıl, fikir, konuşma ve dil" olduğu vurgusuyla başlamıştır. Buradan hareketle dillerin tetkikinin önemli ve faydalı bir çaba olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra "ilm-i lisân"; "telaffuz sûretiyle edâ olunan lisân-ı kâln (sözün) anâsır-ı müşekkele ve bunların eşkâlinde husûle gelen veya gelebilen tebdilât-ı muhtelifeden veya ta'bîr-i aherle lisânların esvât (sesler), nâzım ve ibarâtından bahseden bir ilimdir." şeklinde tanımlanmıştır. Yazara göre, bu ilimle ilgili öteden beri çalışmalar yürüten âlimler genellikle tahsiline lüzum gördükleri dilin grameri, edebiyatı vb. konularla ve o dile yabancı dillerden alınan kelimelerin kökenlerini tayinle ilgilenmiştir. Bu durumun Osmanlı Devleti'ne uyarlanmış halinin, bilimle uğraşanların Arapçaya, edebiyatla uğraşanların Farsçaya yoğunlaşması olduğunu ifade etmiştir.

⁹²⁸ *İkdâm*, N. 677, s. 3, 8 Haziran 1896.

Makalenin ikinci kısmında ise dil bilimin ortaya çıkışından ve dillerin tasnifinden bahsedilmiştir. Bu bilimin kurucusu, *Sarf ve Nahiv Tatbiki* adlı eserin yazarı Franz Bopp olarak gösterilmiştir. Franz Bopp'un ne tür çalışmalar yaptığı ve dil bilimi ne surette tasnif ettiği makalenin devamında ana hatlarıyla işlenmiştir. Yazar, dilleri üç sınıfa ayırmıştır. Bunların ilki, “elsîne-i basit” olarak tanımlanan, kelimeleri birer sestem oluşan dillerdir. Ayrıca bu dillerde kurulan cümlelerin fiili bulunmamaktadır. Çin, Tibet, Hint dilleri bu gruba girmektedir. İkinci grup, “elsîne-i tasrîfiye” ismiyle anılmaktadır. Bu diller sondan eklemelidir. Dilde ases uyumunun özel bir yeri vardır. Tüm Turani diller ve Japon dili bu gruba ait dillerden bazılarıdır. Üçüncü ve son sınıfta yer alan dillere ise “elsîne-i iştikâkiye” adı verilmiştir. Fiil çekimleri eklerle yapılmakla birlikte bu dillerde fiiller türeterek oluşturulmaktadır. İbranice, Arapça ve Hint-Avrupa dilleri bu sınıfın üyelerinden bazılarıdır. Franz Bopp, yapmış olduğu bu tasnifin bir taraftan dillerin gelişim aşamalarını da gösterdiğini ifade etmiştir. Yani elsîne-i basit, dillerin en ilkeliyken, elsîne-i iştikâkiye en gelişmişidir, demektir.⁹²⁹

Yukarıdaki makalede “ilm-i lisân” olarak ifade edilen, bizim dil bilimi olarak isimlendirdiğimiz bilime, Necip Asım “sarf-ı umûmî” terimini uygun görmüştür. Bu terimi açıklamaya geçmeden önce sarf ve nahiv hakkında bazı mülâhazalarda bulunmuştur. Öncelikle sarf ve nahivin, bir fikrin doğası olarak yani o fikrin derinlemesine incelenmesi sonucu ortaya çıkarma ve farklı dillerin her birini kendi içinde değerlendirmek suretiyle iki temele dayandığını ifade etmiştir. İşte bu temellerden ilkinde yani tüm dilleri ilgilendiren kuralların bütününe “sarf-ı umûmî” ismi verildiğini zikretmiştir. Diğerine ise her dilin kendi özelliğinin değerlendirilmesinden yola çıkarak “sarf-ı husûsî” adını vermiştir. “Sarf-ı umûmî”nin, sözlü ya da yazılı olması fark etmeksizin, dilin sabit kurallarından ve genel özelliklerinden bahseden bir ilim olduğunu ifade etmiştir. “Sarf-ı husûsî”nin ise bir dile ait özelliklerle ilgilenen bir sanat olduğunu belirtmiştir.⁹³⁰

İmla meselesinin teknik boyutu üzerine yapılan değerlendirmelerin yanında, Türk dili üzerine yapılan çalışmaların bir boyutunu da dilin öğrenilmesi kısmı oluşturmaktadır. Örneğin Bir Muharrir imzalı “Lisânımızın Sûret-i Tadrîsi” başlıklı yazıda okullarda dil eğitimi üzerinde durulmuştur. Makalenin kaleme alınma sebebi

⁹²⁹ *İkdâm*, N. 687, s. 3, 18 Haziran 1896.

⁹³⁰ *İkdâm*, N. 1027, s. 4, 29 Mayıs 1897.

Servet-i Fünûn'da yer alan aynı başlıklı yazıya mukabele etmektir. *Servet-i Fünûn*'da yer alan makale şu şekilde başlamaktadır: “Mekteplerimizde kitâbete ve edebiyâta da şâmil olmak üzere takip oluna gelen Lisân-ı Osmânî derslerinin hakikaten sahih bir usûle tabi olup olmadığı ehemmiyetle düşünölmek ister bir meseledir. Bu kadar zahmet çekildiği, bu kadar vakit sarf edildiği halde doğrudan doğruya elde edilen semere hiç hükmünde kalıyor. Mekâtib-i Âlîye'ye kadar devam eden ve haftada ikiden eksik olmayan dil derslerinin ümîd edildiği gibi semere vermemesi neden ileri geliyor? Şu sû'âl cidden bir cevap ister.”⁹³¹ Alıntıdan da anlaşıldığı üzere konu, okullarda yer alan dil derslerinin verimli olmadığı hususunu içermektedir. Bir muharrir ise yazı ve konuşma dilinin farklı olduğunu dile getirmiştir. Bu farkın, öğrencilerin hataya düşmelerine sebep olabildiğini ifade etmiştir. Konuşma ve yazı dilinin aynı olduğu fikrinin ortadan kaldırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu farkı “konuşma dili yaşayanların, yazı dili ise gelip geçenlerin dilidir.” şeklinde tanımlamıştır. İkisi arasındaki farkın tiyatro oyunlarında iyice belirginleştiğini, metinde yer alan ifadelerin el-kol işaretleri ve mimiklerle konuşma dilinde oluşan farklılığın belirginleştiğini belirtmiştir. Okullarda verilen dil eğitiminde, öğrencilere bu farkın anlatılmasının ve eğitimin bu minvalde şekillendirilmesinin gerektiğini iddia etmiştir. Bu gerçekleşmediği takdirde düzgün konuşabilen veya yazabilen öğrenci yetiştirilemeyeceğini düşünmektedir. Türk dilinin öğretilmesinde Arapça ve Farsçanın da mutlaka yer alması gerektiğini, Türk dilinin son 30-40 yıldır gösterdiği gelişmenin dilde ıslahat yapanların marifeti olmadığını da sözlerine eklemiştir.⁹³²

Türk dilinin tam anlamıyla öğrenilebilmesi için Arapça ve Farsçanın elzem olup olmadığı tartışması gerek dilde sadeleştirme çabaları, gerekse imla mevzuunda da kendini hissettirmiştir. Nitekim bu tartışmanın dil eğitimiyle ilgili boyutunun da değerlendirildiği görölmektedir. *İkdâm*'ın uzun yıllar Paris muhabirliğini yapan Ali Kemal, Fransızcadan yola çıkarak konu hakkında fikirlerini *İkdâm* okuyucularıyla paylaşmıştır. Makalesine başlarken Fransızcanın iyi öğrenilip yazılabilmesi için Latince ve Rumcaya gerek olmadığı tespitinde bulunmuştur. Türkçenin ise tek başına öğrenilmesinin yeterli olmadığını iddia etmiştir. Özellikle kelimelerin düzgün yazılabilmesi, terkiplerin düzenli kurulabilmesi için Arapça ve Farsçanın iyi öğrenilmesi gerektiği düşüncesindedir. Gençlerin bu iki dilde yeterli olmamalarından kaynaklı hatalara sık düşüklerini dile getirmiştir. Ayrıca bu iki dilin iyi öğrenilmesi

⁹³¹ *Servet-i Fünûn*, N. 544, s. 371, 2 Ağustos 1317.

⁹³² *İkdâm*, N. 2578, s. 3, 27 Ağustos 1901.

için Osmanlı Devleti'nin siyasi sınırlarını da gerekçe olarak sunmuştur. Faraza Irak veya Suriye'ye memur olarak giden birisi, eğer Arapça bilmezse müşkül duruma düşebilir, demiştir. Son olarak da bu iki dilin İslam dinindeki yerini hatırlatarak, öğrenilmesinin elzemliğine bir sebep olarak bunu da sunmuştur.⁹³³

Bir başka *İkdâm* makalesinde, “Tedrisât-ı Lisânîye” başlığı altında Türk dilinin öğretiminin kapsamlı bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu yazıda, dil öğretiminin önemi, okullarda okutulan yabancı diller, Arapça ve Farsçanın öğretilmesindeki amacın sonucu vb. konular işlenmiştir. İlgili yazı Osmanlıcanın statüsüyle başlamıştır. Osmanlıca, Türk dilinin bir lehçesi olarak kabul edilebilir, denilmiştir. Bununla birlikte Osmanlıcanın, Türkçe, Arapça ve Farsçadan oluşan, farklı bir dil olarak ifade edilmesine karşı çıkmıştır. Makalenin ilerleyen bölümlerinde bu fikirlerle paralel olarak Arapça ve Farsçanın neden okullarda öğretildiği sorusuna cevap aranmıştır. Buna, İslam dininin gereklerini anlamak ve yerine getirmek için cevabını verilmiş, sorudaki maksat ise bu dillerin amacı doğrultusunda okutulup okutulmadığının cevabını aramak olarak belirtilmiştir. Rüştîye ve İdadi mekteplerde, birden fazla dil öğretilmeye çalışılırken yeterli ders saati ayrılmadığı için düzgün bir dil eğitiminden bahsedilemeyeceği iddia edilmiştir. Bu okullardan mezun öğrencilerin büyük kısmının basit bir gazete makalesini dahi doğru düzgün okuyamadığı üzülmeye ifade edilmiştir. Ortaya çıkan durumun öğrenci ve öğretmenden kaynaklanmadığını belirtmiştir. Sebeplerden biri olarak Arapça ve Farsça eğitiminden beklenen amaç gösterilmektedir. Bu sebeple bu amaçların tekrar değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi hâkimdir. Bu iki dilin eğitimini, Osmanlıcada yer alan Arapça ve Farsça kelimelerle bazı dil kurallarına oturtmalıyız, denilmiştir.⁹³⁴

Mekteb-i Sultânî Arapça öğretmenlerinden Ahmet Naim'in kaleme aldığı bir makalede, Arapçanın öğretiminde yaşanan problemler ve buna karşı çözüm önerileri ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Yazarın ifadesine göre, İslam diniyle alakalı olarak, insanların büyük çoğunluğu bu dilin öğrenilmesini elzem görmektedir. Yine insanlar nezdinde öğrenilmesi çok zor, milyonda bir harikulade yaratılmış birine nasip olan, gençleri ihtiyarlatacak bir süreç olarak görüldüğünü de sözlerine eklemiştir. Ahmet Naim, insanların bakış açısını göz önüne serdikten sonra, Arapçanın özelliklerine değinmeye başlamıştır. Bu dilin kuralları yönünden en üstün dil

⁹³³ *İkdâm*, N. 1309, s. 3, 7 Mart 1898.

⁹³⁴ *İkdâm*, N. 4150, s. 4, 26 Kanun-i Evvel 1905.

olduğunu iddia etmiştir. Özellikle İslam âlimleri vasıtasıyla gelişimini sürdürdüğünü belirtmiştir. Yazara göre, zamanla birkaç sınırlı kaynak üzerinden öğretilmesi yoluna gidilmesiyle, adeta papağan gibi ezberletilmeye çalışılan bir öğretim yöntemine hapsedilmiştir. Bu sebeple Arapça öğretiminde kapsamlı bir ıslah çalışmasının yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Makalenin devamında, öğretimin öğrenci merkezli olması ve onun üzerine kurgulanması gerektiği gibi genel eğitim yöntemlerinden bahsetmiştir.⁹³⁵

“Lisân Tedrîsâtı” başlığıyla *İkdâm*'da yer bulan bir yazıda, dil eğitiminde izlenecek yolla ilgili daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bu makaleye göre eğitimde dersler, hafıza kuvvetine ve ilaveten muhakeme yeteneğine de ihtiyaç duyulanlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Dilbilgisi, coğrafya ve tarih ilk grupta yer alırken, matematik, mantık ve felsefe gibi dersler ikinci grupta gösterilmiştir. Dilbilgisinin hafıza ile ilgili olduğuna örnek olarak bir çocuğun ekmek kelimesinin Arapçasını söylemeyebilmek için sözlüğe bakması gerekliliğini göstermiştir. Kelimenin Arapça karşılığını mantıkla bulamayacağını da sözlerine eklemiştir. Verdiği örnekle esasında, dil eğitiminin güçlü temellere dayandırılması gerektiğini ifade etmek istediğini dile getirmiştir. Osmanlı Devleti'nde İbtidâ'î mektepten itibaren Arapça öğretilmeye başlanmasını, Avrupa'dan verdiği örneklerle eleştirmiştir. Bununla birlikte Türkçe için Arapça ve Farsçanın değerini, Fransızlar için Latince ve Rumcanın kıymetiyle bir tutan Avrupalı uzman görüşlerine de karşı çıkmıştır. Bunun sebebi olarak Latince ve Rumca, Fransızcayla kelime kökeni itibariyle ilişkiliyken Türkçenin Arapça ve Farsçayla dilbilgisi kuralları noktasında da ilişkili olmasını göstermiştir. Makalenin devamında Türkçe öğretiminin geliştirilmesi için kendi görüşlerini sunmuştur. Türkçe öğretimine daha çok zaman ayrılmasını, dilbilgisi ve mantık yönüne önem verilmesini tavsiye etmiştir.⁹³⁶

Osmanlı Devleti'nde, Arapça öğretiminde belli bir süre kullanılan “Berliç Usûlü”⁹³⁷ Hüseyin Daniş'in imzasıyla *İkdâm*'da irdelenmiştir. Makale Berliç'in Rusya doğumlu olduğu bilgisi ile başlamaktadır. Kişisel gayretleriyle Amerika'da,

⁹³⁵ *İkdâm*, N. 2039, s. 3, 6 Mart 1900.

⁹³⁶ *İkdâm*, N. 76, s. 1, 16 Teşrin-i Evvel 1894.

⁹³⁷ Berliç Usulü, öğrencinin çevresinde devamlı gördüğü eşya, kişi ve doğadaki manzaralarla bunlara delalet eden isimler, sıfatlar, fiiller ve edatlardan cümle ve hikâyeler üretmek dilin doğru, akıcı ve düzgün söylenmesine ve irab kaidelerine uygun olarak öğretmekten ibarettir. Kerim Açıık, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdâdî ve Sultânî Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 20/65, (Kış 2016), s. 328.

Fransızca öğreten bir dil okulu açtığı bilgisini sözlerine eklemiştir. Berliç'in, okulunda iş isteyen, Fransızcadan başka bir dil bilmeyen Jolly isimli bir öğretmeni işe almasıyla bu yöntemin ortaya çıkmasının yolunun açıldığını ifade etmiştir. Hüseyin Daniş, Berliç'le beraber çalışan Jolly'nin bir gün hastalandığını ve yerine Berliç'in vekâlet ettiğini, bu sınıftaki öğrencilerin kendisinin 2 yıldır gramer ağırlıklı eğitim verdiği öğrencilerinden daha başarılı olduğunu gözlemlediğini ifade etmiştir. Tesadüfen keşfettiği bu usulü, dil okullarında uygulamak üzere Amerika'daki okulu Jolly'e bırakarak Avrupa'ya geçtiğini, söylemiştir. Makalede bu usulün düsturu olarak; "Bir lisanı tahsil etmek isteyen, o lisandan başka bir lisanla konuşamayan bir öğretmenden öğrenmelidir." cümleleri yer almaktadır.⁹³⁸

Türk dili etrafında şekillenen tartışmaların dışında, *İkdâm*'ın diller hususunda satırlarında yer verdiği diğer konular yabancı dillerin durumu hakkındadır. Bunların da büyük çoğunluğunu dünya genelinde Fransızcanın hâkimiyetinin yerini İngilizcenin alması oluşturmaktadır. "ع. ر. (A. R.)" imzasıyla, "Rekâbet-i Elsîne" başlığı altında yayınlanan makale konu hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu makale diller arasındaki rekabeti, ülkeler arasındaki ticaret ve sanayi rekabetiyle bir tutmaktadır. İşin kültürel boyutuna da değinerek, bir kavmin ahlak ve âdetini başka kavimlere naklinin en sağlam vasıtası olarak dili işaret etmiştir. Buradan sonra bir devletin gücünün, dilini ne kadar çok kişinin konuştuğuyla doğrudan ilgili olduğu iddiasına geçmiştir. Nitekim Fransa'yı örnek vererek, eğer dünyada sair ülkelerde Fransızca eserler okuyucu bulamasa, Paris'te birçok kitapçının dükkânlarını kapatmak zorunda kalacaklarını belirtmiştir. Bununla birlikte Fransızcanın günden güne dünya üzerindeki hâkimiyetini kaybettiğini de sözlerine eklemiştir. XV. yüzyılda 10 milyon kişi Fransızca konuşurken bu sayının İngilizce için 4 milyon, Almanca için ise yine 10 milyon civarında olduğunu kaydetmiştir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Fransızcanın ancak 50 milyon raddelerine çıktığını, aynı dönemde İngilizce konuşanların sayısının 116 milyona, Almanca konuşanların ise 80 milyona ulaştığını ifade etmiştir. Ortaya çıkan bu duruma karşı Fransız yetkililerin önlemler alma gayretinde olduğunu, Kanada, Belçika gibi ülkelerin üniversitelerinde Fransızcanın yabancı dil olarak okutulmasının devamı için çaba harcadıklarına

⁹³⁸ *İkdâm*, N. 1337, s. 4, 4 Nisan 1898.

değirmiştir.⁹³⁹ Bu çabalara rağmen İngilizce ve Almancanın yaygınlığının günden güne arttığını da sözlerine eklemiştir.⁹⁴⁰

Bu makaleye atıf yapılan başka bir *İkdâm* makalesinde, dillerin birbirine üstünlüğünün ne surette oluştuğu irdelenmiştir. Dilbilgisi yönünden bir dilin diğer dillere üstünlüğünün önemli olduğunu, fakat yeryüzüne yayılmasını açıklamak için yeterli olmadığını ifade etmiştir. Bir dilin daha çok kişi tarafından konuşulmasının, millet mensubiyeti veya o dili kullanan devletin ticari olarak gelişmişliğiyle açıklanabileceğini ifade etmiştir.⁹⁴¹ Örneğin “Alman ve İngiliz Lisanları” başlıklı mülâhazâda, *İkdâm* Almanca, Fransızca ve İngilizcenin hangi surette yaygınlaştığını belirtmiştir. Buna göre Fransızca dünya üzerinde genel kabul gören dil olması nedeniyle⁹⁴², Almanca, Almanya'nın askeri üstünlüğünden dolayı bu alanla ilgilenenler sebebiyle, İngilizce de ticaret vasıtasıyla yaygınlaşmıştır.⁹⁴³

2.3.2. Edebiyat

Edebiyatı, bir milletin belli bir zaman dilimindeki fikrî ürünü ve doğasının yansımaları olduğu için meydana geldiği dönemin dehasının son noktası şeklinde önemli bir yere koyan *İkdâm*, insanların fikir ve zekâlarını edebiyâta gösterebileceklerini iddia etmiştir. Edebiyât, fikir gibi istiklâl ile yaşar, mahkûmiyetle mahvolur, demiştir. Buradan hareketle edebiyatın 3 ana konuyu açıklamada başat rol oynadığını dile getirmiştir. *İkdâm*'ın bu sınıflandırması şu şekildedir:

- 1- Âsâr-ı fikriye vücûda getirmek ve hassaten şiire ve fesahate müte'allik mahsulat-ı fikriye ibd'â eyleme san'âtıdır.
- 2- Âsâr-ı edebiyeye husûle getirmek için muharrirlerin itbâ' edeceği usûl ve kavâ'idi, âsâr-ı edebiyenin tahsîl ve tenkîdini ifade eder.
- 3- Âsâr-ı fikriye -i beşerin târihini eş'âr eder. Edebiyât hâvî olduğu eczâ' ve aksâmı itibariyle de bervechi âti taksîm edilebilir:
a- Şi'îr, b- Fesâhât, c- Târih, d- Felsefe, Edebiyât-ı Âlfîye, e- Edebiyatın vesâ'it-i beyâmı olmak itibariyle elsineye müte'allik olan tedkikât: filolocya, sarf ve nahiv, f- Âsâr-ı edebiyeyi husûle getirmek için mürâ'âti iktizâ eden kavâ'ide, âsâr-ı edebiyenin kıymetini takdîre

⁹³⁹ Fransızların bu çabalarına rağmen istedikleri sonuçlara bazı ülkelerde ulaşamadıkları görünüyor. Örneğin Almanya'da Wilhelm'in emriyle, bazı Alman okullarının programlarından zorunlu olan Fransızca çıkarılarak yerine İngilizce getirilmiştir. Ayrıca diğer eğitim kurumlarına da İngilizceyi programlarına almaları salık verilmiştir. Fransız gazetelerine de konu olan bu duruma, onlar da İngilizcenin artık daha geçerli bir dil olmasının sebep olduğunu belirtmişlerdir. *İkdâm*, N. 2325, s. 1, 17 Kanun-i Evvel 1900.

⁹⁴⁰ *İkdâm*, N. 2407, s. 3, 9 Mart 1901.

⁹⁴¹ *İkdâm*, N. 2492, s. 3, 2 Haziran 1901.

⁹⁴² Fransızcanın devletlerarası ilişkilerde hâkim dil olmasıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. *İkdâm*, N. 89, s. 1, 29 Teşrin-i Evvel 1894.

⁹⁴³ *İkdâm*, N. 362, s. 1, 29 Temmuz 1895.

müte'allik nazariyât: ilm-i beyân, fenn-i nâzım, tenkîd-i edebî, hikmet-i bedi'îye yahûd estetik.⁹⁴⁴

İkdâm'ın edebiyat içeriği, yayınladığı edebiyat ürünleri ile sınırlı olmayıp, edebiyatın açıklanmasını ve diğer ülkelerin edebiyatının anlatıldığı yazıları da kapsamaktadır. Örneğin Ş. Sami'nin kaleme aldığı bir yazıda edebiyatla gazetelerin karşılaştırması yapılmıştır. Gazetelerin önemli konular bulmak zorunda olduğunu, edebiyatta ise konunun çok önemli olmadığını ifade etmiştir. Muktedir bir şairin basit bir konuyla dahi meramını anlatabileceğini, ifadesine dayanak olarak sunmuştur. Gazetelerin dilinin çokluk, edebiyatın ise yalnızlık taşıdığını belirtmiştir. Bir Muharrir gazeteye makale yazarken “bizim ma'lûmâtımıza göre” cümlesiyle başlarken, bu giriş edebiyatta “eğer fikrimde yanılmıyorsam” şeklinde kendisini gösterir, demiştir. Son olarak ikisi olumsuz durumları yansıtma karşılaştırmıştır. Gazetelerin olanı olduğu gibi anlatmak mecburiyeti olduğu için zararlı olabileceğinin düşünüldüğünü dile getirmiştir. Edebiyatta ise daha naif ve hissi işlendiği için anılan zararı vermeyeceğini iddia etmiştir.⁹⁴⁵

Türk edebiyatının⁹⁴⁶ içeriğinin yanı sıra, diğer edebiyatlarla ilişkisinin de irdelendiği yazılara *İkdâm* sütunlarında rastlamak mümkündür. Veled Bahai imzasıyla yayınlanan “Edebiyât Hakkında Birkaç Söz” başlıklı makalede Osmanlı edebiyatının etkilendiği iklim anlatılmıştır. Genel bir değerlendirmeye başlayan yazıda, bir milletin edebiyatının başka milletlerin edebiyatından en azından o dilden kelime alma yoluyla olsa dahi etkilendiği belirtilmiştir. Buradan hareketle yukarıda ifade edilen “edebiyatın bir kavme ait olması” çıkarımına farklı bir noktadan bakmıştır. Milletler arasındaki bu etkileşim sonucu olarak, bir kavme ait edebiyatın sadece o kavme ait edebiyat demek olmadığını, edebiyatın o kavimdeki ortaya çıkışı olduğunu ifade etmiştir. Yapmış olduğu bu genellemeyi Türk edebiyatındaki yansımaları, Arap ve Fars edebiyatıyla olan ilişkisiyle şekillendirmiştir. Türk edebiyatına birinci derecede Arap edebiyatının etki ettiğini ve Arap edebiyatının da Fars edebiyatından etkilenecek oluştuğunu belirtmiştir. Türk edebiyatının ikincil

⁹⁴⁴ *İkdâm*, N. 1302, s. 3, 28 Şubat 1898. Gürsel Aytaç'ın yaptığı “edebiyat tarihi” tanımının da yukarıdaki tanımla paralellik arz ettiği görülmektedir. Aytaç'a göre edebiyat tarihi, edebiyatın tarihsel ilişkileriyle ve gelişimiyle uğraşan, ulusal ya da ulusüstü dünya edebiyatının tarihsel sürecini ortaya koymaya çalışan bir edebiyat bilimi dalıdır. Gürsel, Aytaç, *Genel Edebiyat Bilimi* Say Yayınları, Ankara 2009, s. 239.

⁹⁴⁵ *İkdâm*, N. 1615, s. 3, 6 Kanun-i Sani 1899.

⁹⁴⁶ Çalışmamızda “Türk Edebiyatı” terimini kullanacağız. Bununla birlikte alıntılarımız makalelerde veya yazılarda “Osmanlı edebiyatı” tabiri kullanılıyorsa orijinal metinde nasıl yazılmışsa öyle aktarılacaktır.

olarak Fars edebiyatından etkilendiğini de sözlerine eklemiştir. Veled Bahai daha sonra konuyu Osmanlı kimliğine getirerek, Arapça ve Farsça bilmeksizin Türk edebiyatında usta mertebesine ulaşamayacağını iddia etmiştir.⁹⁴⁷

Veled Bahai'nin bu makalesine bir hafta sonra, yazarı belli olmayan bir cevap yazısı yayınlanmıştır. Arap edebiyatı hakkında Veled Bahai'nin yazdıklarının kıymetli olduğu ifade edilen makalede asıl tenkit edilmek istenenin “ikinci derecede edebiyâtımıza tesîr eden Fars edebiyâtıdır” fikri olduğu dile getirilmiştir. Veled Bahai'nin Osmanlı edebiyatının Türkçe, Arapça ve Farsçanın iç içe geçmesiyle oluştuğu fikrine karşı çıkıldığı görülmektedir. Arapça ve Farsçanın, Osmanlı edebiyatı için olmazsa olmaz olarak görülmesi makalenin yazarını rahatsız etmiştir. Başka dillerle oluşan bir edebiyata, Osmanlı edebiyatı denilemeyeceği ileri sürülmüştür. Başka dillerle oluşturulan edebiyatın tercüme veya taklitten öteye gitmeyeceği iddia edilmiştir. Edebiyatın bir kavme ait olması ve şahsiliği üzerinde tekrar durularak, Veled Bahai'nin fikrinin tenkidine devam edilmiştir. Arap ve Acem edebiyatının tesiri sebebiyle Osmanlı edebiyatının gelişemediği belirtilmiştir.⁹⁴⁸

Türk edebiyatında Arapça ve Farsçanın etkisinin hissedilir derecede olduğunu ifade eden Avrupa menşeli bir makalede, Osmanlıların tasavvuf ve şiir usullerini muntazam bir halde bulduğunu ve her iki edebiyatı da Türk edebiyatına tamamen kabul ettiği ifade edilmiştir.⁹⁴⁹ Necip Asım da Arap edebiyatının kökenine eğilmiş ve cesaret, azim ve kararlılık sahibi bir kavmin edebiyatının da kadim olması gerekir, demiştir.⁹⁵⁰ Doğu ile olan bu ilişkinin zamanla Batıya kaydığıyla ilgili iddialar da bulunmaktadır. İbn-i Rıfat Samih kaleme aldığı bir makalesinde Türk edebiyatının Tevfik Fikret'le beraber yönünü batıya çevirdiğini iddia etmiştir.⁹⁵¹ Jön Türkleri konu alan çalışmasında Ramsour da bu konuya değinmiş ve Batıda gelişmekte olan fikirlerin Osmanlı Devleti'ni de etkilemeye başlamasıyla “”Türkiyeli” münevverlerin canlanıp kendilerine geldiklerini ifade etmiştir. Türk edebiyatının o zamana değin milli bir kimlikten uzak görüldüğünü ama yavaş yavaş Fars edebiyatının taklidi olma eğilimini terk etmeye başladığını da sözlerine eklemiştir. Bu dönüşüm sırasında kısa

⁹⁴⁷ *İkdâm*, N. 1295, s. 3, 21 Şubat 1898.

⁹⁴⁸ *İkdâm*, N. 1302, s. 3, 28 Şubat 1898.

⁹⁴⁹ *İkdâm*, N. 2249, s. 3, 2 Teşrin-i Evvel 1900.

⁹⁵⁰ *İkdâm*, N. 923, s. 3, 9 Şubat 1897.

⁹⁵¹ *İkdâm*, N. 1589, s. 3, 11 Kanun-i Evvel 1898.

bir müddet de olsa Fransız edebiyatının cansız bir taklidi haline getiren akımlara kapıldığını iddia etmiştir.⁹⁵²

Türk edebiyatının, Batı edebiyatından etkilendiği savıyla ilgili *İkdâm*'da bir makale dikkat çekmektedir. *Servet-i Fünûn*'da Cenab Şahabettin tarafından kaleme alınan bir yazıya verilen cevapta, *İkdâm*'ın kadim edebiyat anlayışının yanında durduğu görülmektedir. Adı geçen makalede “Edebiyât-ı Hâzıra”nın ilerlemenin bir yolu olduğu iddiası dillendirilmiştir. *İkdâm* ise makalesinde bu iddianın temelsiz olduğunu ifade etmiştir. Cenab Şahabettin, toplumların hayal dünyalarının ilk olarak sanat ve edebiyat alanında kendini gösterdiğini dile getirmiştir. *İkdâm* da bu fikre katıldığını belirtmekle birlikte eksik bir değerlendirme olduğunu düşünmektedir. Fikrini daha iyi anlatabilmek için *İkdâm* bir çocuğun oyuncakla ilişkisini irdelemiştir. Bir çocuğun oyuncakı ilk gördüğü zaman ilgisinin hemen onun üzerinde toplanacağını fakat bir müddet sonra onu kırmaya çalışacağını belirtmiştir. Çocuğun bu eylemi yapmaktaki amacının ise oyuncakın şeklini değiştirmek arzusundan kaynaklandığını ifade etmiştir. Buradan hareketle Cenab Şahabettin'in toplumların hayal dünyasını sınırlı tuttuğunu iddia etmiştir. Diğer bir tenkit ettiği husus ise adı geçen yazarın Türk edebiyatının son 30 yıldır gelişme gösterdiği ile ilgili iddiasıdır. Çalışmamızın “Dil” kısmında değindiğimiz üzere, bu durum bir taraftan da Arapça ve Farsçanın dile etkisi hususundaki tartışmanın edebiyata yansımaları olarak addedilebilir. Zira *İkdâm* Cenab Şahabettin'in bu sözlerini eleştirirken 30 yıl öncesinden daha geriye neden gidilmediğini merak ettiğini belirtmiştir. Sözü devrin özelliklerine getirerek, çocuk-oyuncak örneğinden hareketle, insanlığın kemale eriştiğini iddia ederek, “Edebiyat-ı Hazıra”nın ilerlemenin bir yolu olmadığı sonucunu çıkarmıştır.⁹⁵³

Batı edebiyatının Türk edebiyatına olan etkisinin içerik yönünden tahlili bir tarafa bırakılırsa, *İkdâm*'da yer alan sair milletlere dair makaleler içinde en fazla yazının Fransız edebiyatı hakkında üretildiği görülmektedir. Konu hakkında kaleme alınan makaleleri iki sınıfa ayırmak etmek mümkündür. Bunların ilki Fransız edebiyatının konularını işleyenler olarak, ikincisi ise ortaya konan eserlerin içeriklerini tartışanlar olarak isimlendirilebilir. Adı geçen sınıflandırmanın ilk kısmına mensup olan makalelerden biri Saffet Nezihî'ye ait olan “Hayât-ı Edebiyye

⁹⁵² Ramsaur, *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, s. 18.

⁹⁵³ *İkdâm*, N. 1479, s. 3, 23 Ağustos 1898.

Başlangıcı” başlıklı yazıdır. Fransız bir edebiyatçıdan naklettiği yazısında, Fransız bir yazarın edebiyat yolculuğunun şiir yazar olarak başladığını belirtmiştir.⁹⁵⁴ Fransız edebiyatının içeriği hakkında dikkat çeken başka bir husus, “Fransız Edebiyatı ve Boerler” başlıklı makalede görülmektedir. Afrika’nın güneyinde meydana gelen Boer Savaşı’nın, Fransız edebiyatını doğrudan etkilediği ifade edilmiştir. 2 senedir devam eden bu savaşla ilgili gazete haberlerinin ve cepheden gelen mektupların halk nezdinde derin etki bıraktığı vurgulanmıştır. Fransız yazarlar da bu etkiye kayıtsız kalmayarak sayısız şiir, roman vb. eserler kaleme almıştır.⁹⁵⁵ Ali Kemal’in kaleme aldığı yazıda ise Fransızlar tarafından ortaya konan hikâye ve romanlar değerlendirilmiştir. Bu eserlerin konularının sadece aşk, hayat vb. şeyleri ifade etmediğini, aynı zamanda hayatın gerçeklerini de işaret ettiğini dile getirmiştir.⁹⁵⁶

Fransız edebiyatının içeriği hakkındaki *İkdâm* makalelerinde, adı geçen edebiyatın ortaya koyduğu ürünlerde ahlaka aykırı tutum ve davranışların ön plana çıkartıldığıyla ilgili iddialar yer almaktadır. “Avrupa Postasından” başlıklı yazıda Fransa kitapçılarının vitrinlerini süsleyen kitaplar üzerinden yapılan bir eleştiri bulunmaktadır. Kitapların ilgi çekmesi için kapaklarına basılan resimlerin, edep ve ahlaka aykırı olduğu iddia edilmiştir. Fransız romanlarının müstehcen ve adiliğe sürüklendiği belirtilirken bunun nedenleri üzerinde de durulmuştur. 15-20 yıl öncesine kadar Fransız romancılarının saygıyla anıldığı, bu üstatların vefat etmesi veya başka bir işe yönelmeleri sebebiyle doğan boşluğu, vasıfsız yazarların doldurduğu belirtilmiştir. 18-20 yaşına gelen gençler roman yazma hevesine düşünce, önceleri bunları geri çeviren kitapçılar, daha sonra para karşılığında eserleri basmaya başladılar, denmiştir. Bunun neticesinde halkın romanlardan soğuduğu, kaliteli eserler ortaya koyan yazarların eserlerinin bu keşmekeşte itibar görmemeye başladığı vurgulanmıştır. Başta Boer Savaşları olmak üzere dünya genelinde meydana gelen savaşlar gazete sütunlarını doldurdukça insanların ilgisinin bu yöne kaymasının da başka bir etken olduğu dile getirilmiştir. Açık hava eğlenceleri, spor müsabakaları, otomobil yarışları gibi farklı eğlence türlerinin çoğalmasının da insanların kitaplardan uzaklaşmasına sebep olduğu, bu etkenlere ilave edilmiştir. Sonuçta, müşterisini kaybeden kitapçıların, bu yola tevessül ettikleri üzümlere ifade edilmiştir. Edebiyat âleminde yaşanan bu yozlaşmanın zamanla gerçek hayata da

⁹⁵⁴ *İkdâm*, N. 2432, s. 3, 3 Nisan 1901.

⁹⁵⁵ *İkdâm*, N. 2457, s. 3, 28 Nisan 1901.

⁹⁵⁶ *İkdâm*, N. 493, s. 3, 7 Kanun-i Evvel 1895.

sirayet etmesinin kaçınılmaz olduğu vurgulanarak bir an önce önlem alınması gerektiği de belirtilmiştir.⁹⁵⁷

Bir hafta sonra kaleme alınan “Avrupa Postasından” başlıklı makalede, Fransa’nın bu duruma önlem almak için bazı teşebbüslerde bulunduğu ifade edilmiştir. Senato üyelerinden birinin açıklamalarından anlaşıldığına göre Fransız edebiyatının içine düştüğü bu durumdan kurtarılmasını halkın da istediği vurgulanmıştır. Konu hakkında taşrada araştırma yapan bir Fransız yazar, taşra zenginlerinin kütüphanelerinin bomboş olduğunu gözlemlemiştir. Bunun genelleme için yeterli olmayacağından hareketle makalenin devamında, Paris’te yaşayan bir kadının okuma alışkanlığı okuyucuyla paylaşılmıştır. Oldukça güzel bir salonda gayet güzel bir kütüphaneye sahip olduğu ve kitap alırken seçici davrandığı betimlenmiştir. Dile getirilen her iki sınıfın yanında asıl incelenmesi gerekenin orta sınıf olduğu iddia edilmiştir. Bunların artık hiçbir şey okumadığı, bozulan ekonomi yüzünden sadece geçinmekle meşgul oldukları dile getirilmiştir. Doktor ve mühendis gibi mesleklere sahip grubun ise hayatlarının eğitimle geçtiği, ticaretle uğraşanların da okumaktan ziyade eğlencelere zaman ayırdıkları belirtilmiştir. Fransa’nın bu halinin, edebiyat eserlerinin içeriğini kökten değiştirdiği ve ahlak dışı bir hale ittiği tekraren vurgulanmıştır.⁹⁵⁸ Bu durumun bir neticesi olarak Amerika’da, Fransız edebiyat ürünlerinin satın alınmaması ve kütüphanelerde bulundurulmamasının tartışıldığı belirtilmiştir. Azınlıkta da olsa bir grup edebiyat tutkunu, kıymetli Fransız edebiyatçılarının varlığını öne sürerek, böyle bir genellemenin hayata geçirilmemesi için çaba göstermektedir, denilmiştir.⁹⁵⁹

Türk edebiyatı hakkında kaleme alınan diğer makalelerde ise karşımıza Türkler tarafından vücuda getirilen eserler ve ünlü Türk edebiyatçıları çıkmaktadır. Türklerin ürettiği edebi eserler hakkında en kapsamlı yazıyı Necip Asım kaleme almıştır. Yazısının başında dünya edebiyatına değinmiş ve insanlığın ilk evrelerinden itibaren ortaya konan sayısız eserden sadece 200 civarında eserin “enâfis-i âsâr” olarak nitelendirilebileceğini ifade etmiştir. Mısırlılar, Asurlular, Kaldaniler ve İranlılar tarafından kaleme alınmış binlerce kitap olsa dahi “enâfis-i âsâr” addedilecek edebi eserler her hangi bir sebepten günümüze ulaşmamıştır, demiştir. Bu eserlerden sayılabilecek eserlerden Yunanlıların ancak 20, Romalıların ise 10

⁹⁵⁷ *İkdâm*, N. 4197, s. 3, 11 Şubat 1906.

⁹⁵⁸ *İkdâm*, N. 4204, s. 3, 18 Şubat 1906.

⁹⁵⁹ *İkdâm*, N. 4764, s. 3, 5 Eylül 1907.

adet bırakabildiklerini belirtmiştir. İşte bu şekilde ortaya koyulan eserlerin bir kavme değil tüm insanlığa ait olduğunu ifade etmiştir. Türklerin Osmanlı Devleti'nden önce “enâfis-i âsâr”a kattığı eserlerin *Kutadgu Bilig*, *Şeybânînâme* ve *Mahbûbû'l-Kulûb* olduklarını belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde bu tasnife girebilecek hemen hemen hiçbir eserin vücuda getirilemediği iddialarına ise katılmadığını belirtmiştir. Bu minvalde Osmanlı Devleti'nde vücuda getirilen edebi eserleri Süleyman Dede Efendi'nin *Mevlîd*'i, Şeyhi'nin *Hüsrev ve Şirin*'i, Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye*'si, *Hülyâ-yı Hakân*'ı, Baki ve Nedim'in bazı manzumeleri, Abdullah Vassaf Efendi'nin *Hayâl-i Behçet-abâd*'ı, Şeyh Galip'in *Hüsn-i Aşk*'ı, Şeyhzade Gazi Süleyman Paşa'nın *Fetihnâme*'si, Koçi Bey'in layihaları, Şinasi'nin bazı eserleri vb. şeklinde sıralamıştır. Bunların Fars etkisinde kaleme alınmayan eserler olduklarını, onların da hesaba katılması halinde çok daha fazla eserin isminin zikredilebileceğini de sözlerine eklemiştir.⁹⁶⁰

“Osmânî Edebiyât-ı Hazırâsı” başlıklı mülâhazâsında ise *İkdâm*, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı edebiyatının önde gelen isimlerini zikretmiştir. Yabancı bir kaynaktan edindiği bilgilerle bu makaleyi kaleme almıştır. Şinasi'yle başlattığı yeni dönemin önde gelen edebiyatçıları olarak Ahmet Mithat Efendi, Abdülhak Hamit Bey, Cevdet Paşa ve Sadullah Paşa'yı zikretmiştir. Hoca Tahsin Efendi, Zihni Efendi, Beşir Fuat Bey, Sait Bey, Şair Fevzi, Arif Hikmet Bey, Tevfik Efendi, Sırrı Paşa, Abidin Paşa, Ebuzziya Tevfik, Ali-Hamit-Vehbi Beyler, Ahmet Rasim, Nazım Bey, Ş. Sami, Şeyh Muhsin Şükrü, Mahmut Esat Efendi, Sezai Bey, Cevdet Bey, Mustafa Refik, Şahabettin Bey, Hüseyin Rahmi, Halid Ziya, Necip Asım, Selanikli Tevfik ve Ali Ferih diğer saydığı isimlerdir.⁹⁶¹

İkdâm'ın edebiyat içeriğinde son olarak yer alan konu “edebiyatta eleştiri” meselesidir. Saffet Nezihi, edebiyatta eleştirinin Fransızca “critique” kelimesinin karşılığı olarak türediğini belirtmiş ve farklı makalelerde bu kelime için “tenkit”, “intikâd” ve “mû'aeze” kelimelerini kullanmıştır. Saffet Nezihi imzalı “Edebiyâta Tenkîd Lâzım mıdır?” başlıklı yazısında “tenkîd veya intikâd” ifadelerini kullanarak, bu kelimelerle ne anlatılmak istendiğine dair genel bir değerlendirme yapmıştır. “Tenkîd veya intikâd” için “kütüb-i edebiyenin iyisini fenâsından tefrik etmek, daha şümûllü tabirle âsâr-ı edebiyenin iyi cihetlerini fenâ kısımlarından ayırmak”

⁹⁶⁰ *İkdâm*, N. 838, s. 3, 16 Teşrin-i Sani 1896.

⁹⁶¹ *İkdâm*, N. 420, s. 1, 25 Eylül 1895.

tanımını yapmıştır. Bu tanımla yapmakla beraber, “critique” terimini karşılamadığını da sözlerine eklemiştir. Fransızcadan hareketle “critique”nin sadece iyiyi kötüden ayırmak anlamına gelmediğini, iyi yönlerin nasıl ve ne şekilde meydana geldiğini de açıklamayı kapsadığını belirtmiştir. Aynı şekilde bir eserin kötü yönlerinin de sebepleriyle beraber açıklanmasının da adı geçen kelimenin anlamı dâhilinde olduğunu ifade etmiştir.

Saffet Nezihi, “tenkîd denildiği zaman, bizde şahsiyetle karışık i'tirâz, mû'aeze anlamının akla geldiğini” iddia etmiştir. “Filanca şu eseri ne yaman tenkîd etti” denilince, ilgili eserin iyi yönlerinin açıklandığı anlamına gelmediğini aksine, eserin içeriğinin ve yazarının kötülenmiş anlamının çıkarıldığını dile getirmiştir. Edebiyatın gelişmesi için önemli gördüğü “tenkîd” veya “intik'd”ın, hali hazırdaki anlamına sıkışmasının sebebi olarak önceki edebiyatçıları göstermiştir. Bir zaman önce “tenkîd” başlığıyla gazetenin birinde gördüğü makaleyi sözlerine kanıt olarak sunmuştur. Halit Ziya'nın “Bir Yazın Tarihi” isimli eseri hakkında kaleme alınan bu tenkide yazarın, “daha önce hiçbir eserini okumadım” şeklinde başlayabildiğini ifade etmiştir.⁹⁶² *Servet-i Fünûn*'da yer alan tenkitlerin ise methiye yönüyle ön plana çıktıkları için okunamaz halde olduklarını dile getirmiştir. Daha sonra dönemin yazarlarına hitaben “bizde ciddi, muktedir, tarafgir olmayan, muhâkemât ve mütala'atında selamet ve doğruluk olan, kanaat-i vicdaniye sahibi yok mudur?” şeklinde seslenmektedir. Edebiyatta tenkidin tekrar önemine değinerek, Osmanlı Devleti'nin kalem sahiplerinin bu feraseti göstermesi gerektiğini düşündüğünü belirtmiştir.⁹⁶³

Ertesi gün kaleme aldığı devam makalesinde ise tenkitin okuyucunun kitap seçimine olan yardımı üzerinde durmuştur. Üretilmiş eserlerin sayıca çok olmasından hareketle, iyi bir eser okumak isteyen okurun, gerek zaman gerekse para kaybetmesini önlemek için iyi tenkit yazıları kaleme alınması gerektiğini iddia etmiştir. Tenkidin mantık ve fikir yönünden sağlam, tarafsız, namuslu ve işinin ehli tarafından yapılması gerektiği fikrini yineleyerek, halen bu işi yapanların başarılı olmadıklarını dile getirmiştir. Tenkit işinin şahsi çatışmalara dönüştüğünden ve

⁹⁶² Halit Ziya anılarında tenkit meselesine değinmiş ve “bizde ancak biçime aittir.” demiştir. Kendilerine eleştirmen sıfatını verenlerin, herhangi bir eser hakkında yaptıkları eleştirileri “eseri kemiren ve oradan oraya sürükleyen” metinler olarak yorumlamıştır. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 656.

⁹⁶³ *İkdâm*, N. 2416, s. 3, 18 Mart 1901.

gazete sütunlarının böyle yazılarla dolduğundan şikâyet etmiştir. İşin ehli olanların tenkit konusuna girmemesinin sebebi olarak da bu durumu göstermiştir.⁹⁶⁴

Saffet Nezihi bu konuyla ilgili ilk makalesini ise yukarıdaki makalelerinden yaklaşık 5 ay önce kaleme almıştır. “Münâzara-yı Kâlemiye Nasıl Olmalıdır?” başlıklı yazısında, tenkit hakkında ifade ettiği hususların adeta örneklerini vermiştir. Yazısının henüz başında kaleme aldığı “Bizim matbuat âleminin pek lekeli sâhifelerini teşkil eden münâzarât ve münâkaşât-ı kâlemiyemiz, şahsîyete müte’allick rezîlâne satırların teşkil eylediği bir sürü lâf-ı güzâf olup, ahlâk indinde lâyıkk olduğu bir derecede vesîle-i te’essüf olacaktır.” değerlendirmesi dikkate değerdir. Zira bu olumsuz durumun, tenkidin anlamı noktasında edebiyat dünyasındaki genel kanı olduğunu iddia etmiştir. Edebiyatta tenkidin anlamından tamamen kopararak başka bir mecraya kaydırıldığından üzüntüyle bahsetmektedir. İlaveten bu durumun kalemi en kuvvetli yazarlarda dahi görülmeye başladığından yakınmıştır. İnsanların, artık tenkit adı altında yazılacak bir şeyin tamamen şahsileştirileceğini, eser sahibinin geçmişte yaşadıkları veya yaptıklarıyla ilgili doğru yanlış her türlü şeyin ortaya döküleceğini bildiğini ifade etmiştir.⁹⁶⁵

İkdâm’ın Berlin muhabiri Ebul Burhan da Saffet Nezihi’yle benzer kaygılar taşımaktadır. “San’ât-ı tahlîl” ve “vasîtâ-yı terakkî” olarak addettiği “mû’âheze”nin Osmanlı Devleti’nde hak ettiği değeri görmediğini dile getirmiştir. Hali hazırda kadar tam anlamıyla bir tenkitle karşılaşmadığını da sözlerine eklemiştir. Saffet Nezihi’nin de ifade ettiği gibi kendilerinden evvel konu hakkında yazan edebiyatçıların kendilerine iyi bir örnek bırakmadıklarından şikâyet etmektedir. Örneğin Recaizade Mahmut Ekrem’in latif ve edibane tenkit metinleri kaleme aldığını ifade ederken, Muallim Naci’nin dilinin kaba olduğunu iddia etmiştir.⁹⁶⁶ Bununla birlikte “Bârîka-i

⁹⁶⁴ *İkdâm*, N. 2417, s. 3, 19 Mart 1901.

⁹⁶⁵ *İkdâm*, N. 2260, s. 3, 13 Teşrin-i Evvel 1900,

⁹⁶⁶ Recaizade Mahmut Ekrem ile Muallim Naci arasında bir tartışma olduğu ve zamanla bu iki şahsın görüşleri etrafında başka yazarların da birleştiği bilinmektedir. Nitekim bu tarafgirlik neticesi olarak, Recaizade Mahmut Ekrem’in övülüp, Muallim Naci’nin eleştirildiği bu yazıya M. Hayri tarafından karşılık verildiği görülmektedir. M. Hayri, makale sahibi Ebul Burhan’ın, Muallim Naci hakkındaki sözlerini düzeltme yoluna gitmiştir. Bu eleştiri metninin sonunda kendi cevabını yazan *İkdâm*, yazarının arkasında durmuştur. Muallim Naci’nin Osmanlı Devleti’ne pek çok hizmetlerde bulunduğunu, özellikle Türkçeye büyük katkıları olduğu ifade edilmiştir. Hali hazırda yazarlık yapan herkesin onun öğrencisi sayıldığını da sözlerine eklemiştir. Bununla birlikte kendi yazarlarının ifade etmek istediği şeyin üslupla alakalı olduğunu ve kendilerinin de bu görüşe katıldığını ifade etmiştir. *İkdâm*, N. 1893, s. 3, 11 Teşrin-i Evvel 1899. Dönemin tanıklarından Ali Kemal hatıratı “Ömrüm”de örnekleriyle birlikte geniş bir değerlendirme yapmıştır. Ali Kemal, Ömrüm, s. 64-80. Halit Ziya da anılarında bu tartışmaya değinmiş ve Recaizade’nin tarafında saf tuttuğunu ifade etmiştir. Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, s. 381-385. Fevziya Abdullah, Ahmet Mithat Efendi’nin Ahmet Cevdet’i *Tercümân-ı*

hakîkât müsâdeme-i efkârdan doğar” sözünün bilinmesine rağmen işin bir noktada şahsileştiğinden ve küfürleşmeye döndüğünden dem vurmaktadır. Avrupa’da ise bir eser neşredildiği vakit tenkit edildiği ve eserin çok yönlü tanıtıldığını dile getirmiştir. Eser sahiplerinin de kitaplarının tenkit edilmesini talep ettiğini de sözlerine eklemiştir.⁹⁶⁷

2.4 Eğitim

İnsanların hayatında önemli bir yeri olan eğitimin, alıcısı insan olan basın ürünlerinde yer alması olağandır. Bu minvalde, *İkdâm*’ın içeriğinde hatırı sayılır miktarda “eğitim” konusunda yazılmış musâhabeler, mülâhazâlar, hususi makaleler ve haberler mevcuttur. Çalışmamızın sınırı olan 14 yıllık sürede çeşitli konular dönem dönem ön plana çıkmış olmakla birlikte 1904 yılından sonra eğitiminin bütün olarak *İkdâm*’da daha çok yer tuttuğu görülmüştür. İlâveten gazetenin her zaman birinci sayfasında yer alan “mülâhazâ” bölümünde, iktisadi mevzularla beraber en çok değinilen konu eğitim olmuştur. Bu durumun bir sebebinin II. Abdülhamit döneminde eğitime verilen önem olduğu iddia edilebilir. Bu iddiamızın temelinde, çalışmamızın “İçeriği ve Haber Anlayışı” bölümünde ayrıntılı şekilde açıkladığımız üzere *İkdâm*’ın “Âsâr-ı Seniyye-i Mülûkâne” bölümünde yer alan makalelerinde eğitim diğer konulara oranla fazlaca konu edilmesi vardır. Yine bu iddianın ikinci bir dayanağı daha vardır ki o da makalelerin büyük bölümünde yer alan “padişahımızın lütfu, padişahımız sayesinde vb.” ibarelerdir. 1894 yılında okullarda icra edilen yeniliklerle ilgili bir makaleden; “Pâdişâhımızın cülûsundan beri ortaya konan gelişmeleri yazmaya gücümüz yetmez. Merak edenlerin o günden beri ortaya konan mecmû’âlara göz gezdirmeleri ve her tarafta örnekleri görülen âsârı ziyâret etmelerini tavsiye ederiz... Bunların en büyüğü eğitim alanındaki gelişmelerdir...”⁹⁶⁸ görüldüğü üzere eğitim konusunda kaleme alınan yazılarda benzer ifadeler sıklıkla kullanılmaktadır.

Eğitimin ne olduğu, nasıl uygulanması gerektiği ve çıktıları üzerine kaleme alınan yazılar, diğer eğitim yazılarının içeriğinde kendini hissettirmektedir. *İkdâm*’ın konu hakkındaki yazıları genel bir değerlendirmeye tabi kılındığında, toplumun

Hakîkât’ten uzaklaştırdığını iddia etmiştir. Bu uzaklaştırmada Ahmet Cevdet’in Muallim Naci taraftarı olmasının etkisi olduğunu belirtmiştir. Fevziye, Abdullah, “Muallim Naci ile Recaizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, s. 188-191.

⁹⁶⁷ *İkdâm*, N. 1891, s. 3, 9 Teşrin-i Evvel 1898.

⁹⁶⁸ *İkdâm*, N. 26, s. 1, 27 Ağustos 1894.

gerek maddi gerekse manevi yönüyle eğitimden beklentilerinin karşılanması için önerilerin olduğu görülmektedir. Bir makalesinde *İkdâm*, eğitimin temellerini açıklarken çocuk terbiyesinin kurallarının kendiliğinden oluşmadığını, doğa, tecrübe ve aklın birleşmesiyle ortaya çıktığını ifade etmiştir. Öğretmenlerin insan doğasını ve çocukların mizacını bilmemesi durumunda terbiyenin gerçekleşemeyeceğini iddia etmiştir.⁹⁶⁹ Çocuk terbiyesinden maksadın, hayatın geri kalanında mutluluğa ulaşmak olduğu söylenmiştir. Bir bakıma bunun insan hayatının neticesi olduğu düşünülmektedir. Yazının devamında mutluluk, bir konu hakkında engin bilgi sahibi olmak değil, yaşamını istediği doğrultuda sürdürebilmek olarak tanımlanmıştır. Eğitimin amacının da bu beceriyi kazandırmak olduğu iddia edilmiştir.⁹⁷⁰ *İkdâm*, “Ta’lîm ve Tedrîs ve İhtiyâc-ı Hayât” başlıklı mülâhazasında, eğitimin manevi boyutunun güçlendirilmesi için bazı öneriler getirmiştir. Kimyadan tarihe birçok ders hakkında bilgi sahibi olan öğrencilerin gerçek hayatla karşılaştıklarında başarısız olduklarına değinilmiştir. Bir okka ekmeğin fiyatını bilmediğinden ve hayatını nasıl temin edeceği hakkında fikri olmadığından, görgü kurallarını hayatlarına uyarlayamamalarından şikâyet edilmiştir. Bunların sebebi olarak okullarda sadece teorik bilgilerle uğraşmaları gösterilmiştir. Uzmanların bu durumun ortadan kaldırılması için sundukları öneriler de yazının içerisinde bulunmaktadır. Buna göre çocukların hayatlarını nasıl idame ettireceklerinin öğretilmesinin hayati öneme sahip olduğu görülmektedir.⁹⁷¹

Daha çok manevi dünyaya işaret eden bu çıktıkların yanında işin maddi boyutuyla ilgilenen yazıları da *İkdâm*’da görmek mümkündür. Yabancı bir gazeteden alınan makalede eğitim ve terbiyenin toplumun iktisadi hayatına katkıları üzerinde durulmuştur. İlgili yazıya göre eğitim ve terbiye, ülkeni ekonomik ihtiyaçlarıyla paralel planlanmalıdır. Ayrıca sanayi ve ticaretin ilerlemesine hizmet edecek donanımda olmalıdır. Hülâsa bu makale, eğitim ve terbiyenin insanın manevi dünyasını zenginleştirmesinin yanında toplumun maddi beklentilerine de cevap vermesi gerektiğini dile getirmiştir.⁹⁷²

Eğitimden genel beklentiler üzerine yazılan yazılara ilave olarak çocukların okula başlama yaşı, karma eğitim, yaz tatillerinde öğrencilerin durumu hakkında da

⁹⁶⁹ *İkdâm*, N. 220, s. 3, 9 Mart 1895.

⁹⁷⁰ *İkdâm*, N. 15, s. 3, 11 Ağustos 1894.

⁹⁷¹ *İkdâm*, N. 4143, s. 2, 19 Kanun-i Evvel 1905.

⁹⁷² *İkdâm*, N. 4609, s. 3, 30 Mart 1907.

makaleler yayınlanmıştır. Bunlardan, okula başlama yaşıyla ilgili yazıların okulların açılmasına yakın yayınlandığı görülmektedir. Bunların ilkinde ailelerin yaşadığı telaş ve çocuklarına yükledikleri anlam konu edilmiştir. Çocuğunu çok zeki gören ailelerin bir an evvel çocuklarını okula gönderme hevesinde olduğu ifade edilmiştir. *İkdâm*'ın değerlendirmesine göre ise 5 yaş dahi okula başlamak için erkendir. Çocuğun vücudunun ve aklının yeterli kuvvete ulaşmasının gerektiğini söylemiştir. Çocukların 8-10 yaşına kadar tam tabiriyle düşüp kalkarak, koşup oynayarak ve ailesinin terbiyesini alarak büyümesi gerektiğini savunmuştur.⁹⁷³ Diğer makale ise Fransız gazetelerinden alınmış olup öncekinin tersine çocukların daha erken okula başlaması gerektiğini düşünmektedir. Çocuklarını evlerinde eğitime tabi tutan ailelerin gittikçe azaldığını ve bunun memnuniyet verici bir gelişme olduğunu ifade etmiştir. Eğitimin gittikçe zorlaştığını, farklı meslekler için uzun yıllar eğitime tabi olmak zorunda kalındığını belirterek bunun çocukların erken yaşta okula başlamalarına neden olduğunu belirtmiştir. Yazının devamında okul yaşamının çocukların aileleri dışında da bir hayat olduğunu anlamalarına ve diğer çocuklarla kaynaşmalarına imkan sağlaması noktalarından önemi üzerinde durulmuştur.⁹⁷⁴ Okul yaşamının konu edildiği başka bir makalede ise karma eğitim üzerinde durulmuştur. Almanca bir eserden tercümeyle kaleme alınan bu yazıda, çocukların 9-10 yaşına kadar bir arada okutulmalarının faydalı olduğu iddia edilmiştir. İlk defa olarak Finlandiya'da uygulanan bu metodun iyi sonuçlar verdiği okul idarecileri ve öğretmenlerle yapılan görüşmeler neticesinde ortaya konmuştur.⁹⁷⁵

Eğitimin niteliğini arttırmaya yönelik görüşlerden olan eğitim ve tatil ilişkisi üzerine yapılan bir değerlendirmeye *İkdâm*'ın "Mektep Tatilleri" başlıklı mülâhazâsında rastlamaktayız. Bazı öğretmenlerin yaz tatillerinde bile öğrencilerine ders çalışmayı önermelerini ifade ederken bunun akla ve bilime uygun olmadığını iddia etmiştir. Tatilin beden ve zihnen dinlenme dönemi olduğunu ve eğer sağlıklı bir dinlenme dönemi geçirilemezse ilerleyen süreçte öğrencilerin başarısız olacaklarını dile getirmiştir.⁹⁷⁶ "Mekteplerde Dayak Mes'elesi" başlıklı mülâhazâda ise dayak ve eğitim ilişkisi değerlendirilmiştir. Maarif Nezareti'nin dayağı resmen yasakladığı bilgisiyyle başlayan bu yazıda, *İkdâm* bu kararın yanlış olduğunu

⁹⁷³ *İkdâm*, N. 4366, s. 3, 30 Temmuz 1906.

⁹⁷⁴ *İkdâm*, N. 5083, s. 3, 20 Temmuz 1908.

⁹⁷⁵ *İkdâm*, N. 3996, s. 3, 25 Temmuz 1905.

⁹⁷⁶ *İkdâm*, N. 4709, s. 2, 12 Temmuz 1907.

nedenleriyle birlikte açıklamaya çalışmıştır. Yasak kararına rağmen birçok ibtidâ'î mektebin duvarlarını irili ufaklı değneklerin süslediğini, bunun nedenini öğretmenlere sorduklarında çocukların gözlerini korkutmak amacıyla yapıldığını belirtmişlerdir. *İkdâm*, acı da olsa bunun gerekli olduğunu ifade etmiştir. Aile içinde dayakla terbiye devam ettiği müddetçe okullarda yasaklamanın bir anlamı olmadığını belirtmiştir.⁹⁷⁷ Başka bir makalede ise hala bir çocuk okulda hoca beni dövdü derse, velisinin hiddetlenerek öğretmene hesap sormaya gideceğini dile getirmiştir. Hâlbuki dayağın kadim uygarlıklardan beri cezalandırma yöntemi olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Eğitimin mantık ve akılla, terbiyenin ise nasihat ve ikna yoluyla yapılması mümkünken, dayağa gittikçe azalmakla birlikte neden ihtiyaç duyulduğunun düşünülmesi gerekir, denmiştir.⁹⁷⁸ Eğitim ve terbiye konusunda değinilen bir başka nokta daha vardır ki o da başta oyuncak olmak üzere çocukların uygulamalı eğitim yapabilecekleri materyallerin kullanımınıdır. Yanya İdadi Mektebi öğretmenlerinden Satı Bey görerek ve yaparak öğrenmenin faydaları üzerine kaleme aldığı makalesinde bu konuya ayrıntılı şekilde değinmiştir. Resimlerin, haritaların vb. materyallerin dikkat çekici özellikleri sayesinde öğrenmeyi kolaylaştırıcı etkilerinin olduğunu dile getirmiştir. Öğrencilerin yaşları büyüdükçe bu materyallere olan gereksinimin artacağını belirttikten sonra Avrupa'dan getirilecek olanlarının eğitim sistemine uygun olup olmadığını belirlemesi gerektiğini vurgulamıştır. Satı Bey makalesinin son bölümünde materyallerin masraflı olmakla birlikte okullarda mutlak surette olması gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁹⁷⁹

Eğitimin önemli bileşenlerinden biri olan okulların amacı, yapısı vb. yönlerini inceleyen yazıların içeriği, konu hakkında *İkdâm*'ın görüşlerini göstermesi bakımından önemlidir. *İkdâm*, sibyan mekteplerinin program tadili aşamasında kaleme aldığı "Mekâtib-i ibtidâ'îye" başlıklı mülâhazâsında bu tip haberleri neden satırlarına aldığını gerekçeleriyle anlatmıştır. "Mektep nedir? Mektep nasıl yapılır? Mektep nasıl tanzîm ve idâre edilir?"⁹⁸⁰ sorularıyla başladığı bu yazıda, bunların genel terbiyenin ve medeni hayatın temel konularından biri olduğunu vurgulamıştır.

⁹⁷⁷ *İkdâm*, N. 2307, s. 1, 29 Teşrin-i Sani 1900.

⁹⁷⁸ *İkdâm*, N. 4316, s. 3, 10 Haziran 1906.

⁹⁷⁹ *İkdâm*, N. 3268, s. 3, 18 Temmuz 1903.

⁹⁸⁰ *İkdâm*'ın konuyla ilgili "Vesait-i Tedris" başlığıyla yayınladığı kısa bir değerlendirme yazısı bulunmaktadır. Yazıda özetler şunlar yazmaktadır: "Vesâ'it-i tedris şunlardan oluşmaktadır: 1- Binâ: Sakin bir yerde, geniş ve öğrencilerin eğlenmesine uygun olmalıdır. 2- Sınıf: Terbiye-i etfâl ve hıfzıssihhâya uygun olmalıdır. 3- Sıra: Öğrencinin fizikî özelliklerine uygun olmalıdır. 4- Kitap ve Defter: En önemli vesâ'it-i tedristir. Kitaplar konuya uygun, açık, sade ve anlaşılır olmalıdır. Defter ise öğrenciye nizam ve intizam kazandırmada önemli bir araçtır." *İkdâm*, N. 310, s. 3, 7 Haziran 1895.

Maarif Nezareti'nin program tadili hakkında yazı yazmayı, insanların bilgilenmesini sağlamayı ve hükümetin bu tarz ileriye dönük teşebbüslerine vasıta olmayı, basının en kıymetli görevlerinden biri addetmektedir. Makaleye devamla *İkdâm*'ın bu hizmeti görmeye devam edeceği, okulların şimdiki durumu hakkında ve daha iyiye ulaşmak için neler yapılması gerektiği konusunda mülâhazâlar kaleme alacağını vaat etmiştir. Hülâsa, “mektep bahsi bizim için hayat meselesidir.” ifadesini kullanmıştır.⁹⁸¹ Geçmiş sayılarındaki makalelerde de bu durum varlığını göstermektedir. Henüz yayınlanmaya başladığı ilk aylarda mülâhazâ bölümünde kaleme alınan “Mekâtib ve Ehemmiyeti” başlıklı yazı okulların önemi noktasında değerli bilgiler içermektedir.⁹⁸² Dünya genelinde okullardan beklentilerin işlendiği makalede bir dizi yargıda bulunulmuştur. En iyi okullara sahip devletlerin en güçlü devletler olacağı ifade edilmiştir. Zihniyetin tekâmülüyle başarının geleceği

⁹⁸¹ *İkdâm*, N. 1616, s. 1, 7 Kanun-i Sani 1899.

⁹⁸² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere *İkdâm*'da, farklı okul türleriyle ilgili yazılar bulunmakta fakat gayr-i müslim eğitime dair kapsamlı yazı bulunmamaktadır. Bu sebeple kıymetli addettiğimiz bir gayr-i müslim öğrencinin okul anılarını çalışmanın bütünlüğünün bozulmaması açısından burada zikretmeyi uygun gördük. Joel Simon isimli bu öğrenci, bir dönem Fransa Eğitim Bakanlığı da yapmıştır, 1830 yılında Van'da okurken yazdığı anılarda özetle şunlardan bahsetmektedir: “1830 senesinde Van mektebinde (Men) biraderlerle aynı belâgât sınıfındaydım. Bu iki biraderin sergüzeştini kaleme alarak kitap şeklinde yayınladım. Bu eser sizin de gözünüze bir yerde çarpmıştır. Okullar ve öğrenciler artık o zamankine benzemiyor... Arkadaşlarımızın çoğu köylü çocuklarıydı. Elbiseleri eskice köy esvâbindandı ve çoğu ruhbân olmak istiyordu. Yaşları genellikle sınıflarına nazaran büyük olurdu. Benim 24 yaşında bir dostum vardı ve yaşıyla çok da dikkat çekmiyordu. Zira hemen hepsi 20 yaşından büyüktü... Öğrenciler arasında bazıları zenginse de sayıları pek azdı. Fakat okul fakir çocuklara karşı oldukça cömertti. Her birinde yaklaşık 20 öğrencinin kaldığı ve 1-2 ihtiyar kadın refakatinde bulunan birkaç misafirhanesi vardı. Bu çocuklar bizden iyi yiyorlar ve giyiniyorlardı. Mamafih hepimiz fakirdik. Biraz da bu sebeple çalışkan ve usluyduk... Birkaçımız hariç hemen hepimiz çevre nahiyelerden gelmiştik. Fakir bir hanenin tavan arasında ya da küçük bir odalarında kalıyorduk. Ucuz olduğu için yemeğimizi de oralarda yiyorduk. Genellikle et suyu ile çavdar ekmeği yiyebiliyorduk. Ben 6 çocuğuyla beraber yaşayan bir kadının yanında küçük ve soğuk bir odada kalıyordum. Bir yatağım, beyaz tahtadan küçük bir masam, kırık bir sandalyem vardı. Bu şekildeki yaşamım aylık 25 frank yani 1 liradan biraz fazla bir masrafa karşılık geliyordu. Mektebe herhangi bir ücret ödemiordum. Senelik masrafım 250 elli frangı geçmiyordu. Yalnız kıyafete çok ihtiyacım vardı. Evinde kaldığım madam kıyafetimi yamaya yamaya bezmişti. Üstelik 15 yaşındaydım ve gittikçe de büyüyordum. Bunların dışında cep harçlığına hiç ihtiyaç duymadım. Esasında 250 frank büyük bir meblağ değildi. Fakat hayatta kimsem olmadığı için bu parayı bulmak benim için oldukça güç oluyordu. Ancak teşekkür olunur ki bu garip hayatta büyük sınıf öğrencileri tarafından küçük sınıftakilere ders vermek âdeti var. Bu adet küçüklerin öğrenmesini sağlarken büyüklere de maddi kazanç imkânı veriyordu. Ayda 3 franka Perşembe günleri de dâhil her gün ders veriliyordu. Saati yaklaşık 20 paraya gelen bu dersleri 4 öğrenciye kadar vermek mümkündü. Öğretmenim sayesinde 8 öğrencim vardı. İki gruba ayırdığım bu öğrencilere sabah alafranga saatle 6,5-8 arası ve akşamları 6-7 arası ders veriyordum. Bu iki dersten 24 frank kazanabiliyordum. Aklımda kalan tek soruysa geri kalan 1 frangı nereden bulacağımıydı. Ev sahibem ona olan birer franklık borcumu önemsememi söylardı. Fakat bu benim için pek mümkün olmazdı. Derslerimdeki başarıyı bir yarışmada paraya çevirme imkânım oldu. Belâgâta gösterdiğim başarı karşılığında 200 frank para ödülüyle mükâfatlandırıldım. Bu parayla önce ev sahibeme borcumu ödedim. Daha sonra bir çuka redingot ve bir de kundura aldım. Eski yırtık kitaplarımın yerini kendime mahsus kitap edinmek lezzetine de vardım... Bundan atmış ya da 67 yıl önce küçük bir şehrin ahlâk ve âdâtı bu merkezde olduğunu teferruatıyla gösterdiği için bu sergüzeşt önemli olsa gerektir.” *İkdâm*, N. 685, s. 3, 16 Haziran 1896.

vurgulanmış, çocukların bu hasletlerinin geliştireceği en önemli yerlerin okullar olduğu dile getirilmiştir. Devletlerin ekonomik yönden ilerlemesi için eğitimli insanlara ihtiyaç olduğu, bunun da okullar vasıtasıyla sağlanabileceği söylenmiştir. Yazarın bu makalenin sonunda yaptığı değerlendirme Osmanlı Devleti'yle ilgilidir. Özellikle ilkokul noktasında fevkalade bir ilerleme sağlandığı fakat henüz Almanya, İngiltere, Fransa, İsviçre gibi ülkelerin seviyesine gelinemediği tespitini yapmıştır.⁹⁸³

Bir başka makalede bu sefer okulların amacı üzerinde durulmuştur. Buraları sadece okuma yazma vasıtası olarak görmenin doğru olmadığı, okuduğunu anlama ve hayata tatbik etmenin öğrenildiği yer şeklinde düşünülmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁸⁴ Okulların genel durumuyla ilgili değerlendirme yapılan başka bir yazıda ise varlık sebebi ve neye yaradığı sorularına cevap aranmıştır. Fransa'da toplanan "İttihad-ı Tedrisat Kongresi"nin sonuç kısmından alınan bilgilere göre okul sayısının artışı beklenen verimin alınamaması üç sebebe bağlanmıştır. Bunlar, zorunlu olmasına rağmen çocukların hepsinin okula gitmemesi, hayatın kısa bir anını kapsayan okul yaşamına her şeymiş gibi davranılması ve okul belli bir zaman diliminde gidilmesi gereken bir yerken buna hakkıyla riayet edilmemesi olarak sıralanmıştır.⁹⁸⁵

Okulların amacına medeniyete olan katkısı noktasından bakılan "Terbiye-i Medeniye" başlıklı bir mülâhazâda mezun olan gençlerden beklentiler sıralanmıştır. Gençlerden ilk olarak hayata atıldıkları sanayi, ticaret vb. alanlarda gerek topluma gerekse devletine karşı faydalı olmasının beklendiği söylenmiştir. Temel becerileri kazanması, bilgilenmesi ve karşılaştığı durumlara çözüm bulması diğer önemli beklentilerdir. *İkdâm* bunu örneklerdirken gazete okumaktan yola çıkarak "maliye", "nafî'â" gibi terimlerin anlamını bilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bir başka örneğindeyse evine hırsız giren birinin kime başvuracağını bilmesi gerekir demiştir.⁹⁸⁶ Buradan görüleceği üzere *İkdâm*'da okul, çocukları hayata hazırlama ve toplumsal düzeni tesis etme aracı olarak düşünülmektedir. Buradan hareketle, kaleme aldığı uzun bir makalede okulların devletin hangi idari biriminde, hangi derecede açılması gerektiğiyle ilgili görüşlerini ifade etmiştir. İbtidâ'î mekteplerin herkes için hayati öneme sahip olduğunu ifade ederek küçük köylere kadar bu okulların

⁹⁸³ *İkdâm*, N. 44, s. 1, 14 Eylül 1894.

⁹⁸⁴ *İkdâm*, N. 2448, s. 3, 19 Nisan 1901.

⁹⁸⁵ *İkdâm*, N. 427, s. 1, 2 Teşrin-i Evvel 1895.

⁹⁸⁶ *İkdâm*, N. 62, s. 1, 2 Teşrin-i Evvel 1894.

yaygınlaştırılması gerekliliğinden bahsetmiştir. Tarımsal faaliyeti gelişmiş olan köylerden başlamak üzere biraz daha bilgiye ihtiyaç duyulan mesleklere yönlendirilmek üzere çocuk bulunan bölgelere rüşdî mekteplerin açılması tavsiye edilmiştir. Sancak ve vilayet merkezlerinde idâdî mekteplerinin olmasını zorunluluk olarak görmüştür. Yine bu iki merkezin nüfus olarak kalabalığına bakmaksızın, uzmanlaşmış bireylere ihtiyacın elzem olması durumunda âli mekteplerin de açılması gerektiği ifade edilmiştir. Makalenin devamında okulların açılması ve öğrencilerin hangi dereceye kadar okumaya devam etmesi gerektiği de tartışılmıştır. Yazının iddiası, herkesin en yüksek derecede okumasına ihtiyaç olmadığı, gereğinden fazla ihtisas yapmış kişiler olursa hak ettikleri değeri göremeyeceği yönündedir.⁹⁸⁷

Okulların tesis edilmesinde bölgenin şartları ve devletin ihtiyaçları doğrultusunda planlama yapmanın gerekliliği üzerine yazılan bu makalelerin yanı sıra, halkı okul seçimi konusunda bilgilendirmeyi amaçlayan makaleler de *İkdâm*'da mevcuttur. “Çocuğu Hangi Mektebe Verelim?” başlıklı musâhabede bunun bir örneğini görmekteyiz. Eylül ayına tesadüf eden bu yazıda çocuğu dokuz on yaşına gelmiş velilerin çevresindeki insanlarla yaşadıkları tavsiye süreci anlatılmıştır. Komşuların; “filanca okul çok iyidir. Orada dayak yok, hocaları oldukça sakın ki çocuklara toz kondurmuyorlar. Bir buçuk senede okumayı öğretiyorlar. Hesabı öğretmekte de mahirler. Okulun binası başta olmak üzere imkânları gayet güzel.” minvalindeki konuşmalarıyla sıklıkla karşılaştıklarını belirtmiştir. Velilerin ise okul tercihinde ilk önceliğinin eve yakınlık olduğunu iddia etmiştir. Okulları gezerek bir karar vermeye çalışırlarsa da bunun zannedildiği kadar kolay bir süreç olmadığını müdürle görüşmenin, sınıf ve teneffüshanelerin tetkik edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Bazı özel okullardan şikâyetle bulunarak, bu okulların ilanlarına bakıldığında velilerle belli bir görüşme saati belirtilmediği, bir veli gelmesi durumunda okulda o sırada müdür yoksa kâtibin, kâtip yoksa muallimin, hiçbirisi yoksa kapıcının bilgi vererek kayıt yapma telaşında olduklarını ortaya atmıştır. Sürecin maddi boyutu konusunda verdiği bu öneri ve yaptığı eleştirilerin yanında manevi boyutuna da değinmiş, çocuğun geleceğinin şekilleneceği bu zaman dilimi için velileri dikkatli olmaya davet etmiştir.⁹⁸⁸ Adı geçen makaleden kısa süre sonra kaleme alınan “Mektep İntihâbı” başlıklı mülâhazâda okul seçiminin ayrıntılarına girilmiştir. İnsan hayatının en mühim meselesi olarak değerlendirilen bu sürecin,

⁹⁸⁷ *İkdâm*, N. 301, s. 3, 29 Mayıs 1895.

⁹⁸⁸ *İkdâm*, N. 4408, s. 3, 10 Eylül 1906.

insanın gelecekteki mutluluk veya mutsuzluk kaynağı olduğuna dikkat çekilmiştir. Velilerin, çocuğunun geleceğiyle ilgili bu kararı alırken onların eğilim ve yeteneklerini göz önünde bulundurması istenmiştir. Yine velilerin çocuğun söylediği sözler üzerine değil kendi gözlemleri doğrultusunda karar almasını, zira birini en az kendisinin tanıyabileceğini iddia edilmiştir. Okul seçiminde velilere uyarılar, herkesin çocuğunda az çok deha işareti görmesinin normal olduğunu, bu sebeple gözlemi çocuğun davranış ve yönelimiyle oluşturması gerektiğiyle devam ettirilmiştir.⁹⁸⁹

Okulun maddi imkânları, manevi iklimi ve çocukların eğilim ve yetenekleri doğrultusunda okul seçimi yapılmasını öneren *İkdâm*, gerek ibtidâ'î mektepten âli mekteplere kadar her dereceden okulla ilgili bilgi ve yorumlar gerekse sanâyî mektepleri başta olmak üzere mesleki eğitimle ilgili geniş bir içeriğe sahiptir. Bunlar içinde ilk olarak eğitimin ilk kademesini oluşturan ibtidâ'î mekteplerle ilgili makaleleri değerlendirmeye başlamak uygun olacaktır.⁹⁹⁰ Konu hakkında *İkdâm*'da kaleme alınan makalelerin ilki birçok eğitim haberinde gördüğümüz üzere, II. Abdülhamit'in eğitim alanında yaptığı işlerin övülmesine vesile olacak şekilde eski ve yeni ibtidâ'î mekteplerin karşılaştırılmasıyla ilgilidir. Adı geçen makale 20 yıl önceki sibyan mektepleriyle II. Abdülhamit zamanında faaliyete geçen ibtidâ'î mektepler arasındaki farka dikkat çekerek başlamıştır. Bu farkın okul binalarının adet olarak artışı, programların geliştirilmesi, tahsil sürecinin sınıflara bölünmesi konularında sınırlandırıldığı, özellikle ders kitapları üzerinden ahlak ve fazilet noktalarında bir fark oluşmadığının iddia edildiği görülmüştür. Sebep olarak ibtidâ'î mekteplerde uygulanan eğitim sisteminin çocukların fikirlerini geliştirmeye yönelik olmaması gösterilmiştir.⁹⁹¹ Başka bir yazıda benzer şekilde, ibtidâ'î mekteplerde çocukları bir sonraki okullara yetiştirecek derslerin öğretilmesi gerektiği gibi, ahlaki yönden de çocukların eğitimiyle meşgul olunması gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁹²

İkdâm'da konuyla ilgili yer alan diğer haberler ibtidâ'î mekteplerin neden zorunlu olduğu ve çocuklarını okula göndermeyen velilere ne gibi yaptırımlar yapıldığıyla ilgilidir. Eğitimin zorunlu hale geliş sürecine, tenkide muhtaç olmakla birlikte, kaleme alınan "Mecbûriyet-i Tahsîl" başlıklı yazıda açıklama getirilmiştir.

⁹⁸⁹ *İkdâm*, N. 4511, s. 1, 22 Kanun-i Evvel 1906.

⁹⁹⁰ II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nde İbtidâ'î Mekteplerin gelişimi için bkz. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 66-90.

⁹⁹¹ *İkdâm*, N. 24, s. 1, 25 Ağustos 1894.

⁹⁹² *İkdâm*, N. 110, s. 1, 17 Teşrin-i Sani 1894.

Bu makaleye göre insanların maddi ihtiyaçları birbirine benzerken manevi ihtiyaçların farklılık gösterdiği üzerinde durulmuştur. Eğitimin manevi ihtiyaçları karşılama noktasında kıymetinin anlaşılmasıyla ilim, fen ve edebiyatın öğretilmesi yoluna gidilmiştir. Geçen zamanla birlikte temel beceriler belirlenmiş ve bunun herkese uygulanmasına başlanmıştır. Maddi ihtiyaçların da göz ardı edilmediği, buradan hareketle uzun yıllar kişilerin gerek kapasiteleri gerekse yapacakları meslekler göz önüne alınarak eğitimlerinin sınırları çizilmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse ibtidâ'î mektepler zorunlu tutulmuş, ileri seviyedeki okullar için ise bu zorunluluğa gerek olmadığı sonucu çıkarılmıştır.⁹⁹³

Dünya üzerindeki genel kanıyı yansıtan bu yazı dışında konuyla ilgili Osmanlı Devleti'ndeki bakış açısını yansıtacak yazılar da *İkdâm*'da mevcuttur. Bunlardan birinde herkesin ilk eğitimi almasının önemine değinilmiş, daha ileri seviyede eğitim almak için belli bir zekâ, yetenek ve zamana ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Herkesin avukat, doktor vb. mesleklere yönelemeyeceği bakkal, manav, hamal vb. meslekleri de icra edecek kişilere ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Daha ileri eğitimi kimlerin almasının uygun olacağını belirtildiği bu yazının devamında, ibtidâ'î mekteplerin zorunlu olmasının bir sebebi olarak da küçük yaşta çocukların çalıştırılmaya başlanmasının engellenmesinin amaçlandığı iddia edilmiştir. Esnaf ile küçük sanatkârların çocuklarının imkân olmadığı için küçük yaşta çalışmaya başlaması zorunluysa, 5-12 yaşları arasında ibtidâ'î mekteplere devam etmeleri gerektiği, belirtilen yaş aralığında çalıştırılmalarının kesinlikle doğru olmadığı ifade edilmiştir. Bu kurala uymayan ailelerin para cezasına çarptırılmasında, memleketin çocuklarının tahsil ve terbiyeden mahrum kalmamasının arzulandığı tahmininde bulunmuştur.⁹⁹⁴

İkdâm'ın mülâhazâ bölümünde “Tahsil-i İbtidai” başlığıyla yayınlanan bir makalede ise konu daha çok toplumsal yönden irdelenmiştir. İbtidai mektebin devamı olan rüşdî, idâdî ve âli mekteplerin önemi teslim edilmekle birlikte toplumsal gelişmenin temelini ibtidâ'î mektepler olduğu ve bu temel in güçlenmesi için II. Abdülhamit'in yapmış olduğu çabalar üzerinde durulmuştur. Ailelerin çocuklarını okula göndermelerinin toplumsal bir zorunluluk olduğu defaatle tekrar edilmiştir. Ailelerin bunu yapmaması durumunda, Manastır Vilayeti'nde uygulandığı gibi, para

⁹⁹³ *İkdâm*, N. 1288, s. 3, 12 Şubat 1898.

⁹⁹⁴ *İkdâm*, N. 4666, s. 1, 30 Mayıs 1907.

cezası uygulamasını gerekli görmüştür.⁹⁹⁵ Bunlardan başka, Ahmet Rasim'in gazetesinin mülâhazâ bölümünde "Mekatib-i İbtidaiye" başlığıyla yayınlanan yazısında ibtidâ'î eğitimin gerekliliği ve zorunlu olması hakkında mülâhazalarda bulunulmuştur. Ahmet Rasim ibtidâ'î eğitimin amacı ve önemini halkın eğitim düzeyini arttırmak, eğitim yoluyla elde edilen bilgi ve becerilerin devlet ve memleket menfaatine kullanmak olarak ifade etmiştir. Böylece halk-devlet ilişkisinin baba-oğul ilişkisine benzeyeceğini iddia etmiştir.⁹⁹⁶ Diğer bir ifadeyle Ahmet Rasim'e göre, ibtidâ'î eğitim çocuğun devletine bağlı bir birey olmasının anahtarıdır. Benzer bir mantıkla gerek toplumun gerekse devletin ihtiyaçları doğrultusunda ibtidâ'î mekteplerin içeriğine dair önerilerde bulunulmuştur. Bunlardan birinde evdeki kütüphanenin tamiri, kapı kilidinin değiştirilmesi gibi küçük işlerin öğretilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.⁹⁹⁷ Avrupa kaynaklı iki farklı makalede ise el işleriyle devletlerin kalkınması arasındaki bağ konu edilmiştir. "Cetvel ile haritanın yanında testere ile çekiç bulunmazsa tahsil ve terbiye eksik kalır." deyişinden hareket eden yazıda Almanya ve İngiltere'nin ibtidâ'î mekteplerinde bu deyişi hayata geçirmesiyle sanayileşmede yaşadıkları ilerleme arasında sıkı bir bağ olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca Fransa'da 1882 yılında el işleri dersi programa konduğu halde öğretmenler ve öğrencilerin uyum sağlayamaması neticesinde kaldırılmak zorunda kaldığı ilave edilmiştir.⁹⁹⁸ *İkdâm*'ın Almanya ve Fransa'yı konu edindiği diğer makalelerde de görüldüğü üzere Almanya'nın hızlı ilerlemesine Fransa'nın cevap verememesi bu sefer eğitim noktasından örneklendirilmiştir.

İbtidâ'î mekteplerle ilgili kaleme alınan bilgilendirme ve değerlendirme yazılarından, *İkdâm*'ın konu hakkındaki görüşlerini edinmek ve devam etmekte olan olayları da görme imkânı mümkündür. Bu yazılara ilaveten herhangi bir ibtidâ'î mektepte yapılan gözlemi irdeleyen yazılar, farklı olarak uygulama alanını da değerlendirme imkânı sunmaktadır. *İkdâm*'da yer alan "Tezkere-i Seyahat: Bir Köy Mektebini Ziyaret" başlıklı beş makalelik yazı dizisi konu hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. Adı geçen yazı dizisinin Türkçeleştirilmiş özeti aşağıdadır:

⁹⁹⁵ *İkdâm*, N. 4154, s. 1, 30 Kanun-i Evvel 1905.

⁹⁹⁶ *İkdâm*, N. 2423, s. 1, 25 Mart 1901.

⁹⁹⁷ *İkdâm*, N. 434, s. 3, 9 Teşrin-i Evvel 1895.

⁹⁹⁸ *İkdâm*, N. 4854, s. 1, 4 Kanun-i Evvel 1907. E. Schmidt de kaleme aldığı eserinde benzer ifadeleri kullanmış ve özellikle ilköğretimde el işlerinin önemi üzerinde durmaktadır. E. Schmidt, *İlm-i Terbiye-i Etfâl Nokta-i Nazârından El İşleri*, Necmeddin Sâdık (çev.), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330, s. 9.

Evvelâ köy, 120 hane olup Torosların güneyinde bulunmaktadır. Dış cephesi beyaz, yeni yapılmış okul binası alelade bir köyde mimari bir ziynet gibi durmaktadır. Okul binası o kadar güzeldi ki önce bir zengin konağı sandım. Okul binası olduğunu öğrenince o kadar hayret ettim ki 20 yıl geçmiş olmasına rağmen hala ilk günkü gibi aklımdadır. Okula girmeye karar verdiğimizde kapının kapalı olduğunu ve herhangi bir tokmak ya da ip bulunmadığını gördük. O sırada okula geç kaldığı belli olan bir öğrenci geldi. Bizi selamlayarak elimizi öptü ve kapıyı açarak içeri girdi. Biraz sonra 35-40 yaşlarında, temiz giyimli, yeşil sarıklı, beyaz cübbeli, güleryüzlü bir öğretmen kapıya çıktı. Bizi selamladıktan sonra 1 saat kadar beklersek ziraat dersinin başlayacağını ve okulu gezdirebileceğini söyledi. “Tek öğretmen olduğum için eğer ders vakti gelseydiniz sizi gezdiremezdim.” diye sözlerine ekledi. Bu sırada kapının neden kapalı olduğunu ve vurmak için bir gereç olmadığını sordum. “Tek öğretmen olduğum için sınıfı terk etmemem gerekir. Buradaki köylüler yolu düştükçe yanıma uğrayıp sohbet etmek isterler. Eğer bu önlemi almazsam sürekli dersimiz bölünür.” şeklinde cevap verdi.

Ziraat dersi başlayınca çocuklar fene uygun olarak hazırlanan ve her bir öğrenci, kendine özel küçük bahçelerle uğraşmaya başladılar. Bu suretle aralarında tatlı bir rekabet hâsıl oluyordu. Küçük çocuklar abilerine yardım ediyor, büyük çocuklar da bildiklerini onlara aktarıyorlardı. Böylece öğretmenin öncülüğünde tabiatla birlikte büyüyor ve ilerliyorlardı. Maddiyat ile maneviyat, tabiatla beraber fikri olgunlaşma ele ele vermiş yürüyor, imar ve talim bir noktadan cereyan ediyordu.

Okul binası bodrum dâhil iki kat olup zemini çimento benzeri kırmızı bir maddeyle kaplı ve camları oldukça geniştir. Bina içinde doğramacı tezgâhı, tezgâh üzerinde testere, rende, burgu gibi aletler bulunmaktadır. Üst katta sınıf, yemekhane ve öğretmen odası olmak üzere 3 oda bulunmaktadır. Dershanenin karşılıklı duvarlarında iki cam bulunmakta olup gerek havalandırma gerekse ışığın içeri girmesinde önemli işlevler görmektedir. Bir köy okulunun pencerelerinin bu denli muntazam, sağlık kurallarına uyularak inşa edilmesindeki hikmet bizi çok düşündürdü. Dershanenin duvarları sade ve girintisizdir ki olması gereken de budur. Tavanda Kâbe'nin resmi nakşedilmiş olup duvarlarında birkaç tarihi harita ve resim bulunmaktadır. Yine duvarlara köyün ve Osmanlı Devleti'nin haritalarının çizildiği de görülmektedir. Dünyanın güneş etrafındaki dönüşü ve matematikle ilgili resimler de bulunmaktadır. Sınıf kürsüsü kapıya bakan duvarda, tam ortada durmaktadır. Yerden 30 santimetre yüksek olup bir merdiven yardımıyla çıkılmaktadır. Kürsü üstündeki masaya bitişik bir rahle de bulunmaktadır. İlaveten sınıfta bir yazı tahtası ve her iki yanında asılı fen aletleri ve tahtanın üstünde Hz. Muhammed'in “Mehdden lahza kadar taleb-i ilm ediniz.” hadisinin yazılı olduğu bir levha da bulunmaktadır. Özetle bu denli düzgün ve düzenli bir yerin bir köyde nasıl ve kim tarafından yapıldığı merak uyandırıyor.

Okulda görev yapan öğretmenin de bilgili biri olduğu anlaşılmaktadır. Zira sınıf düzeniyle ilgili yaptığı açıklamalar buna işaret etmektedir. Yine okulların Avrupa'da öneminin artmaya başlaması, Avrupa'nın da Amerika'dan bu bilgileri aldığı gibi Amerikalı Henry Bernard'ın fikirlerini bilecek ve yorumlayacak kadar bilgi birikimine sahip olduğu görülmektedir.⁹⁹⁹

Osmanlı Devleti'nin eğitim sisteminde ibtidâ'î mekteplerden sonraki dereceleri oluşturan Rüşdî ve İdâdî mekteplerle ilgili yazılar, eğitim konusu içinde *İkdâm*'ın en çok haber, duyuru ve yorumlara yer verdiği bölümüdür. Bu makaleler

⁹⁹⁹ *İkdâm*, N. 2052, s. 3, 19 Mart 1900, *İkdâm*, N. 2053, s. 3, 20 Mart 1900, *İkdâm*, N. 2060, s. 3, 27 Mart 1900, *İkdâm*, N. 2064, s. 3, 31 Mart 1900.

genellikle ticaret, sanayi, hukuk vb. okul türlerinin yapısı, içeriği ve bu okullardan mezun olan öğrencilerden beklentileri içermektedir. Bunların dışında Trabzon’da bir rüşdiye inşaatı¹⁰⁰⁰, taşrada rüşdî mekteplerin İstanbul’dakilere benzer şekilde tesis edilmesi¹⁰⁰¹, sanayi-i nefise mektebi ve madalya töreni¹⁰⁰² gibi resmi duyuruların sayısı da fazladır.¹⁰⁰³ Bu duyurular okullaşma oranını göstermesi, okulların ihtiyaçlarına değinmesi, mezunların istihdam alanlarını belirtmesi¹⁰⁰⁴ vb. noktalardan değerli sayılmakla birlikte bir yorum içermedikleri için *İkdâm*’ın düşüncelerini yansıtmamaktadır. *İkdâm*’ın yorumlarının yer aldığı, eğitim noktasından genel değerlendirme yapılan ve idâdî mektep eğitiminden beklenenleri açıklayan makale bir adettir. Bu makalede ibtidâ’î mekteplerin aksine her derse farklı öğretmenin girmesiyle, öğrencide oluşması muhtemel alışma sürecinin nasıl atlatılabileceği tartışılmıştır. Eğitim uzmanlarının farklı öğretmenlerden müteşekkil bu eğitimde tek bir sonucun ortaya çıkması için uğraştıkları bildirilmiştir. Yine idâdî mektepte verilen eğitimin amacını matematik, kimya, hikmet vb. derslerde uzmanlaşmış bireyler yetiştirmek değil bu ilim ve fenlerin vasıtasıyla bir fikir oluşturmak olduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁰⁵

Rüşdî ve idâdî mektepleriyle ilgili yazılarda en çok bahsi geçen konu yukarıda da ifade edildiği üzere mesleki eğitim olmuştur. Bunların içinde en çok değinilen sanayi mektepleridir.¹⁰⁰⁶ *İkdâm*, Osmanlı Devleti’nde sanayi mekteplerinin Macaristan modeline göre düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Macaristan’da sanayi mekteplerinin iki kısımdan oluştuğunu ve ibtidâ’î mektepler gibi zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Bu ikili yapının ilk kısmının ibtidâ’î mektep dengi çırak mekteplerinden, ikinci kısmın ise esnaf mektepleri, sanayi mektepleri gibi

¹⁰⁰⁰ *İkdâm*, N. 2486, s. 2, 27 Mayıs 1901.

¹⁰⁰¹ *İkdâm*, N. 2425, s. 2, 27 Mart 1901.

¹⁰⁰² *İkdâm*, N. 2922, s. 1, 6 Ağustos 1902.

¹⁰⁰³ Hakkında açılma kararı verilen, açılışı duyurulan ve madalya töreni ilan edilen okullar şunlardır: Mekteb-i Sultânî, Mekteb-i Rüşdiye, Aşîret Mektebi, Mekteb-i İdâdiye, Mekteb-i Tıbbiye (-i Şâhane), Mâden Mektebi, Çırak Mektebi, , Mekteb-i Mülkiye-i Şâhane, Mekteb-i Hukûk-ı Şâhane, Mekteb-i Bahriye, Mekteb-i Sanâyi-i Nefise, Mekteb-i Hâmîdî, Hendese-i Mülkiye Mektebi, Jandarma Mektebi.

¹⁰⁰⁴ “Mekteb-i Mülkiye Mezûnları” alt başlığıyla yer alan duyurularda adı geçen okul mezunlarının istihdamlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bunların bir örneği şu şekildedir: “Anadolu Müfettiş-i Umûmîsi Şakir Paşa Hazretleri, kaymakamlıklara Mekteb-i Mülkiye’den çıkanların tercihen tayîn olunmalarını iş’âr etmiştir.” *İkdâm*, N:850, s. 1, 28 Teşrin-i Sani 1896.

¹⁰⁰⁵ *İkdâm*, N. 4220, s. 3, 6 Mart 1906.

¹⁰⁰⁶ Osmanlı Devleti’nde Sanâyi Mekteplerinin kuruluşuyla ilgili bilgi için bkz. Yaşar Semiz, Recai Kuş, “Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi 1869-1930”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 15, 2004, s.277-279. Mesleki eğitimin gerekliliği üzerine Osmanlı basınında kaleme alınan makalelerle ilgili bir değerlendirme için bkz. Kadir Yıldırım, Levent Şahin, “Osmanlı’dan Günümüze Mesleki Eğitimin Gelişimi”, *Çalışma ve Toplum*, 44/44, 2015, s.78-82.

bölümlerden oluştuğunu ifade etmiştir. İlk kısımda eğitimin genel ve nispeten teorik, ikinci kısımda ise uygulama ağırlıklı mesleki eğitim olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁷ Başka bir makalesinde ise ikinci kısmı da bir veya iki mesleğe ait husûsî mektepler ve mekâtib-i sanâyî-i âlfîye olmak üzere iki kısma ayırmıştır.¹⁰⁰⁸ Osmanlı Devleti'nde sanayi mekteplerinin tesisinin amacı olarak ise annesiz babasız kalan fakir çocukların bir meslek sahibi olmaları ve hayatlarının geri kalanını namus dairesinde idame ettirebilmeleri sıralanmıştır. Bu ifadenin arkasından, Avrupa ülkelerinin sanayide ilerlemelerini sağladığı gibi Osmanlı Devleti için de aynı amaçla yapılandırılabilirliğini ifade etmiştir.¹⁰⁰⁹ Makalenin devamında bu okullara öğrenci kabul edilme şartları sıralanmıştır. Gazeteler kaynak gösterilerek verilen şartlar şunlardır:

- 1- Kayıt olacak çocuklar 11-13 yaş aralığında olacaktır.
- 2- Sağlıklı olduğuna dair tabibden muayene raporu getirilecektir.
- 3- Rüşdîye veya dengi husûsî mektepten mezun olanlardan hüsn-i ahlâk ve etvârına sair en son mezun oldukları okuldan veya yaşadığı mahallenin üç mu'teber şahsından olur alınmış ilmuhâberle tezkîre-i Osmâniye ve aşî şâhadetnâmesi getirilecektir.
- 4- Eğer, okulu bitirmeden ayrılmak isterlerse kendilerine yapılan masrafın geri ödeneceğine dair çocuğun veli veya akrabası tarafından imzalanan bir senet getireceklerdir.
- 5- Okula müraca'ât eden sayısı atmış geçerse kura çekilecektir.

İkdâm, bu şartların ilk ikisine bir itirazlarının olmadığını, yetim çocuklarından 13 yaşına kadar mezuniyet aranmasının ise doğru olmadığını belirtmiştir. Hatta ailesi yanında bulunan çocuklar için bile bu durumun neredeyse imkânsız olduğunu, Davud Paşa Rüşdîyesi müdürünün çabaları sayesinde bu zamana kadar 11 yaşında tek bir çocuğun şahadetname alabilmesiyle açıklamıştır. Sayılan şartlardan itiraz ettiği diğer bir nokta ise rüşdîye mezunu öğrencilerin mülki ve askeri okullar dururken sanayi ve ticaret okullarına yönelmeyeceği gerçeğinin göz ardı edilmesi olmuştur. *İkdâm* yazının amacını, kuruluş gayeleri yetim ve öksüz çocuklara meslek öğretmek olan bu okullara öğrenci kabul ederken mezuniyet aramanın anlamsız olduğunu göstermek¹⁰¹⁰ şeklinde ifade etmiştir.¹⁰¹¹

Sanayi mekteplerinin amacına ulaşabilmesi için şartların hafifletilmesi gerektiğini ifade eden *İkdâm*, “Mekteb-i Eytâm” başlığıyla kaleme aldığı

¹⁰⁰⁷ *İkdâm*, N. 2746, s. 3, 11 Şubat 1902.

¹⁰⁰⁸ *İkdâm*, N. 2934, s. 3, 18 Ağustos 1902.

¹⁰⁰⁹ Konu hakkında başka bir yazı için bkz. *İkdâm*, N. 4664, s. 1, 28 Mayıs 1907.

¹⁰¹⁰ Miladi 1902 yılında *İkdâm*'da yayınlanan sanayi mektebi öğrenci kabulü ilanında mezuniyet aranmadığı görülmektedir. *İkdâm*, N. 2914, s. 2, 24 Temmuz 1902.

¹⁰¹¹ *İkdâm*, N. 1898, s. 1, 16 Teşrin-i Evvel 1899.

mülâhazâsında bu konuya daha ayrıntılı yer vermiştir. II. Abdülhamit'in yetimler için bir okul yapılması emri üzerine kaleme alınan makalede, bu okulların toplumsal yönü üzerine yorumlar yapılmıştır. Dünyada bütün fertlerin her zaman hükümetlerinin korumasına muhtaç olduğu belirtilmiş, yetimlerin bu himayeye en çok ihtiyaç duyan kesim olduğu vurgulanmıştır. “Mektepleri sokak başları, meskenleri virane köşeleri” bu fakir çocukların kendileri ve toplum için faydalı olmalarının önemi üzerinde durulmuştur. II. Abdülhamit'in bu yetimlere de ulaştığı ifade edilerek gerek maddi gerekse manevi ihtiyaçlarının karşılanacağı belirtilmiştir.¹⁰¹² Bu teşebbüsten başka sanayi mekteplerinin amacına uygun olarak canlandırılması fikri gündemde kalmıştır. İzmir ve Selanik gibi bazı vilayet merkezlerinde doğramacılık, musiki gibi alanlarda öğrenci yetiştiren sanayi mekteplerinin kaza ve liva merkezlerine de yaygınlaştırılması gerektiğinden söz edilmiştir.¹⁰¹³ Bu çabalardan addedilebilecek bir haberde, Adana'da bir sanayi mektebi kurulduğu ve mektebin ihtiyaçları için bir piyango düzenlendiği haber verilmiştir.¹⁰¹⁴ Vilayetlerde açılan ve açılması planlanan bu sanayi mekteplerinde, öğretmenlere yardımcı olmak amacıyla görevlendirileceklerin yine o okul mezunları arasından yapılacağı “Mekteb-i Sanâyî Mezûnları” başlıklı mülâhazâda değerlendirilmiştir. Bu görevlendirilenin aynı zamanda sanat mekteplerine olan ilgiyi de arttıracığı şeklinde bir değerlendirmede bulunulmuştur.¹⁰¹⁵ Bu mülâhazâdan yaklaşık 40 gün sonra Edirne, Selanik, Kosova, Hüdavendigâr, Ankara, Konya, Adana, Sivas, Aydın, Halep ve Bağdat vilayetlerinde bulunan sanayi mekteplerinde çalışmak isteyen sanayi mektebi mezunlarının, başvurularının alınacağı ilan edilmiştir.¹⁰¹⁶

Her bölgenin şartlarına göre planlaması yapılan sanayi mekteplerinde verilen eğitimin önem atfedilenlerinden biri de ziraattır.¹⁰¹⁷ “Ma'lûmât-ı Zirâ'îye ve Zirâ'at Mektepleri” başlıklı mülâhazâda *İkdâm*, Halkalı Ziraat Mektebi¹⁰¹⁸ özelinde bu mekteplerin gerekliliği ve faydaları üzerine değerlendirmede bulunulmuştur. Bilimsel

¹⁰¹² *İkdâm*, N. 1578, s. 1, 30 Teşrin-i Sani 1898.

¹⁰¹³ *İkdâm*, N. 2563, s. 1, 12 Ağustos 1901.

¹⁰¹⁴ *İkdâm*, N. 3123, s. 1, 23 Şubat 1903.

¹⁰¹⁵ *İkdâm*, N. 4367, s. 1, 31 Temmuz 1906.

¹⁰¹⁶ *İkdâm*, N. 4408, s. 1, 10 Eylül 1906.

¹⁰¹⁷ Osmanlı Devleti'nde ziraat eğitiminin başlangıcıyla ilgili bir çalışma için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, “Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *OTAM*, 24, 2008, s. 230-235.

¹⁰¹⁸ Adı geçen okulun kuruluşuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Yıldırım, “Halkalı Ziraat Mektebi'nin Açılış Sürecine Dair Bazı Mülâhazalar ve Amasyan Efendi'nin Layihası”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/53, 2013, s. 267-271.

faaliyet olarak planlanacak ziraatın, Osmanlı Devleti için hayati önemde olduğunu ifade etmiştir. Ziraatın bu çerçevede ele alınmasının yolunun ise ziraat mekteplerinden geçtiği ifade edilmiştir. Ziraat mekteplerinden beklenen verimin alınabilmesi için de alet ve edevat hususunda eksikliğin olmamasıyla ve uygulama bahçelerinin varlığıyla mümkün olabileceği belirtilmiştir. Daha sonra makalenin de ana konusunu oluşturan Halkalı Ziraat Mektebi'nin kuruluş süreci anlatılmış, Almanya ve Fransa'ya konu hakkında inceleme yapmak üzere uzmanlar gönderildiği ifade edilmiştir. Sahip olduğu uygulama bahçesi hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir.¹⁰¹⁹ Ziraat eğitiminin faydalarına değinilen başka bir yazıda yine Halkalı Ziraat Mektebi ve diğer ziraat mekteplerinden beklentiler sıralanmıştır. Kadim anlayışla devam eden ziraattan elde edilen ürünlerin Avrupa piyasalarında kabul görmediği belirtilerek, bu mekteplerden yetişecek uzmanlar sayesinde bu sorunun ortadan kalkabileceği ümit edilmektedir. Makalenin devamında bazı önerilerde bulunularak uygulama bahçelerinin daha verimli kullanılması ve diğer idâdîlere de ziraat derslerinin konulması gerekliliği üzerinde durulmuştur.¹⁰²⁰ Ziraat eğitiminin içinde ormanların muhafazası konusu da unutulmamıştır.¹⁰²¹ Ziraat eğitimi hakkında benzer ifadelerin geçtiği Fransız menşeli bir yazıda ise programın önemi kadar öğretmenin de ziraat eğitimindeki yeri açıklanmıştır.¹⁰²² Yine Avrupa'yı konu edinen başka bir makalede Avrupa'da ziraatın gerilediği buna mukabil Amerika'da artış gösterdiği belirtildikten sonra Almanya'nın bu durumu yerinde incelemek üzere Amerika'ya uzmanlar gönderdiği ifade edilmiştir.¹⁰²³

Sanayi mekteplerinin ekonomideki rolünü belirtmek amacıyla birçok yazı yayımlayan *İkdâm*, benzer saiklerle ticaret mektepleriyle¹⁰²⁴ ilgili de yazılar kaleme almıştır. Yalnız ticaret mektepleriyle ilgili yazılarda, ziraat mekteplerinden farklı olarak mezun olanların eğitimlerine uygun olmayan işlere yönelmesinden şikâyet edildiği görülmektedir. Bu okulların amacının memleketin sanayi ve mali açıdan ilerlemesine hizmet edecek insanlar yetiştirmek olduğu vurgulanıp, burada okuyacak

¹⁰¹⁹ *İkdâm*, N. 4142, s. 2, 18 Kanun-i Evvel 1905.

¹⁰²⁰ *İkdâm*, N. 2225, s. 3, 8 Eylül 1900.

¹⁰²¹ *İkdâm*, N. 3713, s. 3, 10 Teşrin-i Evvel 1904.

¹⁰²² *İkdâm*, N. 3009, s. 1, 1 Teşrin-i Sani 1902.

¹⁰²³ *İkdâm*, N. 4857, s. 3, 7 Kanun-i Evvel 1907. Avrupa'nın benzer çabalarda olduğu başka bir yazıya da konu olmuştur. Bu yazıya göre çiftçilerin eğitimi, ne okumaları gerektiği ve onlar için hazırlanacak eserlerin içeriğinin ne olacağı gibi konularda bilgiler içermektedir. *İkdâm*, N. 4208, s. 3, 22 Şubat 1906.

¹⁰²⁴ Osmanlı Devleti'nde Ticâret Mekteplerinin kuruluşuyla ilgili bilgi için bkz. Ömer Faruk Yelkenci, *Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2010, s. 128-129.

öğrencilere devlet memuru olmayacaklarına dair senet imzalatılacağı haber verilmiştir. Bu kararı yerinde bulan *İkdâm* bununla birlikte buradan mezun olacak öğrencilerin ticari ve mali işletmelerde 500-600 kuruşluk maaşlarla iş bulabilecek eğitimi almalarının da en az bu karar kadar önemli olduğunu belirtmiştir. Bunun gerçekleşmesi için de uygulama derslerinin artırılmasının gerekli olduğunu söylemiştir.¹⁰²⁵ Bu okul mezunlarını konu alan “Mektep Mezûnları” başlıklı mülâhazasında daha ayrıntılı bilgiler vererek, bu öğrencilerin neden devlette memur olmamaları gerektiğini anlatmıştır. Asker, öğretmen, doktor ve mühendislerin yetiştiği okulların amacı, devletin bu alanlarda gelişme ve ilerleme sağlayabilmesi için insan yetiştirmek olarak gösterilirken, ticaret mekteplerinin amacı ise ticarete ihtiyaç duyulan elemanları yetiştirmek olarak ifade edilmiştir. Aynı şekilde ziraat ve sanayi mekteplerinin de amacının eğitilmiş çiftçiler ve zanaatkârlar yetiştirmek olduğu belirtilmiştir. Genel bir değerlendirme yaparak, mezun olan öğrencilerin mutlak surette memurluğa dâhil olma arzularını ayıp olarak nitelemiş, ticaret, sanayi ve ziraattan vücutlarını mahrum bırakmalarını kabahat olarak görmüştür.¹⁰²⁶ Bir okuyucu mektubunun değerlendirildiği “Ticâret Mektepleri ve Ticâret” başlıklı mülâhazâda, yukarıda ifade edilen tutumdan farklı bir fikrin savunulduğu görülmektedir. Ticaret hakkında olumlu bir fikir edinebilmenin ancak eğitimle mümkün olabileceğini savunan okuyucu, II. Abdülhamit’in bunun bilincinde olarak Hâmîdiye Ticâret Mekteb-i Âlîsi’nin açılmasını irade buyurduğunu ifade etmiştir. Yaklaşık 200 öğrenciyle eğitime devam eden bu okula ahalinin gösterdiği ilginin, halk nezdinde ticaretin önemini anlaşıldığını gösterdiği iddia edilmiştir. Bununla birlikte öğrencilerin ya üst öğrenime devam etmek ya da memur olmak için bu okullara gittiğini belirterek bundan duyduğu üzüntüyü belirtmiştir. Diğer yazılarında bu okuyucuyla benzer fikirleri savunan *İkdâm* ise 200 öğrencinin 15-20 kadarının ticaretle meşgul olmasının kafi geleceğini, diğerlerinin memuriyete geçmesinde bir sakınca olmayacağını savunduğu görülmektedir.¹⁰²⁷

İkdâm’da âlî mektep¹⁰²⁸ ismi verilen, derece yönünden günümüzün üniversiteleri olarak adlandırılacak okullarla ilgili fazla makale bulunmamaktadır. Bu yazılara Mekteb-i Mülkîye özelinde öğretmenlerin ders

¹⁰²⁵ *İkdâm*, N. 2373, s. 1, 3 Şubat 1901.

¹⁰²⁶ *İkdâm*, N. 4422, s. 1, 24 Eylül 1906.

¹⁰²⁷ *İkdâm*, N. 4147, s. 1, 23 Kanun-i Evvel 1905.

¹⁰²⁸ Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısında yükseköğretimdeki gelişmeler hakkında bilgi için bkz. İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2015, s. 170-181.

anlatma yönteminden şikâyet edilen makale örnek olarak gösterilebilir. Bu makalede eğitim yöntemi üç kısma ayrılmıştır. Öğretmenin, ders kitabını olduğu gibi okuyarak sürdürdüğü yöntem bunlardan ilki olup bilgi ve derece yönünden en aşağı öğrencileri yetiştirir, denilmiştir. İkinci olarak yine vasat öğrenci yetişmesine neden olacağı belirtilen, öğretmenin ağzından çıkan her şeyi öğrencilerin yazdığı yöntem sayılmıştır. Üçüncü olarak ise “usûl-ı takrîr” ismi verilen ve âlî mekteplerde uygulanması gerektiği söylenen yöntem anlatılmıştır. Bu yönteme göre ne öğretmen kitabı olduğu gibi okur, ne de öğrenciler her şeyi yazar; öğretmen önemli noktaları belirtir, denilmiştir. Bu yöntemde öğrencinin dikkatini açık tutmaktan başka bir seçeneği olmadığı vurgulanmış, sadece bu yöntemin öğrencileri çalışmaya sevk edeceği ifade edilmiştir. Mekteb-i Mülkîye’de ise yalnız ilk iki yöntemin uygulandığı üzümlere dile getirilmiştir.¹⁰²⁹

Yukarıda zikredilen okullar dışında hakkında birden çok makale yazılan veya değerlendirme yapılan okul hemen yok gibidir. Tekil makalelerle veya duyurularla adı *İkdâm*’da geçen bu okullardan ilk olarak hukuk mekteplerini¹⁰³⁰ ele aldığımızda, 1907 yılında yazılan bir mülâhazâ ve farklı vilayetlerde kurulan hukuk mekteplerinin duyuruları karşımıza çıkmaktadır. “Vilâyâtta Hukûk Mektepleri” başlıklı bu yazıda İstanbul’daki hukuk mektebinin ihtiyacı karşılamadığından bahsedilmiş ve 3 vilayette hukuk mektebi açılacağı duyurunun alındığı belirtilmiştir. Bu mekteplerin program ve derslerinin İstanbul’dakiyle aynı olacağı fakat süresinin 3 yıl olarak düzenleneceği bildirilmiştir. Bu okullara kabul edilecek öğrencilerden, âlî mekteplerden, Mekteb-i Sultânî’den, vilayetlerde bulunan idâdî mekteplerden veya bunlara denk mekâtib-i müslîme, gayr-ı müslîme ve husûsî mekteplerden mezun olmaları şartının aranacağı ifade edilmiştir. Bu okullardan mezun olacak öğrencilerin ise idare ve adliye memuriyetlerine tercihen alınacağı duyurulmuştur.¹⁰³¹ Bu mülâhazâda belirtilen hukuk mektepleri, önce Selanik’te¹⁰³² daha sonra Konya’da¹⁰³³ ve son olarak da Bağdat’ta¹⁰³⁴ tesis edilmiştir.

¹⁰²⁹ *İkdâm*, N. 4948, s. 1, 7 Mart 1908.

¹⁰³⁰ Osmanlı Devleti’nde Hukuk Mekteplerinin kurulmasıyla ilgili bir ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Koyuncu, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16, 2012, s. 168-173.

¹⁰³¹ *İkdâm*, N. 4776, s. 1, 17 Eylül 1907.

¹⁰³² Selanik’te hukuk mektebi açılacağına dair ilk haber olan bu duyuruda özetle şunlar yazmaktadır: “Selanik’te küşâdî irâde buyurulan hukûk mektebine mahsûs binânın inşa’âtı bitinceye veya münâsb bir yer buluncaya kadar küşâdının tehir edilmesi uygun olmayacağından, yetkililer tarafından derhal mektep ittihâzına uygun bir mahâllin hazırlanması emir ve teblîğ buyurulmuştur... Mektebe başvuran öğrenci sayısı 300’ü geçmiştir. Bunların 160 kadarı âlî mektep ve idâdî mezunudur. Okulun

Hukuk gibi uzmanlık isteyen meslekler için okullar açılması zorunluluğu, “Erbâb-ı İhtisâsa İhtiyâç” başlıklı mülâhazâda mühendislik konusunda da dile getirilmiştir. Sanayinin zamanla dallara ayrılarak her dalda farklı uzmanlaşma gerekliliği üzerinde durulmuş ve makalenin yazılış amacı olarak Avrupa’da hayata geçirilen bu uzmanlaşmanın Osmanlı Devleti’nde dahi uygulamaya geçmesinin gerekliliği üzerine kaleme alındığı vurgulanmıştır. Uzmanlaşmaya askeri, idari ve hukuk alanlarında okullaşmaya başlandığı ifade edilerek bunun halkı adi kalfalardan, küreği ile bütünleşmiş mühendislerden kurtarmak amacıyla mühendis okulu ile de devam ettirildiği belirtilmiştir. Makalenin devamında okulun eğitim süresinin 7 yıl ve öğrenci sayısının 30 olduğu gibi teknik bilgilerin yanında mezunlarının hemen hepsinin devlette istihdam edildiği gibi mezuniyet sonrası öğrencilerin iş alanları hakkında bilgiler verilmiştir. Bu okulun öğrenciler için büyük bir nimet olduğu dile getirilirken, ileride mezun olacak öğrencilere dönük ifadeler dikkat çekmektedir. Mezun olan öğrencilerin devlette istihdam edilmesinin yanında, devlet dışı kuruluşlarda da mühendislere duyulan ihtiyacın arttığı belirtilerek, mezun olacak öğrencilere mülkiye ve hukuk mekteplerinde olduğunun aksine devlette iş garantisi verilmemesi gerektiği dile getirilmiştir.¹⁰³⁵ *İkdâm*’ın bu yazıdan 2 gün sonra kaleme aldığı aynı başlığı taşıyan mülâhazâsında, ilkinde belirttiği gereksinimlere paralel olarak maden mekteplerinden bahsettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde madenlerin çoğunun ilkel yöntemlerle işletildiği ve amelelikten yetişmiş ustaların elinde olmasından dolayı verimli olmadıkları iddia edilerek eğitilmiş mühendis ihtiyacı üzerinde durulmuştur. Bazı maden işletmelerinin bu gerçeğe vakıf olduğu belirtilerek, adı geçen ihtiyacın yurtdışından maden mühendisi getirilerek çözüldüğü ifade edilmiştir. Açılacak bir maden mektebi ile daha az masrafla yerli mühendis istihdam edilebileceği vurgulanmıştır.¹⁰³⁶

açılmasıyla öğrenci sayısının 300 geçeceği düşünülmektedir.” *İkdâm*, N. 4835, s. 1, 15 Teşrin-i Sani 1907.

¹⁰³³ Konya’da hukuk mektebi açılacağına dair ilk haber olan bu duyuruda özetle şunlar yazmaktadır: “Mektebin bir an evvel küşâdı İstanbul’dan yetkili merci’ye intikâl ettirilmiştir. İstihbârâtımıza nazaran mektebe müdür tayin edilen Meclis-i Ma’ârif azâsından Emrah Efendi, mektep olacak binâ ile okulda görev yapacak öğretmenler ve kayıt için mürac’ât eden öğrenciler hakkında tahkîkât icrâsı için Konya’ya gitmiştir.” *İkdâm*, N. 4929, s. 1, 17 Şubat 1908.

¹⁰³⁴ Bağdat’ta hukuk mektebi açılacağına dair ilk haber olan bu duyuruda özetle şunlar yazmaktadır: “Hazret-i Pâdişâhî tarafından Bağdat’ta hukûk mektebi tesîsi, müdür ve öğretmenlerinin seçimi ve tayini husûsunda irâde buyurulmuştur.” *İkdâm*, N. 4947, s. 2, 6 Mart 1908.

¹⁰³⁵ *İkdâm*, N. 4539, s. 1, 19 Kanun-i Sani 1907.

¹⁰³⁶ *İkdâm*, N. 4541, s. 1, 21 Kanun-i Sani 1907.

Mühendislikle ilgili olarak *İkdâm*'da ifadesini bulan uzmanlaşmanın, benzer şekilde mimarlık konusunda dahi işlendiği görülmektedir. “Mektep İttihâz Olunan Binâlar” başlıklı mülâhazâda, son birkaç yüzyıldır Türk mimarlığının gelişmediği ortaya konan binalardan sabittir, denmiştir. Bunun nedeni olarak da mimarlığın dülgerlik ve duvarcılık derecesinde değerlendirilmesidir. Bu tespitten sonra sanayi-i nefise mekteplerinin açılmasıyla ve Avrupa'ya öğrenci gönderilmesiyle bu durumun yavaş yavaş kırıldığı söylenmiştir. Mimar Vedat, Kemal, Ethem, Tevfik vb. eserlerinin ortaya çıkmaya başladığı ifade edilmiştir.¹⁰³⁷ Güzel sanatlar hususunda mimarlığın yanında resimle ilgili *İkdâm* vasıtasıyla bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. “Resim Sergisi ve Mektepler” başlıklı mülâhazâda görüldüğü üzere *İkdâm*, güzel sanatların insanîyet ve medeniyet için önemini Avrupa'nın bu alana verdiği kıymetten anlaşılabilceğini ifade etmiştir. Yazıda asıl üzerinde durulan ve teessüf uyandırdığı belirtilen husus ise halkın rağbet göstermemesidir. Sanayi-i Nefise'den yetişen bu denli başarılı ressamlar olduğu halde, bu okullara karşı ilgisizliğin olumsuz yönlerini irdelemiştir. Bu durumun bir nebze aşılması için sergiyi düzenleyen heyet, Sanayî-i Nefise öğrencilerine ziyaretlerin ücretsiz olacağı bilgisini okul müdürleriyle paylaşmıştır.¹⁰³⁸ Bu mülâhazânın giriş olarak kullanıldığı “Mekâtib-i İbtidâ'îyede Resim Dersleri” başlıklı mülâhazâda ise kendilerinin bu ders hakkında belirttiği faydaları doğrulayacak şekilde Fransa'da bu dersin ilkokullarda zorunlu hale getirildiği duyurulmuştur. Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nde de rüşdî ve idâdî mekteplerde resim derslerine gereken önemin verilmesini temenni etmiştir.¹⁰³⁹

Okul programlarında meydana gelen tadil ve yapılması planlanan değişiklikler ve yukarıdaki örnekte görüldüğü şekilde programlarda olması arzu edilen dersler zaman zaman *İkdâm*'a konu olmuştur. Mesleki eğitimin konu edildiği bir makalede ilim ile beraber yol alınması gerekliliği üzerinde durulmuştur. 1882 yılında Fransa'da böyle bir teşebbüsün hayata geçirilmesinin planlandığı fakat okulların ancak yüzde beşinin uyum sağlayabildiği belirtilmiştir. Mesleki derslerin beklenen ilgiyi görmemesini *İkdâm*, öğretmenlerin önemini kavrayamamasına bağlamışken, öğretmenler ise bu duruma neden olarak lazım olan alet ve edevatın pahalı olmasını, var olanların ise küçük çocuklara uygun olmamasını ve

¹⁰³⁷ *İkdâm*, N. 4170, s. 1, 15 Kanun-i Sani 1906.

¹⁰³⁸ *İkdâm*, N. 4809, s. 1, 20 Teşrin-i Evvel 1907.

¹⁰³⁹ *İkdâm*, N. 4915, s. 1, 3 Şubat 1908.

öğretmenlerin mesleki dersleri bilmemesini göstermiştir.¹⁰⁴⁰ Yine mesleki eğitimle ilgili başka bir yazıda burada verilen eğitimin dönemin şartlarına uygun olarak değiştirilmesi gerektiği vurgulanmış ve bu minvalde tenekeçilik, terzilik, kunduracılık gibi mesleki eğitimden vazgeçilerek marangozluk, oymacılık gibi mesleklerin eğitiminin verilmeye başlandığı bilgisi okuyucuyla paylaşılmıştır.¹⁰⁴¹ “Mektep Programları” başlıklı mülâhazâda, verilen eğitimin günün şartlarına uygunluğu hakkında daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bir programın başarısının öğrencinin hayata atıldığında işine yarayıp yaramayacağıyla ölçüleceğini iddia eden bu yazı, söylemine kanıt olarak eğitimi ileri seviyede olan Fransa’nın dahi programlarında tadilat yaptığını göstermiştir. Osmanlı Devleti’nin de bir an önce okulların programlarında tadilata gitmesinin zaruri olduğunu verdiği birkaç örnekle ispat yoluna gitmiştir. Asıl amacı Fransızca bilen öğrenci yetiştirmek olan Mekteb-i Sultânî’den mezun olanlardan Fransızcaya hâkim hemen hemen hiçbir öğrencinin bulunmadığını, ticaret mekteplerinden mezun olanların ticarethanelerde çalışacak bilgiye sahip olmadıklarını belirtmiştir.¹⁰⁴²

Ticaret mekteplerinin programları hakkında kaleme alınan “Ticâret Mektepleri” başlıklı mülâhazâda programın eksikleri daha ayrıntılı anlatılmış ve bazı çözüm önerileri sunulmuştur. Bu yazıda ticaretin uluslararası bir kimlik kazandığından dem vurularak, bu doğrultuda programının en büyük eksiğinin yabancı dil eğitimi verilmemesi olduğu iddia edilmiştir. Maden mektepleriyle ilgili mülâhazâda gördüğümüz yabancı mühendis çalıştırılmasına olan karşıtlık burada da yabancı komisyoncu çalıştırılmasına karşı gösterilmiştir. Yabancı dilden başka bu okuldan mezun olan öğrencilerin ticari işlemlerde yaşadıkları eksiklik dile getirilmiş ve programa ilave olarak öğretmenlerin de bazı eksiklikleri olduğu söylenmiştir.¹⁰⁴³

İkdâm’ın okul programlarıyla ilgili yazıları bununla sınırlı değildir. İbtidai ve rüşdî mekteplerin programları hakkında kaleme aldığı değerlendirme ve öneri yazılarında konu hakkındaki bakış açısını görmemiz mümkündür. “Mekteplerimizdeki Tahsîle Da’îr” başlıklı yazıda, devletin okul programlarında değişikliğe gideceğiyle ilgili emareler olduğunu belirtmiştir. Eğitimin basamaklara ayrılmasını ve bir üst okula ilgi duyanların gitmesini uygun bulan *İkdâm*, öğrenci

¹⁰⁴⁰ *İkdâm*, N. 4193, s. 3, 7 Şubat 1906.

¹⁰⁴¹ *İkdâm*, N. 4044, s. 2, 11 Eylül 1905.

¹⁰⁴² *İkdâm*, N. 4936, s. 1, 24 Şubat 1908.

¹⁰⁴³ *İkdâm*, N. 4938, s. 1, 26 Şubat 1908.

sayısının daha çok olması sebebiyle doğrudan ilgilendirdiği kişi sayısı diğerlerine nazaran yüksek olan ibtidâ'î ve rüşdî mekteplere daha fazla önem verilmesi gerektiğini söylemektedir. Bununla birlikte fiiliyatta bunun tam tersinin olduğunu ifade etmiştir. Programların eksikliğine değinerek bu okullardan mezun olacak öğrencilerin, daha çok çiftçi, esnaf, sanatkâr (zanaatkâr), tüccar katibi vb. mesleklerle meşgul olacakları için bunlara ait derslerin çoğaltılmasını gerekli addetmiştir. Ayrıntıya girdiğinde hesap dersinin önemi üzerinde durulduğu görülmektedir. Birçok öğrencinin okkayı kiloya, kuruşu paraya, Osmanlı parasını ecnebi altınlarına, arşını metreya çevirmekte okula hiç gitmemiş çıraklar kadar başarılı olmadıklarını dile getirmiştir. Bundan başka bu okuldan mezun olacak öğrencilerin düzgün bir şekilde mektup yazacak kadar dil ve imla bilgisine sahip olmalarının gerekli olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁴⁴ Bu yazının devamı olan “Mekteplerimiz Hakkında” başlıklı makalede ise programların yanında okulların fiziki yönünün de önemle ele alınması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁵ Özellikle sınıfların kalabalık olmasının sağlık yönünden zararı yanında eğitimin kalitesini de düşürdüğü ifade edilmiştir. Bunlar dışında idâdî mekteplerde program tadilatı yapılacağına duyurusu¹⁰⁴⁶ ve kız okullarının programında yapılan değişikliklerin anlatıldığı¹⁰⁴⁷ 2 yazı daha bulunmaktadır.

Okul programlarında ortaya çıkan eksiklerin kaleme alındığı diğer makalelerin ana hattı Türkçe eğitimi üzerinedir. “Türkçe Dersi ve Mu'allimler” başlıklı mülâhazâda konu genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu makaleye göre, idâdî mezunlarından dahi Türkçeyi yazılı ve sözlü olarak doğru kullanamayan öğrenciler olduğu belirtilmiş, bunun uygulanmakta olan programdan kaynaklandığı öne sürülmüştür.¹⁰⁴⁸ Türkçenin öğretimi ile ilgili diğer makalelere göz atıldığında konunun Türk olmayan unsurlar nezdinde değerlendirildiği görülmektedir. *İkdâm*'da yayınlanma sırasına göre ilkyazı “Mekteb-i Gayr-i Müslîme ve Islâhât-ı Âhîre” başlıklı mülâhazâdır. Bu mülâhazâda adı geçen okullarda Türkçenin zorunlu hale getirildiği bildirilmiş olup patrikhanenin ve cemaatlerin de olumlu yaklaştığı ifade edilmiştir. *İkdâm* da konuyu, ticaret ve sanayi ile toplumu oluşturan grupların bir

¹⁰⁴⁴ *İkdâm*, N. 4923, s. 1, 11 Şubat 1908.

¹⁰⁴⁵ Bu makale temel olarak okulların fiziki yönden eksiklerini irdelemiş ve olayın sağlık yönüne odaklanmıştır. Okul yapmaya uygun olmayan binaların kullanılmasından doğan mahzurlara işaret edilmiştir. “Mekteplerde Takayyüdât-ı Sıhhiye” başlıklı mülâhazâda konu daha etraflı tartışılmıştır. Okullarda sağlık kurallarına yeteri kadar dikkat edilmediği ve denetimlerin yetersiz olduğu iddia edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdâm*, N. 4508, s. 1, 19 Kanun-i Evvel 1906.

¹⁰⁴⁶ *İkdâm*, N. 3109, s. 1, 9 Şubat 1903.

¹⁰⁴⁷ *İkdâm*, N. 4480, s. 1, 21 Teşrin-i Sani 1906.

¹⁰⁴⁸ *İkdâm*, N. 4930, s. 1, 18 Şubat 1908.

arada yaşaması noktalarından önemli görmüştür.¹⁰⁴⁹ Yaklaşık 6 ay sonra yayınlanan diğer yazıda ise Boşnaklar özelinde Türkçenin her birey tarafından bilinmesi gerektiği dile getirilmiştir.¹⁰⁵⁰ Konu hakkında en kapsamlı yazı *Levand Herald Gazetesi*'nden alınan pasajda bulunmaktadır. Yabancı okullarda nelerin öğretileceğine, eğitimden beklenen çıktılarının neler olduğuna ve bu mekteplerin programlarının ne surette tanzim olunacağına cevaplar aranmıştır. İyi bir aile babasının mensubu olduğu devletin dilini iyi bilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Türkçenin öğrenilmesinin toplum yapısı için faydaları bu makalede de tekrar edilmiştir. İlerleyen satırlarda ise karşımıza ders programlarında var olan derslerin içeriği, ibtidâ'î ve idâdî kısımlarının ders içeriklerinin birbirine geçtiği gibi eleştiriler bulunmaktadır.¹⁰⁵¹

Osmanlı Devleti'nde hizmet veren okulların derece yönünden hangisi olduğuna bakılmaksızın genel bazı önerilerin yer aldığı makaleler incelendiğinde bir konu bütünlüğü olmadığı görülmektedir. Örneğin bir mülâhazâda okul kantinlerinin pahalılığı ve bunun nedenleri üzerine değerlendirme yapıldığı görülürken¹⁰⁵² başka bir makalede ise öğrencilerin ve öğretmenlerin okul hazırlıklarından bahsedildiği görülmüştür.¹⁰⁵³ Bunlardan başka çoğu ailenin çocuklarının eğitimiyle ilgilenmedikleri, şahadetname almayı amaç edindikleri belirtilmiştir. Bu tarz velilerin sınav zamanı öğretmen ve mümeyyizleri sıkıştırmalarından şikâyet edilmektedir.¹⁰⁵⁴

Esasen *İkdâm*'da sene sonu sınavları hakkında birden çok değerlendirme yazısı bulunmaktadır. “İmtihanlar, Mubassırlar ve Kitaplar” başlıklı mülâhazâda yukarıdakine benzer şekilde bu sefer husûsî mekteplerin şikâyet konusu olduğu görülmektedir. Yine aynı yazıda İstanbul içindeki rüşdî mektepler arasında, birinci seçme âdetinin öğrencilerin haksız puan edinmelerine sebep olduğu da şikâyet konusu olmuştur.¹⁰⁵⁵ “Umumî İmtihânlar” başlıklı mülâhazâda ise sınavların öğretmenler açısından da bir değerlendirme aracı olduğu ifade edilmiştir. İyi bir

¹⁰⁴⁹ *İkdâm*, N. 83, s. 1, 23 Teşrin-i Evvel 1894.

¹⁰⁵⁰ *İkdâm*, N. 261, s. 3, 19 Nisan 1895.

¹⁰⁵¹ *İkdâm*, N. 4102, s. 2, 8 Teşrin-i Sani 1905.

¹⁰⁵² *İkdâm*'a göre okul kantinlerinin pahalı olmasındaki asıl neden, kantinlerin en çok parçayı veren kişiye kiralanmasıdır. Ayrıca pahalılıktan başka bu durumun bir neticesi olarak öğrencilerin kaliteli yemeklere de ulaşamadıkları gösterilmiştir. Öğrencilerin genellikle fasulye piyazı ve kokmuş ciğer kebabından başka bir şey yiyemedikleri ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdâm*, N. 1731, s. 1, 2 Mayıs 1899.

¹⁰⁵³ *İkdâm*, N. 4395, s. 1, 28 Ağustos 1906.

¹⁰⁵⁴ *İkdâm*, N. 4352, s. 1, 16 Temmuz 1906.

¹⁰⁵⁵ *İkdâm*, N. 4960, s. 1, 19 Mart 1908.

öğretmenin öğrencisi hata yaptığında sorumluluğu üstlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunu yaparken kendisinin konuyu böyle işlediğini, sorulan soruyla ilgili öğrencilerine bilgi vermediğini veya derste okutulan kitapta ilgili konunun öğrencinin verdiği cevap gibi geçtiği savunmalarını yapmalıdır, denmiştir.¹⁰⁵⁶ Sınavların öğrenciler üstünde oluşturduğu baskının farkına varılması ve buna göre tedbirler alınması zorunluluğu diğer bir makaleye konu edilmiştir. Herkesten öğrenciliklerine dönerek, sınav zamanı yaşadıkları sıkıntıyı hatırlamaları ve çocuklarına ona göre davranmaları tavsiye edilmiştir.¹⁰⁵⁷

Yukarıda sınavlar kısmında değindiğimiz mektep kitaplarının gerek içerik yönünden gerekse maddi yönden incelendiği makaleler de *İkdâm*'da bulunmaktadır.¹⁰⁵⁸ Gazetecilik faaliyetinin yanında matbaacılıkla da uğraşan *İkdâm*'da, bu konunun ayrıntılı işlenmesi makul görünmektedir. Konuya değindiği ilk makalesinde mektep kitaplarının evvela okul programlarıyla uygun olması gerektiği belirtilmiştir. Okullar için düzgün bir program oluşturulması sağlanırsa, kitap seçiminde ve tedarikinde zorluk yaşanmayacak bir devirde bulunduğu söylenmiştir. “Mektep Kitapları” başlıklı bu mülâhazânın devamında ise hangi yollarla mektep kitaplarının seçilebileceği hususunda tavsiyede bulunulmuştur. Bu tavsiyelere göre Maarif Nezareti'nde ilgili bilim uzmanlarından oluşturulacak bir komisyon marifetiyle, yarışma usulüyle ve öğretmenlere yazdırılmak suretiyle seçimin yapılabileceği ifade edilmiştir.¹⁰⁵⁹

Konu hakkında kaleme alınan diğer makalelerde kitap seçiminin komisyonlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Komisyonun seçimlerinin sağlıklı olması için hiçbir kitap yazarının bu komisyonda üye olmaması gerektiğini öncelik olarak ortaya koymuştur. Seçici kurula verdiği tavsiyelerde ise kitapların öğrenci seviyesine uygun olarak belirlenmesindeki önemi hatırlatmıştır.¹⁰⁶⁰ İçerik yönünden çocuklara uygunluğun yanında kitapların fiziki yapılarının da önemli olduğu başka bir makalede vurgulanmıştır. Bir okuyucunun mektubunun paylaşıldığı bu yazıda adı geçen okuyucu mektep kitaplarının kâğıt ve baskı yönünden kalitesiz olduğunu iddia etmiştir. Özellikle ibtidâ'î mektep kitaplarının kalitesizliğinin had safhaya ulaştığını,

¹⁰⁵⁶ *İkdâm*, N. 4690, s. 1, 23 Haziran 1907.

¹⁰⁵⁷ *İkdâm*, N. 4296, s. 3, 21 Mayıs 1906.

¹⁰⁵⁸ S. Kani İrtem, mektep kitaplarının Ermeni kitapçılarla anlaşmadan, Maarif Nezareti'nde görev yapan bazı yüksek rütbeli memurların “gönülleri alınmadan” basılmayacağını iddia etmektedir. İrtem, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, s. 263.

¹⁰⁵⁹ *İkdâm*, N. 119, s. 1, 28 Teşrin-i Sani 1894.

¹⁰⁶⁰ *İkdâm*, N. 4163, s. 3, 8 Kanun-i Sani 1906.

kitapçıdan çıkmadan dağılmaya başladığını belirtmiştir. Kitaplar için matbaacıların bir miktar daha masraf etmesinin, kitap kapaklarını en azından mukavvadan yapmalarının karlarını çok düşürmeyeceğini belirtmiştir. Rüşdî mektep kitaplarında karşılaşılan problem ise her bir kitabın boyutunun farklı olmasıdır. Öğrencilerin tüm ders kitaplarını bir araya getirerek ciltlediği göz önüne alınmayarak kitapların farklı boyutlarda basılması neticesinde sayfaların bazıları kesilmek zorunda kalıyor, demiştir. Bu mektuba *İkdâm*'ın da cevap verdiği görülmektedir. Bu cevapta mektup sahibinin sözlerinde pek haklı olduğu ve kitapçıların mektep kitaplarının kalitesine dikkat etmedikleri söylenmiştir.¹⁰⁶¹

Mektep kitaplarının her öğrenci tarafından alınması zorunlu olduğu için satışından ciddi paralar kazanmak mümkündür. Bu gerçeği göz önüne alan *İkdâm*, “Mektep Kitapları” başlığıyla kaleme aldığı mülâhazâsında mektep kitaplarından haksız kazanç elde edildiğini iddia etmiştir.¹⁰⁶² Muallim Fevzi kaleme aldığı makalesinde aynı konuya değinerek Marrif Nezareti'nin fiyatları 5 kuruştan 100 paraya indirdiğini belirterek daha fazla para verilmemesi konusunda okuyucuları uyarmıştır.¹⁰⁶³ *Tercümân-ı Hakikat*'la yaşadıkları bir atışmada konu daha etraflı kaleme alınmıştır. Okullarda okutulmak üzere Maarif Nezareti'nce onaylanan kitapların basımı hakkında bazı olumsuzluklar olduğunu iddia etmiş ve meselenin can alıcı noktasının fiyatlar olduğunu ve bu kitapların zorunlu olması nedeniyle değerinin çok üstünde satıldığını sözlerine eklemiştir. *İkdâm* amacının, çocuğuna kitap alacak parası olmayan velilerin haklarını korumak olduğunu dile getirmiştir. Fakat aldıkları bir duyuma göre iki eski matbaacının, mektep kitaplarını basmak için Maarif Nezaret'ine kardan %10 pay vermeyi teklif etmiştir. Bir başkası ise karının %90'ını pay olarak vermeyi ve kitapları yarı fiyatına satmayı teklif etmiştir. *İkdâm* ikinci teklife olumlu yaklaşmış ve kitap fiyatlarının ucuzlamasıyla taklit kitap basımının önüne geçileceğini varsaymıştır. Matbaa-i Âmîre'de basılma ve vergiden muaf tutulma şartıyla, gerçekleşmesi muhtemel bu durumu ilgili nezaretin kabul etmeyeceğini düşündüğünü belirtmiştir.¹⁰⁶⁴ *Tercümân-ı Hakikat*'in cevabı ise Ahmet Mithat imzasıyla yayınlanmıştır. *İkdâm*'ın fikirlerine katıldığını belirtmekle birlikte tekel oluşma ihtimali ifadesine katılmadığını belirtmiştir. Şu anki işleyişin, istenen

¹⁰⁶¹ *İkdâm*, N. 5038, s. 3, 5 Haziran 1908.

¹⁰⁶² *İkdâm*, N. 1149, s. 1, 28 Eylül 1897.

¹⁰⁶³ *İkdâm*, N. 4185, s. 3, 30 Kanun-i Sani 1906.

¹⁰⁶⁴ *İkdâm*, N. 1394, s. 3, 30 Mayıs 1898.

bu imtiyazların hayata geçirilmesi durumunda ortaya çıkacak sonuçtan çok da farklı olmadığını iddia etmiştir. Yazının sonunda ise *İkdâm*'ın sıcak baktığı ikinci teklife, eğer imtiyaz yanlışa herkes için ve her durumda yanlıştır, değerlendirmesiyle cevap vermiştir.¹⁰⁶⁵ Bu yazıya cevaben *İkdâm*'ın kaleme aldığı makalede ise bir önceki yazısında değerlendirmeye alınmalı dediği fikri açıklamıştır. Eleştirdikleri konunun yazar imtiyazı olmadığını, matbaacıların Maarif Nezareti'nden talep ettikleri imtiyaz olduğunu ifade etmiştir. Buna ilave olarak okullarda bir ders için yalnız bir kitabın tavsiye edilmesinin de zararlı olduğu söylenmiştir.¹⁰⁶⁶

İsmi Kitap	Yazar	Durum
İslam Tarihi	İsmail Hakkı Paşa	var
Fıkıh	Mehmed Rıza Paşa	var
Tarih	...	...
Coğrafya	...	...
Hukuk	...	...
İktisat	...	...

Şekil 7: Mektep Kitaplarını gösterir liste (*İkdâm*, N. 1494, s.3, 7 Eylül 1898)

¹⁰⁶⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, N. 6138-938, s. 3, 31 Mayıs 1898

¹⁰⁶⁶ *İkdâm*, N. 1396, s. 1, 1 Haziran 1898.

Eğitimin teorik altyapısı, uygulama alanları ve yardımcı kaynaklarından sonra tüm bunları uygulamaya koyacak olan öğretmenler hakkında *İkdâm*'ın yazdıklarına göz gezdirilmelidir. *İkdâm*'ın konu hakkında yazmış olduğu makalelerde öğretmenlerin yetiştirilmesinden aldıkları ücrete kadar geniş bir yelpazeyi dile getirdiği görülmektedir. Öğretmenlerin eğitimin en önemli unsuru olduğu birkaç farklı yazıda dile getirilmiştir. Bunlardan birinde geçen “okul binaları ve öğrenciler hakkında konuşulduğunda en önemli şey olan öğretmenler unutulmamalıdır.”¹⁰⁶⁷ ifadeleri dikkate şayandır. “Mu’allimlik Vazîfesi” başlıklı mülâhazâda, eğitime en büyük hizmetin öğretmenlerden beklendiği vurgulanmıştır. Yeni okulların açılması, programların hazırlanması, ortamın eğitime uygun hale getirilmesi önemli olmakla birlikte bunların anlamını öğretmenle kazanacağı ifade edilmiştir. Öğretmenin bu denli önemli olması sebebiyle davranışlarına dikkat etmesi gerektiği de hatırlatılmıştır.¹⁰⁶⁸ Avrupa kaynaklı bir makalede öğretmen kimdir sorusuna yanıt aranmıştır. Bu yazıda bir ülkenin geleceğinin inşasından, ahlaki yönünden, manevi dünyasından sorumlu olan insanlar olduğu cevabı verilmiştir. Mesleğini icrası sırasında asıl önemli olan özelliğinin fen ve ilime vakıf olmaktan ziyade eğitim yöntemlerini bilmesi olarak gösterilmiştir.¹⁰⁶⁹

Öğretmenlerle ilgili kısa girişten sonra *İkdâm*'ın konu hakkındaki en kapsamlı yazıları olan, değişik üst başlıklar altında karşımıza çıkan “Mu’allimlikte İhtisâs” başlıklı makaleleri değerlendirilmiştir. İlk 6 makale Saffet Nezihi tarafından kaleme alınmıştır. İlgili makaleler genel bir değerlendirmeye başlamış olup, son yıllarda okul sayılarında gözle görülür artışlar olmasına rağmen eğitimin içeriğinin bunan paralel gelişip gelişmediğinin tartışmalı olduğu tespitiyle devam etmiştir. Bu tespitine dayanak olarak özellikle köylerde açılan birçok okulda öğretmen eksiğinin varlığına dayandırmıştır.¹⁰⁷⁰ Öğretmen eksiğinin bir diğer kanıtı olarak Maarif

¹⁰⁶⁷ *İkdâm*, N. 4740, s. 3, 12 Ağustos 1907.

¹⁰⁶⁸ *İkdâm*, N. 4145, s. 2, 21 Kanun-i Evvel 1905.

¹⁰⁶⁹ *İkdâm*, N. 4118, s. 3, 24 Teşrin-i Sani 1905.

¹⁰⁷⁰ *İkdâm*'da, köylerde öğretmen olmamasıyla ilgili yayınlanmış “Ta’mîm-i Ma’arif ve Kurrâ’da Mekâtib-i İbtidâ’îye” başlıklı mülâhazâda, eğitimin yaygınlaştırılması için öncelikle ibtidâ’î mekteplerin çoğaltılması, bu okulların faaliyete geçmesi için de öğretmen yetiştirilmesi gerektiği belirtildikten sonra Sivas Vilayeti özelinde köy okullarındaki öğretmen açığına karşı uygulamaya konulan tedbirler belirtilmiştir. Bunlar kısaca şu şekildedir: “Beş on hanelik küçük köylerde okul açılması ve buralarda eğitim işini yapacak öğretmenini yetiştirilmesi hayli masraflıdır. Buna rağmen buralarda yaşayan çocukların eğitimden geri kalmaları da istenmemektedir. Bu sebeple köylerde bulunan mescit ve buralarda görev yapan imamlardan, öğretim yöntemlerine vakıf bulunanlar arasından ücreti mukabilinde köy çocuklarına eğitim vermeleri uygun görülmüştür.” Bu kararı *İkdâm*,

Nezareti'nde bulunan, hem eski hem de yeni açılan ibtidâ'î ve rüşdî mekteplerinin öğretmensiz olduğunu gösterir levhaları ortaya sunmuştur. Saffet Nezihi yazının devamında konuyu öğretmenlerin niteliğine getirmiştir. Öğretim yöntemleri denilen kavramın dillere pelesenk olmasına rağmen hakkıyla açıklanmadığından dert yanmaktadır. Ayrıca öğretmenlerin her konuda biraz bilgi sahibi kişiler olarak görülmesindeki sakıncayı ön plana çıkarmıştır.¹⁰⁷¹ Bunun artık mümkün olmadığı ve uzmanlaşmanın gitgide önem kazandığını vurgulamıştır. Öğretmenlik yaptığı sırada incelediği “Fransız Maarif Nezareti Salnamesi ve Mekteb-i Umumi Nizamnamesi” üzerinden yaptığı yorumlarda, dârülmü'allimlerin yapısını açıklamıştır. Bu okulların ibtidâ'î, idâdî ve âli olmak üzere üçe ayrıldığını belirtmiş, her bir kısımda hangi derslerin ne surette okutulduğunu açıklamıştır.¹⁰⁷² *İkdâm*'da yer alan “Mektep Mu'allimleri” başlıklı mülâhazâda ise Osmanlı Devleti'ndeki dârülmü'allimînlerle ilgili bazı bilgiler bulunmaktadır.¹⁰⁷³ 100 idâdî, 500-600 rüşdî ve 2.000'den fazla ibtidâ'î mektebin bulunduğu Osmanlı Devleti'nde, bu yapı içinde öğretmenlik yapacakların yetiştirilmesi için 1840 yılından itibaren dârülmü'allimînlerin açılmaya başlandığı ifade edilmiştir.¹⁰⁷⁴ İstanbul Dârülmü'allimîni'nin incelenmesiyle devam eden yazıda, her yıl 20 idâdî ve 40 rüşdî mektebi öğretmenin mezun olduğunu ve bunların çoğunun İstanbul'da göreve başladıklarını belirtmiştir. Bu okulun ibtidâ'î bölümünün olmadığı âli bölümünün ise fen bilimleri ve edebiyat olarak iki kısma ayrıldığı dile getirilmiştir. Âli mektebin asıl amacının ihtisaslaşmış öğretmenler

önceleri de imamların bu vazifeyi ifa ettiklerini, daha sonra eğitimin uzmanlar vasıtasıyla yapılmasının uygun olduğu gerekçesiyle vazgeçildiğini ifade ederek eleştirmiştir. *İkdâm*, eğer bu karar uygulanacaksa mümkünse dârülmü'allimînde, değilse dârülmü'allimîn mezunu öğretmenler yanında imamların, eğitim metotlarını öğrenmeleri suretiyle uygulanmasının doğru olduğu kanaatini taşımaktadır. *İkdâm*, N. 4622, s. 1, 16 Nisan 1907. Konuyla ilgili bir başka mülâhazâsında *İkdâm*, köylerde dahi ibtidâ'î mektep açılma kararını olumlu bulmakla birlikte öğretmen ihtiyacının nasıl karşılanacağını gündeme getirmiştir. Eğer bu konuya gerekli önem verilmezse kararın akim kalacağı konusunda uyarıda bulunduğunu ifade etmiştir. Çözüm olarak vilayet merkezlerinde bulunan dârülmü'allimînlerde var olan ibtidâ'î şubesine ön ayak olacak şekilde İstanbul'daki dârülmü'allimînde de şube açılması göstermiştir. *İkdâm*, N. 4941, s. 1, 29 Şubat 1908.

¹⁰⁷¹ Öğretmenlerin belli bir alanda değil okullara göre istihdam edilmesinin olumsuz yanları hakkında *İkdâm*'da çıkan bir yazı özetle şöyledir: “Öğretmen olmaya hak kazanan öğrencilerin bir komisyon marifetiyle uzmanlık alanları belirlenmedikçe göreve başlatılmamaları gerekir. Bir okula görevlendirilip burada bir iki dersin öğretmenliğine atana bir kişi, üç dört sene görevini yürüttükten sonra başka bir okula atandığında bambaşka derslerle görevlendirildiğini görüyoruz. Bu şekilde sürekli alanı değişen öğretmenlerin verimli olması mümkün değildir. İşte bu sebeple öğretmenlerin belli alanlarda uzmanlaşarak görevlerine başlamaları uygun olacaktır.” *İkdâm*, N. 3512, s. 2, 28 Mart 1904.

¹⁰⁷² *İkdâm*, N. 1959, s. 3, 16 Kanun-i Evvel 1899.

¹⁰⁷³ II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti'nde öğretmen yetiştirilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. 147-156.

¹⁰⁷⁴ *İkdâm*'ın verdiği tarih hatalıdır. İlk Dârülmü'allimîn 16 Mart 1848'te Fatih'te açılmıştır. Dârülmü'allimîn mektebinin açılışıyla ilgili bkz. Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirilmenin 160. Yılında Dârülmü'allimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, 20,2006, s. 26-41.

yetiştirmek olduğu ifade edilmişse de geçim derdinin buna engel olmasıyla buradan mezun olan rencilerin birden çok derse girmek zorunda kaldıkları üzülerek söylenmiştir.¹⁰⁷⁵ Yazının devamında l kısmın uzmanlaşma konusunda yeterli olmadığı iddiasını ortaya atmıştır. Programların gözden geçirilerek hikmet-i tabiiyye, kimya, riyaziye, tarih gibi derslerin de müfredata dhil edilmesi ve okulun bunlara uygun araçlarla donatılması gerekliliği ifade edilmiştir. Yine bu okuldan mezun olanların hemen taşra iddlilerine görevlendirilmelerinin yanlış olduğu bunun yerine bir müddet İstanbul'da bulunan iddlilerde staj yapmalarının faydalı olacağı iddia edilmiştir. l şubenin eksiklerini bu şekilde ortaya koyan yazar rşd mektepler içinse problemin öğretmenlerin ğrenci sayısına göre görevlendirilmesinde görmektedir. Bazı yerlerde  sınıfla birden ilgilenmek zorunda kalan rşd mektep ğretmenlerinin varlığına dikkat çekerek, ğretmen görevlendirmelerinin şube sayısına göre olması gerektiği fikrini taşımaktadır.¹⁰⁷⁶ Bu mlhazyla benzer şekilde Saffet Nezih yazısının devamında ğretim yöntemleri üzerinde durmuştur. Çocukların zevkle dersleri takip edeceği yöntemlerin uygulanmasının eğitimi de sevdireceği, eğitimi seven bireylerin ileride memleketlerine faydalı meslekleri başarıyla uygulayacaklarını dile getirmiştir.

Öğretmen yetiştirme usulüyle ilgili yazılara bakıldığında, Saffet Nezih kendi öğretmenlik yaptığı zamanlarda yaşadıklarından yola çıkararak var olduğunu düşündüğü eksiklikleri makalesine taşımıştır. 15 yıl önceye giderek ibtid' mekteplere ğretmen olmak için mekteb-i mülkiye ve sultn mezunu olmanın yeterli görüldüğünü ve her öğretmenin uhdesine 3 farklı ders verildiğini belirterek, hem birçok faydasız bilgiyi öğrencilerine aktarmak zorunda hem de bazı noktalarda yetersiz kaldığını itiraf etmiştir.¹⁰⁷⁷ Tüm bu söylediklerinin, ğretmenlikte uzmanlığın şart olduğunu, öğretmenlerin rastgele değil belli kurallar çerçevesinde seçilmesinin gerekliliğini anlatmak için olduğunu ifade etmiştir. İkinci makalesini de bu fikri ispata ayırdığını kendisi dile getirmiştir. Askeri ve mülki mektepleri

¹⁰⁷⁵ öğretmenlerin maaşları her bir ayrı ders için verilen ücretler toplamından oluştuğu için öğretmenler birden çok derse girmek zorunda kalmışlardır. Bir ğretmen edebiyat, resim, hesap gibi dersleri aynı anda okutmak mecburiyetinde kalmıştır. Dönem dönem maaşlarını eksik almaları, ders ücretlerinin düşüklüğünden dolayı (aylık yaklaşık 200 kuruş) taşraya çalışmaya gitmek istememeleri gibi durumlar olduğu *İkdm*'da gündeme getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *İkdm*, N. 2704, s. 1, 31 Kanun-i Evvel 1901. *İkdm*, N. 4371, s. 2, 4 Ağustos 1906.

¹⁰⁷⁶ *İkdm*, N. 4932, s. 1, 20 şubat 1908.

¹⁰⁷⁷ *İkdm*, N. 1959, s. 3, 16 Kanun-i Evvel 1899.

karşılaştırarak¹⁰⁷⁸, askeri mekteplerin yıllarca süren eğitimle birlikte öğretmenlerin de uzmanlaşmasının sağlandığı ve başarının yakalandığı sözlerine yansımıştır.¹⁰⁷⁹ Bir diğer makalesinde ise husûsî mekteplerle rüşdî ve idâdî mektepleri karşılaştırmış ve husûsî mekteplerin yakaladığı başarının öğretmenlikte uzmanlığa verdikleri önemden ileri geldiğini iddia etmiştir. Husûsî mekteplerde her ders için farklı öğretmen görevlendirme yoluna gidilmesi bu başarının anahtarı olarak sunulmuştur. Rüşdî ve idâdî mekteplere doğrudan bir eleştiri getirilmemekle birlikte, ülke genelindeki tüm okulların yükü Maarif Nezareti'nde olduğu için bazı aksamaların yaşandığı belirtilmiştir. Yukarıda farklı yazılarda ifade edildiği üzere temel problem, öğretmenlerin geçinebilmek adına farklı dersleri üzerine almaları ve idarecilikle de meşgul olmaları gösterilmiştir.¹⁰⁸⁰

Saffet Nezihi bir sonraki makalesini dârülmü'allimînlerin yapısına ayırmıştır. İlk makalesinde dârülmü'allimînden mezun olan öğrenciler hakkında sınırlı bilgiler bulunuyorken bu yazıda diğer teknik bilgilerin yanında yorumlarını da ilave etmiştir. Dârülmü'allimînlerin ibtidâ'î, rüşdî ve âli olmak üzere üç kısımdan oluştuğu ve sırasıyla 2-2-3 yıl eğitim verildiğini söylemiştir. Her yıl 30 öğrencinin kaydolduğu, 2 yılın sonunda ilk 20'ye girenler rüşdî kısma devam ederken geri kalan 10 öğrencinin ise ibtidâ'î mekteplere öğretmen olarak gönderildiği ifade edilmiştir.¹⁰⁸¹ İstanbul'da birçok ibtidâ'î mektep olduğu halde buradan mezun olan öğrencilerin yeterli olmayacağı açıktır. Ayrıca bu öğrencilerden ikisi ölse, üçü dördü de 150 kuruşluk maaş az olduğu için hukuk mektebine devam etse ki ediyor, sıkıntının görünenden daha büyük olduğu açıktır. Bu ibtidâ'î mekteplerde, dârülmü'allimîn mezunu öğretmen bulmak oldukça güçtür. Saffet Nezihi, makalenin devamında İstanbul halkının çocuklarını okutmakta hevesli olduklarını, ibtidâ'î mekteplerin bu durumundan dolayı husûsî mekteplere yöneldiğini belirterek, dârülmü'allimînde

¹⁰⁷⁸Saffet Nezihi'nin mülkiye mektepleriyle ilgili söylediklerine Senai Bey, *Tercümân-ı Hakikat* satırlarından itirazda bulunmuştur. Mülkiye Mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin de en az askeri mekteplerde görev yapan öğretmenler kadar başarılı olduğunu iddia etmiştir. Başarısızlığa sebep olarak gösterilen bir öğretmenin birden çok derse girmesinin nedenini, çalışmamızın farklı yerlerinde değindiğimiz üzere, geçim sıkıntısına bağlamıştır. Bir ders için verilen 250 kuruşluk maaşın kimseye yetmeyeceğini, bu sebeple öğretmenlerin birden çok dersi birlikte yürütmek zorunda kaldığını belirtmiştir. Yine Saffet Nezihi'nin, Maarif Nezareti'ne yönelttiği eleştirilere sert karşılık vermiş ve kimsenin haddi olmayan konularda kalem oynatmaması gerekir demiştir. *Tercümân-ı Hakikat*, N. 1317, s. 3, 12 Kanun-i Sani 1900.

¹⁰⁷⁹ *İkdâm*, N. 1966, s. 3, 23 Kanun-i Evvel 1899.

¹⁰⁸⁰ *İkdâm*, N. 1974, s. 3, 31 Kanun-i Evvel 1899.

¹⁰⁸¹ Bir başka makalesinde *İkdâm*, miladi 1899 senesine ait olan Maarif Salnamesine dayandırdığı bilgilere nazaran dârülmü'allimînin öğrenci sayısını 80 ibtidâ'î, 50 rüşdî ve 41 âlî şubede olmak üzere toplam 171 olarak vermektedir. *İkdâm*, N. 2041, s. 3, 8 Mart 1900.

ibtidâ'î mektebe öğretmen yetiştirmek hususunda düzenlemeler yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Sayısal olarak öğretmen yetiştirme sıkıntısı rüşdî mektepler için de kendini hissettirmektedir. Dördüncü yilsonunda 8 öğrencinin mezun olduğu ve bunların 3-4'ünün başka mesleklere yöneldiği göz önüne alınırsa durumun vahametinin daha iyi anlaşılacağını ifade etmiştir. Yetişmiş öğretmen eksikliğini daha iyi anlatmak için Manastır Vilayeti'nde bulunan rüşdî mekteplerin durumunu örnek olarak vermiştir. Vilayet dâhilinde 4 rüşdî mektep bulunduğu, 2'sinin vekil öğretmenlerle eğitim vermeye çalıştığını üzülen dile getirmiştir. Dârülmü'allimînin öğrenci kalitesi olarak en yüksek kısmı olan âli şubesine ise baştan itibaren devam eden 10 öğrenci ile diğer idâdîlerden katılan 4-5 öğrencinin devam ettiğini, yeterli öğrenciye sahip bu kısmın temel probleminin program yetersizliği olduğunu iddia etmiştir.¹⁰⁸²

Dârülmü'allimînlerin eksiklikler barındıran bu yapısının düzeltilmesi amacıyla Maarif Nezareti'nce bazı girişimlerin olduğunu başka bir makalede görmekteyiz. Ülke geneline yayılmış okulların anlam kazanması için öğretmenlerin daha iyi yetiştirilmesini hedefleyen bu çalışmanın ana iskeletini, dârülmü'allimînin ülke ihtiyaçları doğrultusunda tekrar yapılandırması oluşturmaktadır. Öğretmenlerin mesleğini hakkıyla yapabilmesi için ilk olarak öğretim yöntemlerinin onlara daha kapsamlı bir şekilde öğretilmesi üzerinde durulmaktadır. İkinci olarak ise Saffet Nezihî'nin de belirttiği gibi daha çok öğretmen yetiştirmenin hedeflendiği görülmektedir. Bu noktadan hareketle yapılması planlanan düzenlemelerin, programda var olan derslerin içeriğinden ziyade derslerin öğretiminde uygulanan yöntemlere ıslaha yönelik olacağı belirtilmiştir. Bunun yanında uygulamalı eğitim yapabilmeleri amacıyla dârülmü'allimîn içine bir uygulama okulunun açılmasının planlandığı bilgisi verilmiştir. Öğrenci sayısının artırılması için ise İstanbul'da var olan okulun yanında vilayetlerde yeni dârülmü'allimînlerin açılması, bu okullara da İstanbul'dakinden mezun olan öğrencilerin öğretmen olarak görevlendirilmesi düşünülmüştür. Dârülmü'allimînin en sıkıntılı şubesinin âli kısım olduğu iddia edilmiştir. Sebep olarak gerek İstanbul'da gerekse diğer vilayetlerde idâdî mekteplere öğretmen olarak görevlendirilecekler için tek kaynak olması gösterilmiştir. Önlem olarak ilk başta öğrenci sayısının 20-25 raddelerine çıkarılması ve en az 10 yıl meslekten ayrılmama şartı getirilmesi düşünülmüştür. Fransa'da 10

¹⁰⁸² *İkdâm*, N. 1984, s. 3, 10 Kanun-i Sani 1900.

yıl öğretmenlik yapanların askerlikten muaf tutulması gibi bir sistemin getirilmesi gerektiği, fakat çoğu dârülmü'allimîn öğrencisinin aynı zamanda medreseye de devam etmesi nedeniyle işlerliğinin olmayacağı düşünülmüştür. Bunun yerine öğretmenlik mesleğinin itibarının artırılması, maaşlarının iyileştirilmesi gibi önlemler üzerinde durulduğu haber verilmiştir.¹⁰⁸³

Dârülmü'allimînde ıslahat yapılacağına dair kaleme alınan yukarıdaki makalenin yayımlanma tarihi, Saffet Nezihi'nin "Mu'allimlikte İhtisâs" başlıklı sıralı makalesinden daha sonradır. Nitekim bir makalesinde Saffet Nezihi, Dârülmü'allimîn kadar hayati öneme taşıyan bir meselede bunca sıkıntıya rağmen Maarif Nezareti'nin hiçbir adım atmamasını eleştirmiştir. 20 yüzyılda ilimsiz, sanatsız, ticaretsiz vb. başarı yakalamanın mümkün olamayacağını, bunlara ulaşmanın ise eğitimin ruhu olarak gördüğü öğretmenlerle sağlanabileceğini iddia etmiştir.¹⁰⁸⁴ Bu isteğin kısa zaman sonra Maarif Nezareti'nin yürüttüğü ıslahat çalışmaları kapsamında karşılığı olduğu görülmüştür. Öğretmen olmak isteyenler hakkında ciddi ve faydalı tedbirlerin yer aldığı bir talimatname yayımlanmıştır. *İkdâm*'ın yapmış olduğu kısa değerlendirmede öğretmenlerin en önemli özelliği güzel ahlak ve tavırlara sahip olması gösterilmiştir. Buna ilaveten yürüteceği dersler hakkında ilmi yönden yeterli olması gerektiği vurgulanmıştır. Saydığı bu özelliklerin, Maarif Nezareti'nce de önemli görüldüğünü belirterek yayımlanan talimatnamenin içeriğinin bu minvalde hazırlandığını duyurmuştur.¹⁰⁸⁵

Eğitim birçok yönden diğer konuları da etkilediğinden çalışmanın bu bölümünü oluşturan yazıların seçiminde, doğrudan eğitim sisteminin bileşenlerinin işlendiği makale ve haberler derlenmiştir. Bu suretle eğitimin teorik altyapısı, okullar, okullarda kullanılan materyaller ve öğretmenler nezdinde *İkdâm*'ın fikirleri bir araya toplanmış ve değerlendirilmiştir. Farklı zamanlarda farklı kişiler tarafından kaleme alınan makalelerde birkaç farklı nokta dışında bir konu bütünlüğü olduğu görülmüştür. Bölümün başında kendi satırlarında ifade ettiği üzere eğitime hakkıyla eğilmiş ve okuyucusunu bilgilendirme görevini yerine getirmiştir. Okulların oluşum süreci, veli-okul ilişkileri, çocukların okula başlaması ve okul seçimi gibi konuların yanında okulların fiziki ve sosyal durumu, sayıları, türleri gibi konular da *İkdâm*'da yer almıştır. Mesleki eğitim, üzerinde en çok konuşulan ve fikir belirtilen konu

¹⁰⁸³ *İkdâm*, N. 2041, s. 3, 8 Mart 1900.

¹⁰⁸⁴ *İkdâm*, N. 2005, s. 3, 7 Şubat 1900.

¹⁰⁸⁵ *İkdâm*, N. 2056, s. 1, 23 Mart 1900.

olmuştur. Bu yönüyle çağın gerçeklerinden *İkdâm*'ın kopuk olmadığı iddia edilebilir. Bunun dışında fikri yönden eleştirinin en çok yapıldığı konu ise öğretmen yetiştirme, dolayısıyla dârülmü'allimîndir. Temel olarak yeterli öğretmeni yetiştirememesi yüzünden yaşanan sıkıntılar dile getirilmiştir. Sonuçta eğitimin uygulayıcısı olan öğretmenler hakkında ayrıntılı yazılar kaleme alınması olağandır. Üslupta dikkat çeken bir özellikte şudur ki öğretmenler hakkında olumsuz bir dil kullanılmamıştır. Başta ekonomik olmak üzere yaşadıkları sıkıntılar dile getirilmiş ve maddi sebeplerden ötürü kaldırabileceklerinden fazla yükün altına girmek zorunda kaldıkları ifade edilmiştir. *İkdâm* burada eleştiri oklarını Maarif Nezareti'ne çevirmiş ve dârülmü'allimînler başta olmak üzere bir dizi ıslahat çalışmasının yapılması gerektiğini ısrarla tekrar etmiştir. Özetle *İkdâm*'ın eğitim konusunda hatırı sayılır bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

2.5. Fen, İlim ve İlim Adamları

2.5.1. Fen ve İlim

İkdâm'ın içeriğini oluşturan eğitim, ekonomi, ziraat vb. konuların bilimsel yönlerinin anlatıldığı makalelere rastlamak mümkündür. Çalışmanın bütünlüğünü bozmamak adına yukarıda ifade edilen konularda kaleme alınan makaleler ilgili başlık altında değerlendirilmiştir. Bunun dışında kalan fen ve ilim yazıları ise daha çok bu kavramların ne demek olduğu üzerine fikir beyan edilen ve bazı ilim ve fen dallarını konu edinen makalelerdir. Buradan hareketle ilk olarak *İkdâm*'ın bu terimlere hangi manayı yüklediğine bakmak gerekir. *İkdâm*'ın Paris muhabiri Ali Kemal'in kaleme aldığı bir musâhabede ilim ve fenin anlamı üzerine düşünüldüğü görülmektedir. Ali Kemal birkaç seneden beri dile yerleşen bu terimlerin nasıl kullanılması gerektiğine dair fikirlerini uzun uzadıya yazmayı düşündüğünü belirtmiştir. Bunu yapmaktaki amacını ilmin üstünlüğüne olan inancına bağlamıştır. *İkdâm*'ın bu konularda yazacağı makalelere sütunlarında yer vermesinin önemi üzerinde durmuş ve bu sayede bilimsel faaliyetlerle ilgilenenlerin de konu hakkındaki yazılarını gazeteye göndermelerine sebep olabileceğini ifade etmiştir. Bu girişten sonra makalesinde fen, ilim ve usul kelimelerinin anlamlarını tartışacağını belirtmiştir. Bunlardan ilim ve fen kelimelerinin “ilm-i tıb ve fenn-i tıb, ilm-i kimyâ ve fenn-i kimyâ vb” ve fen ve usul kelimelerinin “usûl-ı içtimâ'îye ve fûnûn-ı içtimâ'îye, usûl-ı tenkîd ve fenn-i tenkîd vb” örneklerinde olduğu gibi birbirleri

yerine yanlış kullanıldıklarını iddia etmiştir. Kendi tanımlamasına göre “ilim” tesis ve teşkil işidir. Bunun için incelenen durumun genellenebilmesi, sebep sonuç ilişkisinin olması ve kurallarının ortaya konabilmesi gerekir, demiştir. Yine Ali Kemal “fen” terimini ise ilim yardımıyla bulunan kanunların her birini ayrı ayrı uygulamak olarak tanımlamıştır. Yaptığı tanımlamayı anlamlı hale getirmek için bir örnek verdiği görülür. Bu örnekte tıbbi bir fen olarak göstermiş, kimya, hikmet vb. ilimlerden aldığı bilgilerin uygulandığı yer olarak göstermiştir. Usulü ise tarih üzerinden anlatmış, herhangi bir kanun keşfetmediği için ilim olamayacağını, uygulama alanı olmadığı için de fen olamayacağını iddia etmiştir.¹⁰⁸⁶ Bu tartışmaların sonunda fenni, ilmin neticesinin uygulaması olarak özetlemiştir.¹⁰⁸⁷

İlim veya fenni insanlığa katkı sunmak amacıyla yine insanlar tarafından ortaya konan çabaların ürünü olarak değerlendirilebilir. Fransız gazetelerinden alıntılanan bir yazıda benzer bir çıkarımı görmek mümkündür. İlim ve fennin, insanların faydasına çabaları içerdiği ifade edilirken, bilinmeyi öğrenme uğraşı sonunda insanların zihnen birçok korkuyu yenmesine de vesile olacağı vurgulanmıştır.¹⁰⁸⁸ Bir başka makalede yine buna benzer bir yaklaşımla insanların yaşadığı çevreyi tanıdıkça daha rahat hareket etmeye başladıkları ifade edilmiştir. İlim ve fenin buna yardımcı olduğunu yazar sözlerine eklemiştir.¹⁰⁸⁹ İnsanların bilinmeye ilgi duyması ve hayal etmesi ilim ve fenin gelişmesinin en önemli anahtarları olarak gösterilmiştir. Aynı bir metre dünyaya yaklaşmasıyla neler olabileceğini hayal etmeye başlayan bir sürecin anlatıldığı bir makalede fenin ilerlemesi doğrudan hayale bağlanmıştır. Yine hayalin kişilere bağlı olduğu ve bilgisi artan insanın hayalinin de büyüyeceği vurgulanmıştır. Buna örnek olarak da ilk olarak güneşi ve ayı gören insanların hayalleri vasıtasıyla öğrene öğrene diğer gök cisimlerinin dahi haritalarını yapabilir hale gelmelerini göstermiştir.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁶ Mehmed Niyazi, *Türk Tarih Felsefesi* adlı eserinde “Tarih Bilim midir?” başlığı altında ünlü tarihçilerin konu hakkındaki görüşlerini değerlendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Niyazi, *Türk Tarih Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 36-38. Tarihin ilmi yönden bir değerlendirilmesi için bkz. Şahin Uçar, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Şule Yayınları, İstanbul 2007, s. 27-35. Tarihin bir bilime dönüştürme gayretinin neredeyse 200 yıldır devam ettiği iddia eden Evans’ın bir değerlendirmesi için bkz. Richard J. Evans, *Tarihin Savunusu*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 51-81.

¹⁰⁸⁷ *İkdâm*, N. 488, s. 3, 2 Kanun-i Evvel 1895.

¹⁰⁸⁸ *İkdâm*, N. 2241, s. 3, 24 Eylül 1900.

¹⁰⁸⁹ *İkdâm*, N. 1660, s. 3, 20 Şubat 1899.

¹⁰⁹⁰ *İkdâm*, N. 845, s. 3, 23 Kanun-i Sani 1896.

Hayalle beraber birleşen merakın insanları balonla kutuplara gitme fikrine yakınlaştırdığından bahseden başka bir yazıda bu konuda neler yapılabileceği anlatılmıştır.¹⁰⁹¹ Doğa ilimlerinde yaşanan bu gelişmeleri, *İkdâm* son yüzyılda yaşanan gelişmelere bağlamıştır. Uzun bir müddet durgunluk yaşayan doğa ilimlerinin yeni vasıtalar ve aletler yardımıyla geliştiğini ve yeniden lüzumu ölçüsünde ilgi uyandırdığını ifade etmiştir.¹⁰⁹²

İlim ve fennin gelişmesi milletler ve din üzerinden farklı iki makale ile *İkdâm*'da yer almıştır. Bunlardan ilki Hilmizade İbrahim Rıfat imzalı, Arapların katkılarının anlatıldığı makedir. İlgili yazı Avrupa ilim ve fenninin temelinde Arapların ortaya koyduklarının yattığını ifadeyle başlamıştır. Mikrobun mucidi olarak Pasteur bilinmesine rağmen asıl mucidinin Hasan Bin Ebu Talib olduğunu belirterek iddiasını kanıtlama yoluna gitmiştir. Bu makaleyi kaleme alırken Türkçe basına serzenişte bulunduğu da görülmektedir. Eğer basın bu konuyu iyi incelemiş olsaydı Pasteur'u bu kadar yüceltmezdi diyerek, serzenişini dile getirmiştir. *İkdâm* bu makaleyi yorumlarken sütunlarında yer vermekten duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, konunun daha ayrıntılı olarak işlenmesini arzu ettiğini bildirmiştir.¹⁰⁹³ 9 gün sonra yayınlanan başka bir yazıda Hilmizade İbrahim Rıfat'tan hala bir cevap gelmediği, bir okurun konunun neden devam etmediği sorusundan anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁴ Beklenen cevap ancak 12 gün sonra gelmiştir. Yine Arapların ilim ve fenne katkıları övülmüş ve mikrobun bulunuşunda Arapların katkısı ayrıntılı anlatılmıştır. *İkdâm* bu yazı için de Hilmizade İbrahim Rıfat'a teşekkürlerini iletmiştir.¹⁰⁹⁵ İkinci makale ise konuyu yalnız Araplarla sınırlı tutmayarak tüm İslam milletlerini içine alacak şekilde işlemiştir. İlgili makale bir ilmin önce tarihinin bilinmesi gerektiği önermesiyle başlamaktadır. Bir ilimde âlim sayılabilmenin şartını tarihsel gelişimini bilmek ve ona yeni bir sayfa eklemek olarak ifade etmiştir. Bir ilmin gelişmesi için çalışmanın yolu olarak bu 2 nokta ön plana çıkartılmıştır. Bu girişten sonra makalenin üzerinde durduğu konu ilim tarihi içinde Müslümanların oynadığı rol olmuştur. Müslümanların ilim tarihinde en şanlı rolü oynadığını iddia etmiştir. Avrupa'da sönmek üzere olan ilim ışığının Müslümanlarla tekrar parlamaya

¹⁰⁹¹ *İkdâm*, N. 144, s. 3, 23 Kanun-i Evvel 1894.

¹⁰⁹² *İkdâm*, N. 148, s. 2, 27 Kanun-i Evvel 1894.

¹⁰⁹³ *İkdâm*, N. 490, s. 3, 4 Kanun-i Evvel 1895.

¹⁰⁹⁴ *İkdâm*, N:499, s. 3, 13 Kanun-i Evvel 1895.

¹⁰⁹⁵ *İkdâm*, N. 502, s. 3, 16 Kanun-i Evvel 1895. Ayrıca İbrahim Rıfat de bu teşekkür üzerine "Târih-i Eslâfa Bir Nazar" başlığıyla Endülüs Müslümanlarının ilim dünyasına katkılarını anlatan bir yazı kaleme almıştır. *İkdâm*, N. 513, s. 3, 27 Kanun-i Evvel 1895.

başladığını dile getirmiştir. Çin'den aldıkları bilgilerle elde olan bilgileri birleştirerek bu ışığı bir kat daha arttırmışlardır, denilmiştir. Tüm bu gelişmelerin IX ile XIX. yüzyıllar arasında devam ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁹⁶ Benzer değerlendirmelerin kaleme alındığı başka bir yazıda, Ortaçağda Avrupa cehaletin pençesindeyken İslam coğrafyasında ilim ve fen yönünden şaşalı günlerin yaşandığı vurgulanmıştır. Belirtilen zamandan sonra ise rüzgârın terse döndüğü ve Avrupa'nın ilim ve fende ilerleme sağladığı ifade edilmiştir. Bu dönemde İslam coğrafyasında adından söz ettirebilen âlimlerin gitgide azaldığı ifade edilirken Kâtip Çelebi'ye ayrı bir parantez açılmıştır. Daha sonra Avrupa'da yaşanan gelişmelere dikkat kesilen ve bir dizi girişimde bulunan padişah olarak III. Selim zikredilmiştir. İlk mühendislik okulunu kurduğu ve gerekli kitapları tercüme ettirdiği not edilmiştir.¹⁰⁹⁷

Osmanlılarda ilim ve fenne değinilen yazılara göz gezdirdiğimizde karşımıza coğrafya ve mimarlık konusunda yazılan yazılar çıkmaktadır. Coğrafyayla ilgili gerek Avrupa'da gerekse İslam coğrafyasında yaşanan gelişmelerin anlatıldığı başka makaleler bulunmakla birlikte doğrudan Osmanlı coğrafyasıyla alakalı makale 1 adettir. Bu makalenin konusu ise Osmanlı coğrafyasında yetişen ağaçların kökeni ile ilgilidir. Birçok ağaç türünün listelendiği bu yazıdan birkaç örnek vermek gerekirse; elmanın yerli, ayvanın Girit menşeli, incirin İran kökenli olduğu vb. bilgiler yer almaktadır.¹⁰⁹⁸ Elimizde asıl malzemenin bulunduğu konu ise Osmanlı Devleti'nde mimarlığın gelişme süreci ile ilgilidir. Bu makaleler daha çok mimarlığın tarihini anlatmaktadır. Mimarlığın dini yapılarla hayat bulduğunu iddia eden bir makalede, mimarlığın büyük çoğunluğunun dini mimari olduğu ve mimariyi dinin koruduğu belirtilmiştir. İnsanların iyiyi ve güzeli dinle aramaya başladıkları ifade edilmiştir. Makalenin devamında insanların çoban, çiftçi ve avcı olmak üzere üç kategoride değerlendirilebileceği dile getirilerek mimarinin çiftçiler vasıtasıyla hayat bulduğu yazılmıştır.¹⁰⁹⁹ Benzer bir tarihi anlatıma Celal Esad imzalı "Osmânlı Mi'mârîsi" başlıklı yazıda da denk gelinmiştir. Osman Gazi zamanına kadar geri götürülen Osmanlı mimarisinin tarihsel süreci kaleme alınmıştır. Celal Esad'ın verdiği bilgilere göre ilk mimari örnekler Bizantin ve Selçuki mimarisinin izlerini taşımaktadır. Daha sonra I. Murat'ın yabancı mimarlar getirttiği ve bu çabaların semeresinin Çelebi

¹⁰⁹⁶ *İkdâm*, N. 2028, s. 3, 23 Şubat 1900.

¹⁰⁹⁷ *İkdâm*, N. 444, s. 3, 19 Teşrin-i Evvel 1895.

¹⁰⁹⁸ *İkdâm*, N. 180, s. 3, 28 Kanun-i sani 1895.

¹⁰⁹⁹ *İkdâm*, N. 242, s. 3, 31 Mart 1895.

Mehmet zamanında toplandığı ifade edilmiştir. I. Murat'ın Bursa'da yaptırdığı cami ile mimaride gelişmenin başladığı, özel bir sanat haline gelmesinin ise Çelebi Mehmet'le birlikte olduğu belirtilmiştir. Osmanlı mimarlarının ilki kabul edilen İlyas Ali'nin yaptığı Bursa Yeşil Cami, o dönem İstanbul'da var olan mimariyle benzerlik göstermemektedir. Yine bu camide Bizans mimarisinden ziyade Selçuklu mimarisinin izlerinin görülebileceğini sözlerine eklemiştir. Fatih zamanına gelindiğinde yapılan camilerde Ayasofya esintilerinin olduğunu ifade eden Celal Esad, bu durumu inşaatta çalışan ustaların yaptıkları camiyi Ayasofya'ya benzetmeye çalışmalarıyla açıklamıştır. II. Bayezid döneminde ise Mimar Hayreddin tarafından bir sistem geliştirilmeye başlandığını sözlerine eklemiştir. Makalenin devamında Mimar Sinan'ın konu edildiğini görmekteyiz. Öğrencilerinden Sinan isimli başka bir mimarla karıştırılmaması için kendisine “Koca Sinan” dendiğini ifade etmiştir. Celal Esad, bu devri Osmanlı mimarisinin en parlak devresi olarak nitelmiştir. Hayreddin ve Koca Sinan'dan sonra gelen mimarların yeni bir tarz deneme uğraşı içine girdikleri ve bunda başarılı olamadıkları üzülmüşlerdir. III. Ahmet döneminde Osmanlı mimarisinde bir canlanma belirtisi görülse de bunun uzun soluklu olmadığı ve I. Mahmut zamanında Fransa'dan getirilen mimarlarla birlikte alafrangaya yönelimin arttığı tespiti yapılmıştır.

Osmanlı mimarisini genel hatlarıyla yukarıdaki şekilde anlatan Celal Esad, Osmanlı mimarisini 4 döneme ayırmıştır. Bunlar; Çelebi Mehmet-II. Bayezid yani Yeşil Camii ile Bayezid Camii arası dönem, II. Bayezid-I. Ahmet yani Bayezid Camii ile Sultan Ahmet Camii arası dönem, I. Ahmet-II. Ahmet arası dönem ve III. Ahmet sonrası dönem olarak sıralanmıştır. Tasniften sonra makaleye, İstanbul'da yer alan mimari eserlerle ilgili bilgilerle devam edilmiştir. Osmanlı mimarisiyle inşa edilmiş camiler ve diğer yapıların dikkatle ölçülüp resimleri yapılarak üzerlerinde bir araştırma yapılması halinde elan bilinmeyen birçok mimari esasın ortaya çıkartılabileceğini iddia etmiştir. Osmanlı mimarisinin temellerini öğrenmeden de ihya edilmesinin mümkün olamayacağını ifadesine eklemiştir. Binaların inşa edilmesinde halen taklitten ileri gidilmediğini vurgulayarak, bu çalışmanın olmamasından dolayı mimaride özgünlüğün yakalanamadığını dile getirmiştir.¹¹⁰⁰

“Osmânlılarda Mi'mârî” başlığıyla Mimar Ali Kemal'in kaleme aldığı Osmanlı mimarisinin tarihini anlatan yazıda ise daha çok dini yönden etkilendiği

¹¹⁰⁰ *İkdâm*, N. 4523, s. 3, 3 Kanun-i Sani 1907.

kaynaklar üzerinde durulmuştur. Bir kavmin ruhu ve hissiyatı olarak ifade ettiği mimariyi anlatırken Ali Kemal, Osmanlı Devleti'nin öncelikle Hıristiyanlıktan beslenen Bizans'tan etkilendiğini ifade etmiştir. Özellikle İstanbul'un fethedilmesiyle beraber Osmanlı mimarisindeki gelişmenin ivme kazandığını vurgulamıştır. Burada yakalanan ivmenin İslam dininin yüklediği amaç çerçevesinde şekillendiği ve ona uygun olacak şekilde devam ettiği dile getirilmiştir. Ali Kemal, rönesansın da Osmanlı mimarisini etkilediğini, bu durumu o dönem İstanbul'da yapılan Nur-ı Osmaniye, Tophane ve Ortaköy camilerinde görmenin mümkün olduğunu iddia etmiştir. Bu etkilenmenin tıpkı Celal Esad'ın söylediği gibi Osmanlı mimarisinin kendi tarzını oluşturmasına engel olduğunu esefle belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nde mimarlığa hak ettiği değeri tekrar II. Abdülhamit'in verdiğini, açmış olduğu mimarlık okuluyla eğitilmiş mimarların yetişmeye başladığını, bu sayede Osmanlı mimarisinin yeniden canlanacağını ümit ettiğini satırlarına yansıtmıştır.¹¹⁰¹

İkdâm'ın bir makalesinde de mimarlığın tarihi süreci hakkında bilgiler bulunmaktadır. “Âsâr-ı Muhtelifede Mesâkîn-i Beşer” başlıklı yazıda ilk çağlardan hali hazırda kadar yapılan binalarda kullanılan malzemelerden, binaların şekline değin yaşadığı bir dizi değişiklik kaleme alınmıştır. Kabaca 3 devreye ayırdığı mimarlık tarihinde, ilk devreyi inşaat hakkında bilgiye sahip olunmayan dönem olarak adlandırmıştır. Bu dönem yapılan evlerde ilk amacın hayvanlardan korunmak olduğu belirtilmiştir. Ağaç tepelerinde, kaya kovuklarında, göl ortalarında ve biraz daha cesaret kazanıldıktan sonra dal, saz ve hayvan derileriyle kaplı kulübelerde yaşandığı dile getirilmiştir. İkinci devre, yerel medeniyetin tesis edilmesi olarak isimlendirilmiştir. Ulaşım olanakları gelişmediğinden insanlar çevresindeki malzemelerle binalarını yapmıştır. Bu sebeple aynı coğrafyadaki yapıların tek tip olduğu görülür. Medeni yapıların ortaya çıkması ise üçüncü devrede olmuştur. Kavimler arasındaki mücadelelerin de etkisiyle etkileşim başlamış ve farklı yerlerde benzer yapıların oluşması gözlemlenmiştir. Örneğin İran'da, Yunan mimarisinin örneklerinin görülebildiği ifade edilmiştir. Yine etrafı duvarlarla çevrili, ortasında bahçe bulunan Arap evlerinin kökeninin de Yunan mimarisi olduğu iddia edilmiştir. Ortaçağda Roma'da dar sokaklarda bitişik nizam evlerin yapılmaya başlandığı

¹¹⁰¹ *İkdâm*, N. 740, s. 3, 10 Ağustos 1896.

görülmektedir, demiştir. Avrupa’da apartmanların XVII. yüzyılla birlikte ilk kez İngiltere’de ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹¹⁰²

Mimarlıktan sonra hakkında birden çok makale kaleme alınan bilim dalı coğrafyadır. Coğrafyayla ilgili yazılara bakıldığında, adı geçen bilim dalının ticaret ve seyahat yönünden ele alındığı görülmüştür. Coğrafyanın, ticaret ve seyahatin çocuğu olduğu vurgulanarak, Müslümanlarda gelişmesinin nedeni olarak hac ibadeti gösterilmiştir. Bunun dışında ticaret amaçlı seyahatlerin de coğrafyanın gelişmesine hizmet ettiği vurgulanmıştır.¹¹⁰³ Bir başka makalede ise ticaretle birlikte deniz yolculuğunun da coğrafyanın gelişmesine etkisi üzerinde durulduğu görülmektedir. Ticaret için tekraren coğrafyanın ana babası benzetmesi yapılmıştır. Bu sebeple ticaretini geliştirmek isteyen toplumların coğrafyayla da aynı ölçüde ilgilenmesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Makalenin devamında coğrafyanın tarihsel gelişimi anlatılmıştır. Bu bilimle ilk uğraşanların Fenikeliler olduğu fakat onlardan yazma herhangi bir eserin hali hazırda ulaşamadığı ifade edilmiştir. Fenikeliler hakkındaki bilgilerin Yunan ve İbrani müellifler eliyle bugüne taşındığı ifade edilmiştir. Bu müellifler Fenikelilerin Akdeniz, Karadeniz ile Atlas Okyanusu’nun batı sahillerini dolaştıklarını ve ticaret yapabilecekleri yerde koloniler kurduklarını yazmışlardır. Makalenin devamında Herodot’un ve Büyük İskender’in coğrafyaya hizmetleri anlatılmıştır.

Diğer bilim dallarına da sirayet eden Avrupa’nın durgunluk dönemi coğrafyada da hissedilmiş ve üstünlük İslam coğrafyasına geçmiştir, denilmektedir. Bu durgunluğun önce İskandinavların çabaları daha sonra Şarlman’ın gayretleriyle aşıldığı belirtilmiştir. XIII. yüzyılda Marco Polo’nun Asya seyahati ile Avrupalıların, Müslümanların coğrafya alanında ortaya koyduğu gelişmelerden haberdar oldukları ve coğrafya konusunda ivme kazandıkları vurgulanmıştır. En nihayetinde coğrafi keşiflerle birlikte coğrafya bilimi üzerine bilgilerini doruk noktaya taşıdıkları ifade edilmiştir.¹¹⁰⁴ Coğrafyayla ilgili diğer bir makalede coğrafya sözlüklerinin tarihsel gelişimi konu edilmiştir. İlk olarak Romalıların sahip olduğu sözlükten bahsedilmiş ve miladi V. yüzyıla ait olduğu belirtilmiştir. Bu sözlüğün elde nüshasının olmadığı ifade edilerek, Vasco Dö Gama ve Kristof Kolomb’un keşifleriyle Avrupa’da bu sözlüklere ilginin arttığı dile getirilmiştir. Bu ilgiye rağmen o dönemde Avrupa’da

¹¹⁰² *İkdâm*, N. 268, s. 3, 26 Nisan 1895.

¹¹⁰³ *İkdâm*, N. 132, s. 1, 11 Kanun-i Evvel 1894.

¹¹⁰⁴ *İkdâm*, N. 129, s. 4, 8 Kanun-i Evvel 1894.

coğrafya sözlüğü kaleme alınmamıştır. Avrupa'da ise coğrafya sözlüğü olarak adlandırılabilir ilk eserin XVI. yüzyılda Belçikalı Ortellius tarafından kaleme alınan *Synonymia Geographica* isimli kitap olduğu belirtilmiştir. Latince yazılan bu eserin içeriğinin, denizcilikle ilgili edebi eserlerden edinilen bilgilerden ve Araplardan öğrenilen bazı belde isimlerinden müteşekkil olduğu ifade edilmiştir. İlgili eserin halktan rağbet gördüğünün düşünüldüğünü, bu sebeple 1596 yılında *Thesaurus Geographicus* ismiyle tekrar basıldığını yine bu makaleden öğrenmekteyiz. İlgili makalenin iddiasına göre bu eseri İtalya'da yayınlanan başka bir eser takip etmiş olmakla birlikte nitelikli ve içeriği dolu bir eser Avrupa'da ancak 1705 yılında yayınlanabilmiştir. Adı geçen eserde hükümetlerden krallara, ırmaklardan nehirlere, memleketlerin yüz ölçümünden ticaretine değin birçok bilgi bulunduğu söylenmiştir. Bu birikimli ilerleme neticesinde Avrupa'da artık ciddi bir coğrafya sözlüğü literatürünün oluştuğu belirtilerek bunların her birine değinildiği takdirde ciltler dolusu yazı yazmak zorunluluğun hâsıl olacağı iddia edilmiştir.

Avrupa'da coğrafyayla ilgili bu gelişmeler yaşanırken, İslam devletlerinde olan biteni ünlü müsteşriklerden Renaud'un kaleminden okumaktayız. Renaud, Müslümanların coğrafya konusunda özenli davrandıklarını, yeni keşfedilen yerlerin coğrafi özelliklerin raporlanmasının ihmal edilmediğini ve bu özenli çalışma neticesinde X. yüzyıldan itibaren İslam ilim ve fenninin hızlı bir gelişme gösterdiğini satırlarında belirtmiştir. XI. ve XII. yüzyıllarda Arapçanın, Latince gibi bilim dili olduğunu ve bu süre zarfında ikisi Arabistan, üçü de sair İslam coğrafyasını konu edinen beş adet coğrafya sözlüğünün yazıldığını sözlerine eklemiştir. Adı geçen sözlüklerde Arapçanın her sesi karşılayamamasından dolayı yazarların isimlerinin heceleyerek yazılması ve İslam coğrafyası dışındaki yerler hakkında yeterli bilgiler verilmemesi eksiklikleri olarak dile getirilmiştir. Arapça vücuda getirilen en eski coğrafya sözlüğünün Endülüslü Ebu Ebeyd El-Bekri'ye ait olduğu ifade edilmiştir. Bu eser Kuzey Afrika'dan, Nil Nehri'nden, Atlas Okyanusu'ndan, Akdeniz'den ve Sudan'dan bahsedildiği, anılan yerlerin coğrafi konumları, tarihleri ve yaşayan insanlar hakkında bilgiler içermektedir.¹¹⁰⁵

İkdâm'ın ilim ve fen konusunda içeriği bunlarla sınırlı olmamakla birlikte diğer yazılar genellikle yabancı kaynaklardan alınan fen konularından oluşmaktadır. Bu makalelerde herhangi bir fennin tarihi gelişimi veya o fenle ilgili yorumlar

¹¹⁰⁵ *İkdâm*, N. 2612, s. 3, 30 Eylül 1901.

bulunmayıp sadece genel geçer bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple sadece hangi konuların yazılara konulduğuyla ilgili bir değerlendirme yapılacaktır. Çoğunluğunu *İkdām*'da “Fenniye” başlığı altında yer alan makalelerin oluşturduğu bu içerikle ilgili en çok yazı kaleme alan Salih Zeki olmuştur. 1899 ile 1900 yılları arasında kaleme alınan yaklaşık 15 makalede Salih Zeki'nin imzası vardır. Su kaynakları, yanardağlar, iklim, taş kömürü vb. ilgili yazılarda incelenen konulardan birkaçıdır.¹¹⁰⁶ Diğer fen makalelerinin de içeriği benzer Şekilde oluşturulmuştur. Saffet Nezihi imzalı bir makalede yıldırımlardan bahsedilirken¹¹⁰⁷ Nabi imzalı başka bir makalede ise kutup seyahatleri konu edilmiştir.¹¹⁰⁸ Bunlar dışında mikroskopun bulunmasının¹¹⁰⁹, Nobel dl kazananların isimlerinin¹¹¹⁰, kaplıcaların¹¹¹¹ vb. makalelerde işlendiği görülmüştür.

2.5.2. İlim Adamları

İlim adamları başlığı altında İbn-i Rüşd hariç hakkında bilgi verilen diğer ilim adamları “mşteşrik” olarak adlandırılan Avrupalı doğu bilimcilerinden oluşmaktadır.¹¹¹² Konu hakkındaki yazılar 1895 yılının Aralık ayı ile 1896 yılının Şubat ayları arasında yoğunlaşmaktadır. Yazarların birbirine katkı sunarak içeriği zenginleştirdiği mşteşrikler hakkındaki yazıları değerlendirirken, yayınlanma sırasına zen gösterilmiştir. “Mřteřrikīn” başlıklı ilk makalede *İkdām*, mşteşrikler ve eserleri hakkında bilgi vermeyi görev addettiğini okuyucularına duyurmuştur. Bunu yaparken tek tek mşteşrikler hakkında bilgi vermeden önce genel bir tarihçe yazacağını ifade etmiştir. Avrupa ve Amerika'da yaşayan, Doğunun tarihi eserlerini, dilini, edebiyatını vb. yönlerini incelemek için emek veren mşteşriklerin, evvela dil

¹¹⁰⁶ Salih Zeki imzalı ilk yazı 1509. sayıda karşımıza çıkmaktadır. Aralıklarla devam edilen bu makalelerin sonucusu 1761. sayıda yer almaktadır.

¹¹⁰⁷ *İkdām*, N. 2254, s. 3, 7 Teşrin-i Evvel 1900.

¹¹⁰⁸ *İkdām*, N. 2258, s. 3, 11 Teşrin-i Evvel 1900.

¹¹⁰⁹ *İkdām*, N. 1700, s. 3, 1 Nisan 1899.

¹¹¹⁰ *İkdām*, N. 2691, s. 3, 18 Kanun-i Evvel 1901.

¹¹¹¹ *İkdām*, N. 3791, s. 3, 1 Kanun-i Sani 1905.

¹¹¹² *İkdām*'ın mşteşriklerle ilgili kaleme aldığı makalelerde genellikle olumlu bir dil kullanıldığı ve adı geçen ilim adamlarının bilimsel faaliyetleri üzerine yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar mşteşrikleri misyonerlerle aynı kategoride değerlendirerek, haklarında olumsuz bir dil kullanılmaktadır. Örneğin *İslam-Türk Ansiklopedisi Mhitlmaarif Mecmuası*'nda kaleme alınan ve Eşref Edib imzasıyla kaleme alınan “Mşteşrik ve Misyoner Zihniyetin Yayılışı” başlıklı makalede bu durumu görmek mümkündür. İsmail Habib'in görüşlerine üzerinden kaleme alınan bu makalede, mşteşriklerin İslam zerine düşüncelerinin Şiddetli tenkidi bulunmaktadır. Fuad Köprülü'nün *İslām Medeniyeti Tarihi* isimli eserinden alıntı yapılarak konu açıklanmaya çalışılmıştır. Adı geçen alıntıya göre mşteşrikler misyonerlik faaliyetlerinin icabı, Müslüman nüfusa sahip devletlerin siyasi ve idari ihtiyaçlarını belirleme ve İslam Devletleriyle kurulan ticari faaliyetler neticesinde müşteri pozisyonunda olmalarından dolayı onları tanıma gereksinimi olarak belirtilmiştir. *İslam-Türk Ansiklopedisi Mhitlmaarif Mecmuası*, N. 11/41, s. 2-3,30 Ağustos 1942.

öğrenmeyle daha sonra da elde ettikleri eserleri incelemeye meşgul oldukları belirtilmiştir. Bu müsteşriklerin öncülerinin kimler olduğunun bilinmediğini sözlerine eklemiştir. Kökenleriyle ilgili Gustave Dugat'ın Yahudi dönmeleri ve İspanya'da kalan Araplar oldukları fikrini satırlarına yansıtmakla birlikte aynı fikirde olmadığını yazmıştır. Buna kanıt olarak Endülüs kıtasında meydana gelen bilimsel gelişmelere Hıristiyanların da kayıtsız kalmadıklarını, hatta isim vermemekle birlikte, bu ilgilenenlerden birinin Papalık makamına kadar yükseldiğini göstermiştir. Buradan hareketle Arapça eserleri Latinceye ilk çevirenlerin Avrupalı papazlar olduğunu, daha sonra Yahudilerle Endülüs ve Sicilya'da kaim Arapların bu işi devam ettirdiğini iddia etmiştir.

Müslümanların ortaya koyduğu bilimsel faaliyetler Avrupa tarafından öğrenilmeye başlandıkça işin boyutunu daha iyi idrak ettiklerini belirten yazar, 1130-1150 yılları arasında yoğunlaşan bu çabalarla kilise akidesinin sarsıldığını ifade etmiştir. Makaleye göre felsefi yönden Avrupa'nın geri kalması, kilisenin müsteşrikliği ortaya çıkarmasına sebep olmuştur. Yine ilgili yazı müsteşrik terimiyle tanımlanan ilk kişilerin Süryani ve Arap dilleriyle meşgul olanlardı, demiştir. XII. yüzyılın sonlarında hızlanan müsteşrik faaliyeti, Dominiken rahiplerinden Büyük Albert'in Arap kıyafeti ile Paris sokaklarında dolaşmasıyla vücut bulmuştur. Bu sırada adı geçen kişinin Farabi, İbn-i Sina ve Gazali'nin eserleriyle ilgilendiğinin rivayet edildiği yazmaktadır. 1217 yılına gelindiğinde İngiliz papaz Michael Scott'ın Arapçadan tercüme eserleri Avrupa'ya naklettiği görülmektedir. Aynı yüzyılda Roger Bacon ve Dominiken rahiplerinin benzer çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Makalenin devamında bu çabaların Papalık makamı tarafından desteklendiği, Paris'te dilleri yatkın olması sebebiyle Doğulu Hıristiyan çocukların Süryanice, Arapça gibi dilleri öğrenebilecekleri bir okul açılmasıyla ilişkilendirilmiştir. "Mavera-yı bahr papazları" olarak adlandırılan 20 öğrenci, Papa IV. Innocentius'un 1 Temmuz 1248 tarihli emirnamesi ile bu okulda eğitime başlamıştır. Bu okulun amacının Doğulu toplumları, Avrupa'ya ısındırmak olarak açıklanmıştır. Dil öğretimine ağırlık verilmesi Osmanlıların da Avrupa sahnesinde görülmeye başladığı XIV. yüzyılın başlarında olmuştur. Papa V. Clemens'in bu okulu Roma, Polonya ve Oxford'a da yaygınlaştırması, İbranice, Keldanice, Arapça dillerinin öğretilmeye başlamasını

kanıt olarak göstermiştir. XV. yüzyılla birlikte bu okullarda öğretilen diller arasına Rumcanın da katıldığı yine ilgili makalede belirtilmiştir.¹¹¹³

Bu makale yayınlandıktan sonra ilk cevap Fatma Aliye Hanım'dan gelmiştir. *İkdâm*'ın "Müsteşrikîn makalesine ektir" ibaresiyle yayınladığı bu yazıda Profesör Draper'in bir eseri üzerinden İbn-i Rüşd, Gazali ve bazı müsteşrikler anlatılmıştır. Felsefenin Yunanlılardan Araplara, Araplardan da Avrupalılara nakledildiğini belirten bu yazıda, İbn-i Rüşd'ün öğrencisi İbn-i Memun'dan bahsedilmiştir. Averroizm yani "İbn-i Rüşd mesleği" olarak ifade edilen akımın bu zat tarafından Avrupa'ya yayıldığı Draper tarafından belirtilmiştir. Yine İbn-i Rüşd'le ilgili devam eden yazısında Fatma Aliye Hanım, Ernest Renan isimli bir müsteşrikin *Averroes ve Averroizm* yani *İbn-i Rüşd ve İbn-i Rüşd'ün Mesleği* isimli eseriyle konuya yapmış olduğu katkıdan bahsetmiştir.¹¹¹⁴ İlerleyen satırlarda Gazali'ye değinilmiş ve Avrupalıların onun için "kritiğin mucidi" yakıştırmasını yaptıklarından bahsedilmiştir. Fatma Aliye Hanım sözlerini, müsteşrikler vasıtasıyla Doğunun ilim ve fenne katkılarının Avrupalılar tarafından daha iyi tetkik edileceği umuduyla bitirmiştir.¹¹¹⁵

Fatma Aliye Hanım'ın konuya katkısından sonra *İkdâm*'da müsteşrik tarihinin ikincisi yayınlanmıştır. Makalenin girişinde Fatma Aliye Hanım'a katkılarından dolayı teşekkür edilmiş ve kendisinden Ernest Renan'ın eseri, İmam-ı Azam ve Hocazade hakkında da bilgiler istenmiştir. Daha sonra müsteşrik konusuna devam edilmiş, bunların eserleri incelendiğinde hemen hepsinin İslam'ın emirlerini anlamadıkları veya anlamak istemedikleri tespiti yapılmıştır. Yaşamakta olan müsteşrikleri ise bu tespite dâhil etmemiştir. Yukarıda ifade ettiği müsteşriklerin eserlerindeki eksiklikleri ise Doğu dillerini yeterince bilmemelerine bağlamıştır. Bu sebeple gerek müsteşrikin eserlerinin incelenmesinin gerekse henüz ele alınmamış İslam eserlerinin yayınlanmasının elzem olduğu ifade edilmiştir. *İkdâm*'ın bu konuda üzerine düşeni yapmaya hazır olduğu belirtilmekle birlikte bir gazete ve bir muharrir marifetiyle bu işin altından kalkılamayacağını açık olduğu dile getirilmiştir. Fatma Aliye Hanım gibi başka yazarların da konu hakkında bilgi vermesinin gerektiği ve

¹¹¹³ *İkdâm*, N. 512, s. 3, 26 Kanun-i Evvel 1895.

¹¹¹⁴ Ernest Renan'ın bu eserinin Fransızca orijinal ismi *Averroes et l'averroisme*'dir. Ayrıca Ernest Renan hakkında bilgi için bkz. Renan, *Dilin Kökeni Üzerine*, s. 15-20.

¹¹¹⁵ *İkdâm*, N. 518, s. 1, 1 Kanun-i Sani 1896.

Arapça yazılan İslam eserlerinin tercüme edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Makalenin devamında tekrar müsteşrik tarihine dönerek kitap basma üzerinden bir giriş yapılmıştır. İbranice kitap basma işinin 1475 yılında başladığı vurgulanmıştır. Milan dukalığına bağlı Sançino kasabasında yerleşik Yahudilerin, İbranice kitap basma işini ilk yapanlar olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra bu işin, 1519 yılında Fransa'da örnekleri görülmüştür. I. Fransuva, İbranicenin öğretilmesi için rahip Justinyani'yi görevlendirmiştir. 1530 yılında Fransa'da Rumca ve İbranicenin öğretildiği bir okulun açılmasına ön ayak olmuştur. Aynı zamanda Fransız müsteşriklerinin ilki kabul edilen Guillaume Pastel, Doğu dilleri gramerinin öğretildiği bir kitap yayınlamıştır. Bu eserde İbrani, Samiri, Habeşi, Arabi, Gürcü, Süryani ve Ermeni dilleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Yine bu eser Paris matbaalarında emsalleri içinde ilk olarak kabul edilmektedir. Makalenin bu bölümünde Pastel'in yaşadığı zorluklar satırlara yansıtılmıştır. Doğu dillerini öğrenmek için yapmış olduğu seyahat sonucunda ekonomik olarak zor duruma düştüğü ifade edilmiştir. Bununla birlikte basılan harfler yönünden Avrupa'da ilk kabul edilen bu eseri kaleme almaya muvaffak olmuştur. Pastel, papaların ve kralların desteğine rağmen Doğu hakkında araştırma yapanların engizisyonun şerrinden kurtulamadığını iddia etmiştir. Bu çalışmalara suç isnat edilmemesinin ancak Papa XIII. Greguvar'ın 1595 yılında eski karara dönmesiyle mümkün olduğunu belirtmiştir.

Paris'te yaşanan bu gelişmelerden sonra diğer Avrupa hükümetleri de Doğu edebiyatına ilgi duymaya başlamıştır. Makale bu bilgiden başka Avrupa'nın diğer ülkelerinde ne gibi gelişmelerin olduğuyla ilgili malumat vermemektedir. Konuyu tekrar Fransa özeline taşımış ve bir dönem Fransa'nın İstanbul sefirliğini de yapan Savary De Breves'e getirmiştir. IV. Henry'nin oluruyla sefir olan ve bu görevi 22 yıl sürdüren Breves, 1597 yılında o sırada görev yapan sefirin yanına geldiği sırada sefirin ölmesiyle bu görev kendisine geçici olarak tevdi edilmiştir. Kendisinin Osmanlı Devleti ile Fransa arasındaki ilişkilerde yapıcı bir rol üstlendiği, makalede iddia edilmiştir. Bu sebeple I. Ahmet ve III. Mehmet'in takdirini kazandığı yazılmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada Osmanlı edebiyatına ve diline merak salmıştır. Doğu edebiyatının Avrupa'ya naklinde büyük hizmetleri olmuştur. Breves'in gönderdiği kalıpları kullanmaya başlayan Paris'teki matbaalar, Arap harfleriyle basım konusunda meşhur olan Roma'daki matbaaları dahi geçmiştir.

Makaleye göre Arap harfleriyle hazırlanmış bu kalıplar, 1691 yılında kral XIV. Lui tarafından kendi matbaasına naklettirilmiştir. Yine XIV. Lui, Doğuya bilgili misyonerler göndererek yazma eserler toplatmıştır. Böylece Çin edebiyatı da Avrupa'ya taşınmıştır.¹¹¹⁶

Yukarıda incelenen makalenin başında Fatma Aliye Hanım'dan ve diğer yazarlardan müsteşrik konusunda katkı vermeleri istenmişti. Fatma Aliye Hanım da *İkdâm*'ın bu çağrısına 5 gün sonra cevap vermiştir. Ernest Renan'ın İbn-i Rüşd'ün mesleği hakkında yazmış olduğu eserden bahisle konunun daha iyi anlaşılması için İbn-i Rüşd'ün, Gazali'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*¹¹¹⁷ adlı eserine şerh maksadıyla yazdığı *Tehâfütü't-Tehâfüt* isimli kitabın incelenmesi gerektiği fikrini ileri sürmüştür. Bu iki kitap için Avrupalıların sırasıyla *Destruction De La Philosophie* ve *Destruction De La Destruction De Philosophie D'Algazel* isimlerini kullandıklarını belirtmiştir. Avrupa'da Gazali ve İbn-i Rüşd hakkında Draper ve Renan'dan başka araştırma yapanların da olduğunu ifade etmiştir. Fatma Aliye Hanım bu bilgilere *Grand Ansiklopedi*'den ulaştığını söylemektedir. Müsteşriklerdeki bu çabanın Osmanlılarda da olması gerektiğini dile getirmiş, bunun için de önce Arapça daha sonra hangi Avrupa diliyle yazılmışsa o dilde üretilmiş eserleri görmenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktadır. Burada Fatma Aliye Hanım, kısa süre zarfında Türk diliyle de bu eserlerin basılmasının oldukça isabetli olacağını belirtmiştir.¹¹¹⁸

İbn-i Rüşd ve Gazali'yle ilgili kaleme alınan bu makaleden 2 gün sonra İbn-i Fikri Lütfi Bey'in yazdığı "İbn-i Rüşd" başlıklı yazı karşımıza çıkmaktadır. İbn-i Rüşd'ün, Araplar arasında felsefeyle ilgilenen yegâne kişi olmadığı halde zamanla "Arap Felsefesi" ile "İbn-i Rüşd"ün aynı anlamı karşılamaya başladığından bahsederek makalesine başlamıştır. İbn-i Rüşd'ün din eğitiminden sonra hukuk, tıp ve felsefe ile uğraştığını belirtmiştir. Memuriyetinden dolayı bilimsel faaliyetlere, teorik çalışmalara vakit bulamadığından şikâyet ettiğini dile getirmiştir. İlme olan merakının büyüklüğünü, annesinin öldüğü ve kızının evlendiği akşamlar hariç hep çalışarak geçirmesiyle açıklamıştır. Fikri Lütfi Bey, İbn-i Rüşd'ün isminin kendi milleti içinde çabuk unutulduğunu, o dönemde felsefeye duyulan nefretin buna sebep

¹¹¹⁶ *İkdâm*, N. 521, s. 3, 4 Kanun-i Sani 1896.

¹¹¹⁷ Gazali'nin eseri olan bu kitabın ismi Fatma Aliye Hanım'ın yazdığı makalede geçmemektedir. İbn-i Rüşd'ün kaleme aldığı *Tehâfütü't-Tehâfüt* adlı eser, Gazali'nin o isimli kitabına şerh düşmek için yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Hakkı Aydın, "Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, 2006, s. 58-59.

¹¹¹⁸ *İkdâm*, N. 526, s. 1, 9 Kanun-i Sani 1896.

olduğunu dile getirmiştir. Yine İbn-i Rüşd'den geriye fazla eser kalmamasında, İspanya'nın Granada şehrinde yakılan binlerce kitap arasında onun eserlerinin de bulunmasını bir diğer neden olarak göstermiştir. Yahudi Memuneyd'in çabalarıyla birçok eserinin İbraniceye çevrildiğini belirten Fikri Lütfi, elan İbn-i Rüşd'ü araştıranların Arapçadan ziyade İbraniceye vakıf olması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹¹⁹

İbn-i Rüşd ve Gazali hakkında kaleme alınan bu iki makaleden sonra *İkdâm*, tekrar müsteşrik tarihini konu edindiği makalelerine dönmüştür. Diğer 2 makalesinde herhangi bir yazar belirtilmemiş olmakla birlikte Necip Asım'ın ifadelerinden adı geçen yazıları kendisinin kaleme aldığı anlaşılmaktadır.¹¹²⁰ Necip Asım, kilisenin boyunduruğundan kurtulan müsteşriklerin, XVII. yüzyıldan itibaren Doğu hakkındaki araştırmalarının arttığını belirtmiştir. Bu çalışmaların ilk örneklerinden olmak üzere Flemenk'te, 1613 yılında Arapça dilbilgisi kitabıyla bir tarih kitabının Latinceye çevrildiğini ifade etmiştir. Yine 1630 yılında Paris'te Türkçe bir gramer kitabıyla Kuran-ı Kerim'in Fransızcaya tercüme edildiğini sözlerine eklemiştir. Bundan yaklaşık 2 yıl sonra ise İtalya'da Ermenice-Latince bir sözlükle Roma'da Japonca gramer kitabı basıldığını haber vermiştir. XVIII. yüzyıldaki müsteşrik çalışmalarının öncelilere göre daha ciddiyetle yapılmaya başladığını dile getirmiştir. Necip Asım XVIII. yüzyıl müsteşriklerinin daha çok tercümelemlerle ve Doğu edebiyatıyla uğraştıklarını yazmıştır. Kilisenin boyunduruğunun tamamen ortadan kalktığını, Doğu dillerinin hemen hepsinin müsteşrikler tarafından öğrenildiğini belirtmiştir.

Necip Asım yazısının ikinci kısmını, Fatma Aliye Hanım'ın Müslüman bilim adamlarının eserlerini önce Arapçadan daha sonra hangi Avrupa diliyle yazılmışsa o dilden görmenin faydalı olacağı iddiası hakkındaki kendi düşüncelerine ayırmıştır. Tercümelemler için "bir kumaşın arkası gibidir" benzetmesini yaparak, tıpkı Fatma Aliye Hanım gibi bir eserin kendi dilinde okunması gerektiğini belirtmiştir. Bu sebeple Avrupa dillerinden yapılacak bir çevirinin eserin içeriğini tamamen değiştirme riski taşıdığını söylemiştir. Yine de tercüme yapılmak zorunda kalırsa

¹¹¹⁹ *İkdâm*, N. 528, s. 3, 11 Kanun-i Sani 1896.

¹¹²⁰ Adı geçen ifade özetle şu şekildedir: "Şimdiye kadar yazdığımız iki makalede bir taraftan erbâb-ı daniş ve mezâhibin el-sîne-i şarkîye ile ve fakat tahsil ve tettebbüya gayr-i kâfi bir takım âlât ile işigâl ettiklerini ve diğer taraftan da papaların gerek erbâb-ı hikmetin hacimâtını reddeylemek ve gerekse şarkta neşr-i dîne alet edilmek üzere Avrupa'ya el-sîne-i şarkîye tahsilâtını sokmuş olduklarını ve Fransa kralları dahi bu fikir ve niyette gürûh-ı ruhbâna mu'âvenet bulduklarını haber vermiştik. Fakat âlâtın noksanı, maksadın i'fâsını kifâyet etmiyordu..." *İkdâm*, N. 538, s. 3, 21 Kanun-i Sani 1896.

eserin kendi dilinden çevrilmesinin, Avrupa dilleriyle yazılmış nüshasıyla da tenkidinin yapılmasının daha uygun olacağını dile getirmiştir. Tercümenin sağlıklı olabilmesi için tercüme edilen eserin üretildiği toprakların dinine, diline, adet ve geleneklerine vakıf olunması gerektiğini sözlerine eklemiştir. Müsteşrik tercümelerinin bu noktalardan eksik olma ihtimalinin her daim hesaba katılması gerektiğini vurgulamıştır. Avrupalı seyyahların görüp işittikleri durumları tasvirde gösterdikleri garabetin altında bu nedenin yattığını iddia etmiştir.¹¹²¹

Müsteşrik hususunda kaleme alınan yazı dizisinden yaklaşık bir ay sonra bu sefer Ş. Sami Bey'in konu hakkında genel bir değerlendirmesi yayınlanmıştır. Sözlerine kaleme alınan müsteşrik konulu makaleleri dikkatlice okuduğunu belirterek başlamıştır. Hayatı boyunca bu konularla ilgilenen fazla insanla karşılaşmadığını ilave etmiştir. Henüz Osmanlı Devleti'nin Süryanice, İbranice gibi Doğu dilleriyle kendi dilimizin aslı olan Uygurca, Moğolca gibi dillerin öğretiminde mesafe alamadığını, bu sebeple Avrupa'daki müsteşrikler gibi çalışmalar yapılamadığını üzülen ifade etmiştir. *İkdâm*'a, konu hakkında göstermiş olduğu gayretler için teşekkür etmeyi de ihmal etmemiştir. Müsteşrik eserleri konusunda Ş. Sami Bey, Fatma Aliye Hanım ve Necip Asım Bey'le benzer düşünceleri paylaşmaktadır. Diğerleri gibi o da eserlerin kaleme alındığı dilden okunması gerektiğini, müsteşrik tercümelerinin hataya açık olduğunu dile getirmiştir. Bu hataların bazı eserlerde maksadını aşarakarez ve nefrete yöneldiğini müşahede ettiğini söylemiştir. Ortaya çıkan durumun bir sebebi olarak da Avrupalı olup Doğu ile ilgili bir şeyler karalayan herkesin müsteşrik addedilmesi yanlıgısını göstermiştir. Kendisi müsteşriki, Doğu dillerini, tarihini, milletlerini, âdet ve ahlakını tam anlamıyla öğrenip vatandaşlarına istifade edilecek bilgileri vermeye yetkin kişi olarak tarif etmiştir.¹¹²²

Necip Asım'ın yazının devamında ülkelerine göre müsteşrikler hakkında kısa bilgiler verdiği görülmüştür. Başka bir makalede bir müsteşrikin Türkçe hakkında yazdığı yazı bulunmaktadır.¹¹²³ Müsteşrikle ilgili yazı dizilerinden önce, müsteşriklerin 1893 ile 1895 yılları arasında kaleme aldığı bazı eserlerin tanıtıldığı

¹¹²¹ *İkdâm*, N. 538, s. 3, 21 Kanun-i Sani 1896.

¹¹²² *İkdâm*, N. 574, s. 3, 26 Şubat 1896.

¹¹²³ *İkdâm*, N. 4288, s. 3, 13 Mayıs 1906.

Edouard Chavannes'ın raporu 4 makalelik bir diziye konu edilmiştir.¹¹²⁴ İkdâm'ın müsteşriklerle ilgili kapsamlı bir yazı dizisi daha bulunmaktadır ki bu yazı dizisini ünlü müsteşriklerin “tercüme-i hâlleri” oluşturmaktadır. İkdâm bunları yayınlamaktaki amacını şu şekilde ifade etmiştir:

Avrupa'da ayrıca bir şûbe-i mâ'rifet sûretinde teşkil eden müsteşriklik hakkında yazmakta olduğumuz makalelerde hülâsâten ma'lûmât-ı lazîme derç etmişsek de meşâhîr-i müsteşrikînden ekserisi bizce şâyân-ı ehemmiyet eserler vücûda getirmiş oldukları cihetle, bunların terâcîm-i ahvâl ve eserleri hakkında ayrı ayrı ma'lûmât vermeyi münâsîb gördük. Fakat bu makalelerde şahıs ve zamâna ehemmiyet vermeyerek, yani bir sıra gözetmeyerek gelişigüzel hangi zât hakkında ma'lûmât-ı lâzîme edinebilirsek onu yazacağız.¹¹²⁵

Yukarıdaki ifadenin de içinde bulunduğu tercüme-i hâllerin toplam sayısı 16 adettir. Bunlardan 13 tanesi yayınlanacağı haber verildikten sonra peyderpey o yıl içinde yayınlanmıştır. Geri kalan 3 tanesi ise 1901 yılının ilk aylarında *İkdâm* sütunlarında yer bulmuştur. Tercüme-i hâllerin içeriğine bakıldığında belli bir plan dâhilinde yazıldığı görülmektedir. *İkdâm*'ın da ifade ettiği üzere, edinebildiği bilgiler ışığında müsteşrikinin doğum tarihi, ailesinin işi, aldığı eğitim, ilgi alanları ve kaleme aldığı eserler vb. bilgiler bu tercüme-i hâllerin içeriğini oluşturmuştur. Michael Amarry'nin tercüme-i hâlînde örneği görüldüğü üzere bu tercüme-i hâller bazen yazarın eserinden alınmış¹¹²⁶, bazen de Dozy'ninkinde olduğu gibi *İkdâm*'a gönderilen okuyucu mektuplarından elde edilmiştir.¹¹²⁷

2.5.3. Tarih İlmi Hakkındaki Yazılar

İkdâm'ın tarih hakkındaki yazılarını birkaç noktadan tasnife tutmak mümkündür. Öncelikle tarihin ne olup olmadığı hakkında kaleme alınan yazılardan bahsetmek gerekmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti'nde tarih yazıcılığı yapmış olanlar hakkında yapılan değerlendirmeler karşımıza çıkmaktadır. Türk tarihinin ana hatlarının anlatıldığı metinlerin de varlığı görülmüştür. Yazının, tıbbın vb. ilkçağlardan itibaren geçirdiği evrelerin anlatıldığı, kahve, ıtriyat gibi mahsul ve emtianın tarihinin betimlendiği makaleler de bulunmaktadır. Bunlardan tarihin ne olup ne olmadığı sorusuna cevap arayan makaleler Hüseyin Daniş imzasını

¹¹²⁴ *İkdâm*, N. 449, s. 1, 24 Teşrin-i Evvel 1895, *İkdâm*, N. 453, s. 3, 28 Teşrin-i Evvel 1895, *İkdâm*, N. 457, s. 3, 1 Teşrin-i Sani 1895, *İkdâm*, N. 461, s. 3, 5 Teşrin-i Sani 1895.

¹¹²⁵ *İkdâm*, N. 547, s. 3, 30 Kanun-i Sani 1896.

¹¹²⁶ *İkdâm*, N. 593, s. 3, 16 Mart 1896.

¹¹²⁷ Dozy'nin tercüme-i hâlî Midilli Ceza Mahkemesi reisi Mısırlı Hurşit Paşazade İzzetlu Mahmut Beyefendi tarafından gönderilmiştir. *İkdâm*, N. 604, s. 3, 27 Mart 1896.

taşımaktadır. “Târihin Hataları” başlıklı ilk yazısı bir nevi konuya giriş mahiyetindedir. Hüseyin Daniş sözlerine, felsefeyle uğraşan hemen herkesin “tarih” lafzından hoşlandığını ifade ederek başlamıştır. Hoşlanma durumunun oluşmasında, bir son ve amaca sahip olması ve belli kurallarının bulunmasının etkili olduğunu iddia etmiştir. Makalenin devamında ise tarihe olumsuz bakışları sıralamıştır. Hüseyin Daniş’in ifadesine göre, büyük filozoflardan Descartes tarihi incelenecek ve meşgul olunacak bir ilim olarak kabul etmekte hatta hakir görmektedir.¹¹²⁸ Malebranche’ın da tarihi, mahalle dedikodusu olarak gördüğünü, tarihle uğraşanlara karşı hiddetini gizleyemediğini sözlerine eklemiştir. Hüseyin Daniş benzer fikirlerin bazı âlimler nezdinde devam ettiğini söylemiştir. Çağdaşı Darlo (?)’nun tarihi, uğraşların en basiti olarak gördüğünü, buna şaşırılmaması gerektiğini dile getirmiştir. Bunu söylerken Louis Bordeaux’un da benzer şekilde tarihin önemi, lüzumu, faydası vb. şeyleri tenkit ettiği *Târih ve Müverrihîn* adlı eserinde bu ilmi “âdî kocakarı masalları” seviyesine indirdiğinden bahsetmiştir. Yine tarih onun nazarında takvim ve tarihçi de takvimciden başka bir şey değildir, dediğini aktarıyor. Bordeaux’un tarihin bir ilim olmadığı iddiasına kanıt olarak sunduğu gerekçelerin içinin boş olmadığı iddiası da Hüseyin Daniş’e aittir.

Hüseyin Daniş, makalesine Bordeaux’dan alıntıyla devamlı, ilk olarak “tarih nedir?” sorusuna ait genel kanının ne olduğunu tartışmaya açıyor. Kendi bu soruyu, geçmiş olayların tasviri ve yazımı işidir, şeklinde cevaplamıştır.¹¹²⁹ Daha sonra “olay nedir?” “Rastgele seçilmiş bir hadise midir?” sorularıyla yazısına devam ediyor. Eğer önemli bir gelişme olay olarak kabul edilecekse buna kim karar verecek demiştir. Bu kararı tarihçinin verdiği varsayarak, kararı hangi saiklerle almıştır, sorusunun akla geleceğini belirtmiştir. Olayların kendiliğinden önemli olup olmadığını ortaya çıkamayacağından hareketle karar merciinin, tarihçinin zevki ve fikirleri olduğunu iddia etmiştir. Tarih metni oluşturulurken tarihçinin olayları dallara ayıracağını, nitelik ve özelliklerinden koparacağını, kısacası olayın kanadını kolunu kıracağını

¹¹²⁸ Mark T. Gilderhus, kuşkuların tarih bilgisinin fazla bir yardım sağlamayacağını iddia ettiklerini aktarmıştır. Amerikalı sanayici Henry Ford’un tarihi, bir “zırva” olarak nitelediğini ifade etmiştir. Yine Gilderhus’un, Descartes’in tarih hakkındaki fikirlerini satırlarına yansıttığı görülüyor. Onun aktardığına göre Descartes, geçmişe duyulan yersiz merakın, bugüne ilişkin aşırı bir cehaletle sonuçlanacağı konusunda endişelenmiştir. Mark T. Gilderhus, *Tarih ve Tarihçiler*, Emine Sonnur Özcan (çev.), Birleşik Yayınları, Ankara 2011, s. 9.

¹¹²⁹ Levent Yılmaz da benzer bir tanım yaparak tarihi geçmiş ve geçmişteki olaylar hakkında bilgi veren öykü olarak tanımlamıştır. Çiçero’nun tarih tanımı da buna benzemektedir. O da tarihi yüzyılların tanığı, gerçeğin ışığı, yaşamın efendisi ve geçmişin habercisi olarak tanımlamıştır. Levent Yılmaz, “Tarih Nasıl Yazılmalı? Ya Da Yazılmalı mı?”, *Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul, 2000, s. 74-75.

düşünmektedir. Bir adım daha ileri giderek tarihçinin olaylar arasındaki bağlantıyı tamamen koparacağını iddia etmiştir. Bu iddiasını dillendirirken, incelenen olayın geçmişinin bilinmediğinden hareket etmektedir. Bu durumda ne kadar işinin ehli olursa olsun, tarihçinin geçmişle olay arasında ilişki kuramayacağını, bunu yapsa dahi kişisel özelliklerinin etkisi altında kalacağını satırlarına yansıtmıştır.¹¹³⁰ Bu durumda tarihin bir ilim değil, güzel sanatların bir kolu olduğu çıkarımında bulunmuştur.¹¹³¹

Bordeaux'un tarihin konusu hakkındaki görüşlerinden sonra Hüseyin Daniş, tarihin kaynakları hakkında yazdıklarını aktarmaya devam ediyor.¹¹³² Tarihin tek kaynağa indirgeyerek yazılamayacağı, hakkında şüphe duyulan olayların mümkün olan en çok sayıda kaynaktan yararlanılarak kaleme alınması gerekliliği üzerinde durmuştur.¹¹³³ Tarihçilerin araştırma ve sebep-sonuç ilişkisi kurma konusunda yetkin olmadıkları Bordeaux'un diğer iddiaları arasındadır. Hüseyin Daniş, geçmişi kontrol

¹¹³⁰ Tarihin, tarihi yazanla olan illiyetine dair Halbwegs ise şunları söylemiştir: “Geleneğin bittiği ve toplumsal belleğin ayrıştığı yerde tarih başlar; bunların her ikisi de ortadan kaldırılamaz bir süreklilik çözümlüyle birbirinden ayrılmıştır. Tarih geçmişin olayları üzerine dışsal bir bakış varsayarken bellek anlatılan olgularla içsel bir ilişki kurar... Bellek çağları kat ederken tarih bunları birbirinden ayırır.” Enzo Traverso, *Geçmiş Kullanma Kılavuzu*, Işık Ergüden (çev.), Versus Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

¹¹³¹ Önceki dipnotlarda tarihin bilim olup olmadığına dair bazı görüşlere yer verilmiştir. Buna ilaveten burada Ortaylı'nın konu hakkındaki görüşlerini de bu dipnotta aktarmayı uygun bulduk. Tarihi bir bilim dalı olarak kabul eden Ortaylı'nın görüşleri özetle şöyledir: “2000 yıl evvelin tarihçiliğiyle bugünkü arasında da büyük fark yok. Niye yok? Çünkü tarihçilik aslında belirli tekniklere dayanır. Bizim de akademik olarak öğreteceğimiz tarihçilik odur. Bir taşta yazıyı nasıl okursun? Numizmatik meseleleri nasıl değerlendirirsin? Bir kâğıdı eline aldığın zaman paleografik ve diplomatik yönden nasıl bakarsın? Tarihlendirmeyi nasıl koyarsın? Bu ilimdir. Bu bakımdan da tarih ilmi, diğer sosyal bilimlerin içindedir; hatta doğa bilimleri gibi pekinliği, kesinliği olan bir ilimdir. Çünkü bu kâğıt böyle okunur. Cinsi böyle bir kâğıttır. Yazı bununla yazılmıştır. Bu kalem de 1960'lardan sora keşfedilip kullanılan bir kalemdir. Üstünde posta pulu ve tarih damgası olduğuna göre tarih bellidir, dersin. 90'lı yıllarda Türkler şu işle uğraşmışlar, sonucunu çıkarırsın. İşte bu kesin bir şeydir, pekindir. Sosyolojinin, iktisadın yöntemlerinden çok daha kesin olduğu açıktır. Fakat tarihçilik bu kadar değildir. Ondan sonra bir spekülasyon safhası vardır ki, bu sanatçılıktır. Belirgin bir şekilde, abartma ve yalana sapmadan yorumlama meselesidir. Dolayısıyla, bu, tarihçide bir yerden sonra bir sanatçılık vasfı olduğunu gösterir. Johann Gustav Droysen'in dediği gibi; “Tarih bilim değildir, bilimin de üstünde bir şeydir.” İlber Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 4.

¹¹³² *İkdâm*'da yer alan “Meskûkât-ı Türkmâniye Kataloğu” başlıklı makale, tarihin kaynaklarından biri olan paralar ve madalyalar hakkında bilgiler içermektedir. Tarihte neyin kaynak olup olmadığıyla ilgili fikir beyan eden bu yazı özetle şu şekildedir: “Meskûkât-ı kadîmeden her ne surette olursa olsun, ihdâs edilen madalyalardan bahseden ilme “ilm-i meskûkât” derler. Bu ilim adeta tarihin tamamlayıcısıdır. Bu vasıta ile kadim hükümdarların isimleri, tahta çıkışları, tahtta kalma süreleri ve dönemlerinde vuku bulan önemli olayları öğrenilebilir... Sikkeler alışverişte kullanılsalar dahi genellikle önemli bir olay ve meşhur bir kişi adına bastırılırdı. Bu sikkelere benzer şekilde Romalıların madalyalar da bastırıldığı bilinmektedir.” *İkdâm*, N. 3, s. 3, 7 Temmuz 1894.

¹¹³³ Tarihinin dönemiyle ilgili kaynakların hepsine vakıf olması, çalışma alanıyla doğrudan alakalıdır. John Tosh bu durumu anlatırken İngiltere'nin Norman dönemini çalışan tarihçilerin, o dönemin tüm kaynaklarına vakıf olmasının mümkün olduğunu, ancak sonraki dönemlerin hiçbiri için bunun mümkün olamayacağını ifade etmiştir. John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Özden Arıkan (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 55.

edemediğimizden hareketle, elan vuku bulan olayların kurallara uygun kayda geçirilmesinin ve ispat edilmesinin imkânlarını tartışmaya açarak sözü tekrar Bordeaux'a bırakıyor. Yazar, İngiliz tarihçi Walter Raleigh'n bir anısını paylaşarak bunun da mümkün olmadığını dile getirmiştir. Raleigh'in *Târih-i Âlem* isimli kitabını yazarken kapandığı kalenin altından gelen bir sesle irkildiğini ve kendisini tamamen eserine veren Raleigh'in dikkatinin dağıldığını ifade etmiştir. Raleigh'in buradan iki sonuç çıkardığını ifade etmiştir. İlk olarak hiçbir şekilde dış dünyadan soyutlanmanın mümkün olmadığını, ikinci olarak insanları yanı başında vuku bulan olayları bile tam anlamıyla kavrayamadığıdır. Buradan çıkan sonuca Hüseyin Daniş de katıldığını ifade etmiştir. Tarihin, insanları sürekli tereddütte bıraktığını belirtmiştir. Bordeaux gibi kişilerin tarihte bu kadarlık bile kusur görmek istemediklerini dile getirmiştir. Bunu, tarihi bir nevi istatistik olarak görme arzularına bağlamıştır. Tarihi ıslaha çalışanlar olarak da nitelediği bu grubun günlük olayların, hatta demir ve buğday fiyatlarındaki değişimlerin dahi bir sırayla kaleme alınması gerektiğini, böylece en alt tabakadaki insanlara kadar tarihin sirayet edeceğini düşündüklerini satırlarına yansıtmıştır. Özetle insanlığın tüm faaliyetlerinin kayda alınmasını ve tarihin şairane ve edibane yazılmamasını istemektedirler. Kendilerince bu yolla tarih bir fen dairesi içinde değerlendirilebilir. Hüseyin Daniş de özellikle Arap ve Fars tarihlerinin büyük çoğunluğunda bu sıkıntının olduğunu ve bu yolla giderilmesinin büyük bir kazanç olacağını ifade etmiştir.¹¹³⁴

Makalenin bundan sonrası tamamen Hüseyin Daniş'in fikirlerini içermektedir. Tarihin deliller ve hükümler üzerine bina edilmesi gerektiğini aksi takdirde insanları ikna edemeyeceğini savunmuştur. Tarihin sıradan bir eğitimle kazanılacak bir ilim olmadığını düşünmektedir. Hüseyin Daniş, tarihin esas ve şeklini değiştirmek isteyenlere bir şey diyemeyeceğini, Augustine Thierry'lerin güzel üsluplarından, Tusidid'lerin eşsiz tarzlarından da vazgeçemeyeceğini dile getirmiştir. Bordeaux gibi tarihçilerin söylediklerini inanarak söylemediklerini, hakikatin tarihi dururken tarihi istatistiğe indirgemenin yani gül dururken patatesi tercih etmenin yanlış olacağını ifade etmiştir. Bir bakıma üslubun önemine değinmiştir. Tarihin genellikle yanıldığını, Herodot'tan Mistle'ye değin tarihçilerin büyük çoğunluğunun birer masal ve efsane anlatıcısı olduklarını kabul ettiğini, fakat üsluplarına hayran olduğunu belirtmiştir. Hüseyin Daniş bir dereceye kadar tarihte hakikat

¹¹³⁴ Arapların tarih yazımına bakışına dair bir değerlendirme için bkz. Abdullah Laroui, *Tarihselcilik ve Gelenek Arap Aydınlarının Krizi*, Vadi/Toplum Yayınları, Ankara 1993, s. 45-110.

aramayacağını, hüsn-i letâfetin kendi nazarında hakikatten daha önemli olduğunu sözlerine eklemiştir. Tarihi, ruhu feryada sevk eden durum ve yaşama sebeplerinin kayıt altına alınması olarak gördüğünü söylemiştir. Yazının devamında az da olsa tarih ile edebiyatı karşılaştırmış ve şairlere gösterilen müsamahanın tarihçilere gösterilmemesinden şikâyet etmiştir. Tarihin kadim bir uğraşı olduğunu, bu sebeple her sanattan içinde bir miktar bulunmasının normal olduğunu ifade etmiştir. Özetle, hikâye tarzında yazılan tarihlerin kusuru olduğunu kabul etmekle birlikte, insanlığın şiir kadar doğru, sadık, güzel bir eseri olduğunu dile getirmiştir.¹¹³⁵

Edebiyatla tarih ilişkisine değinerek bitirdiği ilk makalesinden sonra Hüseyin Daniş, bir makale daha kaleme almıştır. “Târihin Aksâmı ve Ehemmiyeti” başlıklı bu yazısına da aynı ilişkiyi irdeleyerek başlamıştır.¹¹³⁶ Tarihi, nesir vadisine yazılan edebiyatın daha geniş ve daha önemlisi olarak tarif etmiştir. Olaylar silsilesini derinlemesine araştırmayla varılacak yer olarak tarife ek yapmıştır. Bu çıkarımdan sonra “gerçeği araştırma” manasına gelen Yunanca “Historia”¹¹³⁷ kelimesinin bu fenni karşıladığını, ilk zamanlarından beri tenkit ve tetkikle ilerlediğini dile getirmiştir. Hüseyin Daniş, tarihin naklettiği olayların bilimsel bir surette araştırılması ve belgelere dayanmasının zorunlu olduğunu belirtmiş, yazımının da belli kurallar çerçevesinde yapılması gerektiğini sözlerine eklemiştir. Tarihin konusuna gelince, gündelik olaylarla uğraşmayacağını, böyle bir mecburiyetinin de olmadığını ifade etmiştir. Akli olan yaratılmışları konu edineceğini, diğerlerinin tarihi bir değeri olmadığını savunmuştur. Bunları incelemenin fen bilimlerinin görevi olduğunu, geçmişten o ana kadar yaşanan gelişmeleri incelerken “târih-i tabî’î” lafzının kullanılmasının doğru olmadığını dile getirmiştir.¹¹³⁸ Bu fennin yanında antropoloji, psikoloji gibi fenlerin de kullanılabileceğini ama tüm bunlara tarih denilemeyeceğini iddia etmektedir. Tarihin, seçim yapabilme hüviyetine sahip

¹¹³⁵ *İkdâm*, N. 1244, s. 3, 1 Kanun-i Sani 1898.

¹¹³⁶ Tarihle edebiyat arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Levent Yılmaz, “Tarih Nasıl Yazılmalı? Ya Da Yazılmalı mı?”, s. 75.

¹¹³⁷ “Historia” kelimesi İyon lehçesinde “bildirme”, “haber alma yoluyla bilgi edinme” anlamlarında kullanılmıştır. Attika lehçesinde ise sözcüğün görerek, tanık olarak bilme anlamlarının yanı sıra, çok daha geniş bir anlam içeriğiyle fizik, coğrafya, astronomi, bitki ve hayvan bilgisi ve hatta giderek “doğa bilgisi”ni kuşatacak şekilde kullanıldığı görülür. Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2001, s. 21. Ortaylı ise “Historia” kelimesini “somut bir malzeme, müşahhas bir malzeme, bilgi.” olarak tanımlamıştır. Ortaylı, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, s. 1.

¹¹³⁸ Doğan Özlem, tüm Antikçağ ve Ortaçağ ve bir bölümüyle Yeniçağ, historia terimini hem doğal olgular hakkındaki deney bilgisi (empeiria ya da historia naturalis), hem de insani-toplumsal olaylar hakkındaki haber bilgisi (istoria ya da historia civilis veya historia humana) olarak çift anlamlı bir terim olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Terimin ancak 16. yüzyıldan başlayarak bu çift anlamlılıktan yavaş yavaş sıyrılmaya başladığını sözlerine eklemiştir. Özlem, *Tarih Felsefesi*, s. 53.

canlıların ortaya koyduklarını, herhangi iki olay arasında bir bağ olup olmadığını derinlemesine araştırmakla vazifeli olduğunu ifade etmiştir.

Hüseyin Daniş, tarihe kendi anlattığından farklı anlam yükleyenlerin işi iyice çığırından çıkarttıklarını, Çiçeron'un tarihi felsefenin bir ürünü ve ahlak öğretisi olarak tanımlayan görüşünü örnek göstererek ortaya koymuştur. Hüseyin Daniş bundan başka 1876 yılında vefat eden Patin'in tarih anlayışına da yazısında değinmiştir. Tarihin önemli kişilerin ve olayların bazılarını, gelişigüzel bir araya getirmek olmadığını belirttiğini söylemiştir. Tarihi herkesin âdetiyle, ahlakıyla, meziyetleriyle sahne aldığı yer olarak tasvir etmiştir. Yine Patin'e göre tarihçi olanı olduğu gibi yazan kişi değil, yerine göre açıklayan ve genişleten kimsedir. Okuyucuya, adeta metnin içinde yaşadığı izlenimini verebilmelidir demiştir.

Tarihin konusuna ve usulüne göre kısımlara ayrıldığını ifade eden Hüseyin Daniş, umumi ve hususi olmak üzere iki tasniften bahsetmiştir. İlkinin tüm insanlığın ortak mirası olduğunu belirtmiştir. İkincisininse bazen bir kavmin, bazen bir ailenin hatta bazen de bir devrin tarihi olabileceğini vurgulamıştır. Bu girizgahtan sonra tarihin sınıflandırılmasına geçmiştir. Tarihe, olayları sırasıyla sayarsa “kronoloji”, yalnızca bir cins hakkında yazılırsa “etnografi”, bir olayın birden çok millette nasıl ortaya çıktığını araştırırsa “synechronie”, farklı yerlerde ve insan topluluklarında meydana gelen olayları birbirleriyle mukayese ve muhakeme eserde “histoire comparee” yani anlatıcı karşılaştırmalı tarih¹¹³⁹, olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurarsa “pragmatique”, sonuçları da beşeriyet ve tabiatın genel kurallarına bağlarsa “philosophique” yani tarih-i felsefe dendiği ifade edilmiştir. Buradan hareketle tarihi metinlere takvim, tercüme-i hâl gibi isimlerin verildiğini satırlarına yansıtmıştır.¹¹⁴⁰

İkdâm'ın tarih konusunda kaleme aldığı makalelerin bir diğer konusu ise Osmanlı tarihçileri olmuştur. Makalelerin ilkinde birbirini takip eden Osmanlı tarihçileri sıralanmıştır. İlgili yazıya göre, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarihçiler yetişmeye başlamıştır. Şehname-nüvis olarak adlandırılan¹¹⁴¹ bu tarihçilerin

¹¹³⁹ Örneğin *İkdâm*'da yer alan bir makalede, elde yeterli delil olmamasına rağmen İslam ülkeleriyle Avrupa arasında ilişki olduğuna dair en güçlü kanıtlardan birinin Avrupa'da bulunan çok sayıda İslam parası olduğunu ifade etmiştir. İki yer arasındaki ilişkiyi açıklaması bakımından bu metni “historie compare” tanımı içinde değerlendirebiliriz. *İkdâm*, N. 153, s. 4, 1 Kanun-i Sani 1895.

¹¹⁴⁰ *İkdâm*, N. 1269, s. 3, 29 Kanun-i Sani 1898.

¹¹⁴¹ *Şehnameci*: XVI. yüzyılda Osmanlı saray tarihçileri için kullanılan unvan. Sözlükte “sultanın kitabını yazan kimse” anlamına gelen şehnameci Osmanlı literatüründe XVI. yüzyıl saray tarihçileri için kullanılmıştır. *Şehname-nüvis*: Daha sık rastlanan “vak'anüvis” kelimesine benzetilerek türetilmiştir ve nispeten daha geç eserlerde geçer. Kanûnî Sultan Süleyman'ın resmî tarihçileri için

ilklerinden olarak, Sultan Orhan zamanında yaşamış Ahmet Bin Yahya'dan ve kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi* kitabından bahsedilmiştir. Daha sonra vakanüvisler konu edilmiş ve ilki olarak Hoca Saadettin Efendi'yi göstermiştir. Onun kaleme aldığı *Tâcû't-Tevârîh* adlı eserin bir silsile takip eden resmi tarih kitaplarından ilki olduğu bilgisini vermiştir. Bu eserden sonra 1519-1566 (h. 926-974) yıllarındaki önemli olayların anlatıldığı *Celalzâde Târihi* gelmektedir. Bunun arkasından da 1563-1599 yılları arasının anlatıldığı *Selanikli Târihi*'nin kaleme alındığı belirtilmiştir. Bunların devamında gelen *Na'ûmâ Târihi*'ni Osmanlı tarihiyle ilgili eserler içinde en önemlisi olarak ifade etmiştir. İbrahim Müteferrika'nın mukaddime yazdığı ilk baskısının iki cilt olarak 1760 tarihinde basıldığını söylemiştir. Bu kitabın Osmanlı Devleti'nin yanında ilişki kurulan diğer devletlerle ilgili de bilgiler içerdiğini dile getirmiştir. 1660-1722 yılları arasını ihtiva eden *Râşid Târihi*'ni resmi olmamakla birlikte önemli tarih kitaplarından biri olarak adlandırılmıştır. *Râşid Târihi*'nin bittiği yerden 1729 yılına kadar olan bölümü Çelebizade Asım Efendi'nin kaydettiğini belirtmiştir. Makalenin devamında Vasıf, Vasfî ve Asım Efendilerden, Cevdet Paşa'dan ve Gelibolulu Ali gibi özel tarihçilerden bahsedilmiştir.¹¹⁴²

Konuyla ilgili ikinci makalede yine vakanüvislerden ve hangi zaman aralığında hizmet ettiklerinden bahsedilmiştir. Resmi Ahmet Efendi'nin *Rüesa* isimli eserinden alınan bilgilerle oluşturulan bu yazıya vakanüvisin kim olduğu tartışmasıyla başlanmıştır. Vakanüvistliğin bir memuriyet olduğundan ve bu göreve seçilenlerin her zaman işinin ehli ve bilgisine güvenilen kişilerden seçildiği vurgulanmıştır. Yukarıdaki makalede belirtildiği üzere burada da vakanüvistliğin şehnamecilikten doğduğu ifade edilmiştir. İlk vakanüvistin Fetullah Efendi olduğu dile getirilmiştir. Bu zatın Türkçe ve Farsça manzumeleri olduğu bilgisi ilave edilmiştir. Daha sonra sırasıyla bu işi yapan Lokman, Kâtip Mehmet ve Hükmi Efendilerin ise eserlerine ulaşamadığı dile getirilmiştir. Sayılan isimlerden

şehnâmecî teriminin kullanılması, İran geleneğinin XV ve XVI. yüzyıllarda gelişen Osmanlı saray edebiyatı üzerindeki etkisini yansıtır. Aslında Osmanlılar'da şehname yazma işi, Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde görülür. Bu eserler, Osmanlı padişahlarının kahramanlıklarını Farsça olarak ve mesnevi tarzında Firdevsî'nin Şâhnâme'si gibi destansı bir üslûpla anlatır. Bu da İstanbul'a gelen ve padişahın himayesine girmek isteyen İranlı şairlerin getirdiği bir edebî tarzdır. Christine Woodhead, "Şehnâmecî", *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, XXXVIII, İstanbul 2003, s. 456-458.

¹¹⁴² *İkdâm*, N. 4288, s. 3, 13 Mayıs 1906.

sonrakilere vakanüvis isminin verildiği belirtilmiş ve Vezir Abdurrahman Paşa'dan Resmi Ahmet Efendi'ye değin görev yapan 28 vakanüvis sıralanmıştır.¹¹⁴³

Tarih ve tarihçilerle ilgili *İkdâm*'ın satırlarına yansıyan yazılardan sonra, çeşitli yazarların kaleme aldığı ve yabancı kaynaklardan alınan yazılarda bulunan, herhangi bir konunun, yemeğin, eşyanın vb. tarihini anlatan metinlerin incelenmesi yerinde olacaktır. Bunlardan “Türk Tarihi” birden çok makaleye konu olması sebebiyle diğerlerinden ayrılmıştır. Türk tarihinin kaleme alındığı ilk makale “Hutut-ı Kadime-i Türkiye” başlığıyla *İkdâm*'ın “Makale-i Mahsusa” bendinde yer alan yazıdır. Kopenhag Üniversitesi “ilm-i mukâyese-i elsîne” hocası Thompson'un Orta Asya'da keşfettiği *Orhun* veya *Orkund* ismi verilen bir takım taşlarla ilgilidir.¹¹⁴⁴ Yazının giriş kısmı runik yazının tarihi ve kökeni ile ilgili tartışmaları içermektedir. İlerleyen satırlarda yukarıdaki bilgileri verdikten sonra, Thompson'un konuyla ilgili kaleme aldığı eserin tanıtımı yapılmıştır.¹¹⁴⁵

Türk Tarihiyle ilgili 1896 yılının ilk iki ayında kaleme alınan makalelerin daha kapsamlı oldukları görülmektedir. Büyük Selçuklularla ilgili kaleme alınan ilk makalede, bu devletle alakalı elde yeterli bilgi olmamasının nedenleri tartışılmıştır. Kuruluşunun ve sonrasında yaşanan gelişmelerin hakkıyla açıklanamamasına sebep olarak o döneme ait birçok kitabın kaybolması ve mevcut bulunan kitapların da kütüphane köşelerinde kalmasından dolayı araştırmacıların istifadesine sunulamaması olarak gösterilmiştir. Avrupalı müsteşriklerin bu eksikliği gidermek için çabaladığından, elde ettikleri tüm eserleri yayınlama gayreti içinde olduklarından bahsedilmiştir. Yine müsteşriklerin fiziki kalıntılar ve dönemin paraları üzerine çalıştıkları da ilave edilmiştir. *İkdâm*, tarihi bir olayın aydınlatılmasında dönemde üretilen eserlerin yanı sıra bu fiziki kalıntılarla paraların asıl kaynaklar olduğunu, bu çalışmalar neticesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihinin daha açık şekilde ortaya konulabileceğine olan inancını satırlarına yansıtmıştır.¹¹⁴⁶ Bir diğer makalede, müsteşriklerden Leon Kahon'un *Türkler ve Moğollar* isimli kitabı ve kendi hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Hüseyin Kazım imzalı bu makalenin geneli Türk Tarihinin safhaları üzerinedir. Özellikle Türk dilinin Arapça ve Farsçanın etkisinden kurtarılması gerektiği ve bu konu üzerine

¹¹⁴³ *İkdâm*, N. 4808, s. 2, 19 Teşrin-i Evvel 1907.

¹¹⁴⁴ Orhun Abidelerinden bahsedilmektedir.

¹¹⁴⁵ *İkdâm*, N. 200, s. 1, 17 Şubat 1895.

¹¹⁴⁶ *İkdâm*, N. 543, s. 3, 26 Kanun-i Sani 1896.

müsteşriklerin çabalarına değinilmiştir. Leon Kahon hakkında ayrıntılı bilginin Doktor Besim Ömer tarafından ortaya çıkarıldığı, tercüme-i hâline de müellifin *Yeniçeri Hasan* isimli romanından ulaşıldığı ifade edilmiştir. Türk ve İslam dostu sıfatına layık görülen bu müsteşrikle ilgili ayrıntılı tanıtımın, *Servet-i Fünûn*'un 4 Temmuz 1891 tarihli 17 numaralı sayısında bulunduğu bilgisi de verilmiştir.¹¹⁴⁷ Türk Tarihinin doğrudan konu edildiği son makale “Târih-i Etrâk” başlığını taşımaktadır. Türk Tarihiyle ilgili genel bir değerlendirmenin yapıldığı bu yazının oldukça milli bir dille yazıldığı görülmektedir. Kavimlerin ve milletlerin birbirleriyle karşılaştırılmasında cesaret, yetenek ve uygarlık gibi temel ölçütlerin kullanıldığı ifade edilmiştir. Mensubiyetiyle cidden iftihar ettiğimiz necip Türk kavminde sayılan ölçütlerin hepsi fitrîdir, denmiştir. Türklerin ilk yurtları olan Türkistan'da, Çin ile İran arasında medeniyet eserlerini taşıdığından, yaradılıştan gelen özellikleri sayesinde kendilerinin de medeniyetçe geliştiğinden bahsedilmiştir.¹¹⁴⁸

Yahudilerin Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesinin ve o tarihten sonra özellikle dil yönünden yaşadıklarının kaleme alındığı makale, Osmanlı Devleti'nde Yahudilerin yaşadıklarını bir Yahudinin dilinden anlatması bakımından önemlidir. *Ceride-i Lisan* yazarlarından Avram Naun'un kaleme aldığı bu makale Osmanlı övgüsüyle başlamaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in, Doğu Roma'yı ortadan kaldırmasıyla Avrupa'da değişmez denilen birçok fikrin sarsıldığını ifade etmiştir. Avrupa'nın içlerine kadar sokulan Osmanlı Devleti'nin geçtiği her yeri imar etmesinin Avrupa'nın dikkatini çektiğini belirtmiştir. Avrupa'nın bu denli sarsılmasından sonra İspanya'da Yahudilerin daha fazla baskıya maruz kalmaya başladıklarını dile getirmiştir. Yazara göre bu sırada Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerin rahatlığı, sair Avrupa ülkelerinde yaşayan Yahudilerin de dikkatini çekmeye başlamıştır. Birçoğunun Osmanlı Devleti'ne sığındığı ve devletin de bunları kabul ettiğini söylemiştir. Avram Naun, Kanuni'nin Budapeşte'yi kuşattığı sırada, şehrin anahtarının Yahudi Yusuf Bin Şalomo tarafından kendisine verildiğini iddia etmiştir. Bu olaydan sonra Osmanlı Devleti içinde Yahudiler için bir ilerleme devrinin başladığını sözlerine eklemiştir. Devlet memurluğunda üst rütbelere kadar bu dönemden sonra çıkmaya başlanıldığını, hatta II. Selim zamanında Dun-ı Yusuf ve Salomon Bin Natan isimli iki Yahudinin Venedik muahedenamesini hazırlamakla görevlendirildiklerini dile getirmiştir.

¹¹⁴⁷ *İkdâm*, N. 554, s. 3, 6 Şubat 1896.

¹¹⁴⁸ *İkdâm*, N. 572, s. 1, 24 Şubat 1896.

Avram Naun, makalesinin ilk kısmında maddi gelişmeler üzerine eğileceğini, ikinci kısımda ise manevi gelişmeler hakkında bilgi vereceğini söylemiştir. Yazıya bakılınca öne çıkardığı manevi gelişmenin dilleri hususunda olduğu anlaşılıyor. İspanya'dan gelip Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşamaya başladıkları ilk 100 yıllık zaman diliminde İspanyolca konuşmaya devam ettiklerini ifade etmiştir. Daha sonra dillerine bir takım “efkâr-ı Osmânîye” ve “elfâz-ı Türkiye” dahi karıştırmaya başladıklarını, her hislerini ve her fikirlerini bir Osmanlının kalbinden sızıyormuş gibi beyan eder olduklarını iddia etmiştir. Bahsettiği dönemde üretilen edebiyat ürünlerinde bu durumun görülebileceğini söylemiştir. Kullanılan İspanyolcanın bu şekilde oluştuğunu, dillerinde var olan bazı Arapça ve Farsça kelimelerin o milletler tarafından bile neredeyse kullanılmaz olduğunu, fakat kendi dillerinde bu kelimelerin yaşadığını satırlara dökmüştür. Avram Naun, elan İspanyolca kullanmalarının yanlış olduğunu, geldikleri andan itibaren o dili bırakmaları lazım geldiği tespitinde bulunmuştur. İspanyolcanın terk edilmemesinde Yahudilerin toptan suçlanmasının yanlış olduğunu, bir milletin uzun yıllar kullandıkları bir dili bırakmalarının öyle kolay olmadığı ifade edilmiştir. İspanyolcanın Yahudiler arasında kullanılmaya devam etmesini İspanyolların deniz ticaretinde önemli bir yere sahip olmasına da bağlamıştır.¹¹⁴⁹

Türk Tarihi ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Yahudilerin kısmi tarihinin konu edildiği makalelerden sonra yönümüzü bir nesnenin, yiyeceğin, mesleğin vb. tarihinin anlatıldığı metinlere çeviriyoruz. *İkdâm*'da yayınlanma sırasıyla paylaşacağımız bu tür metinlerin ilki “Kahve Târihi” başlığını taşımaktadır. Yazı, kahvenin yaklaşık 200 yıldır Avrupa'nın vazgeçilmezleri arasına girdiği tespitiyle başlamıştır. Ağacının Doğu kökenli olduğu, fakat ortaya çıkışıyla ilgili birçok çalışma yapılmasına rağmen henüz sonuca ulaşamadığı ifade edilmiştir. Genel kabul kahvenin anavatanının Mısır ve Habeşistan olduğu yönündedir. İlk kullanımında meşrubat olarak düşünülmediği, hamura dönüştürülerek tüketildiği makalenin diğer bir iddiasıdır. Kahveyi ilk kullananın, geceleri uykusunu açmak için türlü yollar deneyen bir Müslüman olduğu söylenmiştir. Bu zatın kahve yaprağı yiyen keçilerin geceleri uyumadıklarını gözlemlediğini, bunun üzerine yapraklarını kaynatıp içerek kahve tüketimini gerçekleştirdiğini dile getirmiştir. Bu başlangıçtan sonra XVI. yüzyıl içinde kahve tüketimi Mısır'da hızla yayılmıştır. Bu tüketim

¹¹⁴⁹ *İkdâm*, N. 2038, s. 3, 5 Mart 1900.

karşısında Devlet, kahveye yüksek vergiler koymuştur. Kahvenin, Osmanlı Devleti'ne girmesi 1560 yılında olmuştur. Fransa'da fincanda kahve içilmesine ilk kez XIV. Louis zamanında rastlanmaktadır. Anılan dönemlerde bir kıyde kahvenin bedeli yaklaşık 630 kuruş olup bu meblağa ulaşan kahvenin bir zaman sonra halkın içebileceği kadar ucuzlayacağını düşünemeyeceği savunulmuştur. Örneğin Paris'te kahvenin gelişinin ilk yıllarında halka açık kahvehane sayısı birkaçı geçememiştir. Kahve ancak özel toplantılarda moda olabilmıştır. Kahvenin Avrupa'da asıl yayılmasının, 1710 senesinde Amsterdam üzerinden kahvenin Avrupa'nın sair yerlerinde yetiştirilme çabalarıyla paralellik gösterdiği bildirilmiştir.¹¹⁵⁰

Kahveden sonra *İkdâm*'da kısa bir itriyat tarihi okumaktayız. "Târih-i İtriyât" başlıklı bu musâhabe Amerikan gazetelerinden alınmış olup, kadim zamanlardan beri kadınların bu ürüne olan ilgisini belirtmekle sözlerine başlamıştır. İtriyatın ilk olarak sağlık ürünü olarak ortaya çıktığı iddiası gündeme getirilmiştir. Tıp ilminin de bu gerçeği kabul ettiği belirtilmiştir. Makalenin devamında Mısırlılar, Yunanlılar, Yahudiler, Romalılar ve Ortaçağda İngilizler alt başlıklarıyla itriyatın gelişim süreci kademe kademe anlatılmıştır.¹¹⁵¹ İtriyattan sonra *İkdâm* satırlarına porselen konu edilmiştir. Balhasanoğlu (Necip Asım) imzalı bu yazıya göre porselen, Avrupa'ya ilk kez XVI. yüzyılda Çin ve Hint denizlerinde dolaşan Portekizliler vasıtasıyla gelmiştir. Portekizlilerin bu çömlekçi işinin güzelliğine, sedef gibi şeffaflığına bakarak, kendi dillerinde bu türlü eşyalara denilen "Porcellane" ismini verdiklerini, Fransızların da bunu "porselen" şeklinde dillerine taşıdıklarını ifade etmiştir. Mısır'da bulunan bir layihaya göre ilk porselen ürününün M.Ö. 1000'li yıllara kadar tarihlendirildiğini iddia etmiştir. Hatta bu ürün vasıtasıyla, Mısırlılarla Çinliler arasında bir ilişki olduğu fikri dahi gündeme gelmiştir. Bununla birlikte ortaya çıkan ürünün M.Ö 48-33 yılları arasına tarihlendirilmesiyle Mısırlılarla Çinliler arasında ilişki olduğuna dair iddia çürütülmüştür.¹¹⁵² Bir de gözlüğün tarihinden bahsedilmiştir. Bir Fransız sağlık dergisinden alınan yazıda gözlükle ilgili ilk buluntuların, Ninova, Musul ve Pompei harabelerinde olduğu söylenmiştir. Bu gözlüklerin eski zamanlarda gözü bozuk olanlar tarafından kullanılıp kullanılmadığının belirlenemediği ifade edilmiştir. Gözlükle ilgili yazılı ilk belgeler

¹¹⁵⁰ *İkdâm*, N. 21, s. 3, 22 Ağustos 1894.

¹¹⁵¹ *İkdâm*, 147, s. 3, 26 Kanun-i Evvel 1894.

¹¹⁵² *İkdâm*, N. 1769, s. 3, 9 Haziran 1899.

M.Ö. 300 yıllarında Öklit ile başlamıştır. M. S. II. yüzyılda Batlamyus görme ile ilgili bir kitap kaleme almıştır. Ünlü bilim adamları Celse ve Galien'in de Batlamyus'la aynı fikirde oldukları belirtilmiştir. Işın bilimsel yönüne onuncu yüzyılda Arap Doktor Alhazen¹¹⁵³ yaklaşmıştır. Daha sonra gözlük camlarıyla ilgili İngiliz ruhban sınıfından Bacon (1224-1294) değerli çalışmalar yapmıştır. İlk gözlük yapımının XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tesadüf ettiği düşünülmektedir ki bunun gözlüğün mucidi olarak Bacon'u işaret ettiği vurgulanmıştır. Gözlüğün halk tarafından tanınması XIV. yüzyılı bulmuştur. Bu yüzyıldan sonra gözlüğün ressamlar tarafından tasvir edildiği görülmüştür.¹¹⁵⁴

Gözlüğün kısa tarihi, *İkdâm*'da tıbbın tarihi ile ilgili tek makale değildir. Kadim Mısır tıbbının konu edildiği bir makale de mevcuttur. Tıbbın, Yemen, Hindistan, Babil, Yunanistan ve Mısır'dan hangisinde doğduğu konusunda ihtilaf olduğu belirtilmiştir. Bunlar içinde Mısır'ın olma ihtimalinin daha kuvvetli olduğu söylenmiştir. Hatta Herodot tarihinde dahi Mısır tıbbıyla ilgili bilgiler mevcut olduğu okuyucuyla paylaşılmıştır. Makalenin devamında kadim Mısır tıbbı ayrıntılı anlatılmıştır. İlk Abdullah Muhammed Bin Ahmet El Temimi olmak üzere 18 Mısırlı tıp âlimi hakkında bilgi verilmiştir.¹¹⁵⁵ Bir başka makaledeyse yine tıbbın gelişimi anlatılmış, ilaveten Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelerden bahsedilmiştir. Tıbbın insanların sıkıntularından doğduğu belirtilmiş, her yüzyılda benzer sıkıntılara farklı tedavi uygulanması da tıbbın gelişmesi olarak yorumlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde doktora ulaşmanın son 30 yılda kolaylaştığı, bunun da II. Abdülhamit'in sayesinde olduğu iddia edilmiştir. 1750-1800 yıllarına dönüldüğünde doktor bulmanın neredeyse imkânsız olduğu, İstanbul'da dahi Mısır çarşısında kök, maya vb. satanlardan veya sokaklarda gözlerinde garip bir gözlük, omuzlarında kökler ve tuzlarla dolu bir heybe ile dolaşır her kapı önünde durmak suretiyle el ucuyla nabız bakan sokak şarlatanlarından başka kimsenin olmadığı belirtilmiştir. Bunlardan başka sokak başlarında kırmızı önlüğü, parlak neşterleriyle berber ustalarının cerrahlık tasladığı, şişelerindeki melus ve berbat sülükleri kapaklara doldurarak ona buna satanların varlığından bahsedilmiştir. Her ilk ve son baharda birer defa kan aldırmanın, vücudundan senede yarım okka olsun kan eksilmeyen hemen hiç kimse yoktu, denmiştir. O dönemde otçular, cerrahlar, attarlar vd. tıp ilmini icra edenler

¹¹⁵³ İsminin Arapça aslı İbn-i Heysem'dir. Alhazen, isminin Latince karşılığıdır.

¹¹⁵⁴ *İkdâm*, N. 2813, s. 3, 19 Nisan 1902.

¹¹⁵⁵ *İkdâm*, N. 307, s. 3, 4 Haziran 1895.

olarak sayılırken, yaşanmakta olan gelişmenin takdire şayan olduğu vurgusu yapılmıştır.¹¹⁵⁶

İnsanlığı doğrudan etkileyen tıbbın tarihiyle ilgili değerlendirmeden sonra insanın ne olduğuyla ilgili kaleme alınan makaleler incelenmiştir. “Târih-i İnsân” başlıklı ilk makalede medeniyet öncesi insanların tarihini okumaktan daha eğlenceli ve faydalı hemen hiçbir şey olmadığı iddiası dillendirilmiştir. Bu makalede, insanın konuşma, yazma, giyinme, bilim vb. noktalarda ilk günden itibaren geçirdiği dönüşümü elden geldiğince okuyucuyla paylaşma arzusuyla kaleme alındığı söylenmiştir. “İnsan konuşan hayvandır.” tespitine katılmakla birlikte akıl erdirme yönünün de vurgulanmasının elzem olduğu ifade edilmiştir. Üreme, beslenme vb. noktalardan insanla hayvan arasında pek bir fark olmadığı dile getirilmiştir. Konuşmanın ise hayvanların da kendi arasında iletişim kurma ihtimalleri göz önünde bulundurularak akıl ve mantık süzgecinden geçmesiyle fark oluşacağı yazılmıştır. Makalenin devamında ilk insanın nasıl ortaya çıktığı tartışılmıştır. Konuyla ilgili ilk bilgilerin Tevrat’ın girişinde bulunduğu belirtilmiş, önce canlıların daha sonra insanların yaratıldığı bilgisi ilave edilmiştir. Tevrat’tan yaptığı alıntıya devam ederek, ilk insanın ortaya çıkışıyla ilgili yazmaya devam etmiştir.¹¹⁵⁷ “Târih-i İnsân-2” başlıklı devam yazısında ise insanın fiziki ihtiyaçları, bunun içinde de beslenme ön plana çıkarılmıştır. İnsanların, beslenmeye ne surette hangi gıdalarla başladıkları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Beslenmenin fitri olmadığı, öncelikle hayvanların yediklerini taklitte başladığı iddia edilmiştir. Belli bir aşamadan sonra insanların, hayvanları da tüketmeye başladıkları ifade edilmiştir. Bu gelişme ateşi bulma yani pişirmeyi öğrenmeyle ivmelenmiştir. Makalenin devamında insanların beslenme usullerinin tarih boyunca izlediği silsile okuyucuyla paylaşılmıştır. Bu sıralamaya göre insanlar evvela ot ile beslenme devrini yaşamıştır. Bunu, belki de ilk devreyle karışık olmakla birlikte meyve ile beslenme devri takip etmiştir. Üçüncü devrede çiğ et yeme, dördüncü evrede ise pişmiş et yemenin olduğu dile getirilmiştir. Beşinci ve son devrenin ise tarımın bulunmasına paralel olarak ekmeğin keşfi oluşturmaktadır.¹¹⁵⁸

İnsanlığın gelişmesinin mihenk taşlarından biri de yazının bulunmasıdır. *İkdâm*’ın bölümünde dillerin gelişimiyle ilgili makaleleri çalışmamızın “Dil ve

¹¹⁵⁶ *İkdâm*, N. 4072, s. 3, 9 Teşrin-i Evvel 1905.

¹¹⁵⁷ *İkdâm*, N. 477, s. 1, 21 Teşrin-i Sani 1895.

¹¹⁵⁸ *İkdâm*, N. 484, s. 3, 28 Teşrin-i Sani 1895.

Edebiyat” bölümünde kapsamlı şekilde değerlendirmekle birlikte yazının ve kâğıdın tarihsel gelişimini konu alan iki makaleyi, tarihi yönden ele almanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Adı geçen bu iki makalede tekrara düşüldüğü görülmekle birlikte farklı bilgiler olduğu da muhakkaktır. İlk makale, tarih öncesi zamanlarda yaşadığı için ismi kayıtlara geçmeyen bir zatin, komşunun başına giydiği acayip bir serpuşun şeklini tahta (kimilerine göre kemik) resmetmesiyle yazının ilk örneğinin ortaya çıktığı iddiasıyla başlamıştır. Bu yazı türüne “piktografi” ismi verilmektedir. Yazının bu ilk şekline hat sanatının emekleme dönemi de denilebileceğini sözlerine eklemiştir. Daha sonra “hatt-ı rumûz” ismi verilen yazı çeşidinin kullanılmaya başlandığı dile getirilmiştir. Bu yazı çeşidi, hali hazırda basit işlemlerde kullanılmaktadır. Örneğin fırından bir okka ekmek alındığında fırıncının bir çentik, iki okka alındığında iki çentik koyması, kullanılmakta olduğunu göstermektedir. Şimdiye kadar açıklanan bu iki yazı türünün birleşmesinden de “tahrir-i zihni” yazısının vücut bulduğu aktarılmıştır. Bu yazıyla birlikte seslerin de beraber kullanımı başlamıştır. Bu yazının ortaya çıkması hattın iyiden iyiye vücut bulmasının da habercisi olarak addedilmiştir. Kullanılmakta olan alfabenin ortaya çıkışı bundan sonraya denk gelmektedir. Alfabenin mucidinin Fenikeliler olduğu düşünülmektedir. Dünyaya yayılmasının ise Yunanlılar eliyle olduğu varsayılmaktadır.

Makalenin ikinci kısmında, Çin’de kullanılan yazının yanında, kâğıdın da nasıl icat edildiği anlatılmıştır. Eldeki bilgiler ışığında ilk kâğıdın bambu ağacından imal edildiği iddia edilmektedir. Daha sonra kâğıt imalinde ipeğin kullanıldığı belirtilmiştir. İpeğin kâğıt yapımında kullanılmasıyla, fırça ve mürekkebin yazı aracı olmasının önünün açıldığı belirtilmiştir. Aynı dönemde Avrupa’da kâğıt imalinde yaprakların, tahtaların, kurşun levhaların ve ağaç kabuklarının kullanıldığı ifade edilmiştir. Papirüslerin daha geç dönemde bulunduğu, tirşenin icadıyla da kâğıdın kullanımının yaygınlaştığı dile getirilmiştir. Kâğıdın Avrupa’da yayılmasında, İslam’ın Türkistan coğrafyasında etkisini göstermeye başlamasının etkili olduğu fikri dillendirilmiştir.¹¹⁵⁹ Yazının tarihsel gelişimiyle ilgili ikinci makalede ise Fenikelilerde, Avrupa’da, Doğu toplumlarında yazının nasıl icat edildiği, bu toplumlar arasında nasıl transfer olduğu hakkında tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır.¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁹ *İkdâm*, N. 238, s. 3, 27 Mart 1895.

¹¹⁶⁰ *İkdâm*, N. 316, s. 3, 13 Haziran 1895.

2.6 Ekonomi

Ekonomi, *İkdâm*'ın sütunlarında sıklıkla yer verdiği temalardan biridir. Ticaret ve sanayi başta olmak üzere çok çeşitli konulardan oluşan bu temayı kapsamlı bir şekilde değerlendirmek, çağdaşı eserlerle mukayese etmek, diğer arşiv kaynaklarına başvurmak ve referans eserlerle desteklemek başlı başına bir çalışma gerektirmektedir. Biz ise çalışmamızın sınırı itibariyle bu tema içerisinde yer alan makale ve haberleri sınıflandırmak suretiyle sınırlı bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Ekonomi başlığı altında başta sanayi ve ticaret olmak üzere borsa ve piyasalar, ekmek ve et fiyatları, odun ve kömür durumu, madenler, rejî idaresi, sergiler ve genel ekonomik değerlendirmeler 600'den fazla makale ve habere konu olmuştur. Bunlar içinde çoğunluğu belli periyotlarla yayınlanan “Borsa ve Piyasalar”, “Paris Borsası” ve “Haftalık Muamele-i Ticariye” başlıkları oluşturmakla birlikte hatırı sayılır değerlendirme yazıları da bulunmaktadır. Var olan değerlendirme yazıları Osmanlı ekonomisinin yapısını veya durumunu ortaya koymaktan ziyade ekonomi kurumlarının işleyişleriyle alakalıdır. Ekonominin hali hazır “Âsâr-ı Seniyye-i Mülûkâne” başlığı altında işlenmiş olup herhangi bir olumsuz dil kullanılmamıştır. İlgili başlık altındaki yazılar çalışmamızın “İçeriği ve Haber Anlayışı” bölümünde ayrıntılı incelenmiştir.

Yukarıda değindiğimiz üzere ekonomiyle ilgili haberlerin büyük kısmı borsa, piyasa ve ticari muamelelerle ilgilidir. Borsa haberlerine baktığımızda karşımıza en çok Paris borsasındaki fiyatları gösterir liste çıkmıştır. Adı geçen liste daima *İkdâm*'ın ilk sayfasında yer almıştır. Listede tütün rejisi, şimendifer tahvilatı, bank-ı Osmani tahvilatı gibi hisse senetlerinin fiyatları yer almaktadır.¹¹⁶¹ Klişe olarak basılan borsa başlığı altında ise galata borsası listelenmiş olup şark şimendiferi, para değerleri gibi bilgiler bulunmaktadır.¹¹⁶² Ticari muamelelere baktığımızda, ispirto, şeker, patates, pirinç, yağ, arpa, yulaf, un, nohut gibi ürünlerin piyasa fiyatları yer almaktadır. Borsa listeleri adı geçen bilgiler verilmeden evvel piyasanın genel durumu ile ilgili “piyasamızda mu'âmelât-ı ticârîye bu hafta dahi şâyân-ı kayd ve tezkâr derecede revaçlı değildir.”¹¹⁶³ benzeri olumlu veya olumsuz değerlendirmelerle başlamaktadır. Bu başlık altında ilk 2 yıldan sonra *İkdâm*'da haber bulunmamaktadır. Genel olarak ticaretle ilgili makaleler ise 1905 yılından

¹¹⁶¹ Paris borsası listesinin bir örneği için bkz. *İkdâm*, N. 1392, s. 1, 28 Mayıs 1898.

¹¹⁶² Galata borsası ile ilgili bir örnek için bkz. *İkdâm*, N. 2427, s. 4, 29 Mart 1901.

¹¹⁶³ *İkdâm*, N. 411, s. 3, 16 Eylül 1895.

sonra artmaktadır. Öyle ki 1905 yılından sonra kaleme alınan yazıların adedi bu tarihten önce yazılanlardan yaklaşık iki kat daha fazladır. “Bir Ticârethâneye Girebilmek İçin” başlıklı mülâhazasında *İkdâm*, bu makaleleri yayınlama sebebini açıklamıştır. İlgili yazıya göre, öteden beri kaleme aldığı makalelerde okuyucularını ve özellikle ticaret mektebi öğrencilerini ticarete teşvik etmek amacıyla çaba harcamıştır ve harcamaya devam edecektir.¹¹⁶⁴ Bu makalelerin büyük kısmı *İkdâm*’ın “mülâhazâ” ve “musâhabe” başlıklarında bulunmaktadır. Yazıların içeriği değişkenlik göstermekle birlikte bazen genel bir ticaret değerlendirmesi¹¹⁶⁵ veya deniz ticaretiyle ilgili¹¹⁶⁶ olabilmektedir. Amerika’da ticaretle uğraşan ayakkabıcıları konu edindiği yazıda¹¹⁶⁷ örneği olduğu gibi yurtdışında meydana gelen gelişmeleri de sütunlarına yansıtmıştır. Bunun dışında yumurta ticareti, sanatkârlar, iflas haberleri, ticaret odaları, ülkeler arası ticaret anlaşmaları gibi geniş bir yelpazede bilgiler sunmuştur.

Ekonomi temelli haberler ürün bazında düşünüldüğünde gündemi en çok ekmek ve et fiyatları meşgul etmiştir. İlgili haberler bazen ekmek veya eti tekil haber yaparken bazen de her ikisi bir arada okuyucuya sunulmuştur. Genellikle un fiyatı ve bunun ekmek fiyatına yansıdığı haber içerikleriyle karşılaşmaktayız. Bunun dışında yerli undan ekmek yapılmasının önerildiği ve ekmeğin güzelliğini anlatan yazılar da bulmak mümkündür.¹¹⁶⁸ Ekmeğin sağlığa olan etkisi, ekmeğin ekonomik değeri, buğday üretimi ve fiyatlara etkisi gibi konuları işleyen makaleler de *İkdâm* sütunlarında yer almıştır.¹¹⁶⁹ Ekmeğin satışı noktasında yaşanan sıkıntıların fırınlar üzerinden halkla paylaşıldığı, dönem dönem de halktan gelen şikâyetlerin *İkdâm*’da yer bulduğu görülmektedir. “Ekmekler Hakkında” başlıklı mülâhazâda bu tarz bir şikâyet örneği görülmektedir. İlgili yazıda fırıncıların fakir fukaraya kalitesiz undan yapılmış ekmek sattığı, seyyar satıcılara verilen ekmeklerin kalitesinin düşük olduğu ve ekmek gramajlarının noksan olduğu gibi konulardan bahsedilmiştir.¹¹⁷⁰ Bir diğer önemli gıda maddesi olan etin makalelere konu edilmiş şekli ekmekle paralellik arz etmektedir. “Et ve Ağnam” başlıklı mülâhazâda görüldüğü üzere, *İkdâm* eti zaruri ihtiyaçlardan gördüğü için fiyatındaki değişikliği de sütunlarına yansıttığını

¹¹⁶⁴ *İkdâm*, N. 4518, s. 1, 29 Kanun-i Evvel 1906.

¹¹⁶⁵ *İkdâm*, N. 137, s. 3, 16 Kanun-i Evvel 1894.

¹¹⁶⁶ *İkdâm*, N. 4427, s. 1, 29 Eylül 1906.

¹¹⁶⁷ *İkdâm*, N. 4569, s. 3, 18 Şubat 1907.

¹¹⁶⁸ *İkdâm*, N. 2738, s. 2, 3 Şubat 1902.

¹¹⁶⁹ *İkdâm*, N. 4655, s. 3, 19 Mayıs 1907.

¹¹⁷⁰ *İkdâm*, N. 4721, s. 1, 24 Temmuz 1907.

belirtmiştir. Halkı doğrudan ilgilendiren konuları satırlarına koymasına Avrupa'dan da örnek vererek Almanya'da yaşanan et fiyatlarındaki yükselişin tüm Avrupa basınına konu olduğunu sözlerine eklemiştir.¹¹⁷¹

Gıda ürünlerine benzer şekilde odun ve kömürün durumunun da halkı doğrudan ilgilendirdiği iddia edilebilir. Nitekim *İkdâm*'ın birçok kez odun ve kömür fiyatlarıyla bu iki maddenin tedarik sürecini konu edindiği yazılar yayınladığı görülmüştür. Bu yazıların birinde, İstanbul'da kış mevsiminde yaşanan sıkıntılardan sonra belediyenin bir dizi önlem aldığı ve yakacak temini için farklı kaynaklara yöneldiği okuyucuyla paylaşılmıştır.¹¹⁷²

Başta ekonomik değeriyle olmak üzere Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında Reji İdaresi'nin önemli bir yeri vardır. Bu nedenle *İkdâm*'ın sütunlarında çok olmamakla birlikte rejiden bahsedildiği görülmektedir. İçerikleri genellikle tütünlerin durumu, rejinin çalışma usulleri ve reji kolcularıyla sınırlıdır.¹¹⁷³ Tütün örneğinde görüldüğü üzere işin daha çok ticari boyutunun kaleme alındığı bir başka tema ise madenlerdir. Madenler içinde 5 mülâhazâya konu olan ve hakkında en çok haber bulunanı Ereğli Kömür Madeni'dir.¹¹⁷⁴ Bu madenden sonra bir iki habere konu olan Ergani Madeni gelmektedir. Maden haberlerinde genellikle maden civarındaki halkın geçim kaynağı olması hem de ülke ekonomisine katkıları üzerinde durulmuştur. Adı geçen konular işlenirken dikkat çeken bir husus vardır. Madenlerin verimli işletilemediğinden, ekonomik olarak daha fazla istifade edilebileceğinden bahsedilmiştir. Ekonomik değeri noktasından üzerinde durulan bir başka emtia ise halılar olmuştur. Başta Uşak halıları olmak üzere bu ürünün ülke ekonomisine faydaları uzun uzadıya değerlendirilmiştir. Yine halıların ticaretine yönelik Konya halı sergisinin dizi haber yapıldığı görülmüştür. Günümüz fuarlarına benzer, çeşitli ticari ürünlerin sergilendiği ve satışa sunulduğu sergiler konusunda *İkdâm*'ın bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. *İkdâm*'da ilk duyurusu 1895 yılında yapılan 1900 Paris Sergisi, bu haberler içinde en çok yer tutan konu olmuştur.¹¹⁷⁵ Hatta bu serginin

¹¹⁷¹ *İkdâm*, N. 4542, s. 1, 22 Kanun-i Sani 1907.

¹¹⁷² *İkdâm*, N. 4687, s. 2, 20 Haziran 1907.

¹¹⁷³ Donald Quataert, Reji'nin kaçakçılar ve hükümetlerle ilişkisini ayrıntılı işlemiş olup Reji, *İkdâm*'da da benzer içeriklerle haber olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, Sabri Tekay (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 35-75.

¹¹⁷⁴ Ereğli Kömür Madeni ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, s. 82-98.

¹¹⁷⁵ *İkdâm*, N. 288, s. 2, 16 Mayıs 1895.

talimatnamesi dahi *İkdâm* satırlarında kendine yer bulmuştur.¹¹⁷⁶ Rusya'nın hazırlıklarının anlatıldığı örnekten görüleceği üzere sergiye katılan diğer ülkelerin hazırlıkları da haberleştirilmiştir.¹¹⁷⁷ 1900 Paris Sergisi'nin başlamasıyla beraber klişe başlık altında yaşanan gelişmeler sürekli aktarılmıştır. Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla arabacılıktan telefonlara değin geniş bir skalada ülkeler kendilerini tanıtmaya çabası içine girmişlerdir. Adı geçen sergide Osmanlı Devleti'ne ayrılan bölümün ölçülerini *İkdâm*'ın "Osmanlı Şubesi" alt başlıklı yazısında görmekteyiz. Yine aynı yazıda Amerika ile şube konusunda bir tartışma yaşandığı da belirtilmiştir.¹¹⁷⁸ 1900 Paris Sergisi'nden başka Anadolu Şimendifer Şirketi'nin katıldığı Milan Sergisi de *İkdâm* sütunlarında yer almıştır. Yine el işlerimizle katıldığımız Saint Lionne Sergisi yurtdışında katıldığımız sergilerden biridir. Yukarıda değindiğimiz Konya Halı Sergisi'nden başka yurtiçinde düzenlenen sergilerden Bursa Malumat ve Mahsulat Sergisi okuyucuya duyurulmuştur.

Temel ticari faaliyetler, ekonomik göstergeler ve ticari ürünler dışında kalan *İkdâm* makalelerinde çok çeşitli konular farklı zamanlarda makale ve haberlere konu edilmiştir. Bunların içinde en çok yer tutanlar maaş ve vergi konularında halkı haberdar eden küçük haberler olmuştur. Kime ne surette maaş bağlanacağı, maaş ödemelerinin ne zaman yapılacağı, vergi zamanlarını hatırlatan vb. içeriğe sahiptirler. Ekonominin bilimsel olarak ne anlama geldiği, nelerden beslendiği gibi konulara değinen makaleler de sınırlı olmakla birlikte mevcuttur.¹¹⁷⁹ Tekil makalelere en çok konu edilen ticari kuruluşlar ise bankalar olmuştur. Mahalli bankalar, kambiyo ve iskan bankaları ve şark bankası bunlardan birkaçıdır. Hülasa, ekonomi haberleri piyasa ve emtia haberleri dışında bir bütünlük arz etmeyen, birden çok konuya değinmiştir.

İkdâm'ın ticari faaliyetlerde önem atfettiği, özellikle yurtdışı kaynaklı olmak üzere, hakkında onlarca makale yayınladığı diğer bir konu da ilancılık (reklamcılık) olmuştur.¹¹⁸⁰ İlanların içeriğine değinmekle beraber ana konusu ticarete olan etkileri

¹¹⁷⁶ *İkdâm*, N. 696. s. 1, 26 Haziran 1896.

¹¹⁷⁷ *İkdâm*, N. 1904, s. 2, 22 Teşrin-i Evvel 1899.

¹¹⁷⁸ *İkdâm*, N. 2091, s. 2, 27 Nisan 1900.

¹¹⁷⁹ Konuyla ilgili bir dizi makale için bkz. *İkdâm*, N. 551, s. 3, 3 Şubat 1896, *İkdâm*, N. 556, s. 3, 8 Şubat 1896.

¹¹⁸⁰ Bölümün, ilancılık (reklamcılık) ile ilgili kaleme alınan kısmında şu çalışmadan faydalanılmıştır: Recep Yılmaz vd., "Historical Transformation of the Advertising Narration in Turkey: From Stereotype to Digital Media", *Narrative Advertising Models and Conceptualization in the Digital Age*, Hershey PA, USA: IGI Global, 2017, s. 133-152.

olan bu makalelerde, *İkdâm*'ın konuya verdiği değer görülmektedir. *İkdâm*'da yer alan bir makalede ilancılık (reklamcılık) faaliyetlerinin Yunanlılar ve Romalıların ağaç veya mermer sütunlar üzerine ilan şeklini çizmeleriyle başladığı ifade edilmiştir. Daha önemsiz görülen ilanları ise duvarlara yazdıklarını belirtmiştir. Romalıların aynı dönemlerde özellikle oyun ilanlarında resim kullandıkları bilgisi de verilmiştir. Yine bu yazıya göre, XV. yüzyıla gelindiğinde tirşe veya kâğıt kullanılarak yapılan el ilanları ortaya çıkmıştır. Bu ilanların matbaalar vasıtasıyla çoğaltılmasının ise XVII. yüzyılda mümkün olabildiği belirtilmiştir. İlanların öneminin anlaşılmasıyla beraber çeşitlendiği de ayrıca dile getirilmiştir. İnsanların ilgisini çekmek için farklı yollara başvurulduğu, başlığı ve metni üzerinde çalışmalar yapıldığı söylenerek artık bir sanat mertebesine ulaştığı iddia edilmiştir.¹¹⁸¹

Konuyla ilgili başka bir makalesinde *İkdâm*, uygar memleketlerde ilancılığın, ticaretin gelişmesinin en önemli ayağı olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple tüccarların mallarını satabilmek için türlü yollar denediklerini de sözlerine eklemiştir.¹¹⁸² “Süslü İ'lânlar” başlıklı yazısında, yukarıda değindiği durumun bir örneğini vermiştir. Son zamanlarda Berlin'de kapılara fotoğraflı ilanların yapıştırılmaya başladığından bahsetmiştir. Bu ilanlarda tanıtılan ürünün özelliklerinin ayrıntılarıyla anlatıldığını dile getirmiştir. Benzer ilanların Osmanlı Devleti'nde de yakın zamanda görülmeye başlayacağını da ümit ettiklerini ifadelerine yansıtmıştır.¹¹⁸³ Yurtdışından verdiği başka bir örnekte ise ilancılığa (reklamcılığa) farklı bir noktadan yaklaşmıştır. Öncelikle, ticarete olan olumlu etkisinin üzerinde durmuş, 2'ye 4, 4'e 16 kazandıracağını iddia etmiştir. Ticarete bu denli etki etmesi için ilan metnlerinin edebiyatçılardan yardım alınarak hazırlanması gerektiğini dile getirmiştir. Şemsiyesini kaybeden bir İngiliz vatandaşının farklı zamanlarda gazeteye verdiği iki ilanı aktararak sözlerine açıklık getirmiştir. Anılan ilanların başarısız olanı, “Saint Pierre Kilisesi'nin orada şemsiyem kaybolmuştur. Bulanların adresine getirmesi rica olunur.” şeklindedir. Verdiği ilandan fayda görmediğini belirten adamı ilan memuru yatıştırarak, kabahatin ilanda olmadığını, ilan metninin düzeltilmesi gerektiğini ifade etmiştir. İlan memurunun kaleme aldığı, verilen adrese bir saat

¹¹⁸¹ *İkdâm*, N. 167, s. 3, 15 Kanun-i Sani 1895. İlancılığın tarihiyle ilgili yazmış olduğu bir makalede ise İngiltere'de yayınlanan ilk ilanı anlatmıştır. *İkdâm*'a göre İngiltere'de ilk reklam, 16. yüzyılın ilk yarısında neşredilmiştir. Adı geçen ilanda bir İngiliz kaybolan atını bulup getirene mükâfat vereceğini ilan etmiştir. *İkdâm*, N. 1, s. 4, 5 Temmuz 1894.

¹¹⁸² *İkdâm*, N. 15, s. 4, 16 Ağustos 1894.

¹¹⁸³ *İkdâm*, N. 4119, s. 3, 25 Teşrin-i Sani 1905.

içinde 12, neticede 120 şemsiyenin bırakılmasını sağlayan ilan metni ise, “Geçen Pazar günü kendisine ait olmayan şemsiyeyi alan kişi, eğer takibat geçirmek ve hüsn-i nâm-ı itibârını kaybetmek istemezse bir an önce adresine şemsiyeyi getirsin. Bu şahsın ismini ve mahall-i ikâmetini biliyoruz.” şeklindedir.¹¹⁸⁴

İlan (reklam) olarak adlandırılabilen ilk örnekler, dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de tellallar ve çığırkanlar marifetiyle sesli olarak yapılmıştır.¹¹⁸⁵ Paris’te Kapuçin rahiplerinin arşivinden elde edilen, XVII. yüzyıl sonları veya XVIII. yüzyıl başlarına ait olması kuvvetle muhtemel Osmanlıca tarihsiz bir belge ise şu an Osmanlı topraklarında rastlanan ilk yazılı ilan (reklam) örneğidir.¹¹⁸⁶ Venedik’te basılan bu el ilanı, her derde deva “Altınbaş Tiryak” isimli bir macun ilaç için hazırlanmıştır.¹¹⁸⁷ Aynı dönemde Batılı tüccarların Osmanlı Devleti’ndeki meslektaşlarına gönderdikleri mektuplara yapıştırdıkları resimlerle de reklam benzeri bir çaba içinde oldukları söylenebilir.¹¹⁸⁸ Daha sonra basit el ilanları çıkmış ve basın ürünleri ortaya çıkana kadar bu şekilde devam etmiştir. Basın ürünlerine geçmeden önceki bu aşamada reklamcılık ile ilgili bazı yaklaşımları irdelemek gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Modernleşme süreci nispeten geç başlayan Osmanlı Devleti’nde reklam ürünlerinin ortaya çıkmasının gecikmesi de olağan bir durumdur. Buna sebep olarak serbest piyasa koşullarının oluşmaması¹¹⁸⁹ ve Osmanlı geleneksel düşüncesinde “ilan teşhirdir, teşhir ayıptır” anlayışının hâkim olması¹¹⁹⁰ gösterilmektedir. Avrupa ile karşılaştırıldığında reklamcılığın geri kalmışlığı teknolojik gecikmeyle açıklanabilir.¹¹⁹¹ Bununla birlikte “ilan teşhirdir, teşhir ayıptır” çıkarımı iddialı bir yaklaşım olup ispata muhtaçtır. Zira Osmanlı Devleti’nde

¹¹⁸⁴ *İkdâm*, N. 4015, s. 3, 13 Ağustos 1905.

¹¹⁸⁵ *İkdâm*, ilancılığın ilk örneklerinden biri olarak İngiltere’de bir hayvanın kaybolması üzerine gazeteye verilen ilanı göstermiştir. XVI. yüzyılın ilk yarısında verilen bu ilanın oldukça dikkat çektiği ve zamanla ticaretin de ruhunu oluşturduğu iddiasını satırlarına yansıtmıştır. *İkdâm*, N. 1, s. 4, 5 Temmuz 1894.

¹¹⁸⁶ Hamza Çakır, “Türkiye’de Reklamın Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3, 1996, s. 251.

¹¹⁸⁷ Orhan Koloğlu, *Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı*, Reklamcılar Derneği, İstanbul 1999, s. 22, Koloğlu, *Osmanlı Dönemi’nde Basın Teknikleri ve Araçları*, s. 102.

¹¹⁸⁸ Hamza Çakır, “Basın Yoluyla Osmanlı’da Tüketim Toplumu Yaratma Çabaları”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 9, 1999, s. 44.

¹¹⁸⁹ Koloğlu, *Osmanlı Dönemi’nde Basın Teknikleri ve Araçları*, s. 104.

¹¹⁹⁰ Şahinde Yavuz, “Modernleşme Sürecinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Reklam Serüveni”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 29, 2007, s. 186.

¹¹⁹¹ Ayşe Hanife Kocakaya, “Osmanlı Devleti Döneminden Reklamcılık Anlayışı ve 1908-1909 Tanin Gazetesi Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/1, 2016, s. 124.

yayınlanan basın ürünlerinin hemen hepsinde reklam bulunmaktadır ve gazetelerin yaklaşık dörtte birini kapsamaktadır.¹¹⁹²

Osmanlı Devleti'nde yazılı basın ürünlerinin ilk örnekleri yabancı dilde olduğu için ilk reklam örneklerine de bu yayınlarda rastlanmaktadır. Türkçe basının doğuşu ve Osmanlı Devleti'nin ticari hayatında köklü değişiklikler yaşatan Balta Limanı Anlaşması'nın birbiriyle yakın zamanlarda vuku bulması ikisinin paralel gelişmesine zemin hazırlamıştır. 20. yüzyılın başına kadar, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar da denilebilir, daha çok ithal ürünlerin reklamlarıyla karşılaşılmasının temel nedenlerinden biri yukarıda özetlediğimiz bu süreçtir. Öte yandan belirtilen bu durum yerli hiçbir ürünün reklamının olmadığı anlamına gelmemektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilancılığın (reklamcılığın) gazeteler vasıtasıyla yayılmasının yanında el ilanları şeklinde ticarethanelerin reklamlarını yaptıkları da bilinmektedir. *İkdâm*'ın "Ticârette İ'lâncılığın Ehemmiyeti" başlıklı mülâhazâsında değindiği üzere, el ilanlarında bir düzensizlik olduğu ifade edilmiştir. Ticaretin gelişmesinde birincil etmen olarak ifade ettiği ilancılıkta (reklamcılıkta) gözlemediği eksikliklerin giderilmesi hususunda örnekler de vermiştir. Yine bu mülâhazâda Amerika'nın ticarete gelişmesinin, aynı şekilde Fransa'nın ise geri kalmasının nedeni olarak ilancılığa değer verip vermemelerini göstermiştir. Ticarete ilancılığın önemiyle ilgili yazılarına devam eden *İkdâm*, İngilizlerin Mısır piramitlerinin dahi üstüne ilan yapıştırarak ticaretlerini arttırma gayretinde olduğunu belirtmiştir. Zira İngiliz tüccarların ilanın önemini anladığını iddia ederek, birçok tüccarın bu iş için bütçelerinden büyük harcamalar yaptığını da sözlerine eklemiştir.¹¹⁹³ Buradan hareketle İstanbul sokaklarında rast geldiği ilanlarla ilgili eleştirilerini sıralamıştır. İlanın etkisi noktasında bilinçaltının ve toplum yapısının göz önünde bulundurulması gerektiğini dile getirmiştir. Bunun da belli usullerle yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Örneğin resimli, renkli figürlerin daha çok ilgi çektiği, bir malın kendine özel değişmeyen bir slogana ihtiyacı olduğu, metnin tek

¹¹⁹² Osmanlı Basınında reklam birçok çalışmaya konu edilmiş ve bir literatür oluşmaya başlamıştır. Bir gazete üzerinden reklam çalışması yapılan bazı kaynaklar şunlardır: İlhan Yerlikaya, "Bir Osmanlı Gazetesi Olan Vakit Gazetesi'nde (1875-1884) İlan ve Reklamlar", *Marmara İletişim Dergisi*, 8, (Ekim 1994), s. 201-212, Mehmet Kaya ve Sinem Siklon, "Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8/16, (Güz 2012). s. 61-73.

¹¹⁹³ *İkdâm*, N. 4792, s. 3, 3 Teşrin-i Evvel 1907.

düze yazılmaması gerektiği gibi noktalara dikkat çekmiştir. İstanbul'da rastladığı ilanlarda ise imlaya dahi dikkat edilmediği serzenişinde bulunmuştur.¹¹⁹⁴

¹¹⁹⁴ *İkdâm*, N. 4261, s. 1, 16 Nisan 1906.

SONUÇ

Hicri 1312 yılının ilk gününe rastlayan 5 Temmuz 1894 tarihinde Ahmet Cevdet tarafından yayınlanmaya başlayan *İkdâm Gazetesi*, II. Abdülhamit döneminde İstanbul'da yayınlanan Türkçe gazeteler içinde önemli bir yere sahiptir. II. Abdülhamit'in saltanatının on sekizinci yılından, meşrutiyetin tekrar ilan edildiği 24 Temmuz 1908'e kadar geçen 14 yıllık zaman diliminde Osmanlı Devleti'nde Türkçe basının yaşadıklarını gözler önüne sermektedir. Her şeyden önce bu dönemde gazete imtiyazı almanın zor olduğu bilinmektedir. Zira yayın hayatına yeni başlayan Türkçe gazete hemen hiç yokken yayında olanların dahi kapandığı veya yayınına ara verildiği bilinmektedir. Bu ortamda *İkdâm* için imtiyaz alınabilmesi dönemin gazetecilerini ve basın tarihi araştırmacılarını Ahmet Cevdet hakkında ikilimde bırakmıştır. Örneğin Ahmet Rasim'e göre Ahmet Cevdet'in sarayla bir bağı yoktur. Hatta gazetenin imtiyazını almasına çok şaşırdıklarını söylemektedir. Bu iddiayı Süleyman Tevfik ise reddetmiş, Ahmet Cevdet'in sarayda hamileri olduğunu ileri sürmüştür.¹¹⁹⁵ Topuz da benzer şekilde saray tarafından kollandığını iddia etmiştir.¹¹⁹⁶ Kanaatimize göre ise Ahmet Cevdet'in sarayda kendini tutan ve ona kolaylık sağlayan tanıdıkları vardır. Bu hem imtiyaz alabilmesinden hem de dönem dönem gazetesinin tatil edilmesine rağmen kısa sürede tekrar yayınlanmasından anlaşılmaktadır. *Takvîm-i Vekâyî*'nin kapatıldıktan sonra uzun süre yayınlanamaması da bu kanaati güçlendirmektedir.

Ahmet Mithat Efendi, Hüseyin Cahit Yalçın, Ahmet İhsan Tokgöz, Ahmet Emin Yalman, Ali Kemal ve daha birçok gazeteci hakkında tez hazırlayacak kadar bilgi bulmak mümkündür. Bununla birlikte 1894'ten 1928'e kadar yayınlanan bir gazetenin sahibi ve uzun yıllar başyazarlığını yapmış biri hakkında kişisel değerlendirme yapacak veya *İkdâm*'ın yayın politikasına ışık tutacak kadar dahi bilginin olmaması düşündürücüdür. Kendisinin anılarını kitaplaştırmaması, yazılarına imza atmaması ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde hakkında fazla bilgi bulunmaması bu duruma neden olarak gösterilebilir. Bununla birlikte, Türk basın tarihinde Ahmet Cevdet'in "gazete sahibi" kimliğiyle sahne almasını da göz ardı edemeyiz. Nitekim Türkçe basının en kısır olduğu dönemlerin birinden bahsetmekteyiz. Anılan dönemde gazetesini 14 yıl süreyle yayınlamayı başaran

¹¹⁹⁵ Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e 50 Yıllık Hatıralarım*, s. 134.

¹¹⁹⁶ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 68-69.

Ahmet Cevdet'in katkılarını burada aramak gerekir. Kişiliği veya hayatıyla değil, ortaya koyduğu *İkdâm* ile anılması tesadüf değildir.

Özellikle Türkçe basın için zor bir dönemde yayınlanması ve çağdaşı fazla gazete bulunmaması *İkdâm*'ın kıymetini bir kat daha arttırmaktadır. Bu minvalde bazı araştırmacıların *İkdâm* için döneminin en önemli basın ürünü olduğu iddiasında buldukları görülmektedir.¹¹⁹⁷ Bu iddianın doğru veya yanlış olduğuyla ilgili bir değerlendirme yapmak zordur. Öncelikle “en önemli” gibi bir nitelemeyi ölçmek için farklı bakış açıları değişik ölçekler sunacaktır. Satış rakamları bunlardan biri olup anılan dönemde sağlıklı bir tiraj sayısı bulmak mümkün değildir. Örneğin *İkdâm*'ın farklı kaynaklarda 12.000'den 40.000'e kadar tiraja sahip olduğu belirtilir ki bunu doğrulamak zordur. Bir başka ölçekte ise gazete okurunun profili ön plana çıkarılabilir ki bunu ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Zira gazeteleri kimin aldığı veya kimlerin okuduğu gibi bilgilere ulaşamamaktadır. Benzer saikler nedeniyle *İkdâm*'ın döneminin “en önemli” gazetesi olup olmadığı belirlenemez bir nitelemedir.

Bununla birlikte Ali Kemal, Necip Asım gibi önemli yazarları kadrosunda bulunduran *İkdâm*'ın, zaten az sayıda olan Türkçe gazeteler içinde önemli bir mevki sahibi olduğu açıktır. Yazarların sürekliliğinin olmaması, farklı nedenlerle dönem dönem yayınının durdurulması gibi gelişmeler bu özelliğini ortadan kaldırmamaktadır. Kendi içinde konu bütünlüğünü sağlayan ve fikrî takibe önem veren bir basın ürünü olarak bu nitelemeyi hak ettiği kanaatindeyiz. Zira herhangi bir konunun tek bir yazarın görüşleriyle geçiştirilmemesi ve tatil sonrası yayınına kaldığı yerden devam etmesi savımızı güçlendirmektedir.

Farklı araştırmacıların *İkdâm*'ın içeriğiyle ilgili ortaya attıkları iddialarda da bu durum kendisini göstermektedir. Örneğin Mardin'in dile getirdiği bir iddiaya göre *İkdâm*, II. Abdülhamit döneminde “Kültür Türkçülüğü”nü oluşturan gruba ev sahipliği yapmaktadır. Mardin sözlerini, Ş. Sami, Veled Çelebi (Bahai), Fuat, Bursalı Tahir gibi yazarların *İkdâm*'da bulunmasıyla açıklamaktadır.¹¹⁹⁸ Özellikle dil ve edebiyat konularında *İkdâm*'ın kaleme aldığı makalelerde bu yapısı görülmektedir. Türkçenin kendi kurallarıyla yazılması taraftarlarına sütunlarında daha çok yer

¹¹⁹⁷ Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi 1. Kitap: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, C. 1, Yeni Adım Matbaası, Ankara 1968, s. 157.

¹¹⁹⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 94-96.

vermesi bu iddiayı destekler niteliktedir. Ayrıca gerek gazetede uzun süre yer verdiği *Muhîtü'l-Ma'ârif* isimli eserden yaptığı alıntılar gerekse Ş. Sami'nin yazarı olduğu *Kâmus-ı Türki*'yi çıkarmak için gösterdiği gayret de benzer şekilde değerlendirilebilir. *İkdâm*'ın 1908'den sonra yayınları üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen veriler incelendiğinde bu iddia kendini daha çok hissettirmektedir. Bunun dışında 1908 öncesine ait olan ve yukarıda belirtilmeyen konularda kaleme alınan makalelerle ve sütunlara taşınan haberlerle bu iddiayı doğrulamak mümkün değildir. *İkdâm*'ın başlık altı yazısında "Türk" ibaresinin geçmesi de tek başına açıklayıcı bir özellik olarak yeterli değildir. Zira çalışmamızın birçok yerinde değindiğimiz üzere içerik üretmekte özgür ol(a)mayan bir yayının, özellikle iç siyasetle ilgili görüşlerini ve dünya görüşünü ortaya koyacak kanıt bulmak zordur. Bulunan kanıtların da ne kadarının isteyerek ne kadarının başkalarının istemeleriyle gazete sütunlarına konduğu kestirilemez. Bu sebeple, II. Abdülhamit dönemi için *İkdâm*'ın görüşünü ortaya koymak kanaatimize göre uygun olmayacaktır.

Gazetelerin basılmadan sansüre tabi olduğu, birçok kelimeyi kullanamadıkları, iç siyasete dönük içerik oluşturamadıkları bir ortamda gazeteleri bir fikrin veya görüşün sözcüsü olarak konumlandırmak doğru olmayacaktır. Eğer gazeteler istedikleri içeriği üretebiliyor olsalardı basın tarihimizde "Jön Türk Basını" olarak tanımlanan gazetelerin de olmaması beklenirdi. Osmanlı Devleti sınırları içinde fikir gazeteciliği yapmanın mümkün olmadığı noktada Türkçe basın için Avrupa bir çıkış kapısı olmuştur. II. Abdülhamit'e muhalefetin ortak payda olduğu bu gazeteler, 1908 sonrası Türkçe basının önemli kalemlerini yetiştirmiştir. II. Abdülhamit döneminde İstanbul'da yayınlanan Türkçe gazeteler ise siyaset dışı konularla uğraşmaktadır. Bu sebeptendir ki başta *Servet-i Fünûn* olmak üzere edebiyatla basın iç içe geçmiştir. Dönemin ünlü edebiyatçıların aynı zamanda gazete yazarı olmaları da tesadüf değildir. *İkdâm*'ın da birçok edebiyatçıya sütunlarını açması ve matbaası eliyle kitap yayıncılığı yapması bu durumun sonuçlarından biridir.

İkdâm'ı değerlendirirken yukarıda değindiğimiz özelliklerini ön planda tutmamızın temel gerekçesi dönemin şartlarıdır. Sınırlı bir dış siyaset ile Osmanlı coğrafyasında meydana gelen adı suçlar dışında fazla "haber" barındırmamasının nedenlerini de burada aramak gerekir. Bir gazetenin önemli vasıflarından olan haberciliğin, bu dönem Türkçe gazetelerinde hemen hemen hiç olmaması üzüntü

verici bir durumdur. Gündem araştırması yapacaklara dönemin Türkçe gazetelerinin kaynaklık edememesi basın tarihimiz açısından önemli bir eksiklikler. Bu durum çalışmamızda gazetelere yazı gönderen devlet memurlarının ve *İkdâm*'ın yazarlarının ülke siyasetine dair görüşlerine yer verilmemesinin temel nedenidir. Kanaatimize göre bir basın ürünü olarak *İkdâm Gazetesi*'nin en önemli eksikliği budur.

Dönemin şartları içerisinde hayatlarını devam ettirmek zorunda olan Türkçe gazetelerin her gün sayfalarını doldurmak için edebiyat ürünlerine sarılmaları, çeviri yazılardan medet ummaları ve ansiklopedik bilgi vermeleriyle mümkün olabilmıştır. Bu noktadan hareketle, okuyucusuna her gün 4 sayfalık bir içerik sunmak zorunda olan *İkdâm*'ın yaşadığı sıkıntıyı anlamak mümkündür. Zamanla bu konuda uzmanlaşan gazetelerin olası bir sansürden dolayı sütunlarının boş kalmaması için suya sabuna dokunmayan yazıları yedekte bekletmiş olma ihtimalleri yüksektir. Basın grevi olduğu zaman bir hafta süreyle gazeteyi tek başına çıkarmak zorunda kalan Ahmet Cevdet'in, bunu yaparken en büyük yardımcısının hazır metinler olduğu söylenebilir. *İkdâm*'ı bir fikir veya görüşe ait gösteremeyişimizin bir diğer sebebi de budur.

Birçok noktada zorunlu olarak oluşturulduğunu düşündüğümüz bu içeriğin bir faydası olmuştur ki o da önemli bir bilgi birikiminin günümüze aktarılmasına vesile olmasıdır. Örneğin II. Abdülhamit dönemi eğitim alanındaki gelişmelerle bilinir. *İkdâm*'dan okuduğumuz makaleler de bu durumu teyit etmektedir. Bununla birlikte o dönem için tasavvur olunan dinî hava, *İkdâm*'da kandil, bayram ve Ramazan ayı dışında kendini hissettirmemektedir. İlâveten felsefi temelli birçok makalenin de bulunduğunu belirtmek gerekir. İçeriğin bu şekilde hazırlanmasının tercih değil zorunluluk olduğu kanaatinde olmakla beraber II. Abdülhamit'in baskıcı bir idare sergilediğini iddia edecek bulguların dönemin gazete içeriklerine dayanılarak varılacak bir sonuç olmadığını da belirtmek isteriz. Aynı dönemde yayınlanan Jön Türk Basını ve Avrupa gazeteleriyle *İkdâm*'ı karşılaştırdığımızda, içeriklerinde ciddi farklar olduğunu tespit etmek bu iddiayı doğrulamaz. Çünkü Jön Türk Basını tamamen muhalif bir yayın politikası seyretnmekte, Avrupa gazeteleri ise 100-150 yıllık bir birikimle mesleğini yapmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ise ancak 70 yıllık bir geçmişten söz edilebilir. Buradan hareketle, *İkdâm*'ın okuyucununun isteklerini göz ardı ederek sadece sarayın hoşuna gidecek bir içerik oluşturma gayreti içinde olduğunu ispat edecek bir delil bulunmamaktadır. Saraydan yardım almış olsa bile 14

yıl boyunca yayını aksatmadan yoluna devam eden *İkdâm*'ın bir okuyucu kitlesi olduğu açıktır. Özetle *İkdâm*, II. Abdülhamit'in yönetim tarzıyla ilgili kesin nüveler veren bir ürün değildir.

Basın araştırmalarında dikkat çeken diğer bir husus, dönemin gazetelerinin kamuoyunu etkileme gücüne yapılan atıftır. Sağlıklı bir tiraj verisine dahi ulaşamayan bu dönem için içeriğin nasıl oluşturulduğunu da düşündüğümüzde, etkinin ölçülmesinin zor olduğu kanaatindeyiz. Okuyucularıyla aralarındaki iletişimi, sadece gazeteğe gönderilen mektuplardan, onu da gazetenin sütunlarına koydukları kadarıyla bilmekteyiz. İç siyasete dönük herhangi bir haberin bulunmadığını da daha önceden ifade etmiştik. Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında *İkdâm*'ın içeriğinden böyle bir çıkarım yapmak mümkünse de biricik olması ve kısa sürmesi sebebiyle kamuoyu oluşturmada gazetelerin kullanıldığını söylemek fazla iddialı olacaktır. Kamuoyuyla *İkdâm*'ın arasındaki ilişkiyi ölçmek nasıl mümkün değilse gazetenin içeriğine bakarak II. Abdülhamit'e hayran bir *İkdâm* portresi çizmek de doğru olmayacaktır. Veladet ve Culus törenlerinde fazlasıyla gördüğümüz II. Abdülhamit güzellemelerini, dönemin gazeteleri gibi *İkdâm*'ın da zorunluluktan yaptığı açıktır. Devletten aldığı tahsisata bağlı ve tatil edildiği takdirde ne kadar sürede yeniden yayına başlayıp başlamayacağı belli olmayan bir düzende yönetimle iyi geçinmenin bir mecburiyet olduğunu söylemek fazla iddialı olmayacaktır.

Belirttiğimiz bu sebeplerden ötürü *İkdâm*'ı bir basın ürünü olarak değerlendirmek ve buna yönelik çıkarımlarda bulunmak daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Her şeyden önce *İkdâm*, düzenli yayınlanan ve belli şekli özelliklere sahip, dönemin önemli kalemlerinin hemen hepsinin yazısını yayınlattığı bir gazetedir. Ahmet Cevdet, *İkdâm*'ı çıkarırken para kazanmak arzusundadır. Bunun için ilan yayınlamak başta olmak üzere abone kaydetmek ve devletten yardım almak için yoğun çaba göstermiştir. *İkdâm* Matbaası'nda bastığı kitaplar incelendiğinde halkın daha kolay ilgi duyacağı kitapları bastığı da görülecektir. Rakibi az olmasına rağmen okuyucunun istenen sayıda olmamasından dolayı kendini yenilemeye gayret göstermiştir. Kısacası yayımlandığı dönemin şartları içinde dinamik bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Türk basın tarihi içinde İstanbul'da yayınlanan Türkçe gazetelerin II. Abdülhamit dönemindeki yapısını ve yayın politikasını göz önüne sermesi bakımından değerli bir tarihi kaynaktır. Basın ürünlerinin günümüzde ulaştığı şekil ve gördüğü değer üzerinden değil yayımlandığı dönemin şartlarında

okunduğu takdirde *İkdâm* için önemli işlevler gördüğünü söylemek mümkündür. Bununla birlikte araştırmacıların daha çok siyasi olayları okuma isteğinden dolayı İstanbul'da yayın yapan Türkçe gazeteler yerine Jön Türk Basınına yönelmeleri sebebiyle *İkdâm*, hak ettiği ilgiyi görememiştir. Bu çalışmayla birlikte, toplumsal konulara yönelen araştırmacıların *İkdâm*'ı daha dikkatli inceleyeceğini ummaktayız. Hülasa İkdâm, 1894-1908 yılları arasında yayınladığı 5087 sayı ile basın tarihi ve toplumsal tarih araştırmacıları için kıymetli bilgiler içermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Malzemeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. SAİD.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. DH.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ. HUS.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), MF. MKT.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. A. RES.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTV.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. DH.
Osmanlı Devlet Salnamesi, İstanbul: Yıl. 1293/1876.
Osmanlı Devlet Salnamesi, İstanbul: Yıl. 1326/1908.

Sürelî Yayınlar

- İkdâm
İslam-Türk Ansiklopedisi Mühitülmaarif Mecmuası
Ma'lûmât
Sabah
Servet-i Fünûn
Tercümân-ı Hakikat

Araştırma Eserler

- Abdullah, Fevziye, "Muallim Naci İle Recai zâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, 10, 1953, s. 159-200.
Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

- Açık, Kerim, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultânî Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 20/65, (Kış 2016), s. 313-342.
- Ahioğlu-Lindberg, E. Nihal, “Çocuk Yetiştirme Açısından Türkiye’de Çocukluğun Tarihi”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31/1, 2012, s. 41-52.
- “Ahmet Cevdet”, *Türk Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, I, İstanbul 1968, s. 253.
- “Ahmet Cevdet”, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, Anadolu Yayınları, VIII, İstanbul 1983, s. 4301-4302.
- Ahmet Mithat Efendi, *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yahut Alafranga*, İsmail Doğan ve Ali Gubetoğlu (haz.), Akçağ Yayınları, Ankara 2001.
- _____, *Fatma Aliye, Bir Osmanlı Kadın Yazarın Doğuşu*, Bedia Ermat (çev.), Sel Yayınları, İstanbul 2011.
- Ahmet Rasim, *Matbuat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi, Yeni Matbaa*, İstanbul 1927, s. 23-160.
- _____, *Muharrir, Şair, Edib Matbuat Hatıralarım*, Kazım Yetiş (haz.), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.
- Akçay, Yusuf, “Türkiye’deki Hiyeroglif Çalışmaları ve Hurûf-ı Berbâiyye Tercümesi”, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 21-29.
- Akkaymak, Ebubekir, *İkdâm Gazetesindeki Hikayeler Üzerine Bir İnceleme (1894-1898)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- Akyüz, Yahya, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Dârülmü’allimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, *OTAM*, 20, 2006, s. 17-58.
- Alemdar, Korkmaz, *İletişim ve Tarih, İmge Kitabevi*, Ankara 1996.
- Ali Kemal, *Paris Musâhabeleri*, Kâmil Yeşil (haz.), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- _____, *Ömrüm*, M. Kayahan Özgül (haz.), Cümle Yayınları, Ankara 2016.
- Alver, Füsün, *Gazeteciliğin Kuramsal Temelleri*, Beta Yayınları, İstanbul 2007.

- Aydın, İbrahim Hakkı, “Tehafüt Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26, Erzurum, 2006, s. 57-74.
- Aytaç, Gürsel, *Genel Edebiyat Bilimi*, Say Yayınları, Ankara 2009.
- Babinger, Franz, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, Nedret Kuran (çev. ve haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- Baldini, Massimo, *İletişim Tarihi*, Gül Batuş (çev.), Avcıol Basım Yayın, İstanbul 2010.
- Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, Nuri Sağlam (haz.), Kitabevi, İstanbul 1997.
- Berispek, Burcu, *İkdam Gazetesi'ndeki Sanat Yazıları (1894-1903)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Birinci, Ali, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.
- Boyar, Ebu, Fleet, Kate, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Serpil Çağlayan (çev.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- Briggs, Asa ve Burke, Peter, *Medyanın Toplumsal Tarihi*, Ümit Hüsrev Yolsal ve Erkan Uzun (çev.), Kırmızı Yayınları, Ankara 2011.
- Buttanrı, Müzeyyen, “İkdâm Gazetesinin Kültür Hayatımızdaki Yeri, Şekil ve İçerik Özellikleri”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1, 2003, s. 77-98.
- Cahan, Hatice Banu Tunçbilek, *İkdam Gazetesi'ndeki Sanat Yazıları (1904-1913)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2004.
- Celkan, Hikmet Yıldırım, “I. Meşrutiyet Döneminde Modern Bir Eğitimci: Mustafa Paşa”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/2, 2008, s. 399-404.

- Crowley, David-Hayer, Paul, *İletişim Tarihi*, Berkay Ersöz (çev.), Siyasal Kitabevi, Ankara 2011.
- Çakır, Hamza, “Türkiye’de Reklamın Tarihçesi”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3, 1996, s. 251.
- Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2016.
- Çakmak, Diren, “Osmanlı Telif Hukuku ile İlgili Mevzuat”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 2007, s. 191-234.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *80 Yıllık Gazetecimiz Asıf Konsilitçi*, Sinan Matbaası, İstanbul 1961.
- _____, *Basın Tarihimize Dair Bilgiler ve Hatıralar*, (Hür Türkiye) Dergisi Yayınları, İstanbul 1962.
- _____, *İdeal Gazeteci Efendi Babamız Ahmet Mithat*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1964.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (çev.), Agora Kitaplığı, İstanbul 2005.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamit Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- Dulum, Sibel, *Osmanlı Devleti’nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.
- Durakbaşa, Ayşe, *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- E. Schmidt, *İlm-i Terbîye-i Etfâl Nokta-i Nazârından El İşleri*, Necmeddin Sâdık (çev.), Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.
- Erdoğan, İrfan ve Alemdar, Korkmaz, *Öteki Kuram*, Erk Yayınları, Ankara 2010.
- Eroğlu, Nazmi, “Mehmed Cavid Bey’in İktisadi Görüşleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2, 2002, s. 163-183.
- Ertuğ, Refik, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1960.

- Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın Cariyelik, Çok Eşlilik, Moda*, Orhan Sakin (haz.), Ekim Yayınları, İstanbul 2012.
- Fiske, John, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, Süleyman İrvan (çev), ARK Yayınları, İstanbul 1996.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.
- _____, *Türk Taş Basmacılığı*, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Gilderhus, Mark T., *Tarih ve Tarihçiler*, Emine Sonnur Özcan (çev.), Birleşik Yayınları, Ankara 2011.
- Gökçen, Mahmut Adnan, "G. Toderini'nin *Letteratura turchesca* Unvanlı Eserinin *De la littérature des turcs* Başlıklı Fransızca (A. de Courmand) Tercümesinden Türkçe'ye Yapılan Çeviri Üzerine Bir Eleştiri", *Osmanlı Araştırmaları*, 42, 2013, s. 383-384.
- Güngör, Nazife, *İletişime Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2013.
- Gürel, Zeki, *Abdullah Zühdü'nün Hayatı ve Hikayeleri Üzerine Bir Araştırma*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985.
- Güven, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2015.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- Herzog, Christoph, "Almanca Konuşulan Ülkelerde Türkiyat ve Şarkiyat Çalışmalarının Gelişimi Üzerine Notlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Faruk Yasıçimen (çev.), 8/15, 2010, s. 77-148.
- Hizmetli, Sabri, "İbnü't-Tıktakâ", *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, XXI, İstanbul 2003, s. 232-233.
- Işın, Ekrem, "Tanzimat Ailesi ve Modern Âdâb-ı Muâşeret", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 208-219.

- İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anılarım*, Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- İlal, Ersan, *İletişim, Yıgınsal İletim Araçları ve Toplum*, Der Yayınları, İstanbul 2007.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, 4 Cilt, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2016.
- Innis, Harold A., *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, David Godfrey (ed.), Nurcan Törenli (çev.), Ütopya Yayınları, Ankara 2006.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2005.
- İpek, Nedim, "Churchill Vak'ası (1836)", *Belleten*, LIX, 226/1, 1995, s.105-146.
- _____, "II. Abdülhamit Devri Nüfus Politikası (1876-1908)", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu*, 2 Cilt, Ankara, 2014, s. 171-180.
- İrtem, Süleyman Kani, *Abdülhamit Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, O. Selim Kocahanoğlu (haz.), Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- İskit, Server, *Dünya Matbuatına Bir Bakış*, Devlet Matbaası, İstanbul 1935.
- _____, *Hususi İlk Türkçe Gazetemiz "Tercümanahval" ve Agah Efendi*, Ulus Basımevi, Ankara 1937.
- _____, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, Ülkü Matbaası, İstanbul 1939.
- _____, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, Ankara 1943.
- _____, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, MEB Basımevi, Ankara 2000.
- Jenkins, Hester Donaldson, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını Türk Kadınının Hayat Hikâyesi*, Ercan Kaçmaz (çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- Kabacalı, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Matbaa, Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.
- Kaçar, Mustafa, *Osmanlı Telgraf İşletmesi (1854-1871)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- Karakışla, Yavuz Selim, *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terzileri (1869-1923)*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2014.

- Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Dilek Özdemir (çev.), İmge Kitabevi, Ankara 2006.
- _____, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
- Kavaklı, Oğuzhan, *Temel Gazetecilik*, Ankara Matbaası, Ankara 1984.
- Kaya, Mehmet ve Siklon, Sinem, “Bazı Osmanlı Gazetelerinde Siyasal Reklam ve Propaganda (1908-1918)”, *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8/16, Güz 2012, s. 61-73.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Kınay, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur, “*Hürriyet*’i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Kocakaya, Ayşe Hanife, “Osmanlı Devleti Döneminden Reklamcılık Anlayışı ve 1908-1909 Tanin Gazetesi Örneği”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/1, 2016, s. 119-148.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, Erol Üyepazarcı (çev.), Müteferrika Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, *Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı*, Reklamcılar Derneği, İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006
- _____, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *Osmanlı Döneminde Basın Teknikleri ve Araçları*, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *İlk Gazete İlk Polemik*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Korkud, Refik, *Tanzimat, I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet ve Matbuat*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1959.

- Koyuncu, Nuran, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 16, 2012, s. 168-173.
- Kudret, Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.
- Kuntay, Mithat Cemal, *Sarıklı İhtilalci Ali Suavi*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2014.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.
- Kurnaz, Şefika, “Emine Semiye’nin Ablası Fatma Aliye’ye Mektupları”, *Türkbilig*, 14, 2007, s. 131-142.
- _____, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Laroui, Abdullah, *Tarihselcilik ve Gelenek Arap Aydınlarının Krizi*, Vadi/Toplum Yayınları, Ankara 1993.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (çev.), TTK Basımevi, Ankara 1984.
- Lewis, Raphaela, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler ve Gelenekler)*, Mefkûre Poroy (çev.), Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973.
- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (ed.), 9 Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 42-54.
- _____, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- _____, *Türk Modernleşmesi*, Mümtaz’er Türköne ve Tuncay Önder (der.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Nadir, Mehmet, *Terbiye ve Ta’lîm-i Etfâl (Çocukların Eğitimi ve Öğretimi) Bir Eğitim Öncüsünün Yazıları... 1895*, M. Sabri Koz ve Enfal Doğan (haz.), İstanbul Erkek Liseliler Eğitim Vakfı, İstanbul 2005.
- Nalcioğlu, Belkis Ulusoy, *Osmanlı’da Muhalif Basının Doğuşu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.

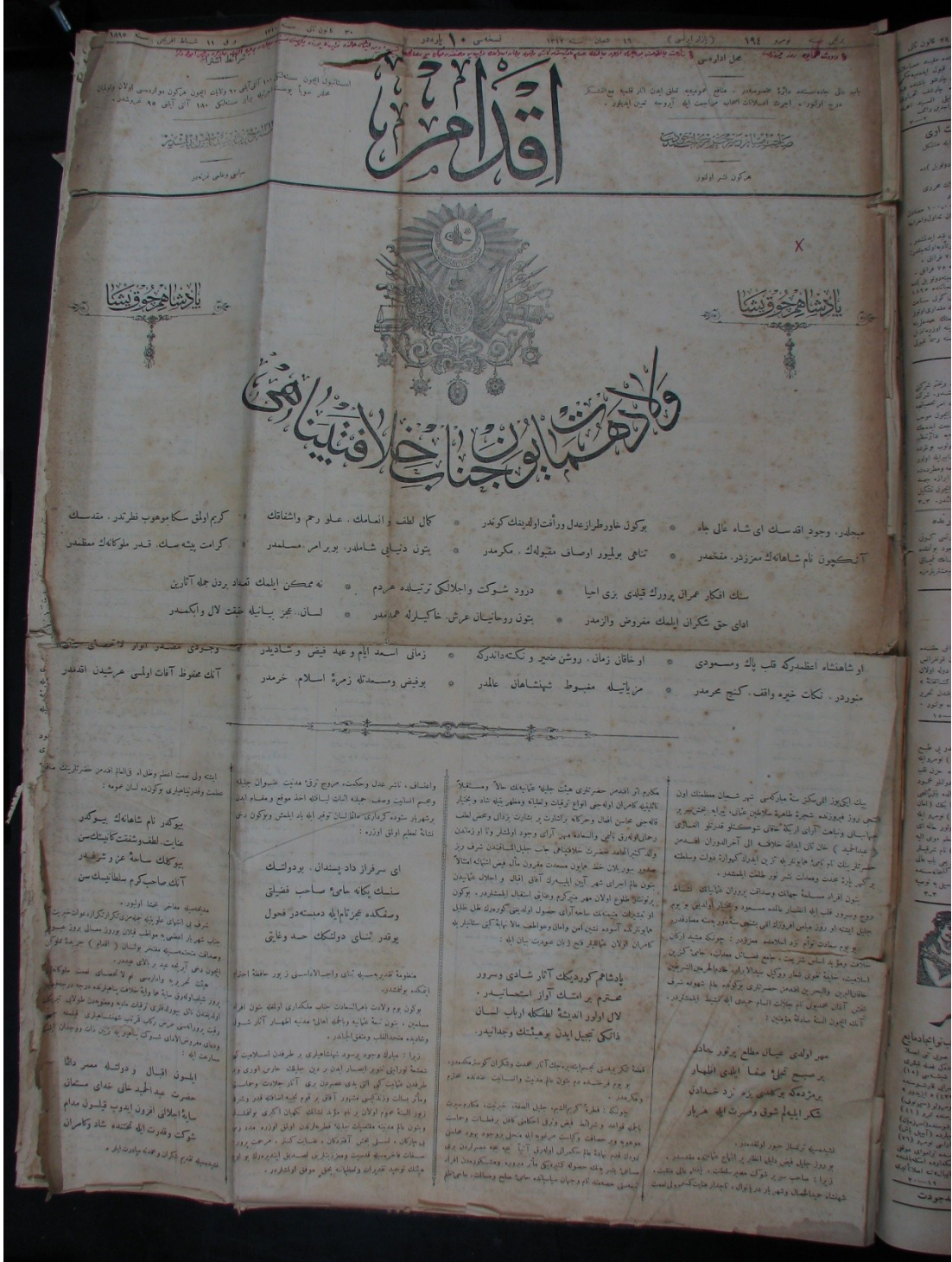
- Necip Asım, “Doktor Karaçun İmre”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 8, 14 Haziran 1910, s. 516-520.
- Nerkiz, Ummuhan, “Ahmet Rasim ile Aşık Coşkun Arasındaki “Türkçe Şiirler Tartışması””, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 40, 2016, s. 189-217.
- Niyazi, Mehmed, *Türk Tarih Felsefesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- Oral, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1. Kitap: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, 2 Cilt, Yeni Adım Matbaası, Ankara 1968.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.
- _____, *Osmanlı Düşünce Dünyası ve Tarihyazımı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Özger, Yunus, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleleri”, *History Studies*, 4/1, 2012, s. 419-447.
- Özlem, Doğan, *Tarih Felsefesi*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2001.
- Öztürk, Emine, *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, Sabri Tekay (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Ramsaur, Ernest E., *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu*, Pınar Yayınları, İstanbul 2011.
- Renan, Ernest, *Dilin Kökeni Üzerine*, Atakan Altınörs (çev.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- Sadık El-Müeyyed, *Habeş Seyahatnamesi*, Mustafa Baydemir (haz.), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- Saffet, Nezihi, *Makâlât-ı Nezihi*, 2 Cilt, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1319.

- Sakal, Fahri, “Osmanlı Ailesinde Kitap”, *Osmanlı*, Güler Eren (ed.), XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 732-738.
- Sakaoğlu, Necdet, “Medeniyet Değişimleri Çerçevesinde Türklerde Ailede Eğitim”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T. C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1992, s. 342-361.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, 2 Cilt, İmge Kitabevi, Ankara 2016.
- Semiz, Yaşar, Kuş, Recai, “Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim İstanbul Sanayi Mektebi 1869-1930”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 15, 2004, s. 275-295.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Mehmet Harmancı (çev.), 2 Cilt, E Yayınları, İstanbul 2010.
- Sunata, İ. Hakkı, *İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e 50 Yıllık Hatıralarım*, Tahsin Yıldırım ve Şaban Özdemir (haz.), DBY Yayınları, İstanbul 2011.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın*, Güven Matbaası, Ankara 1969.
- Şerafettin Mağmumi, *Avrupa Seyahat Hatıraları*, Nazım H. Polat ve Harid Fedai (haz.), Boyut Kitapları, İstanbul 2008.
- Şulul, Kasım, “Tarih Usûlü Meselelerine Dair Bir Risâle: Celâleddîn Es- Suyûtî’nin (849-911/1445-1505), Eş-Şemârîh Fî İlmi’t-Tarih’i”, *İstem*, 6/11, 2008, s. 123-144.
- Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamit*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- Tanzimat Rejiminin Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.
- Thompson, John B., *Medya ve Modernite*, Serdar Öztürk (çev.), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2008.
- Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım (1888-1914)*, Alpay Kabacalı (haz.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

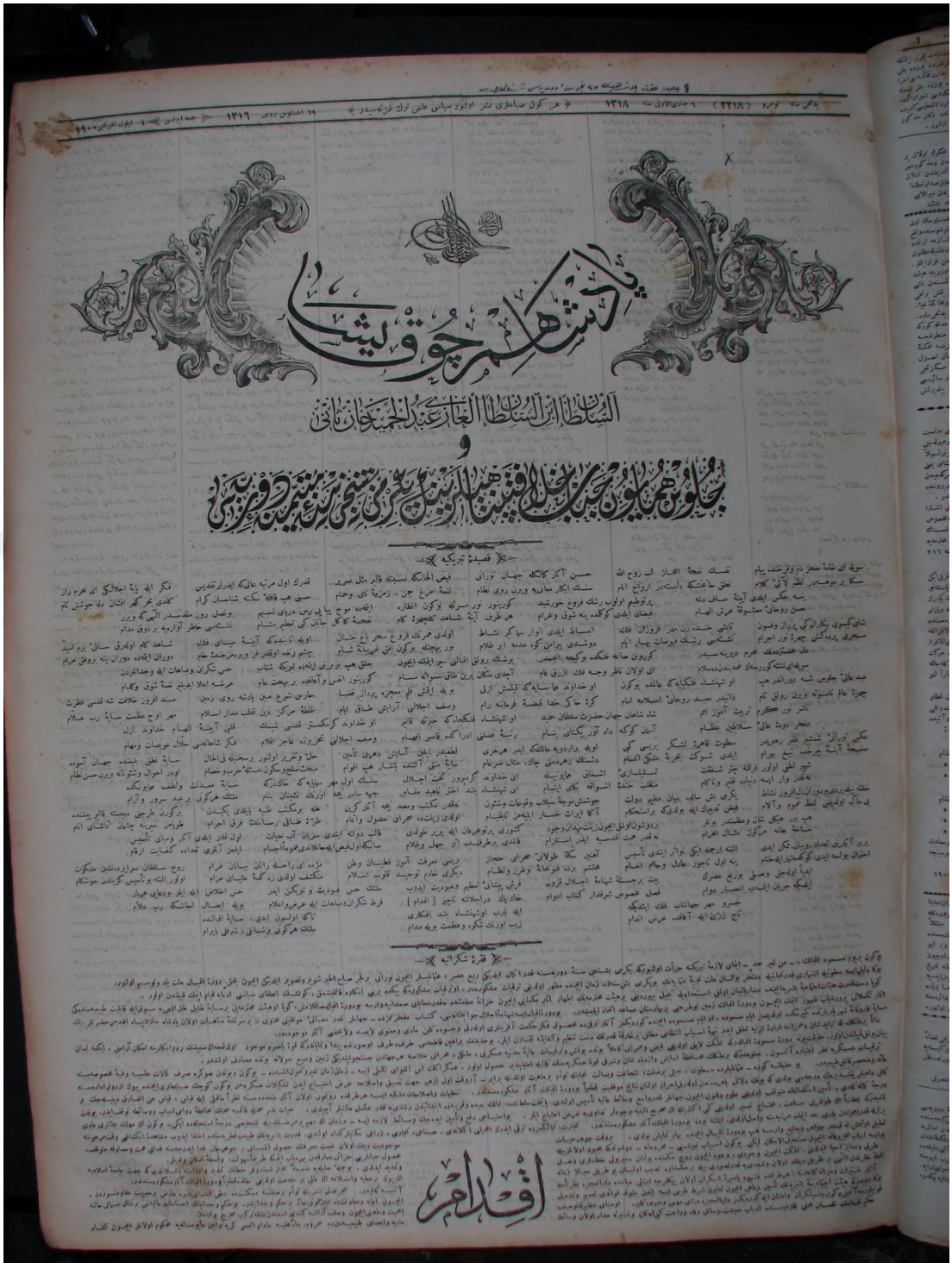
- Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Cemalettin Topuzlu (haz.), Nobel Matbaacılık, İstanbul 2003.
- Tosh, John, *Tarihin Peşinde*, Özden Arıkan (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- Traverso, Enzo, *Geçmiş Kullanma Kılavuzu*, Işık Ergüden (çev.), Versus Yayınları, İstanbul 2009.
- Turan, Metin, “Çağlar Boyu Düşünce Özgürlüğü: Türkiye ve Dünyada Telif Haklarının Tarihsel Gelişiminin Değerlendirilmesi”, *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 30/2, 2016, s. 206-235.
- Türkdoğan, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.
- Uçar, Şahin, *Tarih Felsefesi Yazıları*, Şule Yayınları, İstanbul 2007.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, Nur Özmel Akın (haz.), Özgür Yayınları, İstanbul 2014.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.
- Ülkütaşır, M. Şakir, “Türk Basın Tarihinden Bir Sahife: İkdamcı Ahmet Cevdet Oran (1862-1935)”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi-1*, Ayrı Basım, İstanbul: 1972, s. 249-252.
- _____, “İkdamcı Ahmet Cevdet Oran”, *Türk Yurdu*, 2/11, 1961, s. 35-37.
- Warren, Carl, *Gazetecinin El Kitabı*, Burhan Arpad (çev.), Yeni Matbaa, İstanbul 1964.
- Woodhead, Christine, “Şehnâmecî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, XXXVIII, İstanbul 2003, s. 456-458.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Edebiyat Anıları*, Rauf Mutluay (haz.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.

- Yavuz, Şahinde, “Modernleşme Sürecinde Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Reklam Serüveni”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 29, 2007, s. 183-196.
- Yazıcı, Nesimi, *Takvîm-i Vekâyî “Belgeler”*, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983.
- Yelkenci, Ömer Faruk, *Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid’in Eğitim Hamlesi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.
- Yerlikaya, İlhan, “Bir Osmanlı Gazetesi Olan Vakit Gazetesi’nde (1875-1884) İlan ve Reklamlar”, *Marmara İletişim Dergisi*, 8, (Ekim 1994), s. 201-212.
- Yıldırım, Kadir, Şahin, Levent, “Osmanlı’dan Günümüze Mesleki Eğitimin Gelişimi”, *Çalışma ve Toplum*, 44/44, 2015, s. 77-112.
- Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)”, *OTAM*, 24, 2008, s. 223-240.
- _____, “Halkalı Ziraat Mektebi’nin Açılış Sürecine Dair Bazı Mülâhazalar ve Amasyan Efendi’nin Layihası”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/53, 2013, s. 265-302.
- Yılmaz, Levent, “Tarih Nasıl Yazılmalı? Ya Da Yazılmalı Mı?”, *Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul, 2000, s. 73-82.
- Yılmaz, Recep vd., “Historical Transformation of the Advertising Narration in Turkey: From Stereotype to Digital Media”, *Narrative Advertising Models and Conceptualization in the Digital Age*, IGI Global, Hershey PA, USA 2017, s. 133-152.
- Yüce, Nuri, “Ahmet Cevdet, İkdamcı”, *TDV Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, II, İstanbul 2003, s. 55-56.
- Yüksel, Mehmet, “Fikri Mülkiyet Haklarının Tarihsel Temelleri”, *Ankara Barosu Fikri Mülkiyet ve Rekabet Dergisi*, 2, 2001, s. 89-108.

EKLER

Ek-1: İkdâm, N.194, s.1, 11 Şubat 1895- II. Abdülhamit'in "Velâdet Töreni"nin İkdâm'a yansımaları

Ek-2: *İkdâm*, N.2218, s.1, 1 Eylül 1900- II. Abdülhamit'in "25. Cülûs-ı Hümâyûn"unun *İkdâm*'a yansması

امپراطور سلطان عبدالحمید ثانی

بئک اکر بر ای سکر مستنده مه آرای عالم دهر و بیک اکر برن قشقه اوج سا هر برنده بیار بره ایگه امدوت و تملقت اولور

السلطان الامیر السلطان عبدالحمید ثانی

اندلس حضر نکرناک

بینه قدیم واسهق شهر ایلدی

افدایم

هر کون سیاحلری نشر اولور سیاسی علمی ترک غره سیدر

السلطان عبدالحمید ثانی

السلطان عبدالحمید ثانی

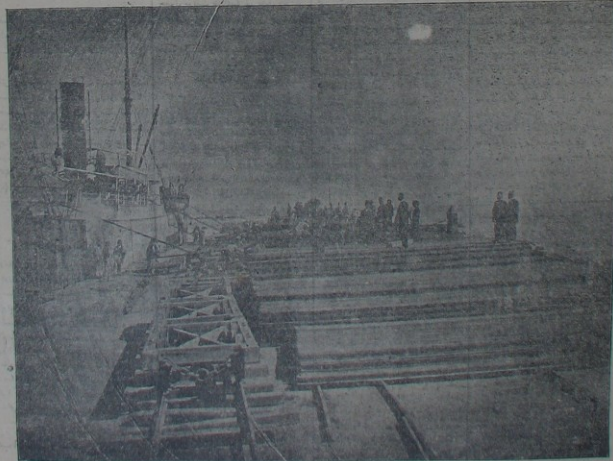
امینس پروف غاری معلم
سیرمه پنم اهل مرغاندر

ویله بر شاهراه نوداق
کاپادی کوی پک بزانددر

اب فیش هر دو مالسد
نشته بر راه بر تو اشانددر

شیطه بئنی ماتر اسلاف
اثر اعظم حیده شاندر

حق میسر بیوسون آمان
وردی زب لسان ویدانددر

باقی اصل بقی شوره لوسه عطا
نظر آرای فخر وشکاندر

باقی که طوی لطیفه متلرمی
یاغت اشراج وجمانددر

دای ککدر کتارده کورون
وشنه قپ اهل ایانددر

که ده سکتیه مئتمسه به
فرش اولفته حائر شاندر

سکتیه اتم تام قدسی
اهتزاز آور دل وچانددر

اعظم مائر سنیه جناب خانقاهی اولان (حجاز تیمور یولی) ایچون پیدری حلب ایلکده اولان
لوارمق تیمورچو قنرک بیوت ریختنه صورت اخراجی مصور اولان لوسه مایلددر

Ek-3: İkdâm, N.2583, s.1, 1 Eylül 1901- Hamidiye-Hicaz Demiryolu inşaatında kullanılacak malzemeleri gösteren resim.

جناب ربه الاولاد انما جفناك خديفة زلاصه كبر سبه اجماله جو ديني ياكه نهم و انهم عالم اندهن حضرتي مادام انهم
 سر بر شكنه و انبالي ملكه زلزله شرف ملكه جو سوره
 ياكه نهم نعت شاهان خلك حق وجوديك هر زره من سر يابه ايده بو عجب نظري تم اوده سوده بري مطول عثمانيه
 خدمت ايه وب ساه مقاله رانما مدجم كوي شه يار بدي اولطفه نفاخرود . مستحب بوليمم مسلكه دولت و انهم
 دولكريك در سر اولسوبه ايضاي خدمت لايقه ايد شرف اول بيلك ايجوبه مستحب هفتوزه و هنر محصل ايد مرتبه علمي ايشيه
 بعد الاهاز بر فطه لياقت سالي سبه نسر بر جو ردم . مسلك اصفا نظريه با قديم شو طريقه ايجيه موجود اوله نغز اولك
 كافه نيه برنجي و يا آينجي هر يكه بولدم . بو اوده ن فرقه فلم هفتر اوده حكومت نيكه نيكه مصلحت عالينه نواضا ايشيه
 بر صم بيه صادر اولامه كه مطبوعات اداره ايجاست هو عا جزانه مده مصلحت اصيلت اولاده نكزه بره بو كاه شاه
 عادل رسيد . اول درجه بيه طه مده ياد شاه طوع غيبه طوع غري به خدمت اركوي فكر طه اوده طالع اولي . اليوم
 نغزه صاحب اختيارك ميا نده ، صداقت بهانه ماري اقام ايه وسايه ملكه اوده بر دار الله بر عا ليه مازوده و لاي
 عجز بر بقايع سانه و انده اوله بر لطفه چه قولك ولي نعمتي نيو سنيه بقه بلحا استطاعت اوله جيني دكار در ايشيه
 صوك نكسره . حياتي خدمت شاهان لر نه طوع غيبه طوع غري به و نفا ايجوبه بو عجب كنه لر نه عنوانه محتوياته نشان
 اولقه اوزيه « اقدام » نامي انده يوي بر غزته اصانه بوليني انهاما خاكي ياي مرام انواي شاهان ايشيه
 بر عبوديت زوال نايه بر ايله انهار جرأت ايلبوم اصانه و عا طفت ياكه نهم و انهم انهم حضرتي نيكه .

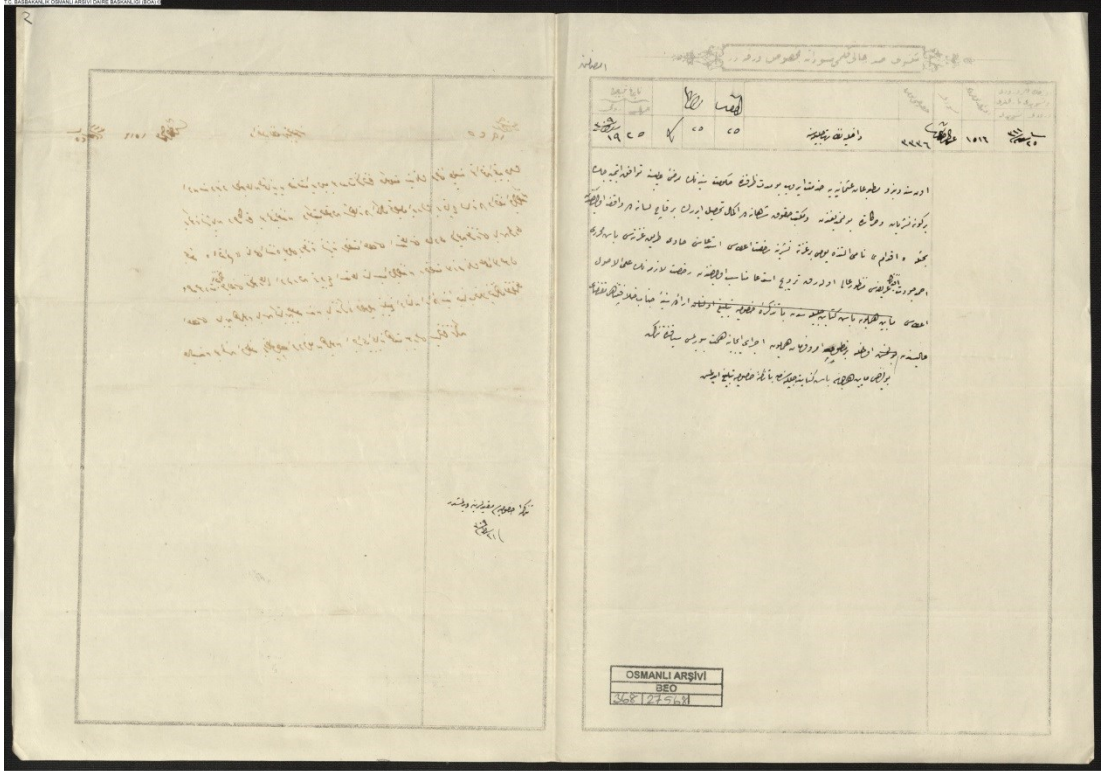
قوللرك
 طريقه غزته نيكه سيمي با سهرجي
 احمد جودت

حضرت لوزم ملك اعصمى صدارت بليغ ايجيه . ا . . .

Y.MTV 90/75

Y.MTV.00090.00075.001

Ek-4: Ahmet Cevdet Bey'in II. Abdülhamit'e İkdâm'ın İmtiyaz Talebi İçin Yazdığı Dilekçe

Ek-5: İkdâm Gazetesi'nin kuruluşuna izin verildiğine dair belge.

دخلة نظارت جلد سنه

دولتو اقدم خدیو

جریده نایبیراه ملک کیمیا اولونکی شکر سنه و قوجولون برکوتیتمده طوبون غنة نعلین اولدینکی عا جزلی دخی اولونک افسانه بری بلا سوال
 و لایه یاباب ضمیمه موقوف بولونوم . دولت ایدمت عیانک قویله موجوده و اصول و عیس کعب عدلت و عقابیت اساسه منصف اولونم
 بنده لری هفتم خارج قانونه بر معامله شدت ایز اولمده کز بوات قدر جریان اینه و قیام مطوعات آراسته مسوول بولونم و کدر . طرف کتر ایز
 ارتکاب اولمده بر عجم و کل حتی بر فعل یله موجود کدر . بوقاز ایجده خارنده او یومقده بولمده ناساره یعنی کیم ساعت ائی زاره زنده ایکی کتبت فرزند
 ترکیبه ایلمه برفقه ده و قوجولون برکوتیتمده طوبوی بنده لری نعل مستول اولوم . مع کله بولمده او کونی صبا علیه کورده کله نعلجه کتبت ایز ایلمه
 و ایچم درت سه بوز سنه با کله اولورته هفتده . مصوبیت و راتخ سرد اولمده یله وارسته ایلمه بنده لری بنده لری قریبه بر زمانه بری
 حال کای علویت اشوی جناب خلایقاهی . عجمه خدمتده وار مده اتخی اولور بوزورده کیم بر صورت کله نعلمه ایلمه بلا سبب شروع بر حاکمی
 توقیف اولورده بو بوز سنه دیری انساب ایدنک ناموس اید بالک زنده لرین دکلمه کیمه کسانه عا نلک وسیله معسوق اولون برکت کتبت ایز ایلمه
 ترکیبه اولمده عا نلک سلسله جناب کله اللهی زده رضای خلایقاهی . مست اولون اهرات جیلده حکومت مساعد کدر . دیکر غزله لری طرفندن اولور
 ترکیبه هتاری و نعل کتبت کز زانا اولورده مطوعاتده کول اولمده بو عقابین بوزورده سرد و ایشان ایدلر لوزوم دخی کورم . مطوعاتده کور
 و نعل کتبت ایدمده هفتده خدمتده ایچمده کیم بولور . بولکی خدیو کیم کورده دوز کیمون ایغایر ساعی اولور خدیو مطوعاتده بیاتده بر قهر هتاری
 اید کتدی موجودتی کور ایکی کوزده آلمده خدیو بی بده موجود کدر . جلد لری جناب جیل جناب خلایقاهی کله نعلمه ایلمه ایشان بوزورده اولون
 او دخی لری قیدی تقدر ایدک و دیکر نان و نعل حتی طایرته رضا جو بایر بر صورتده عجمه خدمت ایدنک کور ایلمه کور ایلمه کور ایلمه
 دلیدر . هفتده اوزیر مست اولون سرودن عا نلک نظر لطف و رحمة ایزرده واقف ایدر سبب طرف ساعی جناب نظارت ایدر
 بنده لری بال کلب کیفیت ایز بوزورده سولمده طوبوی جیلدن تقدرده کله نعل کله نعلک مطبوعه جیس و توقیفدن و جریده ایز
 ملک ده تعطیلده عجمه و الهام لری سه سنه جناب خلایقاهی اعظم خدمان جو دیکرانه و صادقاته ایفانسه کمال وقت واقف
 ایدمده قهر برآه اول مساعد بولون اشرافه جرات ایدم اولمده امر و فرمان هفتده اولورده .

Y.PRK.DH 12/54

3

Ek-6: 30 Ağustos 1903 tarihinde gözaltına alınan Ahmet Cevdet'in Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı dilekçe.

ÖZGEÇMİŞ

Ali ÇAKIR 01.08.1985 tarihinde Giresun’da doğdu. Ankara Fethiye Kemal Mumcu Anadolu Lisesi’ni bitirdikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nden 2008 yılında mezun oldu. 2013 yılında OMÜ-SBE Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans programını bitirdi. Mezuniyetinden bu yana memur olarak görev yapan Ali ÇAKIR, iyi derecede İngilizce bilmektedir. Temel ilgi alanları, Yakınçağ Osmanlı Tarihi ve Türk Basın Tarihi’dir.

İletişim Bilgileri:

E mail: alicakir@omu.edu.tr

Telefon: 0505 319 16 99

Bildiriler / Yayınlar:

- Tan, Hakan, Çakır, Ali, “Amerikalı Bir Misyonerin XIX. Yüzyıl Ortalarında Batı ve Orta Karadeniz İzlenimleri”, *Studies of the Ottoman Domain*, 5/8, Şubat 2015, s. 80- 108. (uluslararası hakemli dergide yayınlanan makale)
- Çakır, Ali, “İkdâm Gazetesi’nde Yer Alan “Musahabe-i Nisa’iyye” Yazılarına Dair Bir Değerlendirme”, *V. Uluslararası Canik Sempozyumu-Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın*, C. I, Samsun, 2016, s. 163-172. (uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve basılan bildiri)
- Yılmaz, Recep, Çakır, Ali, Resuloğlu, Filiz, “Historical Transformation of the Advertising Narration in Turkey: From Stereotype to Digital Media”, *Narrative Advertising Models and Conceptualization in the Digital Age*, Recep Yılmaz (ed.), Chapter 8, IGI Global, Hershey PA, USA 2017, s. 133-152. (uluslararası kitapta basılan kitap bölümü)
- Çakır, Ali, “Samsun’da Piyasa” Gazetesi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 18, Mayıs 2015, s. 197- 212. (ulusal hakemli dergide yayınlanan makale)